MOLNÁR ERIK

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ŐSKORTÓL AZ ÁRPÁDKORIG

SZIKRA

MOLNÁR ERIK

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ŐSKORTÓL AZ ÁRPÁDKORIG

MÁSODIK KIADÁS

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1949

Felelős kiadó: Aczél Tamás

Független-nyomda, Budapest, VI., Eötvös-utca 12. Felelős: Földi Vilmos vállalatvezető.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

A második kiadás az elsőtől több tekintetben eltér. Ennek oka nemcsak az, hogy a felhasznált anyag bővült. A változásokat főleg elméleti megfontolások tették szükségessé, melyek részben a szovjet történettudomány eredményeinek a figyelembevételén alapulnak. A fontosabb módosítások a következők:

A munka, átdolgozott formájában, kiküszöböli a finnugor vagy ugor ősnyelv feltevését. E feltevés mellőzésével, mely a modern ősnyelvészet megvilágításában tarthatatlannak bizonyul, kísérli meg, hogy a magyar nyelv fejlődésének társadalmi feltételeire rámutasson. Ezzel kapcsolatban a magyar etnikum kialakulásával az eddiginél behatóbban foglalkozik.

A magyar őstörténet területi kezdeteit nem nyelvföldrajzi adalékok alapján kívánja felderíteni, hanem e kérdésben a történeti tényeket tartja szem előtt. Beiktatja az anyaninói kultúrát a magyar őstörténet korszakai közé, s egyúttal konkréten elemzi ezt a társadalmi alakzatot, amely a vadásztársadalmat a pásztortársadalommal összeköti.

A nomád feudalizmus fogalmát a nomád osztálytársadalmakra alkalmazza, s ennek megfelelően a honfoglaló magyarság társadalmi rendjének a leírásánál mellőzi. Azt a kérdést, hogy a magyar osztálytársadalom mikor alakult ki, egyedül a honfoglaló magyarság társadalmi fejlődése alapján dönti el, s a dolgozók állami alávetését osztályuralom alá vetésüktől megkülönbözteti. Ugyanakkor az államnak az osztálytársadalom kialakításában jelentős szerepet juttat. A magyar államban, amely, mint osztályállam, az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a fékentartására jött létre, a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszközét látja.

A „rabszolgarend vagy feudalizmus" ismert vitakérdésében nem tartja fenn azt az álláspontot, amely a 11—12. századi magyar társadalmat feudális társadalomnak tekintette. Elveti azonban azt a felfogást is, amely e kor társadalmát rabszolgatársadalomnak minősíti. Azoknak a társadalmi viszonyoknak a meghatározására, amelyek a 11—12. századot jellemezték, bevezeti a prefeudális társadalom fogalmát, amellyel azonban nem kialakult társadalmi rendet jelöl, hanem meghatározott társadalmi rend, a barbár feudalizmus osztálytársadalmának a kialakulására utal. S ezzel összefüggően kifejti a barbár feudalizmus és ellentéte, a civilizált feudalizmus fogalmát.

A munka, ebben a formában, a történeti valósághoz jobban simul. A segítséget, amelyet hozzá egyetlen munkatársamtól kaptam, ezen az úton köszönöm meg. Első kísérlet ez a korai magyar történet marxista feldolgozására. A magyar történet marxista kutatóinak a feladata lesz, hogy hozzá kritikusan állást foglaljanak.

I.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET MÓDSZERE ÉS KORSZAKAI

A magyarság a történetben a 9. században jelent meg. Ezt megelőzőleg csupán egy-két történeti adattal találkozunk, melyek vele összefüggésbe hozhatók, s ezek is késői időből, az 5—6. századból származnak. Azt a kérdést, hogy a magyar nép hogyan alakult ki, a történelem a kezdeteket illetően, adatok hiányában homályban hagyja.

Hogy a homályban mégis tájékozódni tudunk, a nyelvtudománynak köszönhetjük, melynek eredményei a magyar őstörténelem kiindulópontjául szolgálnak. A nyelvtudomány megállapította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek rendszerébe tartozik, s hogy az utóbbiak közül legközelebb a vogulhoz és az osztjákhoz áll.

A magyar nyelvészek s nyomukban őstörténészeink a finnugor nyelvrokonságból általánosan azt következtetik, hogy valamikor a magyarság elődei a mai finnugor népek elődeivel (a lappok kivételével) közös nyelven beszéltek és egy népet alkottak. A feltételezett egységes nyelvet tudományunk finnugor ősnyelvnek, a népet, amely e nyelvet beszélte, finnugor ősnépnek nevezi; s továbbmenőleg úgy véli, hogy a ma élő finnugor nyelvek és népek, közöttük a magyar, a finnugor ősalakból többszörös differenciáció útján fejlődtek ki. A finnugor ősnép részekre különült, melyek széjjelvándoroltak, s a területi elkülönülés a részek önálló nyelvi és népi fejlődésére vezetett. Ezek azután továbbhasadtak, s ennek következménye megint új nyelvek és népek kialakulása lett.

1. Bármennyire uralkodjék azonban tudományunkban ez a felfogás, a kritikát mégsem állja ki. Helytelen mindenekelőtt az a feltevés, hogy a mai finnugor népek elődei valamikor közös

nyelvet beszéltek és egy népet alkottak. Ezt a feltevést nem lehet az őskor társadalmi viszonyaival összeegyeztetni.

A feltételezett nyelvi és népi közösségnek hatalmas területre kellett volna kiterjednie. A helynevek tanúsága szerint egyetlen finnugor nép, a vogul, a középkorban, még az Uralon innen, osztjákokkal keverten, legalább 250.000 km²-nyi területen élt. Igen ritkásan széjjelszórt, vadászó-halászó népesség azonban, amilyennek az elmélet hívei a finnugor ősnépet tekintik, nagy területen egységes nyelvet nem beszélhetett.

A kezdetleges csoportok, mint a vadász-halász törzsek, túlkeveset érintkeznek egymással ahhoz, hogy nagy területen nyelvi közösséget létesíthessenek. Az indián vadásztörzsek, Amerikában összesen 400—500 nyelvet beszéltek, s egy-egy nyelv használata ennek megfelelően kis területre korlátozódott. A braziliai indiánok körében például 300—500 km hosszú folyók mentén 7—8 teljesen elütő nyelvet is találtak. Hasonlóan a melanézek nyelve minden kis szigeten más. Az az 50 tasmániai pedig, akiknek nyelvét kipusztulásuk előtt még tanulmányozni lehetett, négy annyira különböző nyelvet vagy nyelvjárást beszélt, hogy ezek még az oly közönséges fogalmakat is, mint a „szem" vagy a „kéz", különböző szavakkal jelölték.

A helyzet fejlettebb fokon sem más ott, ahol a csoportokat nem a gazdasági viszonyok kezdetlegessége, hanem a természeti viszonyok különítik el egymástól. A Kaukázus 460.000 km²-es területén még ma is legalább 35 teljesen különböző nyelvet beszélnek. S a pireneuszi baszkok ú. n. nyelvjárásai között akkorák a különbségek, mint pl. az angol és a francia nyelv között.

A középkori vogulokról sem lehet feltenni, hogy az előbbi 250.000 km²-es területen egységes nyelvet használtak volna. A nyelvi eltérések a mai lecsökkent számú, mindössze néhányezer főnyi vogulság körében is jelentékenyek. A mai vogulok minden folyamvidéken más nyelvjárást beszélnek, sőt vannak nyelvjárásaik, melyek használata néhány családra korlátozódik. Az amerikai, melanéziai stb. példák alapján biztosra vehetjük, hogy a középkori nagyobbszámú vogulság törzsenként eltérő nyelvjárásokkal élt.

Az a feltevés is tarthatatlan, hogy a közös nyelvű finnugor ősnép eredetileg ugyan kisszámú volt és kis területen élt, de utóbb természetes szaporodás útján megsokasodott, s *nyelvét megtartva,* nagy területen széjjelszóródott. A nyelvek állan-

dóan fejlődnek, s éppen a kezdetleges társadalmak nyelve fejlődik különös gyorsasággal. A természetes szaporodásnak, az adott termelőmód mellett, a finnugor törzsek elkülönülésére kellett volna vezetnie, aminek elkerülhetetlen következménye új törzsi nyelvjárások, majd új törzscsoport-nyelvek kialakulása lett volna. Az indiánoknál ezt a folyamatot nyomon is lehet követni.

2. Helytelen továbbá a mai finnugor nyelvekben nyelvi differenciáció eredményeit látni. A modern nyelvészetnek Marrhoz fűződő iránya, mely a szovjettudományban uralkodik, megállapította, hogy a nyelvfejlődés alaptörvénye nem a differenciáció, hanem az integráció. A nyelvek alapvetően nem úgy fejlődnek, hogy eredetileg egységes nyelvből különböző nyelvek szakadnak ki, hanem ellenkezőleg úgy, hogy eredetileg különböző nyelvekből, vagy ugyanazon nyelv nyelvjárásaiból egységes nyelv alakul ki.

Ez a tétel teljes összhangban áll a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeivel. A fejlődés során a kisebb társadalmi egységek nagyobbakba olvadnak össze. A társadalmi integráció eme alaptörvényének a nyelvfejlődés területén is érvényesülnie kell.

A társadalmi fejlődés kezdő fokain nem nagy népekkel, hanem apró közösségekkel találkozunk. S ezt az állapotot a nyelvi viszonyok területén nem az egység, hanem a sokféleség kiséri, aminek a példáival az imént találkoztunk. Sőt a társadalmi integráció törvénye a nyelvi integráció törvényével a legszorosabban összefügg. A nyelvi integráció a társadalmi integráció keretében játszódik le.

A fejlődés legalacsonyabb fokán, amelyen a társadalmi egység a horda, a nyelvi egységet a hordanyelv képviseli. Ezen a fokon minden horda különböző nyelvet beszél. Amikor a horda helyébe magasabb egység, a törzs lép, a törzsben összefoglalt hordák nyelvei törzsi nyelvvé integrálódnak. S hasonlóan, a törzsszövetségek kialakulását törzsszövetségi, a népekét népi, a nemzetekét nemzeti nyelvek kifejlődése kíséri.

Az integráció folyamata a differenciáció folyamatát a társadalmi és nyelvi fejlődésben nem zárja ki. A két folyamat egymást valóban kiegészíti. A történeti fejlődés nemcsak abban áll, hogy nagyobb társadalmi egységek keletkeznek, hanem abban is, hogy más társadalmi egységek részekre hullanak. S ennek megfelelően a nyelvfejlődés területén nemcsak azt lát-

juk, hogy nyelvek egybeolvadnak, hanem azt is, hogy közös nyelvi alapból új nyelvek és új nyelvjárások bontakoznak ki. De a fejlődésben az integráció folyamata az alapvető, amely mellett a differenciáció csak alárendelten érvényesül.

Mi következik most már a nyelvtudomány megállapításaiból, ha a helytelen feltevéseket kiküszöböljük? A magyar és a vogul-osztják nyelvek közeli rokonságából az következik, hogy valamikor a magyarság elődeinek egy része társadalmi kapcsolatban állott a vogul-osztjákok elődeinek egy részével. A ma is fennálló nyelvi hasonlóság hajdani nyelvi kapcsolatot, ez pedig társadalmi kapcsolatot, valamilyen formájú együttélést tételez fel, amely nyelvi hatásokat közvetített.

Mindhárom nyelv azonban a finnugor nyelvek rendszerébe tartozik. S annak feltevésére okunk nincsen, hogy a finnugor nyelvi sajátosságokat éppen a magyarok és a vogul-osztjákok együttélő elődei, az ú. n. „ugorok" alakították ki. Ezért fel kell tenni, hogy az ugorok elődei, illetve ezeknek egy része, korábban egy másik csoporttal állott kapcsolatban, amelytől a finnugor nyelvi elemeket kapta, illetve átvette. Az utóbbi kapcsolat azt a láncszemet képviseli, amely a magyar-vogul-osztják, tehát az ú. n. ugor nyelvek és a többi finnugor nyelv rokonságát közvetíti.

A finnugor nyelvek rokonságából a finnugor ősnyelv és a finnugor ősnép feltevése nem következik. De következik belőle az a feltevés, hogy mindegyik társadalmi csoport, amely egy vagy több mai finnugor népnek elődje, valamikor és valahol más ilyen csoportokkal társadalmi kapcsolatban állott.

Milyen társadalmi csoportokban éltek a finnugor népek elődei, amikor egymásra nyelvi hatást gyakoroltak? Kiindulópontul ennél a kérdésnél is a nyelvtudomány eredményei szolgálnak. Ha a mai finnugor nyelvek közös szókészletét, tehát azokat a szavakat elemezzük, amelyek az őskori érintkezés idejéből erednek, arra a következtetésre jutunk, hogy az őskori elődök anyagi életüket (ijjas) vadászat, valamint halászat és gyüjtögetés útján termelték.

A továbbiakban az összehasonlító néprajzhoz kell fordulnunk. Ennek segítségével megállapíthatjuk, hogy az előbbi termelőmód mellett a társadalmi alapegység a horda. De az is megállapítható, hogy a hordák ezen a fokon nem élnek egymástól elszigetelt életet. Néhány horda egymással termelési és katonai célból együttműködik, és még nagyobb számú horda tagjai egymással rendszeresen házasságra lépnek s ezenkívül

termékeket cserélnek. Azt a szélesebb köteléket, amelyben az összeházasodás folyik, törzsnek nevezhetjük. A törzs itt még nem politikai, csupán rokonsági alakulat, s mint ilyen, a termékcsere természetes kerete.

A nyelvtörténet szempontjából a társadalmi fejlődésnek ezt a fokát a törzsi nyelvek jellemzik. Ezen a fokon a korábbi hordanyelvek törzsi nyelvekké integrálódnak. S ezt a folyamatot elsősorban az összeházasodás s az ezzel kapcsolatos kereszteződés határozza meg, amely nyelvi hatásokat közvetít. A törzs tehát nemcsak rokoni, hanem egyúttal nyelvi, nyelvalakító közösség is.

A vadásztörzs azonban nem zárt és nem állandó alakulat. A természetes szaporodás arra vezet, hogy a törzs kettéoszlik, s az eredeti törzs helyébe két új törzs lép. Ez a törzsi kirajzás. A hordák viszont, amelyek a törzseket alkotják, korábbi kapcsolataik megszakításával más hordákkal lépnek kapcsolatra, s így a régi törzsek helyén új törzseket hoznak létre. Ez a törzsi újracsoportosulás. A törzsi kirajzás és a törzsi újracsoportosulás egymással összefüggésben is lehet. A törzsből kirajzott hordák korábbi kapcsolataikat megszakított hordákkal együtt alkothatnak új törzset. A magyar nyelv történeti fejlődése a vadászkorban a törzsi kirajzás és a törzsi újracsoportosulás kettős keretében játszódott le.

A társadalmi kapcsolat, amelyben a magyarok és a vogulosztjákok elődei, tehát az ugorok éltek, törzsi kapcsolat volt. S az ugorok nyelvi kapcsolata abban állott, hogy közös törzsi nyelvet beszéltek. A törzsi kapcsolat keletkezhetett törzsi kirajzás vagy törzsi újracsoportosulás, illetve ezek kombinációja útján.

Az első esetben egy finnugor nyelvű törzs kettéhasadt, s a helyébe lépett törzsek egyike, illetve az ebből kirajzott törzsek, amelyek rendszeres összeházasodás útján esetleg más nyelvű hordákat is magukba szívtak, hosszabb fejlődés eredményeként kialakították az ugor törzsi nyelvet, — míg a másik törzs, illetve a belőle kirajzott törzsek más finnugor jellegű nyelvet fejlesztettek ki. A második esetben azok a hordák, melyekben az ugorok elődei éltek, eredetileg két csoportba tartoztak. Az első csoport hordái egy vagy több törzs keretében egy vagy több ismeretlen nyelvet beszéltek. A második csoportba tartozó hordák pedig oly törzsben vagy törzsekben éltek, amelyek nyelve finnugor jellegű volt.

Idővel a két csoport, melyek eredeti törzsi köteléke törzsi

kirajzás útján is megszünhetett, egymással kapcsolatba került, ami tagjai rendszeres összeházasodására és végeredményben új törzs képződésére vezetett. Az összeházasodás, illetve kereszteződés során a második csoport átadta az elsőnek nyelve finnugor alapelemeit. S az új törzsbe egybeolvadó két csoport kidolgozta nyelvi fejlődése folyamán, az ugor nyelvi elemeket. Az eredeti törzsekhez tartozó azon hordák viszont, melyek nem kerültek az ugor törzs kötelékébe, más hordákkal csoportosulva más új törzset vagy törzseket hoztak létre, más új, finnugor vagy nem finnugor nyelvekkel. Az ugor törzsi nyelv getán, törzsi kirajzás útján, több törzs közös csoportnyelvévé fejlődött.

Az ugor törzscsoporton belül minden törzs más-más nyelvjárást beszélt. S e törzsekben, a maguk „magyar-ugor", „vogul-ugor", „osztják-ugor" nyelvjárásaival, kell látnunk a magyarok, vogulok és osztjákok közelebbi elődeit, illetve közelebbi elődeinek egyik ágát. De a fejlődés ezen a fokon nem állott meg. A magyar-ugor törzs és törzsi nyelvjárás alapján, a törzsi kirajzás útján, több magyar-ugor törzs keletkezett, melyek mindegyike más-más, de magyar-ugor jellegű nyelvjárást beszélt. S a magyar-ugor törzsek, a további fejlődés során, esetleg egymásétól és a vogul-ugor és osztják-ugor nyelvektől különböző új, bár rokon törzsi nyelveket fejlesztettek ki.

A leírt fejlődésben a nyelvi differenciáció éppúgy szerepet játszhatott, mint a nyelvi integráció. Amikor a fejlődés a törzsi kirajzás útján haladt, a nyelvi differenciáció törvénye érvényesült. Ebben az esetben ugyanis az új törzsi nyelvjárások és az új törzscsoport-nyelvek a széthasadt törzs nyelvének közös tövéről fakadtak. Amikor viszont a fejlődés a törzsi újracsoportosulás útján ment végbe, a nyelvi integráció törvénye működött. Ebben az esetben ugyanis az új törzsi nyelv különböző törzsi nyelvek összeolvadásából keletkezett. S amikor végül a fejlődésben a törzsi kirajzás és a törzsi újracsoportosulás útja kombinálódott, a nyelvi fejlődést is a differenciáció és az integráció kombinációja jellemezte.

Mindez nem azt jelenti, hogy a nyelvi fejlődésben a differenciáció és az integráció törvénye egyenlő súllyal érvényesül. Csupán annyit jelent, hogy a nyelvfejlődés meghatározott történeti szakaszában, meghatározott típusú nyelvek, az adott esetben a törzsi nyelvek fejlődésénél játszhat a két törvény egyformán szerepet. Ellenben akkor, amikor a nyelvfejlődés magasabb szakaszba lép, tehát a nyelvfejlődés történetileg

jelentős állomásainál, a differenciáció törvényével szemben az integráció törvénye érvényesül. Az integráció törvénye érvényesül, amikor a hordanyelvek helyébe törzsi nyelv lép, s ez a törvény hat akkor, amikor a törzscsoport-nyelveket, vagy egy meghatározott törzscsoport-nyelv nyelvjárásait egységes törzsszövetségi nyelv váltja fel. A nyelvi fejlődés alaptörvénye tehát az integráció, amellyel szemben a differenciáció törvénye alárendelt szerepet játszik.

További kérdés az ugor és a magyar-ugor törzsi élet színhelye. Erre elsősorban arról a vidékről következtethetünk, amelyen az arab Ibn Fadlan a 10. század elején, majd Julián barát a 13. században magyarokat talált. Ez a vidék a Volga balpartján, az Ural folyó Cskalov (a volt Orenburg) és Uralszk városok közti szakaszától északnyugat felé egészen a Csirimszálig, a Volga egyik mellékfolyójáig terjed. A terület zöme egybeesik a mai kujbisevi (volt szamarai) kerületnek Volga-balparti részével.

Ezekről a magyarokról rendszerint felteszik, hogy a már délre vonult magyarságból kiszakadva, a Kaukázus vidékéről költöztek északra. Vagyis az Ural—Volga környékéről a többi magyarsággal a Kaukázus vidékére vándoroltak volna, s innen megint visszavándoroltak a Volga vidékére. De a vándorlás-visszavándorlás erőltetett feltevése helyett sokkal valószínűbb, hogy már akkor és azelőtt is ezen a tájon éltek, amikor a magyarság, ill. elődeinek más része délre költözött. Vagyis a valószínűség amellett szól, hogy a későbbi kaukázusi magyarság erről a vidékről vándorolt délnek és a Volga-balparti magyarok a magyarság elvándorolt elődeinek visszamaradt része voltak.

Ezt a feltevést nem dönti meg az a szokásos ellenvetés, hogy Julián barát és a volgaparti magyarok ugyanazt a nyelvet beszélték, tehát az utóbbiak magyarul beszéltek, következőleg a már kialakult, magyarul beszélő magyarság visszavándorolt része voltak. Igaz, hogy Julián szerint nyelvük teljesen magyar volt, de ezt az állítást nem kell szószerinti értelemben venni. Julián nem szabatos nyelvtudományi megállapításokra törekedett, hanem egyszerűen élményeit beszélte el. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a volgai rokonok nyelvét nagyjából megértette. A 13. századbeli magyar nagyjából éppúgy megérthette a magyar-ugor nyelvjárást, vagy az abból fejlődött nyelvet, amint egymás nyelvét nagyjából a mai szláv népek is meg-

értik. De a volgamenti magyarok nyelve a 13. századbeli magyar nyelvvel teljesen azonos már azért sem lehetett, mert a magyar nyelv a kaukázusi korszak óta olyan szláv hatáson ment át, mely az ő nyelvüket nem érintette.

Mindezzel persze nem azt állítjuk, hogy a magyar őstörténet színhelye a kujbisevi kerület Volga-balparti része volt. A magyar őstörténet időben több évezredet ölel fel, s a magyarság elődeit nyilvánvalóan nem lehet évezredekre e korlátolt területre rögzíteni. Ellenben ez a vidék kiindulópontul szolgálhat annak a tágabb területnek a meghatározásánál, amelyen belül a magyarság őstörténete lejátszódhatott.

A szóbanforgó Volga-vidéket, ha a magyar őstörténet színhelyét keressük, mindenekelőtt nyugodtan kiterjeszthetjük kelet felé arra a területre, amely egészen az Ural-hegységig terjed, mert a Volga-vidéket az Ural-hegységtől semilyen komolyabb természeti akadály nem választja el. Ez a terület a Bjelaja folyó vidéke, azaz lényegileg a mai Baskiria, melynek központjában Ufa városa fekszik. A magyar őstörténet lehetséges színhelyei között tehát számításba kell venni Baskiriát is, ahol egyébként, már a történeti időkben, két olyan baskir törzs is élt, Jenej és Jurmaty, melyeknek neve azonos a honfoglaló magyarság két törzsének, a Jenőnek és Gyarmatnak a nevével.

Arra nincs okunk, hogy a területet akár nyugat felé, a Volgán túl, akár dél felé kiterjesszük. Ellenben ki kell terjesztenünk észak felé. Ezt szükségessé teszi az a kapcsolat, amely a magyar és a másik két ugor nyelv, a vogul és az osztják között fennáll, s amely a magyarok és vogul-osztjákok elődjeinek hajdani együttélését tételezi fel. A vogulokról tudjuk, hogy a középkorban, osztjákokkal keverten, a helynevek tanúsága szerint Északkelet-Oroszországban, zömükben még az Uralon innen éltek, s lakóhelyük déli határa az a vonal volt, mely Tjumen, Sverdlovsk (a volt Jekaterinburg) és Molotov (a volt Perm) városokat összeköti. Nem tudjuk persze, hogy a vogulok és osztjákok elődei nem laktak-e az ősidőkben az említett vonaltól északabbra vagy délebbre. De az a körülmény, hogy a középkorban lakóterületük dél felé eddig a vonalig terjedt, elégséges ok ahhoz, hogy a magyar őstörténet lehetséges színhelyét az Ural és a Volga, majd Káma folyók közt észak felé a szóbanforgó vonalig kiterjesszük.

Így persze hatalmas területet kapunk, amely csak nagy általánosságban keretezi be a magyar őstörténet lehetséges

színhelyét, de ennek közelebbi rögzítését helyben és időben lehetővé nem teszi. Az adatok alapján azonban pontosabb meghatározás jelenleg nem lehetséges. De másrészt arra sincs okunk, hogy a magyar őstörténet színhelyét ezen a területen kívül, vagy azon kívül is keressük. A szovjetrégészet kimutatta azoknak a törzsi alakulatoknak a nagyfokú szilárdságát, amelyek a Szovjetunió területén feltárt őskori kultúrák hordozói voltak. Az átmenet a neolit-korból a bronzkorba, majd innen a vaskorba ugyanazon kultúra területén rendszerint fokozatosan, törések és éles változások nélkül játszódott le. Nagy területekre kiterjedő „népvándorlásokkal" tehát az őskorban itt évezredeken át nem kell számolni, amiből az következik, hogy a magyar őstörténet egyes szakaszainak színhelyét sem kell az említett területen kívül keresnünk.

A magyar őstörténet nagy általánosságban meghatározó színhelyét tehát arra a területre tehetjük, amelyet nyugaton a Volga és a Káma folyó, keleten az Ural-hegység, északon a Tjumen-Sverdlovsk-Molotov vonal, délen pedig az Ural folyó Cskalov és Uralszk közti szakasza és az Irgiz folyó határolnak.

Ezen a területen a magyar őstörténet két korszaka játszódott le. Az első korszakot „ugor korszaknak" nevezhetjük, mert megismerését elsősorban az ugor nyelvi összefüggések teszik lehetővé. Ez a korszak egyúttal a magyar őstörténet neolit-csiszoltkő-korszaka. A régészet feltárt ugyan a szóbanforgó területen neolit-kultúrákat, mint amilyenek a sigiri kultúrának és az ú. n. szrub-kultúrának a neolit-szakaszai (kb. az i. sz. e. 1600. évig), de ezek a területre nem jellegzetesek. Súlypontjuk másutt fekszik, s a területet csak perifériálisan érintik. A Káma-medence elmaradt csontos gorodiscséi pedig csak az i. sz. e. 1. évezred kezdetétől fogva jelennek meg, oly időben, amikor a területet már a bronzkultúra jellemzi. Így a régészet jelenleg még nem sok segítséget nyujt a magyar őstörténet neolit-korszakának a felderítéséhez.

Az ugor korszak termelőmódja az íjjal-nyíllal űzött vadászat volt, amelyet halászat és gyüjtögetés egészített ki; társadalmi formája az ősi osztálynélküli társadalom. A korszak, elég bizonytalan nyelvi következtetések szerint, az i. sz. e. 2. évezred eleje körül kezdődhetett. Vége már biztosabban megállapítható. Ez az i. sz. e. 8—7. századnál későbbre nem esik.

Őstörténetünkben az „ananyinói kor" váltja fel, melynek

ismerete már elsősorban régészeti leleteken alapul. Ez a kor egyúttal a magyar őstörténet bronzkorszaka. A területen, nem tekintve a periferiális szrub, majd a helyébe lépő chvalynszki (1600—700) s az ugyancsak periferiális sigiri (1600—600) kultúrákat, melyekhez a hasonló természetű andronovói kultúra (1600—700) járul, két bronzkultúrát tártak fel. Az egyik, az abasevói (1300—800), nem jellegzetes, mert Ufa környékére szorítkozik. A másik az ananyinói kultúra (800—200). Ennek leletei eddig ugyan még csak a terület északi részéről, a Káma vidékéről kerültek elő. De egyrészt a déli részről, a széleket nem tekintve, az ananyinói korral egyidős leletek még hiányoznak, lehetséges tehát, hogy annak régészeti feltárása az ananyinói kultúra dél felé való kiterjedését is be fogja igazolni. Másrészt pedig a régészeti leletek általában azt mutatják, hogy az i. sz. e. 1. évezredben Közép- és Észak-Oroszország kultúrája nagymértékben kiegyenlített volt, úgyhogy nagyobb hibát nem követünk el, ha a magyar őstársadalmi viszonyok alapjának az i. sz. e. 1. évezredben az ananyinói kultúrát tekintjük.

Az ananyinói korban az előző termelőmódja még uralkodik, de állattenyésztéssel és földműveléssel egészül ki. A társadalmi forma még mindig az ősi osztálynélküli társadalom, de ennek legérettebb, a bomlás küszöbére érkezett alakja.[1]

A szóbanforgó terület dél felé a száraz pusztaság övével érintkezik. A magyarság elődeinek egyrésze itt valahol, az idő-

[1] Egyik őstörténészünk az ugor, sőt az ananyinói kor finnugorjait „részleges kőkorszakban" élő, a fejlődésben visszamaradt, stagnáló népeknek hajlandó tartani, azon az alapon, hogy az ananyinói és az ezt folytató pjanobori kultúra leletei az i. sz. u. 6. századig kő- és különösen csonteszközöket tartalmaznak. A csontkultúra ugyanis az emberiség gyermekkorában, a pattintott köszerszámokat használó paleolitikum (őskőkor) magdaléni korszakában keletkezett. Kétségtelen persze, hogy a finnugor törzsek a fejlődésben más népekkel szemben lényegesen visszamaradtak. Európában kialakult, delelőpontját is meghaladta már a görög-római civilizáció, végéhez közeledett az, amit az európai történet ókorának neveznek, s a finnugor törzsek a vadság állapotából még éppen csak hogy kiléptek. De azért a magdaléni kor vadászainak technikájukban lényegesen feletté állottak. Az ananyinói kor törzsei, kő- és csonteszközök mellett réz-, bronz-, sőt vaseszközöket használtak. Ezenkívül értettek a fazekassághoz, az orsóval fonáshoz, a fémelőállításhoz és megmunkáláshoz, s a földművelésben és állattenyésztésben is járatosak voltak. Mindezek a magdaléni kor technikai színvonalához képest igen jelentős vívmányok. Stagnálásról tehát a finnugor törzsekkel kapcsolatban nem beszélhetünk. A fejlődésben való visszamaradásukat pedig megmagyarázza az a körülmény, hogy zord természeti viszonyok között éltek.

számításunk kezdete körüli évszázadokban, áttért a félnomád állattenyésztésre. Ezzel megkezdődik e rész nagy területekre kiterjedő vándorlása. Lakhelye a száraz puszta után a Kubán-vidék, majd „Levédia", azután „Etelköz" lesz, míg végül útja a Duna-Tisza vidékére vezeti. A félnomád állattenyésztés a magyar őstörténet harmadik és utolsó korszakának a termelőmódja. A társadalmi formát ebben a korban az ősi osztálynélküli társadalom bomlási tünetei jellemzik. A korszak egyúttal a magyar őstörténet vaskorszaka.

A nyelvtudomány, a régészet és az összehasonlító néprajz mindhárom korszak társadalmi viszonyainak a megrajzolásánál szerepet játszik. De az első korszaknál a nyelvtudomány, a másodiknál a régészet, a harmadiknál pedig az összehasonlító néprajz szerepe az alapvető. A harmadik korszak végére, a 9. századra vonatkozólag, azután már történeti adatokkal is rendelkezünk. Így a magyar őstörténet a 9. században a magyar történetbe megy át.

II.

VADÁSZKORSZAK: AZ ŐSI OSZTÁLYNÉLKÜLI TÁRSADALOM

(Ugor kor)

1. Termelőerők és termelőviszonyok.

A magyar őstörténet első két korszakának földrajzi színhelykerete a növényzet szempontjából változatos képet mutat. A terület északi része a fenyőövbe, középső része a lomberdőövbe, déli része a füvespuszta-övbe esik. Ami a domborzati viszonyokat illeti, a síkság, az Ural-hegységtől nyugatra, dombvidékkel váltakozik. A klima kontinentális, hideg téllel és meleg nyárral. A januári középhőmérséklet északon, Molotov városában —15.6 C, délen, Kujbisevben —13, míg a megfelelő júliusi hőmérsékleti átlagok 17.9 és 21.6 C fokig emelkednek. A terület közepe táján, Ufa körül, a hó november elején lehullik és csak április végén tűnik el. Az egész terület gazdag vadban, az északibb rész különösen prémes vadban, s a vizek halban bővelkednek.

A magyar-ugorok élelmüket, az előbbi természeti feltételek alapján, vadászattal, halászattal és bogyók, rügyek, gyökerek, valamint erdei méhek mézének gyüjtésével termelték. Földet nem müveltek, szelidített állataik, a vadászatnál felhasznált kutya kivételével, nem voltak. A vadászatot íjjal-nyíllal űzték, halászcsónakjaikat fatörzsből vájták, vagy fahéjból készítették. Amellett, hogy nyershúst ettek, f'ból kivájt, vagy fahéjból összetákolt edényekben főtt ételt is előállítottak. A vadhúst és halat tudták már szárítás, füstölés, fagyasztás útján tartalékolni. Értettek a gyékény- és kosárfonáshoz. A fonalat, amelyet állati inból, növényrostból és háncsból puszta kézzel készítettek, halászhálók előállítására és állatbőrruháik összevarrására használták fel. Eszközeik anyaga, a fa mellett, túlnyomóan a csont és a szarvasagancs volt, s csak alárendelten a csiszolt kő. A kőcsiszolás technikája révén az ugor kor mégis a magyar őstörténet neolit-korszakát (újkőkor) képviseli.

A magyar-ugorok ezekből kitűnőleg, termelőerőik alapján, — a társadalmi fejlődés korszakainak Morgan—Engels-féle beosztása[2] szerint, — a vadság felső fokán állottak, mint például, más-más természeti környezetben, felfedezésük időpontjában a kaliforniai indiánok, az eszkimók és az Andamán-szigetek lakói. A vadság felső fokát a megelőző foktól, a vadság középfokától, elsősorban az választja el, hogy az előbbinél a vadászatot már íjjal, nyíllal folytatják. S magát a vadságot a következő főkorszaktól, a barbárságtól, általánosságban (csak általánosságban, mert a termelés különleges természeti feltételei alapján kivételek is vannak) az különbözteti meg, hogy míg a vadság állapotában az ember vadászat, halászat, gyüjtés útján, túlnyomóan a természet kész termékeit sajátítja el, s itt a földmüvelés és az állattenyésztés, ha ismerik is őket, a termelésben nem jelentősek, — addig a barbárságnál, a földmívelés és az állattenyésztés növekvő fontosságával, mind nagyobb súlyra tesz szert a természet termékeinek emberi tevékenység útján való termelése.

A népesség, a vadság felső fokán, a termelőerők fejletlensége következtében igen ritka. Ezen a fokon csekély népességnek is nagy területre van szüksége, hogy megélhessen. A népsűrűség az ugor korban 100 km²-re számítva, legfeljebb 5—10 főt

[2] Morgan korszakbeosztása, amelyet Engels átvett, nem minden részletében helytálló. A magyar őstörténetre azonban nagyjából alkalmazható.

tehetett ki, habár a termelés természeti feltételei kedvezőek voltak.

A termelés feltételei határozták meg azoknak a társadalmaknak a nagyságát is, amelyeket az őslakosság magából kialakított. Az egyes társadalmak csak addig a határig növekedhettek, amelynél a tagjaik által bejárható terület még valamennyiük élelmét biztosította. Ha ezt a határt túllépték, kettéváltak. Ez a határ persze, az élelem helyi eloszlása szerint, szűkebb vagy tágabb lehetett. Az osztják hősköltemények alapján egy-egy déli osztják társadalom rendes létszámát 60—300 főre teszik, abban a korban, melynek viszonyait a hősköltemények visszatükrözik, tehát a 13—16. századokban. Az őskor fejletlenebb viszonyai mellett a minimális számokat vehetjük alapul, s ennek megfelelően a magyar-ugoroknál 60—120 főből álló társadalmakkal számolhatunk. Egy-egy ilyen társadalom szállásföldjét, a fenti népsűrűség mellett mintegy 1—2000 km²-re tehetjük, akkorára tehát, amekkora egy mai kisebb magyar vármegye.

Ezek a társadalmak a települési viszonyok szempontjából valószínűleg kétféle típushoz tartoztak. A szerint, hogy itt vagy ott az élelemtermelés lehetőségei a természeti körülményeknél fogva korlátoltabbak vagy kiterjedtebbek, s az élelemtartalékolási eljárások fogyatékosabbak vagy fejlettebbek voltak, — a társadalom vagy vándorolt területén, állandó lakhely nélkül, ha a vándorlást néhány heti vagy hónapi egyhelyben tartózkodás kedvezőbb helyeken meg is szakította; vagy pedig éveken át megtartott szálláshellyel rendelkezett, ha a férfiak zöme a tél huzamosabb részét e szálláshelyen kívül, vándorvadászaton is töltötte, s ha az egész csoport nyaranként, szálláshelyéről, folyómenti halászatra el is költözött. Az első esetben még vándorhordával van dolgunk, mely a felszedhető sátoron kívül más lakást nem ismert; a másodikban már települt hordával, „falu"-val (a szó ebből a korból ered), amelynél a földbe veremszerűen beásott, póznavázú kunyhók szolgáltak lakásul, — habár a település még csak féltelepültséget jelentett.

Az egyes hordák népessége, a tagok származását nézve, lényegében vérrokonsági csoportot képviselt. A társadalom tagjait, a kisebb számú befogadottat nem tekintve, a vérrokonság — és a házasság — kötelékei kapcsolták egymáshoz. Kérdés azonban, hogy milyen vérrokonsági csoporttal állunk itt szemben? Zichy István a szőbanforgó rokonsági csoportot a nemzet-

ségben és pedig az apaági nemzetségben hajlandó látni, — minthogy egy finn szerző az osztják nyelv rokonsági terminológiájából arra következtet, hogy az „ősosztjákok" családi élete az apai vérrokonságra volt alapítva, s minthogy e mellett a közelmult osztjákjai is ebben a rokonsági rendszerben éltek. Ezen az alapon Zichy kijelenti, hogy nincs rá okunk, hogy az őskorszakban az atyai családtól eltérő alakulásra következtessünk. S az apaági család feltételezéséből kiindulva, a kérdéses rokonsági csoportot azután az apaági nemzetséggel azonosítja.

Az első kérdés, amit itt el kell dönteni, az, hogy ismerték-e már a magyar-ugorok a nemzetségi köteléket? Ez ugyanis a vadság felső fokán még távolról sem általános. A kaliforniai indiánok, az eszkimók és az Andamán-szigetek lakói például nem alkottak nemzetségeket. De a magyar-ugorok, nyelvi adatokból következtethetőleg, nemzetségekbe csoportosultak. „Nem" (nemzetség) szavunk az ugor nyelvi hatás korából való. E nemzetségek valószínűleg alcsoportokra, alnemzetségekre oszlottak. Erre mutat „ág" szavunk, mely ugyancsak az ugor nyelvi hatás korából ered. Ebből a szempontból feltehetnénk tehát, hogy a magyar-ugor horda a nemzetséggel vagy ennek alcsoportjával, az ággal egybeesett. További kérdés azonban, hogy a magyar-ugor nemzetségek valóban apaági alakulatok voltak-e?

A rokonsági terminológiából nem lehet még apaági családra következtetni. Ugyanaz a rokonsági terminológia összefér mind apai, mind anyai ágon számított rokonsági viszonyokkal. És az apaági család rokonsági terminológiája már az anyaági családi rendszerben kialakulhat. Viszont az utóbbira áttérhetnek már az egyéni tulajdon csekélyebb növekedésének eredményeként, sőt egyszerűen apajogú társadalmak erkölcsi hatása alatt. Abból sem lehet tehát az „ősosztjákok" rokonsági rendszerére következtetni, hogy az osztjákoknál a közelmultban az apaági családi rendszer uralkodott, — mert nem állítható, hogy az osztjákok az elmult évezredek alatt anyailag semmit sem fejlődtek, vagy hogy nem voltak kitéve ez alatt az idő alatt apajogú társadalmak erkölcsi befolyásának.

E szerint nincs bizonyíték arra, hogy már az „ősosztjákok" apaági rendszerben éltek volna. De akkor semmi ok sincs annak a feltevésére sem, hogy az ugor korban az apajog uralkodott volna. Ellenkezőleg: minthogy a vadnépeknél általában az anyajog uralkodik, — nem tekintve néhány nép kivételes esetét, melyet különlegesen súlyos természeti termelőfeltételek magya-

ráznak — azt kell feltenni, hogy a magyar-ugorok anyaági rokonsági rendszerben éltek.

Ezt a feltevést egyes finnugor népek multjából meríthető adatok is támogatják. A mordvinok vallásában kiemelkedő szerepet játszottak a női istenségek, mint amilyenek a Tűz-Anya, Víz-Anya, Föld-Anya, Gabona-Anya, a zürjéneknél és votjákoknál pedig fellelhetők egy hajdani női főistenség nyomai. A női istenségeknek ez a fontossága az anyajog egykori uralmára mutat. A vogulok és osztjákok viszont az állatok egész sorát vallásos tiszteletben részesítették. Az ilyen totemisztikus hiedelmek szintén elsősorban az anyajogú társadalmakban alakulnak ki, amelyekben egyes állatokat gyakran a nemzetségek nőnemű istenőse gyanánt tisztelnek (l. Frazer: Totemism). A legfontosabb bizonyíték azonban az, hogy az anyajog egyes maradványai, mint később látni fogjuk, a magyar pásztorkor emlékei között, sőt még a multat őrző mai magyar népvilágban is megtalálhatók.

Ha pedig az őstársadalom rokonsági viszonyai az anyaági leszármazáson alapultak, akkor a legkevésbbé sem magától értetődő az, hogy ez az őstársadalom, tehát a horda, a nemzetséggel vagy az ággal egybeesett. A nemzetség amely meghatározott ős bizonyos ivadékainak — anyaági rokonsági rendszer mellett egy ősanya nőági ivadékainak, apaági rokonsági rendszer mellett egy ősapa fiági ivadékainak — összessége — exogám vérrokonsági csoport, vagyis tagjai egymással házasságra nem léphetnek. Következőleg a nemzetségi rend mellett a férj és a feleség minden házaspárnál különböző nemzetségből származik, s így maga a horda különböző nemzetségek tagjaiból tevődik össze. E mellett is lehetséges ugyan, hogy legalább a társadalom tagjainak a többsége ugyanabból a nemzetségből kerül ki, s ebben az esetben a horda legalább egy meghatározott nemzetség képviselőjének tekinthető. Apaági rokonsági rendszer mellett rendszerint ez a helyzet, mert itt házasságkötéskor általában a nő költözik a férfihoz. Itt tehát a faluban vagy más társadalmi egységben akár az összes férj egy nemzetségből lehet, az apaági leszármazási vonal mellett a házasságból született gyermekek szintén apjuk nemzetségét követik, sőt még az idegen nemzetségekből hozott feleségek is férjeik nemzetségébe lépnek át, minélfogva a társadalmi csoport itt a nemzetséggel teljesen egybeeshetik.

Anyaági rokonsági rendszer mellett a szóbanforgó helyzet akkor alakul ki, amikor házasságkötéskor, éppen fordítva, a

férfi költözik a nőhöz. Itt ugyan a férfiak, akik házasságuk révén a hordához csatlakoztak, más nemzetségekbe fognak tartozni, mint feleségeik, de a feleségek ugyanabba a nemzetségbe tartozhatnak, a gyermekek, az anyaági leszármazási vonal folytán, anyjuk nemzetségét fogják követni, s ezenfelül a hordában rendszerint nőtlenül maradt vagy özveggyé vált férfiak is akadnak, az asszonyok fivérei vagy más anyaági férfirokonai, akik szintén az asszonyok nemzetségébe tartoznak. Mindez együttvéve a társadalomban egy meghatározott nemzetség túlsúlyát biztosíthatja.

Ha azonban házasságkötéskor a nő költözik a férfihoz, ami az anyaági rokonsági rendszer mellett éppúgy előfordul, mint az ellentétes eset, már különböztetnünk kell. Ekkor a horda egy meghatározott nemzetség képviselőjévé csak akkor válik, ha, mint például Melanézia egyes részeiben, az a szokás uralkodik, hogy a felnőtt fiúk anyjuk eredeti csoportjába települnek vissza, s ezáltal ebben nemzetségük túlsúlyát biztosítják. De ha ez a szokás hiányzik, nemcsak az asszonyok fognak más nemzetségekbe tartozni, mint férjeik, hanem a gyermekek is, kik anyjuk nemzetségét követik, különböző nemzetségek tagjai lesznek, ami egyben azt jelenti, hogy itt a férfiak különböző nemzetségekből valók. Így azután a horda különböző nemzetségek keveréke lesz.

Nem tudjuk, hogy az ugoroknál a családi település milyen szokásai uralkodtak. Ennélfogva nyilt kérdés marad, hogy a magyar-ugor horda meghatározott anyaági nemzetség, illetve ág képviselője volt-e, vagy pedig nemzetségi szempontból kevert alakulatnak tekintendő.

A horda alapegységei nem mai értelemben vett családok, hanem ennél nagyobb közösségek voltak. Nagyságukról az osztják társadalom közelmult viszonyai alapján alkothatunk fogalmat. Az osztjákok kunyhóiban rendesen 3—6 vérrokon házaspár lakott.

A nagycsaládi házközösség, illetve a nagycsalád az, amivel itt találkozunk. A nagycsalád szabály szerint három nemzedéket foglal magában, szemben a polgári családdal, amely rendesen két nemzedékből áll. Alapformájánál, amely nagyszülői családnak nevezhető, a szülőkkel szoros közösségben élnek házas gyermekeik: fiaik vagy leányaik, házastársaikkal együtt és ezek gyermekei, az unokák. Ez a kör bővül ki azután, a körülményekhez képest és ezek szerint változó határig, a szülők nem házas

gyermekeivel, esetleg ilyen testvéreivel és még tovább: házas testvéreivel és távolabbi házas rokonaival, ezek leszármazóival s az utóbbi révén további nagyszülői családokkal. Az osztják házközösségben együttélő 3—6 házaspár, tehát az osztják nagycsalád rendes formája, 1—2 nagyszülői családnak és mintegy 15—25 személynek felel meg.

Ha az utóbbi számot a magyar-ugor társadalom feltehető 60—120 főnyi létszámával összevetjük, azt kapjuk eredményül, hogy egy-egy magyar-ugor társadalom 4—8 nagycsaládból tevődött össze. (Ami a vogulokat illeti, ezek falvai a közelmultban rendszerint 4—8 tágas kunyhóból állottak, vagyis egy-egy faluban rendesen 4—8 nagycsalád élt.)

A nagycsaládok s a horda, mely a néhány nagycsaládot közös keretbe foglalta, a termelő munka szervezetei voltak. A nagycsaládok tagjai a létfenntartáshoz szükséges dolgokat nagyrészt közös munkával termelték, közösen vadásztak, halásztak, gyüjtöttek, s a közös munka eredményében valamennyien részesedtek. Amikor pedig a körülmények nagyobb számú munkaerő együttműködését kívánták meg, az egész horda közös munkára egyesült, mint hajtóvadászatok alkalmával, vagy a halászattal kapcsolatban is, s ekkor a munka eredményén az egész társadalom osztozott.

A házasság általános alakja a vadság felső fokán már az úgynevezett párosházasság, mely a korábbi csoportházasság helyébe lép. A párosházasság már csak két személy közt jön létre, de könnyen felbomlik, s a házastársak rendszerint előbb-utóbb elhagyják egymást. Így túl kevéssé állandó ahhoz, hogy külön háztartás alapja lehessen. E mellett a termelőerők fejletlensége s az ember ebből folyó tehetetlensége a természettel szemben ezen a fokon a nagyobb kötelékekben való tervszerű együttdolgozást teszik szükségessé. Ezeknél fogva itt szükségképpen a nagycsalád válik a társadalom gazdasági egységévé, a házaspárra s gyermekeire korlátolt család, a „kiscsalád" helyett, s maga a termelés a nagycsalád és szükség esetén az egész közösség keretében, társadalmilag folyik.

A nagycsalád, mint termelő-fogyasztó közösség, munkaeszközeit, a szükséges nyersanyagokat s a szükségletei közvetlen kielégítésére szolgáló termékeket, túlnyomóan a saját munkájával, legfeljebb a hordatársakkal közösen dolgozva állította elő és nem csere útján szerezte be őket, egyszóval: önellátó vagy természeti gazdálkodást folytatott. A munka a vadság

felső fokán, a termelőerők fejletlensége folytán, még csak magának a munkaerőnek a fenntartását biztosítja. Az ehhez szükséges termékmennyiségen felül felesleget még csak alkalmilag tud létrehozni, mint például kivételesen gazdag vadászzsákmány vagy véletlenül igen jól sikerült halászati idény esetében. A csere fejlődésének az alapja azonban elsősorban a felesleg. Ezért a csere a szükségletek kielégítésénél ezen a fokon csak egészen alárendelt szerepet játszhatott.

A felesleg mellett találkozunk a vad népeknél a cserének egy másik forrásával is, de a gazdálkodás önellátó jellegét lényegesen az ebből eredő termékforgalom sem befolyásolja. A csere itt abból származik, hogy a hordák természeti környezete nem teljesen azonos, hanem bizonyos helyi eltéréseket mutat. Ennélfogva egyes közösségek területén oly szükségleti tárgyak, különösen nyersanyagok is akadnak, melyek a többiek területén hiányoznak, vagy csak elégtelen mennyiségben találhatók. Ez a helyzet azután arra vezet, hogy meghatározott nyersanyagok és főleg az ezekből készített ipari termékek a társadalmak között csere tárgyaivá válnak. A hordák az oly ipari termékek előállításáról, amelyeket csak kedvezőtlenebb feltételek mellett képesek készíteni, többé-kevésbbé lemondanak, és csere útján szerzik be őket. Az ilyen ipari termékeket tehát részben már csere céljára, áruként termelik. S ha a csupán alkalmi feleslegen nyugvó csere maga is csak alkalmi lehet, csak akkor játszódhatik le, ha alkalmi feleslegek véletlenül megfelelő alkalmi szükségletekkel egybeesnek; a csere itt, az úgynevezett csoportipar alapján, már állandósul, jóllehet csak egy-két termékben folyik és így az összszükségletek kielégítése szempontjából súlytalan marad. A cserének ezt a fajtáját a magyar-ugorok bizonyára ismerték. Az egyes hordák ezen a réven, egymással, a helyi körülmények szerint, például csontszerszámokat és fegyvereket cserélhettek csónakok és faedények ellenében.

E mellett, a többi vad nép példájára, az is előfordulhatott, hogy nem az egész közösség, hanem csupán a horda néhány tagja termelt cserére bizonyos dolgokat, mindenekelőtt fegyvereket, az ezek készítésében természettől bírt ügyessége alapján. (Ilyen „kézművesek" létezésére a későbbi ananyinói kor leletei határozott következtetést engednek.) De a szükségletkielégítés adott rendszerében az innen eredő cserének sem lehetett nagyobb jelentősége.

A csere főleg hordák között játszódott le s csak kisebb

mértékben ezeken belül. Elsősorban tehát társadalomközi csere volt, de mint ilyen, az ugor törzsek keretén is túlterjedt, kapcsolatba hozva ezeket magasabbrendű társadalmakkal.

Az utóbbiakkal való érintkezést az ugor terület fekvése könnyítette meg. Ez ugyanis déli határánál száraz pusztaságok közelében feküdt, amelyeken pásztortársadalmak éltek. Az utóbbiak pedig érintkezésben álltak a Földközi-tenger civilizációival. S az ugor törzsek rendelkeztek a vadászat egy termékével, a prémmel, mely nemcsak a pásztortársadalmakban volt keresett cikk, minthogy a téli hideg ellen védelmet nyujtott, hanem már a második évezredben, a Földközi-tengertől kiinduló európai kereskedelemnek is egyik főtárgya volt. A prémet a pásztortársadalmak termékeivel vagy az e társadalmak közvetítette árukkal mindig be lehetett cserélni, s az utóbbiak az ugor törzsek körében mindig kapósak voltak. Az egyes hordáknak, termelőerőik fejletlensége mellett, felesleges prémjük csak alkalmilag volt, s ezért az előbbi cseretárgyakhoz csak alkalmilag és csekély mennyiségben juthattak hozzá, úgy hogy azok termelésük módját lényegesen nem befolyásolhatták. De az egész területről annyi prém mégis forgalomba kerülhetett, hogy ez az ugor törzsek és a szomszédos pásztortársadalmak között állandó kereskedelem tárgyává válhatott, s így, ebben a keretben, az alkalmi felesleg alapján is állandó csereviszony létesülhetett.

Pénzt fejletlen csereforgalom mellett is használhatnak, s valószínű, hogy már az ugor törzsek körében folyó csereforgalmat részben pénz segítségével bonyolították le. „Ár" szavunk mindenesetre az ugor hatás korából ered. A pénzjelleg a prémáruhoz fűződhetett, — mint később az osztjákoknál — amely az elidegeníthető vagyon főeleme volt. Erre mutatnak a magyar nyelvnek azok az ugor, prémekkel összefüggő szavai, amelyek a nővel s a házassággal kapcsolatos fogalmakat fejeznek ki (hölgy, menyegző stb.). E szavak az utóbbi fogalomkörbe azon a réven jutottak be, hogy a nő vételárát szokásszerűen prémekben fizették, vagyis a prémet pénzáru gyanánt használták. Kizártnak az sem tekinthető, hogy bizonyos hordák népessége általában, vagy csak némely ember egy-egy közösségben, a termékcsere közvetítésével is foglalkozott. Példák az ilyen kereskedelmi tevékenységre már a legalacsonyabb fokon álló népeknél akadnak.

Minthogy azonban a csere a társadalom életében mind-

ezek mellett is csak jelentéktelen szerepet játszott, a hordák anyagi termelésén belül csupán a tisztára természeti, élettani alapokon nyugvó munkamegosztás egyrészt a nemek, másrészt az egyes korosztályok között lehetett kifejlődve. Ehhez képest a vadászat és nagyrészt a halászat is, nemkülönben az ezekhez szükséges eszközök elkészítése a nagycsaládban a férfiak, a gyüjtés és teherhordás pedig, épúgy mint a gyékény- és kosárfonás, a nők dolga volt. A munkamegosztás, a foglalkozások elkülönülése a társadalom anyagi termelőfolyamatán belül ezen túlmenően csak csírájában lehetett még adva. Ha a közösségben voltak is olyanok, akik különösképen meghatározott termékek csere céljára való előállításával vagy a termékcsere közvetítésével foglalkoztak, a nagycsalád általános munkájában ezeknek is részt kellett venniök, mert életüket a termékek piacának korlátoltsága, illetve a csere általános fejletlensége következtében egyedül hasonló tevékenységek útján nem tarthatták fenn. Az anyagi termelő munka megosztása ezeken kívül csupán a társadalomközi viszonyban érvényesült: a csoportipar révén az egyes hordák közt, s ezenfelül ezek és magasabbrendű társadalmak között.

A csere, sőt a munkamegosztás, az árutermelés, a pénz és a kereskedelmi tevékenység már a termelőerők egészen kezdetleges színvonalán, a vad népeknél megtalálhatók. Ugyanakkor azonban az uralkodó forma ezeknél, a termelőerők fejletlensége következtében, mégis a természeti gazdálkodás és a tisztán élettani alapokon nyugvó munkamegosztás. A csere, a belőle kifejlődő összes formákkal együtt, a társadalmi viszonyok alakulása szempontjából itt lényegtelen; ellenben a természeti gazdálkodás, illetve a termelőerők fejletlensége, amelyet ez kifejez, a társadalom szerkezetét döntően befolyásolja.[3]

A vadság felső fokán álló társadalmakban a tulajdon rendjét s az ehhez fűződő elosztási rendszert a termelőerők fejletlensége s ezzel kapcsolatban a termelés társadalmi jellege hatá-

[3] Dopsch tanár könyve, a „Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft" teljesen téves szempontokon nyugszik. Ez a könyv azt bizonyítgatja, a fiatalabb magyar történészek felfogására szemmelláthatólag nagy hatást gyakorolva, hogy a természeti gazdálkodás és a pénzgazdaság, illetve árutermelés minden társadalomban kiegészítik egymást, s nem a társadalmi fejlődés különböző fokait képviselik. Mi ezzel szemben a valóság? Az ausztráliai bennszülött termel ugyan egy-két dárdát piacra, s a mai amerikai szénbánya az általa termelt szén egy töredékét saját üzemében használja fel. De azért az ausztráliai bennszülött és a mai amerikai szénbánya

rozza meg. A legfontosabb termelőeszköz, a föld, amelyen a közösség élt, a magyar-ugor korban, a társadalmilag folytatott termelés alapján, az egész társadalom köztulajdona volt. A föld termékei minden nagycsalád rendelkezésére állottak; egyszerű birtokbavételük elismert tulajdonszerzésre vezetett, akár egyszeri fogyasztásra szolgáló termékekről, mint erdei bogyókról, gyökerekről volt szó, akár állandóbb használatra alkalmas tárgyakról, mint fákról, melyekben méhek tanyáztak, akár más természeti előnyökről, mint például kedvező halászóhelyekről. Az élelem, melyet a nagycsalád közös munkával termelt, a nagycsaládban érvényesülő fogyasztási közösség alapján az egész nagycsalád közös tulajdonába jutott, éppúgy, mint a nagycsalád egyes tagjai által külön szerzett élelem. A családon belül minden préda közös, mondja egy megfigyelőjük, még a 19. század vogul-osztjákjairól is. S ugyanígy mindaz, amit a nagycsalád közös munkájával állított elő s közösen használt: kunyhó és munkaeszközök, mint a csónak, a nagycsalád közös tulajdonát alkotta. Egyéni tulajdonná csupán az a munkaeszköz s egyéb dolog, ruha, ékszer vált, amelyet valaki a közös föld nyujtotta nyersanyagból egyéni munkájával készített s egyúttal egyénileg használt, vagy ilyen egyéni tulajdon helyett becserélt. De az egyéni tulajdont is a lehetőségig a közösségben kellett megtartani, vagyis általában nem volt szabad idegenre átruházni, hacsak tárgyát nem egyenesen csere céljára termelték.

Ilyen viszonyok mellett számottevő vagyoni és életszínvonalbeli különbségek se a nagycsaládok, se ezek tagjai között nem fejlődhettek ki. Ami vagyon tárgya volt: kunyhó, ruha, durva ékszerek, tartalékélelem, munkaeszköz, a termelőerők fejletlensége következtében már önmagában véve jelentéktelen volt; s ezenkívül minden nagycsalád és minden egyén munkájával egyformán hozzájuk juthatott, mert forrásuk: a föld, termékeivel mindenkinek egyformán rendelkezésére állott. A nagycsalád által termelt élelem pedig rendszerint csak arra volt ele-

---

teljesen ellentétes társadalmi alakzatokat képviselnek, melyek egyikére a termelőerők fejletlenségén alapuló természeti gazdálkodás, másikára pedig a termelőerők fejlettségén alapuló árutermelés a jellemző, s az árutermelés a termelőerők fejlődésével a természeti gazdálkodásból fejlődött ki. Dopsch álláspontja a szellemtörténeti iskola történetszemléletét tükrözi vissza, melynek szelleméből a lényeg iránti érzék kiveszett, s amely a fejlődési fokokat a mult történetében tagadva, valójában a jövő fejlődési fokán dolgozó mai történettel helyezkedik szembe.

gendő, hogy minden tag létfenntartását biztosítsa. Így felosztásánál — s hasonlóképen az egész közösség által együttesen szerzett zsákmány szétosztásánál — szabályozó elv gyanánt általánosságban csak az a szempont érvényesülhetett, hogy minden egyes tag megkapja a számára elengedhetetlenül szükséges mennyiséget. Ezenfelül többlet nem igen maradt, s a nagycsaládban mindössze azt a megkülönböztetést tehették, hogy a jobb falatokat azok kapták, akiknek a táplálék megszerzésében nagyobb érdemük volt, — mindenekelőtt az idősebb férfiak, akik tapasztalataik segítségével az élelemszerző munkát irányították. Viszont a szükséges élelmet minden nagycsalád megtermelhette, mert a horda közös területén szabadon vadászhatott, halászhatott.

Így a közös földtulajdon s az elosztás rendszere a megélhetést rendes körülmények között a társadalom minden tagja számára biztosította. Amikor pedig véletlenek egy nagycsaládot inségbe sodortak, tőle telhetőleg az egész közösség segítségére sietett, mert a kölcsönös támogatást ebben a társadalomban, mely tagjai szoros együttműködésén alapult, erkölcsi kötelességnek tekintették.

Az osztályok oly társadalmi csoportok, melyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyzetüknél fogva s a tulajdoni viszonyok alapján azáltal különböznek, hogy az egyik csoport a másik munkáját elsajátíthatja. Az emberek az őstársadalomban a tulajdoni viszonyok szempontjából nem különböztek egymástól. A föld, a legfontosabb termelőeszköz, valamennyiük közös tulajdonában állott, s a közös földtulajdon alapján a többi termelőeszköz is egyformán valamennyiük közös vagy egyéni tulajdonát alkotta. S egyrészük a másik rész munkáját annál kevésbbé sajátíthatta el, mert elsajátítható munkatöbblet a munka csekély termelőereje folytán még egyáltalán nem létezett. A munka nem hozott még létre oly felesleget, mely a dolgozó fenntartásán kívül mások fenntartásának is alapjául szolgálhatott volna. Így osztályok sem keletkezhettek, s ennek megfelelően az őstársadalom a rabszolgaság intézményét még nem ismerte.

A társadalom őskommunista gazdasági szervezete az, ami most már előttünk áll. A termelőmunkában mindenki részt vesz; a munka nagyrészt közösen, társadalmilag folyik a nagycsalád vagy az egész társadalom keretében, melyek maguk is csak a termelőmunka szervezetei; a föld társadalmi tulajdon-

ban áll, az egyéb tulajdonból sincs senki sem kizárva; számottevő vagyoni és életszínvonalbeli különbségek nincsenek; a társadalmi termelést társadalmi elsajátítás egészíti ki, melynél a termékek elosztását a nagycsalád és a társadalom szabályozza, annak szem előtt tartásával, hogy mindenki szükséglete ki legyen elégítve; mindenki megélhetése biztosítva van; kizsákmányolás, osztályok ismeretlenek; a társadalom minden tagját a gazdasági érdekek közössége fűzi össze. Egészen ritka népesség, kis közösségek, legfeljebb féltelepültség, vérrokonsági kötelékekkel egybekapcsolt társadalom, a leszármazásnak anyaágon való számításával, a természeti gazdálkodás uralma, a csere teljes jelentéktelensége, a tisztán élettani különbségeken alapuló munkamegosztás túlsúlya, — a képet ezek a vonások egészítik ki.

Némely író az osztálynélküli társadalom megítélésébe azzal az állításával visz be zavart, hogy benne a nők játszották a kizsákmányolt osztály, a rabszolgák szerepét. Szerintük a vadság állapotában lévő társadalmakban a férfiak uralkodnak a nőkön, gazdaságilag kiaknázzák őket, a nehéz munkákat, mint például a teherhordást, rájuk hárítják, és elveszik tőlük a gyüjtött élelmiszerek egy részét. A valóság azonban az, hogy a nők sincsenek ezekben a társadalmakban a föld, a kunyhó, az élelem közös tulajdonából kizárva; munkaeszközeik, amelyeket a fennálló élettani munkamegosztás alapján készítenek és használnak, egyéni tulajdonukat alkotják, épúgy, mint ruháik, ékszereik; s az ő munkájuk sem termel állandó, tehát állandóan elsajátítható felesleget. Mindez már eleve leszállítja az előbbi megállapítások horderejét. Ami pedig ezenfelül belőlük fennmarad, egyrészt a tények jelentőségének túlzásából, másrészt ezek téves általánosításából és helytelen értelmezéséből ered.

Az természetes, hogy a kezdetleges társadalmakban, amelyekben az élettani tényezők oly nagy szerepet játszanak, érvényesül a férfi nagyobb testi ereje a nővel szemben, s hogy ennélfogva nem lehet szó társadalmi helyzetük teljes egyenlőségéről. Hiszen még a barbárság alsó fokán álló népeknél is, amelyeknél a nő helyzete gazdasági és egyéb okokból igen kedvező, általában sokkal kedvezőbb, mint akár a civilizált társadalmakban, a nő házasságtörését kegyetlenül büntetik, ugyanakkor, amikor a férfinak a hűtlenségre joga van. Természetes tehát, hogy a vad népeknél elsősorban a nő sínyli meg azokat az időket, amelyekben élelemhiány lép fel, s nem a férfi, aki ilyenkor a nő fogyasztását nagyobb erejénél fogva saját

javára korlátozza. De közönségesen a szükséges élelmiszereket a nőnek is meg kell kapnia, mert munkaerejének a fenntartása feltétele a nagycsaládi gazdaság rendes működésének, s a vad népeknél a szükségesnél több élelmiszer a férfinak sem jut. A nő nehéz munkája pedig, mint például terhek cipelése vándorlások alatt, csupán a férfi és nő közötti természetes munkamegosztásnak a következménye. A vándorúton a férfi nem hurcolhatja az ingóságokat, mert megterhelése akadályozná a vadászatban, mely munkakörébe tartozik, s így megnehezítené a nő szükségleteit is fedező vadászzsákmány megszerzését. Egyébként a vad népeknél a nőnek bizonyos védelmet nyujt a férfi túlkapásai ellen a nagycsaládi életközösség, amely mellett a nő férjével szemben többi nőtársára támaszkodhatik. A féltelepült társadalmakban pedig a nő helyzetét egyenesen szilárddá teszi az a körülmény, hogy a férfiak az év jelentékeny részét házon kívül, vadászaton töltik, aminek következtében a nők a háztartás többé-kevésbbé önálló vezetőivé válnak. És a nő, mindenesetre, nincs a vad népeknél egy egész életre férjéhez láncolva, hanem a házassági kapcsolattól, ennek laza formájánál fogva, mindig megszabadulhat, ha az elviselhetetlenné válik.

Mindezt megerősíti a régi ugorokkal kapcsolatban az, amit a közelmúlt osztjákjainak családi életéről hallunk. Ezeknél a nőt a néprajzi leírások szerint lenézték ugyan, de azért vele rosszul nem bántak. Pedig az osztjákoknál a család ekkor már az apaági leszármazáson alapult, s az apaági családban a nő helyzete szabály szerint rosszabb, mint az anyaági családban.

2. A társadalmi szervezet.

Minden közös munka irányítást kíván. Az ugor korban ... volt a társadalomnak vezető főnöke, s valószínű, hogy ez a tisztség egy családon belül már többé-kevésbbé örökletes volt, ha persze, a rokonságnak anyaági számítása folytán, nem is apáról-fiúra öröklődhetett, hanem bizonyára anyaági fivérre vagy anyaági nővér fiára szállt.

Milyen viszonyban állott ez a főnök a társadalom többi tagjaival? Hóman Bálint szerint, akinek érdeméül tudták be, hogy a magyar történetet az őskorig elsőnek vezette vissza, a főnök az egész társadalmon korlátlan családapai hatalommal uralkodott. Ezt az állítást már azok alapján is tévesnek kell tartanunk, amiket az ősi társadalmi szervezetről eddig

megállapíthattunk. A korlátlan vagy legalább a korlátlanságot megközelítő családapai hatalom apaági rokonsági rendszert és szilárd házassági formát tételez fel. Az őskorban azonban az anyaági rokonsági rendszer uralmát és a párosházasság laza formáját kell feltételeznünk, amelyek mellett nemhogy korlátlan családapai hatalomról, de még családapáról, az apáról mint családfőről sem beszélhetünk.

És ha az anyajogú társadalom főnöke korlátlan hatalomra, a családapai hatalomnak az egész társadalomra való egyszerű kiterjesztése útján szert nem tehet, a vad népeknél egy személy „korlátlan" társadalmi uralmának a feltételei egyáltalában hiányoznak. Az „uralkodó" uralkodóosztályt tételez fel, melynek érdekében hatalmát gyakorolja. Az egyén ilyen társadalmi hátvéd nélkül gyenge ahhoz, hogy uralmát a társadalomra rákényszerítse. Korlátlan — legalább formailag többé-kevésbbé korlátlan — egyéni hatalom csak osztálytársadalomban fejlődhetik ki. Az ősi társadalom azonban nem tagozódott még osztályokra.

Hóman álláspontja mindezek mellett azokkal az adatokkal is szöges ellentétben áll, amelyeket a vogulok és az osztjákok hősköltményeiből és a rájuk vonatkozó néprajzi leírásokból meríthetünk. Zichy István az ezekből kibontakozó kép alapján ellenkezőleg, éppen azt állapítja meg, hogy az „ugor ősnépnél" „a fejedelmek hatalma és tekintélye igen korlátolt lehetett."[4]

Hóman felfogása nem tükröz vissza mást, mint egy elavult történeti elméletet, melynek keletkezésekor, a 19. század elején, az őstörténeti és néprajzi kutatás még gyermekcipőben járt. Ebben az időben még azt hitték, hogy a család legrégibb alakja az apaági, patriarkális család volt, amilyennek azt Mózes öt könyve leírja; azt képzelték, hogy az ősi társadalom rendje e család viszonyainak mintájára alakult, s ennek megfelelően feltették, hogy a legrégibb társadalmak élén a korlátlan családapai hatalommal felruházott patriarka állott. Hóman csakugyan Ábrahám-féle zsidó patriárkát állít a magyar őskor társadalmának az élére, nem annyira az őskorig, mint inkább a történeti elmélet őskorába vezetve vissza a magyar történetet.

A főnök az őskorban a valóságban csupán tisztviselő volt, hasonlóan a többi vad nép főnökéhez, s tisztsége azoknak a tár-

[4] Az írók egyrésze az őstársadalom főnökét következetesen fejedelemnek nézi vagy legalább címezi, holott ezt legfeljebb egy tágabb hatáskörű falusi bíróhoz lehetne hasonlítani.

sadalmi tevékenységeknek az irányítására korlátozódott, amelyek természetüknél fogva egyéni irányításra szorultak. Ugor eredetű szavunkkal kifejezve „vezér" volt, aki vezetett, irányított, ahol erre szükség volt. Vezette ehhez képest a vadászatot vagy halászatot, amikor ezekre az egész közösség kivonult; intézte ilyenkor a közös zsákmány kiosztását; a hordát vándorlásokon vezette; más közösségekkel szemben a csereforgalmat a közösség képviseletében valószínűleg ő bonyolította le, s egyáltalában a szükséges tárgyalásokat ő végezte; háborúban a hadbavonultak élén ő állott. De ebben a körben is saját belátása szerint csak annyiban járhatott el, amennyiben a teendőket szokások nem szabályozták, mert az utóbbi esetben a szokás szentesítette szabályokat volt köteles alkalmazni. S ezen a körön kívül semmiféle hatalmat nem gyakorolt, senkitől engedelmességet nem igényelhetett. Nem uralkodott tehát, ha az ugor eredetű ősi magyar szóval „úr"-nak is nevezték. (Az „úr" szó mai jelentése nem azt jelzi, hogy az őskorszak főnöke úr volt, hanem azt, hogy a társadalmi fejlődés folyamán az őskorszakbeli főnökből úr lett.) S tisztségét átöröklés útján csak azért szerezhette meg, mert rokonelődei kiváló emberek voltak, és a vérrokonság, mely őt hozzájuk fűzte, nemkülönben a családi ismeretek, melyeket tőlük átvett, a társadalomnak kezeskedtek azért, hogy főnökségre termett ember. Ha azonban az örökös a főnökség ellátására alkalmasnak nem bizonyult, ezt a tisztséget helyette más, megfelelőbb személlyel töltötték be.

A közös ügyekben az előbbi körön kívül a társadalom összessége, illetve a felnőtt férfiak gyűlése intézkedett. A népgyűlés határozott az egész társadalmat érdeklő gazdasági ügyekben, ítélkezett a társadalomban felmerült viták esetében, döntött háborúk tárgyában és a külső viszonyokra tartozó más kérdésekben. Hangadó elemei általában az idősebb férfiak, a tapasztalt „vének" voltak. A főnök tekintélye, befolyásának mértéke, elsősorban személyes tulajdonságaitól függött, s a gyűlésen egy-egy kitűnő harcos vagy vadász, egy-egy jó szónok, ravasz vagy régi dolgokban különösen jártas ember akkor is irányító szerepet játszhatott, ha a fiatalabbak közé tartozott.

Az ősi társadalomban egy személy emelkedett még ki valamennyire a főnök mellett, különleges tevékenységénél fogva: a pap vagy varázsló, akit ebben a korban, a magyar nyelvben ma is élő szavakkal „javas"-nak, „orvos"-nak neveztek. Olyan ember volt ez, akinek különleges képességet tulajdonítottak a

szellemvilág befolyásolására. Elsősorban betegek gyógyításával foglalkozott; előzte, a közhit szerint, a betegségeket okozó rossz szellemeket, a felidézett jó szellemek segítségével. Valószínű, hogy ez a mesterség is meghatározott családon belül öröklődött, mert a folytatásához szükséges vallásos szertartások ismeretét főleg a családi kapcsolat biztosíthatta.

A pap társadalmi helyzete esetenként különböző lehetett. A néki tulajdonított természetfeletti hatalom rettegett és gyűlölt emberré tehette, de a népgyűlésen, a társadalom ügyeinek az intézésében nagy befolyáshoz is juttathatta. Utóbbi esetben befolyását az elismert képességű főnökkel szemben is érvényesíthette, s ekkor a főnök és a pap között a társadalom irányításáért versengés alakulhatott ki. De az is megtörténhetett, hogy a főnök és a pap személye egybeesett, akár mert a főnök kisajátította a papi teendőket, akár mert a pap megszerezte a főnöki tisztséget, s a főnöki tekintély a társadalomban ebben az esetben volt a kegkevésbbé vitatott. (Az ananyinói kor leletei arra mutatnak, hogy legalább e korban a vallásos szertartásokat a főnök végezte. Viszont még később, a vogul-osztjákoknál, a sámán sajátította ki a nemzetségi kultusszal kapcsolatos funkciókat.)

A vallás az ősi társadalom anyagi rendjében más szerepet is játszhatott. Amellett, hogy a papot befolyáshoz juttatta, azokat a szerény anyagi előjogokat is minden valószínűség szerint szentesítette, amelyek ebben a társadalomban egyáltalában lehetségesek voltak. A jobb falatokat a „vének" részére a tabu vallásos intézménye biztosította. („Átkoz", ez az ugor korból származó magyar szó, eredetileg annyit jelentett, mint tabuvá nyilvánít.) A „kiváltságosoknak" jutó rész tabu lehetett, amelyhez mások, félelmes dolgok bekövetkezésének a terhe alatt, hozzá nem nyúlhattak.

A főnök és a pap külön munkaköre a társadalmi munka további megoszlását képviselte. A főnökkel lényegében még mindig csak az anyagi termelésben vált el a vezető tevékenység a végrehajtó tevékenységtől. A pap révén már a szellemi munka került szembe az anyagi munkával. De a munkamegosztás e nemei még egészen kezdetleges alakban jelentek meg. A főnök közvetlenül résztvett az anyagi termelő munkában. A pap pedig, amellett, hogy a vallásos tevékenységgel nem kizárólagosan foglalkozott, hanem az anyagi termelésben szintén résztvett, előbbi tevékenységét a társadalomban sem egyedül folytatta. Még mindenki önmagának is papja volt, vallási szertartásokat

végzett, szellemeket idézett, s a paphoz csak fontos dolgokban fordultak. Az anyagi munka nem termelt még olyan felesleget, mely akárcsak a főnököt és a papot az életszükségletek közvetlen kielégítésére irányuló munkától felmenthette volna. S a társadalom és magának a szellemi munkának a köre túl kicsinyek voltak még ahhoz, hogy a szellemi munka teljesen önállósulhasson.

A közügyek intézésének a módja az őstársadalomban az ősi demokrácia viszonyait tükrözi vissza, amely az őskommunista gazdasági szervezetből folyt. Olyan társadalomban, amelyben a legfontosabb termelőeszköz, a föld, közös, és számottevő vagyoni különbségek nincsenek, a társadalom maga intézi ügyeit. A nőknek a népgyűlésen szavuk ugyan nem volt, de a nemek közti munkamegosztás mellett a gyűlések legfontosabb tárgyaiban, a közös vadászat, halászat, háborúskodás kérdéseiben közvetlenül nem is voltak érdekelve. Azonban a természetes különbségek a közügyek intézésénél, a vének és a kiváló egyének irányító befolyása révén, egyébként is szerephez jutottak. A személyes tulajdonságok, képességek egyenlőtlensége, az osztálytársadalom politikai rendjével szemben, a legszabadabban éppen az ősi demokráciában érvényesül, amely az egyéni különbségeket nem rendeli még az osztálykülönbségek alá.

Láttuk korábban, hogy az ősi társadalom, a horda, nem élt elszigetelt életet. A hordák egész sorát egymáshoz fűzte a törzs köteléke. A törzs ezen a fokon még nem politikai alakulat, szervezete nincs. Jelentősége, mint rokonsági képződménynek, mégis nagy. A törzs keretében folyó rendszeres összeházasodás a hordák közt nemcsak nyelvközösséget, hanem baráti kapcsolatokat is létesít. E kapcsolatok azután a hordák közt csere alapjává válnak. Az állandó csere, amely a csoportipari munkamegosztáshoz fűződve, a hordák között folyt, a törzs keretében játszódott le. Sőt a csere, mint láttuk, a hordákat magasabbrendű társadalmakkal, a kor leghaladottabb társadalmaival is összekapcsolta. Így a hordák, a csere révén, oly társadalmi össztermelés részeseivé váltak, mely a törzsi kereteket is meghaladta. Azonban ezen az úton is csak kismértékben és lényegében hasonló fokon álló társadalmakkal szemben kerültek függő viszonyba.

A hordánkívüli házasodásra szükségképpen sor került. Ha a magyar-ugor horda nemzetségi alakulat volt, tagjainak már az exogámia törvényéhez képest a hordán kívül kellett házasodniok. De ha a horda több nemzetségből is alakult, a pár-

választás lehetőségei a csekély hordalétszám mellett korlátoltak voltak, s e körülménynek szintén a hordán kívüli házasodásra kellett vezetnie. Utóbbi esetben a hordákat nemcsak a törzs, hanem a nemzetség alacsonyabb rokonsági köteléke is egybefűzte, amely a törzzsel ellentétben, közös szervezettel is rendelkezhetett. Azoknál a vad népeknél, amelyeknél a nemzetségek tagjai területileg széjjelszórva élnek, ilyen szervezetre számos példát találunk, külön főnökkel, közös vallási ünnepélyekkel és a tagok kölcsönös védelmi kötelezettségével. De a nemzetségi szervezetnek, a horda gazdasági szervezete mellett, ez esetben is csak kisebb jelentősége lehetett.

Mindezen felül, a többi vad törzs példájából ítélve, bizonyosnak tekinthető, hogy néhány horda között szövetség, éspedig elsősorban katonai jellegű szövetség állott fenn.

A vad társadalmak közt a harcok gyakoriak. Ezek célja rendszerint nőrablás, vérbosszú, határsértés megtorlása vagy termékenyebb területek megszerzése. Ezért a társadalmak nemcsak a termelő munka szervezetei, hanem egyúttal katonai szervezetek, amelyeknek feladatai közé tartozik a termelő munka feltételeinek a biztosítása. A társadalom, mint katonai szervezet, valamennyi harcképes férfitagját magába foglalja.

A vogulok és az osztjákok hőskölteményei leírják azokat a háborúkat, amelyek régebben e két nép körében folytak. A győztesek leölték az ellenség foglyul ejtett harcosait, asszonyaikat elvették, s az ellenséget, a harc céljához képest, esetleg területéről is elűzték.

De azért a háborús állapot a vad társadalmak között nem állandó. Láttuk, hogy az összeházasodás a hordák közt baráti kapcsolatokat létesít, melyek gazdasági kapcsolatokkal egészülnek ki. E baráti kapcsolatok azután néhány horda viszonyában, különösen, ha az állandó csere alapján bizonyos gazdasági függés jön létre közöttük, annyira megszilárdulhatnak, hogy politikai szövetségben tetőződhetnek be.

Az ilyen hordaszövetség főleg a közös védelmet s a közös hadjáratok vezetését szolgálja. De alkalmilag emellett közös vadászatok és halászatok rendezésére is kiterjed. A tagtársadalmak önállóságát egyébként nem érinti. Nem igen szokott 5—10 kisebb vagy 2—3 nagyobb hordánál, s összevissza 600 embernél többet magában foglalni. Szervezete, mely a vadság felső fokán már kialakult, éppoly demokratikus, mint az elemeit alkotó társadalmaké. A szövetség főnöke a legtekintélyesebb horda főnöke. A szövetségi főnök tiszte a szövetségi gyűlések

összehívására, a közös katonai és gazdasági vállalkozások vezetésére s a szövetség tagtársadalmai között felmerülő viták békéltetés útján való elintézésére szorítkozik. A közös ügyekben a szövetség határozó szerve a szövetségi gyűlés, melyen a szövetséghez tartozó összes felnőtt férfi résztvesz, s amelyen éppúgy a vének és a kiváló emberek játszanak irányító szerepet, mint a hordák gyűlésein. A hordaszövetség, akár a törzs, nem volt tartósabb alakulat. A gazdasági szálak, amelyek alkatrészeiket egybefűzték, túl gyengék voltak ahhoz, hogy állandó jellegű kötelékeket alapozzanak meg.

Megesik néha, hogy a békét az erősebbtől a gyengébb vad társadalom ajándékokkal vásárolja meg. Ez az első, csíraalakja annak a függőségi viszonynak, mely egyes társadalmak közt hatalmi alapon áll fenn. Gyakoribb eset azonban az, hogy magasabbrendű társadalmak vad népeket vagy néprészeket maguknak egyenesen alávetnek. Ez megtörtént a vogulokkal és az osztjákokkal, akikről tudjuk, hogy időnként török pásztornépek fennhatósága alatt állottak, s valószínűleg oly ugor törzsekkel vagy törzsrészekkel kapcsolatban is előfordult, amelyek pásztortársadalmak közelében éltek. Ilyenkor az alávetett vad társadalom a hódítónak, az utóbbira nézve értékes termékeiben, már rendszeres adót fizet, ha ez az adó, termelőerői fejletlensége következtében, csekély is. Az adót az ugorok esetében bizonyára prémben fizették, amint az osztjákok is az orosz kormánynak régebben prémben adóztak. Emellett az alávetett társadalom a hódító számára kém- és őrszolgálatot szokott teljesíteni, s ez viszont katonai védelmet nyujt neki. Ez a függőségi viszony azonban az alávetett társadalom belső szervezetét éppoly kevéssé módosítja, mint annak fentebb érintett csíraalakja. Az alávetett társadalom saját külön területét mindkét esetben megtartja, s a kialakult függőségi viszony mellett is csupán az a változás következik be, hogy a társadalom életszínvonala a reárótt terhek folytán valamennyire lesüllyed, s főnökének munkaköre kibővül az adótermékek beszedésével és beszolgáltatásával és egyéb előírt szolgálatok intézésével.

Milyen embereket formált az őstársadalom? A néprajz leírja a közelmult voguljait és osztjákjait, akikben sok tekintetben az ugorok késői képviselőit láthatjuk. De adatai felhasználásánál óvatosan kell eljárni, mert olyan szerzőktől származnak, akik a polgári társadalom viszonyai alapján ítélnek meg ezekkel teljesen ellentétes állapotokat.

A polgári társadalomban túlfeszített munka folyik, és a

munka szakadatlan folytonossággal ismétlődik meg nap-nap után. Az őstársadalomban, ezzel ellentétben, nem kellett a munkát túlságba hajtani, mert a létfenntartást az erő és az egészség megrongálása nélkül is biztosította. A termelés: a vadászat, a gyüjtés, a teherhordás mindenesetre kemény munkával járt. De a munka, főleg a vadászatnál, nem volt egyenletes ütemű, hanem az idő megoszlott az erőkifejtés és a pihenés egymást váltó hosszabb szakai között. Az utazók most már, akik megszokták a polgári társadalom munkaviszonyait, „lustaságot" vetnek mind a vogulok, mind az osztjákok szemére, pedig csak arról van szó, hogy munkájuk módja termelésük feltételeihez alkalmazkodik. A vad társadalmakban, a restséggel éppen ellentétben, a lustákat megvetik, s elvként állítják fel, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék. Ez természetes olyan társadalomban, amelyben, a termelőerők fejletlenségénél fogva, csak az ehetik, aki dolgozik, amelyben mások munkája árán henye életmódot még senki sem folytathat. A lustaság vádja itt olyan társadalmat ér, mely a szó legszorosabb értelmében a dolgozók társadalma.

Hasonló alapon nyugvó értékítélettel többel is találkozunk. Az osztjákokról például azt halljuk, hogy „könnyelműek", gondtalanul, csak a pillanatnak élnek s a holnappal nem törődnek, vagy pedig hogy „élhetetlenek". Itt megint a polgári társadalom szempontjai érvényesülnek, — olyan társadalomé, amelyben az embereket nyomasztja a holnap gondja, s amelyben ezek arra vannak utalva, hogy a boldogulást apró furfangokkal egymás rovására ravaszkodják ki. Az őstársadalomban azonban a termelőeszközök tulajdona révén mindenki holnapja biztosítva volt, s itt az emberek a szükségletkielégítés eszközeit egymást támogatva szerezték meg. A könnyelműség és az élhetetlenség látszata mögött tehát az a tény rejlik, hogy az őstársadalom viszonyai mellett az emberek zavartalanul odaadhatják és odaadják magukat a jelennek, és képességeikkel az összességet szolgálják.

De a vogulokról, az ilyen torzítólencsén át tett megfigyelések között, a néprajzi leírások is megállapítják, hogy sorsukkal elégedett emberek, akiket jóindulat és nyilt őszinteség jellemez. Mind a három itt érintett vonás az őstársadalom viszonyaiból természetesen folyik. A lét fenntartása itt mindenki számára biztosítva van, ennél több osztályrészül senkinek sem juthat, nem létezik tehát olyan erő, amely elégedetlenséget, változtatásra törő akarátot válthatna ki. Az emberek jóindulatúak, mert egymáshoz való viszonyuk alapja az együttműködés, a

kölcsönös segítség. És nem folyamodnak a hazugsághoz sem, mert nem élnek még ellenséges társadalmi hatalmak nyomása alatt, amelyekkel szemben rá volnának utalva a hazugságra, a rejtőzésnek, leplezésnek erre az önvédelmi eszközére.

Vegyük még ide, amit a források a vad népekről általánosan tanusítanak, hogy ezeknél az emberek büszkék, önérzetesek, — mert az úr-szolgaviszonyt, amely alázatossá tesz, még nem ismerik, — s akkor előttünk áll az osztálynélküli őstársadalom emberének néhány olyan vonása, amelyekhez viszonyítva az osztálytársadalom embere a lesüllyedés bélyegét viseli magán.

De azok a társadalmi viszonyok, amelyek ilyen emberi vonásokat hoznak létre, itt még a termelőerők alacsony színvonalán nyugosznak. S a termelőerők alacsony színvonala igen szűk korlátok közé szorítja az emberi egyéniség fejlődését és magának a társadalomnak a fejlődését is. A belső ellentéteknek ugyanaz a hiánya, amelynél fogva az őskor apró társadalmai a szabad emberi együttműködés szervei gyanánt jelennek meg, megfosztotta ezeket a társadalmakat attól a belső feszítőerőtől, amely a termelőerők alacsony színvonalán ezek kibontakozásának még elengedhetetlen feltétele, s ezzel fejlődésüket meglassította. Azonban a termelőerők az őstársadalomban is érlelődtek, hogy végül megteremtsék az őstársadalom bomlásának, az osztályok kialakulásának s ezáltal saját fejlődésük meggyorsulásának a feltételeit.

III.

ÁTMENET A VADÁSZKORBÓL A PÁSZTORKORBA: AZ ÉRETT OSZTÁLYNÉLKÜLI TÁRSADALOM.

(Ananyinói kor)

Az ananyinói kor termelési viszonyait, mint említettük, főleg a régészeti leletek világítják meg. A leletekben elég nagyszámú a csonteszköz, éspedig az olyan, amely vadászatról-halászatról tanuskodik. Ezenkívül a feldolgozatlan állatcsontok között igen gyakoriak a halak és vadállatok, utóbbiak közt a prémes vadak csontjai. Ez együttvéve a vadászat-halászat túlsúlyára mutat. De a csonteszközök mellett réz- és különösen bronzeszközök, s az idő előrehaladásával mind nagyobb mértékben, vaseszközök is feltűnnek. És az eszközök egyrésze,

nevezetesen a csontkapák és a bronzsarlók, s hasonlóan a háziállat — ló, marha, juh, disznó — csontok azt igazolják, hogy az ananyinói kor emberei földműveléssel és állattenyésztéssel is foglalkoztak. De földművelő eszköz kevés került elő, amiből az következik, hogy az állattenyésztésnek a földművelésnél nagyobb jelentősége volt. Emellett a földet még nem ekével, hanem kapával művelték, s földművelést nagyobb mértékben csak ott folytathattak, ahol a növényi élelmiszerek gyűjtése csekély eredménnyel járt.

Uralkodó vadászat-halászat-gyűjtés, alárendelten állattenyésztés és földművelés: ez jellemzi a termelőmódot. Hasonló fokon állottak a 13. században a termelőágak viszonylagos súlyát tekintve, a baskiriai magyarok is. „Ló- és farkashúst és ilyeneket esznek", mondja róluk Julián barát. Ez állattenyésztéssel egybekötött vadászéletre mutat, amiből az következik, hogy a baskiriai magyarok termelőmódjukat az ananyinói kortól a 13. századig lényegileg nem változtatták.

Hasonló gazdasági viszonyokra a finnugor törzsek körében más történeti példát is találunk. Így a mordvinok (burtászok), akik a 9—10. században a Közép-Volga lomberdővidékén éltek, elsősorban vadászattal és gyűjtéssel foglalkoztak. De, bizonyos földművelés mellett, nem jelentéktelen állattenyésztésük is volt. Vagyonuk javarésze, az egykorú források szerint, prémből (menyétbőrből) és emellett mézből állott, de nagyobbszámú lóval, ösvérrel és marhával is rendelkeztek.

Az ananyinói kor embere a rezet már bányászta s értett a bronz előállításához. Ezen az alapon az ananyinói kor a magyar őstörténet bronzkorszakával azonosítható. Járatos lehetett a fémkovácsolásban is. Ismerte továbbá a (korongnélküli) fazekasság és az orsóval való fonás technikáját. De a réz- és bronzeszközök egy részét, s a vaseszközöket idegenből kapta.

A technika fejlődésével a vadászat termelékenysége nőtt. A prémzsákmány növekvése azután a cserét, a természeti gazdálkodás fennmaradása mellett, magasabb fokra emelte. Az ananyinói kor emberei főleg prémek ellenében jutottak a behozott fémeszközökhöz, melyeket a szkiták, később a szarmaták szállítottak, vagy közvetítettek a Fekete-tengeri görög városokból.

A magyar-ugorok e korban, termelőerőik alapján, a barbárság alsó fokán állottak, melynek klasszikus képét Morgan az irokéz indiánokról mintázta meg. Erre a fokra a vadság felső fokáról azáltal léptek fel, hogy korábbi vadász-halász-gyűjtő termelőmódjukat földműveléssel és különösen állattenyésztés-

sel egészítették ki. Ez nagyobb népsűrűséget tett lehetővé. A barbárság alsó fokán 100 km²-re általában már 20—50 főnyi lakosság esik. Nőtt a társadalom nagysága is. A kor társadalmai, mint a feltárt telephelyek mutatják, átlagosan 150 főből állottak.

Milyen társadalmi viszonyok nyugodtak a termelőerők eme alapzatán? Milyen viszonyok jellemzik a társadalmat a barbárság alsó fokán? A társadalom ezen a fokon már általában a nemzetségi szervezet alakját ölti fel. Alapegységei az exogám nemzetségek. Ezek élén főnök áll, s ügyeikben a nép- illetve nemzetségi gyűlés dönt, melyen a vének még mindíg vezető szerepet játszanak. A nemzetségek törzsekbe tömörülnek, s a törzs itt már nemcsak rokoni, gazdasági és nyelvi közösség, hanem egyszersmind politikai alakulat: a nemzetségek katonai szövetsége, melyet a törzsfő, mint hadvezér vezet. A törzsek szövetkezése, a törzsszövetség, ezen a fokon csak kivételesen fordul elő.

Mindezt analógia útján az ananyinói kor társadalmára is átvihetjük. Ezenkívül a tények azt tanusítják, hogy e korban már nemcsak a vagyon, hanem ezzel együtt a vagyoni különbség is megjelent. A feltárt sírok egyike-másika gazdagabb leleteket, különösen bronz- és vasszerszámokat, valamint fegyvereket tartalmaz, más sírokban viszont csak csonteszközöket találtak. Ez nemcsak annyit jelent, hogy voltak nagycsaládok, amelyek a többivel szemben fejlettebb eszközöket használtak. Minthogy az utóbbiakat jelentős mértékben csere útján, prémek ellenében szerezték be, olyan nagycsaládoknak is kellett létezniök, melyek a többivel szemben elegendő prémmel rendelkeztek ahhoz, hogy fejlettebb munkaeszközöket szerezzenek be.

A kérdés az, hogy ez a prémvagyon honnan származott? Alapforrása minden bizonnyal az a jövedelem volt, amelyhez a főnökök tisztségük útján jutottak. A főnök például a közös vadászat prémzsákmányából, mintegy a vezetés jutalmául, a többinél nagyobb részt kaphatott. A jobb munkaeszközök most már, melyeket prémért becserélt, a munka termelékenységét nagycsaládjában magasabb fokra emelték. Ennek következménye azután az volt, hogy nagycsaládjának a vadászat is nagyobb prémzsákmányt biztosított, mint a többi nagycsaládnak.

Ezenkívül a vagyon megjelenésével a háborúk is gyakoribbak lettek. Eddigi céljaikhoz a rablás és más nemzetségek vagy törzsek leigázása járult, hogy az utóbbiakat adófizetésre kényszerítsék. S a főnökök, kik a hadjáratot vezették, a rablott zsák-

mányban vagy a prémadóban a többinél megint nagyobb mértékben részesedtek.

A vagyoni különbségek, melyekről a sírleletek tanúskodnak, elsősorban így keletkeztek. A főnökök, illetve nagycsaládjuk vagyona, mint a mordvinok példájából következtethető, főleg prémből állott, amely a pénz szerepét játszotta. A prémhez járult azután a tökéletesebb szerszámkészlet: munkaeszközök és fegyverek, s a nagyobb állatállomány és élelmiszerkészlet.

Engels, az irokézekről szólva, a csodálat hangján beszél a barbárság alsó fokán álló társadalmakról. Magasztalja egyszerű és szabad, kommunisztikus és demokratikus szervezetüket, s az emberi erényeket, amelyeket létrehoznak. De arra is rámutat, hogy a bomlás csíráit hordják magukban. Az utóbbiakat a magyar-ugor társadalomban a vagyon s vele a vagyoni különbségek megjelenése hintette széjjel.[5]

IV.

PÁSZTORKORSZAK: AZ OSZTÁLYNÉLKÜLI TÁRSADALOM BOMLÁSA

1. Áttérés a pásztoréletre

Őstörténelmünkben elterjedt az a felfogás, hogy a magyar-ugorok a pásztoréletre török hatásra tértek át. Úgy képzelik, hogy egy török pásztornép hódítóként rátelepedett a magyar-ugorokra, akik erdőségeikben élték halászattal és gyüjtéssel egybekötött vadászéletüket. A török urak és a szolgasorsra

[5] Az osztálynélküli társadalom bomlása az állattenyésztés fejlődésével, tehát az állatvagyon növekvésével, gyorsan haladhat előre. Magas fokot érhet el olyan ponton is, amelyen a vadászat az állattenyésztésnél még fontosabb. A keletszibériai tunguzok egyrészénél a 17. században még a vadászat uralkodott. Az állattenyésztés fejlődése köztük mégis olyan viszonyokat teremtett, melyek a magyar pásztorkor társadalmi viszonyaitól alig különböznek. Lehet, hogy a magyar-ugor osztálynélküli társadalom bomlása már az ananyinói korban előrehaladott volt. A sírleletekből patriarkális családi formára, tehát a nő leigázására (női sírok, a férfisírokkal ellentétben, munkaeszközök nélkül) és patriarkális rabszolgaságra (egyes sírok, a többiekkel ellentétben, értéktárgyak nélkül) lehet következtetni. A bomlási jelenségekkel mégis a pásztorkor leírásánál foglalkozunk, amelyben ezek az osztálynélküli társadalmat már kétségtelenül jellemezték.

jutott magyar-ugorok együttélése összeházasodásukra vezetett, s végül is a két réteg egybeolvadt, miközben az urak átvették szolgáik nyelvét. A magyar-ugorok e folyamat során tanulták el az állattenyésztést török uraiktól, s így alakultak át, török elemekkel kereszteződve, vadászokból pásztorokká, létrehozva a magyar népet, a maga törökös lovasnomád kultúrájával. E felfogás szerint tehát a magyarságot, két idegen etnikai elemből, az erőszak, az elnyomás, az osztályuralom teremtette volna meg.

Azonban erdei vadásznépet nem lehet úgy leigázni, hogy a hódító egyszerűen reá telepszik és őt közvetlen uralmának aláveti. Az ilyen szolgaság elől a helyhez nem kötött vadásznép erdőségei mélyébe vagy akár terméketlenebb tájakra menekül, csakhogy szabadságát megtarthassa. Legfeljebb olyan függőségbe törődik bele, amely, ha valami adóval és katonai természetű szolgálatokkal terheli is, de életének belső szabadságát érintetlenül hagyja.

Erre éppen a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, a vogulok és az osztjákok nyujtanak példát. Ezek, ill. elődeik az 5—10. századokban elviselték ugyan különböző török pásztortörzsek fennhatóságát, de csak azért, mert szabad vadászéletüket e fennhatóság alatt is tovább élhették. Amikor azonban az orosz terjeszkedés, a 13—16. századokban, azzal fenyegette őket, hogy jobbágyságra jutnak, inkább a zord északi vidékekre költöztek. Nincs semmi ok annak a feltevésére, hogy a magyar-ugorok nem tették és nem tehették volna ugyanezt, ha szabadságuk veszélyben forgott volna. A magyarság keletkezésének politikai, erőszakelmélete összetéveszti a vadásznépek helyzetét a letelepült és valóban meghódítható földművesnépek helyzetével, és a magyarázatot ott is osztályviszonyban keresi, ahol ilyen viszony még ki sem alakulhatott.

A valóságban a termelőerők mozdulatlanságát vagy fejlődésük irányát alapvetően a termelés természeti feltételei határozzák meg. A finnugor népek közül a vogulok és az osztjákok felszorultak a fenyőöv déli sávjából annak uralontúli rideg északi sávjába, részben a tundraövbe is, az Ob alsó folyásának a vidékére, ahol az állattenyésztő földművelésre való áttérés nem volt lehetséges. Ezért a vogulok és az osztjákok a közelmúltig vadászó-halászó népek maradtak. Más finnugor népek, mint a votjákok, cseremiszek és mordvinok, melyek a fenyőöv déli részében vagy a lomberdőövben laktak, termelőerőiket e változatlan természeti alapon kifejleszthették és áttérhettek az állat-

tenyésztő földművelésre. Ezeknél nyomon lehet kisérni azt a fejlődést, amelynek során termelésükben a földművelés és az állattenyésztés az uralkodó vadászat, halászat és gyüjtés mellett mind jelentősebbé vált, végül pedig, az utóbbiak háttérbe szorításával, döntő súlyra tett szert. S ha már most azt kérdezzük, miért nem maradt meg a magyarság vadász-halásznépnek, mint a vogulok és az osztjákok, vagy miért nem alakult át vadász-halásznépből közvetlenül földművesnéppé, mint a votjákok, cseremiszek és mordvinok, miért képviseli tehát a fejlődésnek az utóbbitól eltérő vonalát, amely a vadászattól-halászattól a pásztorélethez vezette, — a feleletet ezekre a kérdésekre alapjában ugyancsak a termelés természeti feltételeiben kell keresnünk.

A magyar-ugorság az Ural és a Volga—Káma közt olyan vidéken élt, amelynek a természeti viszonyai az állattenyésztés kifejlesztésére alkalmasak voltak. Ezen az alapon a magyar-ugorok állattenyésztése már az ananyinói korban fejlődésnek indult.

Megfelelő természeti körülmények hiányában semmiféle török hatás nem vezetett volna a magyar-ugor állattenyésztés fejlődésére. A déli vogulok a 16. század után, uralontúli új hazájukban, szoros kapcsolatba kerültek török pásztortörzsekkel. S ezektől az állattenyésztés mesterségét el is tanulták, amiről nyelvük török jövevényszavai tanúskodnak. Állattenyésztésük mégsem fejlődött ki, mert ennek természeti feltételei hiányoztak.

Egyébként a magyar nyelv fejlődéstörténete sem igazolja, hogy a magyar-ugor állattenyésztés megalapozásában török hatás lényeges szerepet játszott. S a fejlettebb állattenyésztésre vonatkozó török szavak nem az Ural-vidéken, hanem Dél-Oroszországban, nem az ananyinói korban, hanem az 5. század után kerültek a magyar nyelvbe.

Annak a hamis elméletnek, amely a pásztoréletre való áttérést a magyar-ugorság leigázásából magyarázza, két szubjektív gyökere van. Az egyik az a törekvés, hogy az osztályrendet örökösnek, tehát történeti szükségszerűségnek tüntessék fel. A magyar nép, az előbbi elmélet szerint, születésétől kezdve osztályrendben élt, tehát egész története során más társadalmi rendet nem ismert, mint az osztályrendet. Abból, hogy a történet csak osztályrendet ismer, az osztályrend történeti szükségszerűsége következik.

Az elmélet másik szubjektív gyökere az a tanácstalanság,

amely őstörténészeinken erőt vesz, amikor vadásztörzsek áttérését a pásztoréletre kell megmagyarázni. A nyelvtudomány kétségtelenül tanusítja, hogy a magyar-ugorok vadászok voltak. Épp ily kétségtelen viszont az is, hogy a magyarság a történetben pásztornépként jelent meg. A két termelőmód között hézag tátong, amelyet őstörténészeink mással, mint a hódítás hamis elméletével, nem tudnak betölteni. Ezt a hézagot azonban áthidalja a termelés természeti feltételeinek és az ananyinói kultúra emlékeinek a vizsgálata, amely arra az eredményre vezet, hogy a magyar-ugor vadászok az állattenyésztés kifejlesztésére kedvező természeti körülmények között éltek, s e természeti alapon állattenyésztésük kifejlesztéséhez hozzá is láttak.

Minthogy a magyar-ugor vadászok az állattenyésztésben járatosak voltak, a pásztoréletre való áttérést termelőerőik állapota lehetővé tette. S ezt termelésük természeti feltételeinek a megváltozása parancsolóan elő is írta. Valamilyen népmozgalom a magyar-ugorság egyrészét kivitte a déli száraz pusztára, miközben másrészük északon visszamaradt. S a pusztára került magyar-ugoroknak a puszta törvényeihez kellett termelésükben s ettől függő társadalmi életükben alkalmazkodniok, ha elpusztulni nem akartak.

A pásztoréletre való áttérésnél s az utóbbi formáinak a kifejlesztésénél erről a kényszerűségről van szó, s nem „a törökös lovasnomád kultúra átvételéről". Döntőek az eurázsiai száraz puszta természeti viszonyai voltak, amelyek egyazon irányban hatottak a török, a mongol, az indoiráni szkita, szarmata és párthus és a magyar-ugor társadalmakra, mindazon pusztai társadalmakra, melyek termelő erői a lovas állattenyésztés színvonalát elérték, de meg nem haladták.

A száraz puszta növény- és állatvilága szegényes. Növényi élelmiszert csak keveset lehet gyüjteni rajta, és vadászható állat is gyérebben fordul itt elő, mint az erdőövben. A pusztára került magyar-ugorságnak pótolnia kellett tehát azt a hiányt, amelyet élelemtermelésében a gyüjtés és a vadászat hozamának a csökkenése előidézett. De a földművelést ebből a célból lényegesen ki nem terjeszthette, mert ennek a puszta szárazsága a termelőerők elért színvonalán útját állotta. És a halászatot sem űzhette a nyugatszibériai pusztákon több eredménnyel, mint az urali erdővidéken. A száraz puszta egyedül az állattenyésztés kifejlesztésére nyujtott lehetőséget, mert növényzete a legelő jószágnak elegendő táplálékot szolgáltat. A száraz pusztán az állattenyésztés uralkodó termelőággá

fejlődhetik, és az egyéb élelemforrások elégtelensége mellett azzá is kell fejlődnie, mihelyt a társadalom az ehhez szükséges termelőerőknek birtokában van. Ezeket pedig a magyar-ugorság már az Ural-vidéken megszerezte.

Így vált pusztai pásztorréppé a pusztaságba jutott magyar-ugorság, a puszta természeti termelőfeltételei és saját termelőerői alapján.[6]

2. *A termelőerők*

A pásztoréletre való áttérés valahol az Uraltól délre játszódott le. Meglehetős bizonyossággal megállapítható azonban, hogy a magyarság az 5. század második felében lekerült innen a Fekete-tenger környékére és a 9. század második negyedéig az Azovi-tenger (az ókori Maeotis) vidékén élt, és pedig a Kaukázus-hegységtől északra, elsősorban a Kubán és a Don folyók közötti területen.

A terület éghajlata szélsőséges. A nyár forró, a tél hideg. Az évi hőmérséklet 40 C° meleg és 35 C° hideg közt változik. Az éghajlat ugyanakkor száraz. Nyugatról kelet felé haladva, a füves pusztát száraz puszta, majd egyenesen sivatag váltja fel, a futóhomok és a sós talaj hatalmas területeivel. („Hatalmas síkságon laknak, mely afféle kiszáradt legelő" — mondja a magyarokról legrégibb leírásuk.) Így a rekkenő napsütésben izzó, forró szél kavarta homokbuckák a táj nyári képéhez éppúgy hozzátartoznak, mint téli képéhez a heves hóviharok. Folyó kevés van a Kubán és a Don között, annál több a sóstó. S a kevés folyó egyrésze is vízszegény és eltűnik a homokban. A vidék iható vízben nem bővelkedik. De a Kubán és a Don, valamint az Azovi-tenger halban gazdagok.

Ezek a természeti viszonyok formálták a magyarságot, negyedfél évszázadon át tartott hatásukkal, termelőerőihez képest olyanná, amilyennek a 9. században a történetben megjelent.[7]

A magyarság fő termelési ága a Kubán-vidék pusztáin is csak az állattenyésztés lehetett. A földművelés száraz vidéken jelentős néprészek főfoglalkozásává csupán öntözőrendszer

---

[6] A magyar-ugorság etnikai fejlődésével, s azzal a szereppel, amelyet a honfoglaló magyarság és kultúrája kialakításában a török etnikum játszott, később foglalkozunk. Ez már Nyugat-Szibériában kialakult.

[7] „Magyarság"-ról itt csak egyszerűség kedvéért beszélünk. A magyarság etnogenezise a 9. században nem volt még befejezve.

alkalmazásával válhatik, amelynél az esőt a folyó szétöntözött vize pótolja. A Kubán-vidéken azonban kevés a folyó, és nincs nyoma annak, hogy a magyarság az öntözés technikáját ismerte volna. Így a földművelés, amelyet csak a kevésszámú folyó mentén űzhettek, ahol a folyó vize egy darabon a talajt átnedvesíti, a kubánvidéki magyarság termelésében csak kis szerepet játszhatott, és csupán a legszükségesebb növényi termékek megszerzését szolgálhatta, kiegészítve eredményével a gyüjtés csekély hozadékát. A földművelés a közigazgatási értelemben vett Kubán-területen még néhány évtizeddel ezelőtt is annyira jelentéktelen volt, hogy a terület gabonabevitelre szorult.[8] A puszta természeti viszonyai folytán a vadászat sem volt nagyon jelentős, de a halászat, az állattenyésztés, mint fő termelési ág mellett is, fontos lehetett. A kubánvidéki legelők eléggé sóványak, amellett, hogy ez a terület iható vízben sem gazdag. Ezenkívül a pásztorélet kezdő fokán az állattenyésztés módszerei még nagyon tökéletlenek. E körülmények az állattartás terjedelmét korlátozták, s az életfenntartás szükséglete a halászat kifejlődésére vezetett, melynek a természeti feltételek ezen a területen kedveztek. E természeti viszonyok s az állattenyésztés technikájának fejletlensége következtében tett a halászat a pásztorkodó magyarság gazdasági életében arra a jelentőségre szert, amelyről a 9. századbeli források beszámolnak.[9]

A csapadékszegény pusztán ezen a fokon sátorozó, vándor állattenyésztést kell az ivóvizet szolgáltató folyók mentén folytatni, mert növényzete az állatoknak ugyanazon a környéken csak korlátolt ideig, helyek és évszakok szerint néhány napig vagy hónapig nyujt megfelelő táplálékot. Amint a jószág itt a füvet lelegelte, tovább kell vonulni. A vándorlásnak

[8] A Kubán-vidék termelése ma már egészen más képet mutat. 1936-ban például az ordzsonikidzei kerület földjének 37%-a volt bevetve. Ezt az eredményt a szovjetgazdaság az öntözőrendszer kifejlesztésével érte el.

[9] Őstörténészeink egyrésze a dolgot mindenesetre másként látja. Némelyikük szerint a magyarságnak, mint finnugor eredetű népnek, hajlama volt a halászásra s ezért halászott, épúgy, amint a török népeknek hajlamuk van a nomád pásztorkodásra s ezért nomadizálnak. Mit szólnak azonban e szerzők a török kazárokhoz? Ezek mit sem törődtek azzal, hogy hajlamaik állítólag nomadizálást írtak elő, hanem a pásztoréletről fejlődésük meghatározott fokán települt földművelésre tértek át. S ezzel kapcsolatban a halászatot a halban dús Káspi-tengerben oly nagyban üzték, mintha nem is előkelő török nép, hanem közönséges finnugor eredetű nép lettek volna.

azonban a belsőázsiai-délorosz pusztaságban határt szab az időjárás. A tél bekövetkeztével a jószággal széltől, fagytól, hóviharától minél védettebb helyre kell húzódnia, olyan helyre, ahol a vizen kívül fa és lehetőleg hómentes legelő is van. Ilyen helyek a folyóvölgyekben találhatók. A téli időszakra, novembertől áprilisig, véget ér tehát a vándorlás, s helyébe állandó tartózkodás lép a folyómenti téli szálláson. A folyó közvetlen közelében, ahol a fű gazdagabban sarjad, a jószág az avarlegelőn a tél hosszú hónapjai alatt valahogy eltengődik, halászni is lehet itt, az egész téli időben, a folyót borító jégen léket vágva, s ezenkívül a partmenti talaj földművelésre és szénagyüjtésre alkalmas.

A 9. század arab-perzsa forrásai a magyarság települési szokásait ezeknek a viszonyoknak megfelelően írják le: „a fűvel és a termékenységgel együtt vándorolnak", de „télvíz idejére ... folyóhoz húzódnak, s a telet partjain töltik halászva." Hasonlóan éltek nemrégen még a Kubán folyó mentén nomadizáló nogajtatárok és északabbra, a Szal és Manics folyók vidékén, a nomád kalmükök.

A magyarság állattenyésztésében a ló játszotta a legfontosabb szerepet. A főtáplálékot a kancatej s ennek termékei szolgáltatták. A hagyomány szerint Árpád Zalán követeitől azt akarta megtudni, hogy elég édes-e a tiszai tájak füve? Az édes fű a lónak való. A ló mellett a juhnak lehetett nagyobb szerepe. Marhát keveset tarthattak, mert ennek téli élelmezése nehézségekkel járt, s a disznótartás az állattenyésztés vándorjellege mellett jelentéktelen lehetett. Teherhordó állatnak azonban tevét is használhattak. A Kubán-vidék állattenyésztése nemrégen még hasonló képet mutatott. A táplálkozásban a tejjel s a belőle készült termékekkel szemben a barmok húsának alárendelt hely jutott. A háziállatok kihasználásának ez a módja, amelynél az állat leölését a lehetőségig mellőzik, az állattenyésztésnek már magasabb fokát képviseli.

Az állattenyésztés kevés munkával járhatott. Az állatokat alig gondozták, ezek egész éven át, félvad állapotban, a szabadban voltak, arra utalva, hogy maguk keressék meg élelmüket. „Lovaikat télen-nyáron szakadatlanul legeltetik" — mondja Bölcs Leó a magyarokról. Csupán a fiatal állatok számára emelhettek télire szárnyékféle építményeket s részükre téli takarmánynak valami szénát is gyüjthettek, mert ezek nélkül a fiatal jószág a hosszú és szigorú telet nem bírta volna ki.

A folyómenti földművelés éppúgy folyhatott a téli szállás,

mint a vándorlás szokásos nyári főállomása mellett. A nyári szálláson is tartózkodhattak elég hosszú ideig ahhoz, hogy a mellette elvetett, gyorsan érő gabonafajta termését learathassák, annál is inkább, mert a gabonát többnyire már nem teljesen érett állapotban levághatták. Nem tudjuk, hogy a kubánvidéki magyarság körében melyik eljárás dívott. Ha a földet a nyári szállás mellett művelték, a vándorlásban mindenki résztvett, s a téli szállás üresen maradt. De ha a földművelés a téli szállás mellett folyt, a vele foglalkozók a nyarat ezen a szálláson töltötték, s csak a többiek keltek vándorútra. Ebben az esetben a téli szállás, sátraival és földbeásott kunyhóival, már egész éven át lakhelyül szolgált, ha állandó lakhellyé, valódi faluvá még nem is fejlődött, mert elpiszkosodása miatt bizonyos idő múlva más lakhellyel kellett felcserélni.

A földet legelőváltórendszer szerint művelték. A legelő kis részét feltörték, s a feltört részbe 2—3 éven át gabonát vetettek; amikor a művelt föld kimerült, vetés alá a legelő újabb részét törték föl, s a régi gabonaföldet legelőnek használták. Csak egyfajta s csak nyári gabonát vethettek; főleg kölest és tatárkát. A gabona mellett kendert termeltek, s ezek termelését egészítette ki azután a széna gyüjtése. A földet már állatvonta ekével szántották, de ásóbotot és kapát is használhattak, mint a közelmúltban több pásztornép a belsőázsiai délorosz pusztaságon. Az érett gabonát késsel vagy sarlóval vágták le, földvermekben raktározták, lovakkal nyomtatták ki és leginkább famozsárban zúzták szét.

Az állattenyésztés, a földművelés, a munkaeszközök, fegyverek és az ipari technika a Kubán-vidéken török hatás alatt fejlődtek. A legnevezetesebb vívmányok az utóbbi tekintetben a szövés elsajátítása és a vas-, illetve vasalkatrészekkel ellátott eszközök és fegyverek — sarló, zabla és kengyel, kard, stb. — kiterjedtebb használata voltak. A bronzkort a magyar őstörténetben ekkor váltotta fel a vaskor. Az ipar, a termelés uralkodó irányának megfelelően, főleg állati nyersanyagokat dolgozott fel. A vasat még mindig idegenből hozták. Az ásványi anyagok közül a sóstavakból és mocsarakból sót termelhettek.

E termelőerőkkel, alapvetően az állattenyésztéssel, mint uralkodó termelőággal, a magyarság felemelkedett a barbárság középfokára. Ezt a fokot nem lépte még túl, mert az állattenyésztést vándorlással egybekötve űzte. Féltelepültségével felette állott már az arábiai beduin pásztoroknak, akiket a természeti viszonyok szakadatlan nomadizálásra késztetnek, és

mint lovas nomád nép, a lovaglás technikájának birtokában, az árja ökrösnomádoknak. De éppen féltelepültsége következtében alatta maradt a Tacitus-korabeli germánoknak, az egykorú ó-ir keltáknak s még inkább a Homeros-kori görögöknek, azoknak a barbárság felső fokán álló pásztornépeknek, amelyek megfelelő természeti viszonyok alapján végleg letelepedtek, s ennélfogva termelőerőiket is magasabb színvonalra emelhették.

A kubánvidéki haza (a régi Onogária) területén, a barbárság középfokának termelőerői mellett, 100 négyzetkilométerenkint mintegy 70—100 főnyi lakossággal számolhatunk. A vadászkorban 100 négyzetkilométerenkint 5—10 főre tehető népsűrűség szembeállítása a Kubánvidéken feltehető 70—100 főnyi népsűrűséggel a magyarság termelőerőinek azt a fejlődését ábrázolja, amely a vadászkortól a pásztorkorig, a vadság felső fokától a barbárság középfokáig lejátszódott.

3. A család átalakulása

A termelőerők fejlődése a társadalmi viszonyokban lényeges változásokat vont maga után.

Minthogy a gazdaság főleg az állattenyésztésen alapult, s az egyes állatok hozama csekély volt, a megélhetést csak nagyobb nyájak tartása biztosíthatta. Egy adat szerint az átlagos, 6—7 tagú kirgiz pásztorcsaládra száz évvel ezelőtt 30—50 ló, 15—25 marha, 100 juh, 20—25 kecske és 3—5 teve, összesen tehát mintegy 200 darab különféle jószág esett. Lehet, hogy ez az adat nem pontos, de a valóságtól lényegesen nem térhet el. A magyarokkal kapcsolatban ennek megfelelő állatállományt ugyan csak a 9. században, a levédiai korszakban tehetünk fel, amikor a magyarság már „nyírkos és legelőkben gazdag földeken", a Don és Dnyepr között élt. (Levédiában, a kedvezőbb természeti viszonyok mellett, a földművelés is fejlődhetett. Erre mutat az, hogy egy-két búzafajtánk délorosz eredetű.) S ebben az időben a források már kifejezetten tanusítják, hogy a magyarokat „az állatok, mének és kancák sokasága követi." De az állatok együttartásához, irányításához és megvédéséhez állati ragadozóktól és emberi rablóktól, kisebb állatállomány mellett is több munkaerő összeműködése szükséges, mint amennyivel a kiscsalád rendelkezik. Ezért a társadalom gazdasági egysége továbbra is a nagycsalád, mint termelő-fogyasztóközösség maradt, amelynek rendes létszámát el-

ben a korszakban, más pusztai pásztornépek viszonyai alapján, 6—10 házaspárra, 25—50 emberre tehetjük. Azonban a nagycsalád szerkezete és belső rendje a pásztorkorban egészen más volt, mint a vadászó-halászó termelőmód mellett.

Az állatállomány megnövekedése a vagyon jelentőségét megnövelte. (A magyar nyelv ebben a korszakban bővült az akkor vagyont jelentő „jószág" szóval.) Az állatok kezdetben a nagycsalád közös tulajdonában állhattak, mert eredetileg a nagycsalád birtokába a vadászzsákmány, a vadászaton szerzett prémek ellenében, csere útján került, a vadászzsákmány pedig a nagycsalád közös tulajdona volt. Az állattenyésztés kifejlődésével azonban e köztulajdon helyébe az állatok magántulajdona lépett.

Az átmenetet a köztulajdonból a magántulajdonba a nagycsaládfő gazdasági szerepe közvetíthette. A vadászkorszak anyajogú nagycsaládjának is volt főnöke, az egyik idősebb férfi, aki a nagycsalád munkáját vezette és többi férfitagja meghallgatásával csekély vagyonát kezelte. Hatásköre az őstársadalom demokratikus rendjében éppoly korlátolt lehetett, mint a horda főnökéé. Amikor azonban az állattenyésztés kifejlődött, a nagycsaládfő vagyonkezelésének köre kiterjedt, s terjedelménél fogva a nagycsalád tagjainak ellenőrzése alól felszabadult. Ezáltal a nagycsaládfő az állatállomány — s mellette a nagycsalád egyéb addigi közös vagyona, a sátor, a kunyhó, a prémek, a közös vagyontárgyak elcserélése útján szerzett fémeszközök, fényűzési tárgyak — felett rendelkezési jogra tett szert, vagyis megszerezte ezek magántulajdonát.

Némely nép intézményeinek fejlődésében nyomon kísérhető az a folyamat, amelynek során a nagycsaládfő a nagycsalád közös vagyonának kezelőjéből ennek tulajdonosává alakul át. S ez a folyamat magasabb fokon ismétlődik meg, amidőn a nemzetségfő kisajátítja a kezelése alatt álló nemzetségi közföldeket.

Ekként a vagyon felöltötte a magántulajdon, az egyéni tulajdon alakját. Néhány fontos termelőeszköz már a vadászkorban is magántulajdonban állott. De ez akkor, az emberek egymáshoz való viszonya szempontjából, lényegtelen volt, mert a kérdéses termelőeszközökhöz a föld köztulajdona révén bárki hozzájuthatott. Most azonban, az állatállománnyal, a magántulajdon körébe olyan termelőeszköz vonult be, amely ugyanakkor, amidőn a termelésnek elengedhetetlen feltétele volt, nem állott többé mindenki rendelkezésére. S a magántulajdon körének a kiterjedése a társadalom életében, mindenekelőtt

családi rendjében, a lényeges változások egész sorát idézte elő. Az állatok tulajdona a nők kizárásával a férfiakat illette, mert az állattenyésztés, a családban élettani alapon uralkodó munkamegosztás mellett, a férfiak dolga volt. Az apa most már nyáját fiaira akarta örökíteni. De örökösei a fennálló anyaági rokonsági rendszer szerint nem fiai, hanem anyaági fivérei vagy anyaági nővéreinek a fiai voltak. Ez az ellentmondás végül is az anyajog bukására s az apaági rokonsági rendszer elfogadására vezetett, amely mellett az apa állatait és egyéb vagyonát már fiai örökölték.

A történetbe belépő magyarság már régóta az apaági rokonsági rendszerben élt. De az anyajog uralmának emlékét a totemisztikus hitek maradványaiban megőrizte. Idetartozik a magyarság eredetmondája, amelyben ősanyaként Eneth = ünő, tehát nőstényállat szerepel, s ahol a Maeotisba költözésnél szerepet játszó szarvasünő is az „ősanyát ábrázolja; továbbá az Árpádház eredetmondája, amelyben a család ősanyját, Emesüt (= anya, anyácska) turulmadár termékenyíti meg. S az anyajog nyomai a magyar mesevilágban és népszokásokban ma is felbukkannak, mint például abban a parasztszokásban, hogy a rokonságot anyai ágon jobban számontartják, mint apai ágon.

A vadászkorszak anyaági nagycsaládjában a gyüjtőgető, ipari munkát végző nők gazdasági tevékenysége nem kevésbbé fontos, mint a vadászó-halászó férfiaké. A tulajdoni viszonyok terén a férfi és a nő között már az egyéni tulajdon jelentéktelensége miatt sincs számbajövő különbség. A gazdasági függés a férfiak és nők között a nemek közti munkamegosztás alapján kölcsönös, s a női munka terhe nem súlyosabb, mint a férfiaké. Férfiak és nők a nagycsaládon belül, külön munkakörüknek megfelelően, külön csoportokban élnek, s a gyermekek anyjuk mellett vannak. Az apa gyermekeivel nem törődik, mert ezek, a termelőerők fejletlensége mellett, eltartásukkal csak terhet jelentenek. A házasság a férfi és a nő között pusztán nemi kapcsolatot létesít, amelyet közvetlen együttélés nem egészít ki. Így válik a vadásznépeknél a házasság uralkodó alakjává a laza, könnyen felbomló párosházasság, amelynél a gyermekek elváláskor az anyát illetik. A nagycsaládon belül kialakuló kisebb családi körök az egyes anyákra s gyermekeikre szorítkoznak, s a férj, aki csak szeretője feleségének, de vele és gyermekeivel közvetlenül együtt nem él, családfői hatalmat sem gyakorolhat.

A pásztorkorszakban mindez, az apajogra való áttéréssel,

megváltozott. A férfiak által folytatott állattenyésztés a nagycsalád legfontosabb termelőágává vált, és az állatoknak, a nagycsalád körében most legfontosabb létfenntartási eszközöknek a tulajdona egyedül a férfiakat illette meg. A nők a férfiaktól függő helyzetbe kerültek, s az utóbbiak a családfenntartó szerepét játszották, míg a nőknek az eltartott szerepe jutott. A férfiak gazdasági s ezen alapuló hatalmi túlsúlya azután, az új gazdasági viszonyok alapján, a nemek viszonyát átalakította.

A férfi gyermekeit a termelőerők most elért színvonalán könnyen eltarthatta, és szüksége is volt felnövekvő fiaira a jószág őrzésénél és „eladó" leányaira, akik vagyoni értéket képviseltek. Érdekében állott tehát, hogy felesége, gyerekestül, el ne hagyja, hanem vele maradjon és a gyermekeket felnevelje. Ezért a nő a házasságot nem bonthatta fel többé, akárhogyan is bánt vele a férje. „Ha valamely asszony elhagyja férjét, adják vissza neki és valahányszor elhagyja, vigyék vissza hozzá; mert meg vagyon írva: „Kiket Isten egybekötött, ember el ne válassza" — mondja Kálmán király törvénye, vallásos indokolással szentesítve, 1100 körül, a pásztorkorban kialakult viszonyokat. A házasság most már állandó kötelékké vált. Az apa érdekeltsége gyermekei nevelésében viszont közvetlen együttélésre vezetett a férj, feleség és a gyermekek között. A nagycsalád keretén belül tehát az egyes házaspárokból és gyermekeikből kiscsaládok jöttek létre.

S a férj biztosítani akarta magát, hogy fiai, akikre vagyonát hagyja, valóban tőle származnak. Ezért a családi életbe oly messzemenő fegyelmi jogot vezetett be, amely a házasságtörő asszony megöléséig terjedt. E jogát is elismerte a későbbi törvényhozás, Szt. László törvénye a 11. században: „Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, (csak) Istennek adjon számot róla." S a feleség megölése enyhébb beszámítás alá esett, mint az emberölés általában. Ezt látjuk Szent István törvényéből, mely a 11. században az emberölést általában 110 aranypénzzel, de a feleség megölését, az áldozat osztályhelyzetéhez képest, csupán ugyanannyi aranypénzt érő 50—10—5 tinóval bünteti.

A nőt ekként a család új formája kiszolgáltatottan férjéhez láncolta. A férj a feleség „urává" (a feleség férjét ma is urának nevezi) és parancsolójává vált, és vele szemben, éppúgy, mint hatalmi körébe került gyermekeivel szemben, most már családfői hatalmat gyakorolt. Jogai a gyermekekkel kap-

csolatban arra is kiterjedtek, hogy eladhassa vagy zálogba vethesse őket, mint ezt 13. századbeli okiratos emlékeink tanusítják.

Egyidejűleg a munka súlya, a nagycsaládban érvényesülő munkamegosztás alapján, a nőkre hárult át. A férfiak főmunkaága, az állattenyésztés, kevés dologgal járt, viszont a nők végezte háziipari munka az ipar fejlődésével megnőtt, s a földmüvelés is nagyrészt a nőket terhelte, mert a növénygyüjtés továbbfejlődött alakja volt. Főleg a nő dolgozik, mialatt a férfi henyél vagy szórakozik, írják a belsőázsiai pásztornépekről, kirgizekről, kalmükökről.

Mindennek következménye a nő leértékelése volt. A pásztortársadalmakban a férfi a nőt alacsonyabbrendűnek tartja, még a fiú is, aki apjának feltétlenül engedelmeskedik („aki ellenáll az ő atyjának, Istennek ellensége az", olvassuk Szent István Intelmeiben fiához), anyjára megvetéssel néz. Ebből a korszakból maradt fent az a parasztszokás, hogy étkezéskor az asztalnál — a háztartást vezető „gazdasszony" kivételével — a felnőtt férfiak ülnek, mégha szegődött cselédek is, míg az asszonyok állva, a férfiak háta mögött fogyasztják el az ennivalót.

A családfői hatalom teljességét a nagycsaládfő apai hatalmában nyerte el, melynek a nagycsalád összes tagjai, nők és férfiak egyaránt, alá voltak vetve. Ez a hatalom, mint neve is mutatja, a nagycsaládnak annál a formájánál keletkezett, amelynél a nagycsaládban összefoglalt férfirokonság az apából és leszármazottjaiból áll. Az apa itt a nagycsaládi vagyonnak, amellyel egyedül ő rendelkezett, kizárólagos tulajdonosa volt. A nagycsaládfői hatalom, amely a dolgokkal, a termelőeszközökkel való rendelkezésénél fogva, az emberekkel való rendelkezést is magában foglalta, ezen az anyagi alapon az ő kezében volt. A nagycsaládfő apai hatalma így eredetileg az apa nagycsaládfői hatalmával azonos.

Az apai hatalom azután a nagycsaládfőre olyankor is átszállott, amikor a nagycsalád más férfirokonokból állott, akik között a nagycsaládi vagyon tulajdona megoszlott. Ez a helyzet akkor állott elő, amikor a férfirokonok a közös elődjüktől örökölt vagyont osztatlan közösségben birtokolták. Ilyenkor a nagycsalád feje a vagyonközösségben élő társtulajdonosok legidősebbike volt. A nagycsaládfő ebben az esetben is az egész nagycsaládi vagyont kezelte, s a nagycsalád összes tagjain apai hatalmat gyakorolt.

Az apai hatalmat gyakorló nagycsaládfő, (e korból eredő neve „gazda") mint a vagyon, a magántulajdon képviselője, a nagycsalád tagjaival rendelkező úrként állott szemben, s az utóbbiak néki csak szolgái voltak. Az úr-szolga viszonyt, a pásztorkorban kialakult apajogi nagycsalád viszonyait fejezi ki „család" szavunk is. Ez azonos a „cseléd" szóval, s a szláv „cseljadj"-ból származik, amely szolganépet jelent. (Vannak szovjetszerzők, akik a „cseljadj"-ot a rabszolgával azonosítják.) A magyar családfő családtagjait, „családjait", cseléd-jeit tehát a nyelv tanusága szerint az előbbi szolgáinak tekintették. A nagycsaládfőt viszont a nagycsalád tagjai részéről a „kegyelmes" címzés illette meg, mely a pásztorkor családi viszonyaiból ered.

A patriarkális nagycsalád képe ez, amely a pásztorkorszakban a demokratikus szervezetű anyajogú nagycsalád helyébe lépett. A patriarkális nagycsalád lényege az anyajogú nagycsaládéval szemben: az uralom a nagycsaládfő, a patriarka részén s a szolgaság a nagycsalád többi tagja részén, az állatok mint termelőeszközök magántulajdona alapján; és alárendelten ennek az úr-szolga viszonynak, az uralom a férfiak és a szolgaság a nők részén, az utóbbiaknak az állatok magántulajdonából való kizárása alapján.

Az új családi hatalmakat nemcsak a későbbi keresztény kor látta el vallási szentesítéssel. A patriarka egyúttal a nagycsalád papja volt. A nagycsalád ősei tiszteletére, akik most, az apaági rendszer mellett, a nagycsalád (férfitagjainak) férfiősei, elhalt ősapái voltak, a vallási szertartásokat ő végezte. A magyar parasztnagycsaládok, házközösségek fejei még nemrégen is teljesítettek — nem éppen keresztény jellegű — vallási szertartásokat. Az ősök szellemei viszont támogatták, a közhit szerint, a patriarkát, akinek az uralma így a természetfeletti erőkben való hitre is támaszkodott.

4. Az osztályviszony megjelenése

Az úr-szolga viszony hatalomra jutását a legközelebbi rokonok kapcsolatában nyomon követte e viszony megjelenése szélesebb társadalmi területen. A termelőerők az állattenyésztéssel, mint uralkodó termelőmóddal, oly fejlettségi fokot értek el, amelynél az emberi munkaerő, a nyáj meghatározott nagysága mellett, a saját fenntartására szükséges termékeken felül már számbajövő többletet szolgáltatott. A vagyon magántulaj-

doni formája pedig a nagycsaládok között vagyoni egyenlőtlenségre vezetett, s ezáltal megteremtette az előbbi terméktöbblet kisajátításának a feltételeit.

A vagyoni egyenlőtlenség a vagyon magántulajdoni formája mellett törvényszerűen jön létre, bármilyen legyen is a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszere. A pusztai pásztortársadalmakban ezt a törvényszerű folyamatot a véletlenek egész sora közvetíti. Az egyik nagycsalád széltől, hóvihartól védettebb téli szálláson él, mint a másik. Így télen jószágaiban kisebb kár esik. A nyári homokviharok és a járványok az egyik nyájban kisebb, a másikban nagyobb kárt tesznek. Az egyik pásztor jobb legelőhöz vagy vízhez jut, vagy a jószágokat ragadozó állatoktól gondosabban őrzi, vagy az állattenyésztésben ügyesebb, mint a másik. Az egyiktől nyája egyrészét elrabolják, a másik nyáját rablott jószággal megnöveli.

Ezek folytán egyes nagycsaládok nyája annyira megnövekszik, hogy fenntartására a családi munkaerő többé nem elegendő, másoké pedig annyira lecsökken, hogy a nagycsalád nem képes többé szükségleteit kielégíteni. Az előbbieknek tehát idegen munkaerőre van szükségük, amely biztosítja a nyájszaporulat segítségével elérhető terméktöbbletet, az utóbbiak tagjainak pedig más megélhetés után kell nézniök, ha tőlük ennek fejében a munkájuk által előállított terméktöbbletet el is sajátítják. Az eredmény az, hogy az elszegényedett nagycsaládok felbomlanak, tagjaik a meggazdagodott nagycsaládok szolgálatába lépnek, s ezek termelőeszközeivel dolgozva, a fenntartásukhoz szükséges termékeket ugyan előállítják, de ennek fejében a munkájuk révén előálló terméktöbbletet a termelőeszközök tulajdonosainak engedik át.

Így olyan nagycsaládok alakultak ki, melyek a gazdag nyájtulajdonoson és családján, illetve a szoros rokoni kötelékben lévő gazdag nyájtulajdonosokon és családjaikon kívül hozzájuk szegődött szegény családokat is magukban foglaltak. A nagycsalád belső rendje ezáltal nem változott. A szolgáló szegény családok beleilleszkedtek annak az úr-szolga viszonynak a keretébe, amely a nagycsaládban a nagycsaládfő és legközelebbi rokonai között amúgy is fennállott. A „cseléd" belépett a nagycsaládfő „családjai" közé.

A társadalomból vagyonával most már nemcsak a főnök és családja emelkedett ki. Az egész társadalom vagyoni rétegekre hasadt. A középsorsú réteg felett gazdag családok, alatta

szegény családok állottak, s az előbbiek kizsákmányolták az utóbbiak munkaerejét. Ezt a helyzetet minden nép körében megtaláljuk, amely az állattenyésztés színvonalát a termelésben elérte, a kaffereknél Dél-Afrikában éppúgy, mint a keltáknál Irországban, vagy a kirgizeknél Belső-Ázsiában. A magyar szókincsben, a vagyont jelentő „jószág" szó mellett, a „gazdag" szó is ebből a korból származik. S a magyar társadalom vagyoni rétegeződésével, mint kialakult állapottal találkozunk a pásztorkor vége körüli időkben, Szent István törvényében, amely szembeállítja a valentes-ekkel, a tehetősekkel a vulgarist és a paupert, a közönségest és a szegényt.

Meddig haladt a honfoglalás előtt a magyar társadalom vagyoni rétegeződése? Az egykorú és későbbi adatok alapján, melyek e tekintetben következtetést engednek, azt kell feltennünk, hogy a középréteg számbeli túlsúlyban volt, a szegények rétegének nem jelentéktelen kifejlődése és kevésszámú gazdag kiemelkedése mellett.

A gazdagok a szegények előállította terméktöbbletet nemcsak a közvetlen úr-szolga viszony alapján sajátították el. Erre állatok kikölcsönzése is módot nyujtott. Bizonyos, hogy az állatkölcsön a magyar pásztorkorban szokásos volt; a magyar kölcsön szó, amelynek megfelelője a mongolban kamatot is jelent, ebből a korszakból származik. Az adós a kölcsönvett állat szaporulata, haszna egyrészének átengedésével hitelezőjének kamatot fizetett, vagyis átengedte az előbbinek munkatermékei egy részét, vagy pedig, mint a kirgizeknél történt, robotolt neki.

Megjelent azután a kizsákmányolt szegények mellett a rabszolgák rétege is. A rabszolgaság intézményét a termelőerőknek ugyanaz a fejlődése tette lehetővé, amelynél fogva a szegény családok munkaereje a fölös termelőeszközök tulajdonosai számára értékessé vált. Szükségessége pedig a társadalom belső ellentétjeinek a fejletlenségén alapult.

A gazdag pásztorok állatvagyonukat minél jobban meg akarják növelni és ezért minél több munkaerőre van szükségük. Saját társadalmuk azonban munkaerőszükségletüket kielégíteni nem képes, mert a szegényekben, a középréteg számbeli túlsúlya mellett, csak korlátolt számú munkaerőt tud rendelkezésükre bocsátani. Ezért a hiányzó munkaerőt idegen társadalmakból, emberrabló hadjáratokon szerzik be, s így hárítják el azokat a korlátokat, amelyeket vagyonuk gyarapítása elé társadalmuk belső viszonyai állítanak.

Történeti irodalmunk a dolgot rendszerint úgy tünteti fel, mintha a pásztorkorban minden szabad egyúttal rabszolgatulajdonos lett volna. Azt olvassuk például, hogy a magyarok „a Meotisz partján már rendszeresen művelték a földet, (rab)szolgáikat kapatva a ... mezőgazdasági munkára." A valóságban rabszolgáik általában csak a gazdagoknak voltak. Rabszolgát tartani csak nekik volt módjukban, mert, nem beszélve a szegényekről, akik önmagukat sem tudták önállóan fenntartani, a középréteg sem rendelkezett a rabszolgák eltartásához szükséges élelmiszertöbblettel és a kizsákmányolásukhoz szükséges fölös termelőeszközökkel. A hadjáratokon szerzett emberzsákmány is elsősorban a gazdagoknak jutott, mert a háborús rablóvállalkozásokban nagyobb fegyveres erővel vettek részt, mint a többiek. A gazdag a rablóhadjáratra magával vitte az őt szolgáló szegénységet, ha voltak rabszolgái, ezeket is. Így a zsákmány megszerzésében nagyobb része volt s ennek megfelelően, belőle nagyobb részt kapott.

A gazdag azután, akit a rablóvállalkozásokon szerencse kísért, szegény szolganépét rabszolgákkal egészíthette ki, s kedvező esetben állatvagyonát a két szolgaelem együttes munkájával annyira megnövelhette, hogy gazdagságával társai közül messze kiemelkedett.

A magyar pásztornép vagyoni rangrendje, amelynek élén néhány dúsgazdag ember állott, teljes alakját ezen az úton nyerte el.

Hogy a pásztortársadalmakban milyen hatalmas állatvagyonok s az állatvagyonnak mekkora különbségei keletkeznek, ha elegendő munkaerő áll rendelkezésre, megmutatja a kirgizek példája. Láttuk az előbb, hogy a kirgizeknél száz évvel ezelőtt a közönséges családi állatállomány 30—50 lóból, 15—25 marhából, 100 juhból, 20—25 kecskéből és 3—5 tevéből, összesen mintegy 200 darab különféle jószágból állott. Ugyanakkor a leggazdagabb családok állatvagyona 4000 ló, 2—3000 marha, 20.000 juh, 1000 kecske és 300 teve, összesen tehát 30—35.000 drb. vegyes jószág körül járt. A nyers arány 1 a 160-hoz, amikor az arány a közönséges és a gazdagabb kirgiz család állatállománya között mindössze az 1:2½—5 viszonynak felelt meg. Az ilyen nagy állatállomány fenntartásához vagy 100.000 kat. hold átlagos minőségű pusztai legelőterület szükséges, és 120—140 kiscsaládra, 6—700 emberre tehető annak a szolganépnek a száma, amellyel a nyáj tulajdonosának rendelkeznie kell.

A nagy állatvagyonok emlékét a magyar történeti források

is megőrízték. A Gellért-legenda a Szent István idejében élt Ajtonyról elmondja, hogy „szelídítetlen lovainak sokasága megszámlálhatatlan volt, s azoknak is nagy volt a számuk, melyeket a lovászok ólakban tartottak és őríztek. Volt neki azonkívül roppant sok barma, mind külön pásztorok keze alatt..." S hogy azok a nagy vagyoni ellentétek, melyeknek tünete Ajtony gazdagsága, nem csak Szent István korában keletkeztek, hanem ennél korábbi időre nyúlnak vissza, folyik már abból is, hogy egy gazdag törzsfőnek, mint Szent Istvánnak, királlyá koronázása, vagyis az államszervezés, csak megkoronázása szokott lenni a vagyoni ellentéteket és következményeiket kifejlesztő évszázados folyamatnak.

A pásztorkorban a vagyonnak „egyenrangú" eleme az állat, mint termelőeszköz mellett az ember, mint munkaerő, mert állatvagyon és embervagyon csak együttesen állhatnak fenn. Az állatvagyont csak az ember munkájával, az embervagyont csak az állatok termékeivel lehet fenntartani. Az apa vagyoni értéket lát fiaiban, akiknek munkájával nyáját megszaporítja s akiket szükség esetén eladhat, éppen úgy, mint leányaiban, akiket feleségnek árusít ki. Az urához hozzákötött szolgaember már egyedül vagyontárgyként jön számításba. S a rabszolgával elvileg teljessé válik az embernek vagyoni dologként való kezelése.

A rabszolgák száma a magyar pásztortársadalomban nem volt egyébként nagy. A pusztai állattenyésztés termelőerői mellett rabszolgák alkalmazására tág tér nem nyílik. A rabszolgatartó gazdagok kevesen voltak, s rabszolgáik számát korlátozta nyájaik nagysága, nemkülönben az a körülmény, hogy az állattenyésztés külterjessége mellett nagy nyájak fenntartásához is viszonylag kevés munkaerőre volt szükség. A rabszolgatartás korlátolt lehetőségei vezettek azután arra, hogy a magyarok, mint a 9. századbeli arab-perzsa forrás tanusítja, foglyaik egyrészét rabszolgakereskedőknek adták el.

A rabszolgák uruk nagycsaládjához tartoztak. Így, a gazdagoknál, a magyar pásztortársadalomban is megtaláljuk a patriarkális nagycsalád klasszikus formáját, amelyet „bizonyos számú szabad és nemszabad személynek családdá való szervezése" jellemez, „a családfő apai hatalma alatt." Az a körülmény, hogy az uruknak kiszolgáltatott rabszolgák a patriarkális nagycsalád keretében helyezkedtek el, a nagycsaládfő rokonai mellett s az előbbiekkel egyazon hatalomnak alávetve, élesen megvilágítja az úr-szolga viszonyt, amely a patriarkális nagy-

családban a családfő és rokonsága között fennállott. De ugyanebből a körülményből folyik, hogy az úr és a rabszolga tényleges viszonyába a rabszolga dologi jellege mellett is a családiasság egy eleme vegyült. A rabszolgák, azonkivül, hogy a legnehezebb munkák őket terhelték, e patriarkális rendszerben ugyanazt a munkát végezték, mint a nagycsaládfő rokonai. A férfirabszolgák éppúgy pásztorkodtak, és harcoltak fegyverrel a kezükben, mint az előbbiek, s a rabszolganők együtt dolgoztak a nagycsaládi rokonság nőtagjaival (a nagycsaládfőnek, felesége mellett, nemileg is rendelkezésre állva.) A patriarkális nagycsalád, mint a nagycsaládfőnek, rokonainak és rabszolgáinak az egysége, éppen annak a termelőviszonynak az egységén alapult, amelyben rokon családtagok és idegen rabszolgák a nagycsaládfőhöz állottak. A termelőviszony egysége lényegileg egységes helyzetet teremtett a patriarkális nagycsalád keretében a családfő rokonai és rabszolgái számára, amelynél az alapvető szolgasági viszonyt a családiasság vonásai színezték. Ennek következtében a rabszolgák helyzete a pásztorkor patriarkális nagycsaládi rendjében jóval kedvezőbb, mint a társadalmi fejlődés magasabb fokát képviselő árutermelő rabszolgarendszer mellett.

Milyen természetű volt az az osztályviszony, amely az elszegényedett pásztort a gazdaghoz kötötte? Az elszegényedett pásztor, az osztályviszony egyik formájánál, a termelőeszközöktől többé-kevésbbé szabadon és munkaerejével szabadon rendelkezve lép a meggazdagodott pásztor, a termelőeszközök tulajdonosának a szolgálatába, hogy ennek terméktöbbletet termeljen. Az a viszony tehát, amely a szegényt és a gazdagot itt összeköti, keletkezése körülményeiben a polgári társadalom bérmunkaviszonyának felel meg. („Bér" szavunk ebből a korból származik.) Szabad bérmunkás réteggel a pásztortársadalmakban rendszerint mégsem találkozunk. A kötelék, az előbbi esetben éppúgy, mint a gazdag hitelező és a szegény adós viszonyában, inkább feudális természetű, de a feudális kizsákmányolást a patriarkális nemzetségi rend formái leplezik.

Láttuk korábban, hogy a nemzetségi, illetve rokonsági társadalmakban a bajbajutottak támogatását erkölcsi kötelességnek tekintik. A szegényeket a nemzetségi pásztortársadalmakban a „rokoni segélynyujtás" alakjában zsákmányolják ki. Az elszegényedett pásztor gazdag rokonához fordul és megkéri, hogy fogadja be őt patriarkális nagycsaládjába, vagy adjon

néki megélhetésre állatot kölcsön. A „segélynyujtás" a szegényt, mint a kirgizeknél és más pásztornépeknél látjuk, az őt kizsákmányoló gazdaggal szemben hűségre és engedelmességre kötelezi. A hűség és engedelmesség pedig a feudális személyi függőség erkölcsi elemei.

A gazdag hitelező és a szegény adós viszonya tisztán feudális jellegű, mert a szegény ennél a viszonynál gazdasági önállóságát megtartja, mi több, gyakran robotmunkát is végez.[10] De a családba felvett szegény szolganépnél már nem ez a helyzet. A szolga gazdasági önállóságát elveszíti, a gazdag gazdaságában ugyanazt a munkát végzi, mint a rabszolga, s így tényleges helyzete a rabszolgáétól alig különbözik. Az út, amelyet bejár, a rokoni segélynyujtás patriarkális nemzetségi kiindulópontjától a feudális köteléken át a rabszolgaság felé vezet.

Ugyanakkor pedig a patriarkális rabszolgaságból feudális viszony fejlődhet. A rabszolga a kirgizeknél urától gyakran sátrat és barmot kapott, így gazdaságilag önállóvá vált és feudálisan függő termelővé változott át. A rabszolgaság az ilyen esetekben csupán átmenet a feudális függőség felé, az előbb érintett esettel ellentétben, amelynél a feudális függőség átmenet a rabszolgaság felé.

A pásztortársadalmakban tehát a feudális függőség és a patriarkális rabszolgaság nemcsak kiegészítik egymást, hanem egymásba át is mennek. A két osztályviszony párhuzamosan fejlődik és összefonódik. Az osztálytársadalom kialakulásával ez a helyzet megváltozik. Azoknál a török és mongol népeknél, amelyek az osztályrendet már a pásztorélet alapján kifejlesztették, a feudális viszony a rabszolgaviszonyt háttérbe szorította. A mai európai népeknél pedig, amelyeknél az osztálytársadalom — az esetek nagyobb részében — akkor alakult ki, mikor a pásztoréletről a földművelésre tértek át, a feudális viszony a rabszolgaviszonyt, hosszabb-rövidebb átmeneti idő után, kiszorította.

5. A csere és a munkamegosztás fejlődése

A nagycsaládokat magasabb egységbe foglaló társadalom, mely legkésőbb az előző korszakban már a nemzetséggel esett egybe, az apajog bevezetése következtében az apaági nemzetség

[10] Vannak, akik a feudalizmus nevét az állatkölcsön intézményéből vezetik le. Az állatkölcsön Írország kelta pásztortársadalmaiban is divott és kelta nyelven feeod annyi, mint állattulajdon.

alakját öltötte fel. Az apaági nemzetség ugyanazon férfiőstől fiágon leszármazó személyek legtágabb körű exogám, azaz olyan vérrokonsági csoportja, amelynek tagjai csak a csoporton kívül nősülhetnek. A nemzetségnél vannak tágabb körű vérrokonsági vagy ilyennek elismert csoportok, mint például a törzs, de ezek nem exogámok. És a nemzetségen kívül vannak más exogám vérrokonsági csoportok, mint például a nagycsalád, de ezek a vérrokonok szűkebb körére szorítkoznak, mint a nemzetség. Bölcs Leó szerint a 9. század magyarjai „genos"-ok és „phylé"-k szerint legeltették lovaikat. A phyle a görögöknél a törzs; a genos pedig eredeti alakjában (amely megfelel az eredeti római gensnek vagy kirgiz söknek) a nemzetség az előbbi értelemben.

Történetíróink a nemzetségnek az exogámiára alapított fogalmát többnyire mellőzik, bár ez írja le az alapvető fontosságú rokonsági csoportot, amelyhez a többiek viszonyulnak. Így esik, hogy nem tudnak eligazodni a pásztorkor különböző rokonsági csoportjai között, s hogy például egyik professzorunk a Bölcs Leó szövegében szereplő phylét, ami törzset, tehát a nemzetségnél tágabb csoportot jelent, a nemzetségnél szűkebb csoportot jelző szóval ágnak fordítja le. Egyikük-másikuk még a nagycsaládról, a pásztorkor gazdasági egységéről sem tud, s a nemzetséget egyszerűen vérrokon kiscsaládok köteléke gyanánt fogja fel. Ehhez járul, hogy magát a nemzetség szót is különböző értelemben használják. Egyik szerző például a nagycsaládot, illetve ennek alapformáját, a nagyszülői családot nevezi nemzetségnek. Nem meglepő, hogy a tényismeret ilyen hiányosságai s a terminológia határozatlansága mellett történetírásunk a pásztorkor társadalmi viszonyairól általában csupán bizonytalan és zavaros képet tud nyujtani.

A magyar nemzetség legalacsonyabb létszáma mintegy 500, a legmagasabb pedig 1000 ember körül járhatott. Ez a feltevés látszik legvalószínűbbnek más népek ismert viszonyai alapján. Az ilyen nagyságú nemzetség alapkorosztálya egy ősapa hetedízbeli leszármazottaiból állhat, mihez képest a rokonok hetedizigleni házassági tilalma jellemezheti, amivel például a kirgizeknél találkozunk. (Egy ősapa fiági leszármazottai a hetedik nemzedékben, erőteljes, mintegy évi 2%-os szaporodás mellett, — 10 házaspárra 42 ugyanilyen ütemben továbbszaporodó gyermek — 360 főre emelkednek, ami a korábbi és későbbi nemzedékek életben lévő tagjaival és a feleségekkel együtt 500—1000 főnyi nemzetségi létszámot eredményez.) A társada-

lom térfogata megnőtt a vadászkor állapotaihoz képest, amelyek mellett a horda csak 60—120 főre rúghatott. Ez a változás a termelőerők fejlődésének a következménye volt, amely a népsűrűséget magasabb szintre emelte és a lovaglás technikája révén különélő embercsoportok szorosabb összekapcsolódását lehetővé tette.

A pásztorkor első idejében a magyar nemzetség települési és vándorlási egység lehetett. A pásztornemzetség a vadászhorda helyébe lépett, ez pedig együttesen települt és vándorolt. De az állatállomány növekedésével a nagycsaládok egymástól különváltak, mert megnőtt nyájaik számára külön legelőkre és itatókra volt szükségük. Ezóta a nagycsaládoknak külön téli szállásuk volt, s tavasztól őszig külön vándoroltak. A nagycsaládok különélését a korai Árpádkor törpe községei és a honfoglaláskori apró temetők igazolják.

Ha azonban a nagycsalád a pásztorkorban a település szempontjából önállósult, önállósága a szükségletkielégítés szempontjából, a vadászkor viszonyaihoz képest csökkent. Olyan szükségletek érvényesültek, amelyeket csere útján kellett kielégíteni. S rendszeres kielégítésüket lehetővé tette a termelőerők fejlődése, az ennek eredményeként rendszeresen előálló terméktöbblet, mely a nagycsalád gazdálkodásában állandó fölöslegként jelentkezve, a csere céljaira rendelkezésre állott. Az állandó fölösleg alapján a vadászkorban még kivételes jellegű csere szabályszerű műveletté változott át.

A fölösleg elsősorban állatokból és állati termékekből — a Kubán-vidéken lovakból, juhokból, nyersbőrből, gyapjúból, tejtermékekből — állott, amelyek a termelés főtárgyai voltak. A cseretárgyak tehát elsősorban ezekből kerültek ki, másodsorban pedig a rabszolgák közül. S a csere, a nagycsaládok szétszéledésével és a cseretárgyak egyéni tulajdona mellett, közösségi alakját elveszítette s egyéni műveletté alakult át.

A csere túlnyomóan oly társadalmakkal folyt, melyek más természeti vagy társadalmi feltételek mellett termeltek, mint a pásztorkodó magyarság. A magyarság termelése annyira egyöntetű volt, hogy saját körében a cserére kevés lehetőség nyílott. Azokat a szükségleteket, amelyek fedezését a csere szolgálta, főleg idegen népek termelésének kellett kielégítenie.

Az utóbbi szükségletek tárgyai a vadászat termékei s növényi és ipari termékek voltak. A vadásznépektől prémeket szereztek be, a parasztnépektől növényi termelésük hiányainak pótlására gabonát, az iparilag fejlettebb népektől, bizánciaktól,

perzsáktól, kazároktól, araboktól pedig szöveteket, szőnyegeket, tökéletesebb vaseszközöket és fegyvereket, ezüstékeket s egyéb iparcikkeket.

A vagyoni különbségek a csere területén is kifejezésre jutottak. Becserélhető termékfelesleggel csak nagyobb nyájak tulajdonosai rendelkeztek, s nagyobb termékfeleslegük, vásárra vihető rabszolgájuk is többnyire csak a gazdagoknak volt. A középréteg csere útján mindössze néhány hasznos tárgyat szerezhetett be, a gazdagok fényűzési szükségleteiket is kielégíthették. Az arannyal átszőtt selyemszövetek, a színes gyapjúszőnyegek, az ezüsttel bevont fegyverek, amelyekről az arab-perzsa források beszélnek, nem a szegények és nem a középréteg tulajdonába kerültek, hanem a csekélyszámú gazdag pompaszeretetét szolgálták.[11] Így a gazdagok állat- és embervagyona a csere révén a fényűzés tárgyaival, értékes prémekkel és sátorberendezéssel, díszes ruhákkal és fegyverekkel egészült ki.

Azok a cseremüveletek, amelyek a magyar nép körére korlátozódtak, a vadászkori csere méreteit nem sokkal haladhatták meg. Alkalmilag sor kerülhetett állatok vagy állati termékek cseréjére, a csoportipar szintén cserére vezethetett, s emellett csere tárgyává válhattak olyan termékek is, például a só, amelyeket természeti okokból csak egyes helyeken termeltek. Ezenfelül mindössze annyit lehet megállapítani, hogy egyes személyek, különleges ipari munkájuk révén, társaiktól már határozottabban elkülönültek. A nyelvtörténet azt tanusítja, hogy ebben a korban már ácsok és szűcsök tevékenykedtek. Elszegényedett családok tagjai lehettek ezek, akik, természettől birt különleges ügyességük alapján, ipari munkájuk becserélésével tartották fenn magukat, ahelyett, hogy valamelyik gazdag nagycsaládfő közvetlen szolgálatába léptek volna. Nyelvi és egyéb adatok hiányában is feltehető, hogy a kovácsiparosok szintén megjelentek, mert a pásztornépek az említett „mesterek" mellett a kovácsmestert is ismerik.

A néhány mesterember nemcsak iparával foglalkozott. Voltak állataik is, de túl kis számmal ahhoz, hogy pásztorkodásból megélhettek volna. Kézműveskedő pásztorok voltak

---

[11] Azért kell erre az eléggé természetes dologra utalni, mert íróink rendszerint nem különböztetnek. Utánuk indulva, az ember azt hihetné, hogy a 9. századbeli magyarság csupa selyembe öltözött, rabszolgák hadának parancsoló nagyúrból állott.

csupán, akik egy-egy gazdag nagycsaládfőhöz csatlakoztak, aki mellett nagyobb munkaalkalmuk nyílott. S iparuk körében sem specializálódtak. Nem mai értelemben vett ácsok, szűcsök, kovácsok voltak, hanem általános fa-, bőr- és vasmunkások. Az ács éppúgy készített szekereket, mint sátoralkatrészeket vagy kádakat, a szűcs szíjgyártó és tímár is volt, s a kovács keze alól egyszerűbb fegyver éppúgy kikerülhetett, mint sarlóvas vagy egyéb munkaeszköz.

A csere érintett esetei a munka bizonyos mérvű megosztását fejezik ki a magyar nép és más népek között, a magyar nemzetségek között, és ugyanazon nemzetséghez tartozó nagycsaládok, ill. személyek között. A munkamegosztás hasonló alakjai már a vadászkorszakban ismertek voltak. De a pásztorkorban megjelent az anyagi termelőmunka megosztásának egy új alakja is, amely csereviszonyt nem létesített. Ez a nagycsaládi munkamegosztás volt, amely a nagycsalád tagjai között fennálló élettani különbségektől függetlenül fejlődött ki.

A gazdag nagycsaládoknál a földművelés nehéz munkája a beszegődött szegény emberekre és rabszolgákra hárult. Emellett a leggazdagabb nagycsaládok körében bizonyára volt egy-egy idegen eredetű iparilag képzett rabszolga, aki a fenti ipari tevékenységek egyikének-másikának körébe tartozó munkákat a nagycsaládban egyedül végezte. De ezek a munkások rendszerint egyéb téren is dolgoztak, úgyhogy a munkamegosztásnak, a szabadok közül kikerült mesteremberekhez hasonlóan, csak a kezdeteit képviselik.

A munkamegosztás e kezdő formáit a pásztortársadalomban az jellemzi, hogy a társadalom vagyoni rétegeződésén és a szabadok s a rabszolgák különbségén alapulnak. A specializálódó munkások szegények, akiket a specializálódásra szegénységük kényszerít, vagy rabszolgák, akiket erre uruk kényszerít, s mindkét csoportot a gazdagok szolgálatában vagy legalább környezetében találjuk. De a specializálódó munkaerő társadalmi alantassága a specializálódó munkakör társadalmi aláértékelését vonja maga után. Ipar és földművelés, amelyek a pásztortársadalomban már eredetileg a lenézett nők munkakörébe tartoznak, így mint férfiak által űzött elkülönülő tevékenységek is lenézett foglalkozásokká válnak. S minthogy a pásztorkodás könnyű, meg nem erőltető munkájával szemben, a nehéz munkát, az igazi erőfeszítést képviselik, lenézésük magának a munkának a lenézését is magában foglalja.

A kezdetleges anyagi munkamegosztás a nemzetség al-

csoportjai vagy tagjai között a termelőerők még mindig alacsony színvonalának felelt meg. A felesleg, amely a cserének s az ezzel kapcsolatos munkamegosztásnak alapfeltétele, önmagában sem volt még jelentékeny és emellett túlnyomóan a társadalomközi cserét szolgálta. S korlátoltsága az utóbbinak ugyancsak szűk határokat szabott, úgyhogy a nagycsalád még ebben a korban is túlnyomóan természeti gazdálkodást folytatott. Az is a termelőerők fejletlenségét fejezi ki, hogy az anyagi termelésben a gazdagabb nagycsaládok tagjai is rendszerint kivétel nélkül résztvettek. Oly terméktöbblet általában a jobbmódú nagycsaládok gazdaságában sem keletkezett, mely ezek tagjainak egy részét az anyagi termelőmunka alól felmenthette volna, bár itt a termelésben kizsákmányolt szolganép, adósok vagy rabszolgák is közreműködtek. A rabszolgaság patriarkális, enyhébb alakja végső fokon szintén a termelőerők alacsony színvonalában gyökerezett, mert közvetlen alapjai, a nagycsaládfő rokonainak és rabszolgáinak együttdolgozása és a természeti gazdálkodás, egyaránt a termelőerők fejletlenségén nyugodtak.

A termékcsere nagyrészt még mindig közvetlenül folyt, bár a pénz szerepe nőtt, mint a „fizet" szó megjelenése mutatja. A pénzáruk körébe a prém mellé, amely most a legfontosabb beviteli cikkek közé tartozhatott, bevonult a ló, mint a kivitel egyik legfontosabb tárgya. Az idegen eredetű ezüst- vagy aranypénzek inkább csak a kincs szerepét töltötték be. Mint az elidegenített felesleg ellenértékei, a felesleg, tehát a gazdagság jelképeivé, a vagyonnak nemcsak újabb elemévé, hanem általános kifejezésévé váltak. A gazdag igyekezett belőlük s egyáltalában az ezüst- és aranytárgyakból minél többet kincsként felhalmozni, hogy ezúton gazdagságát kifejezésre juttassa. „Telhetetlen kincsvágy hajtja őket" — jegyzi meg Bölcs Leó a 9. század magyarjairól.

Az idegen népekkel folytatott cserét a határokon vagy azok közelében bonyolították le. Az arab-perzsa forrás a levédiai magyarokról megemlíti, hogy hadjárataikon szerzett foglyaikat a közeli Chersonban adják el. De áruikkal őket idegen kereskedők is felkeresték, sőt ezek körükben le is telepedhettek. Feltehető, hogy már vásárhelyek létesültek, amelyek néhány idegen, kazár, bolgár, arab kereskedő lakhelyéül szolgáltak. A „szatócs" s a „vásár" szavak ebben a korszakban jelentek meg.

Történeti irodalmunk újabban arra figyelmeztetett, hogy

a magyarok 9. századbeli hazáján, Levédián át, nagyfontosságú nemzetközi karavánútak vezettek. (Valószínű egyébként, hogy a magyarság már kubánvidéki tartózkodása alatt olyan területen élt, amelyen nemzetközi karavánútak haladtak át.) Mi jelentősége volt ennek a magyar pásztornép életében?

Egyik régészünk szerint „a keleti-nyugati kereskedésben való részvétel a magyarságot az anyagi és kulturális jólét, továbbá a politikai hatalom olyan magas fokára juttatta, melyhez hasonló fokot a következő 1000 év alatt is alig ért el." Egy másik író pedig arról a „nagyszabású tranzitókereskedelemről" beszél, amelyet a magyarok Levédiában lebonyolítottak, s nyugatra vándorlásukat arra a törekvésre vezeti vissza, hogy „az Adriáig és Sziléziáig nyúló kereskedelmi összeköttetéseiket kibővíthessék". E nyilvánvaló túlzások a materializmus vulgáris válfajából erednek, amely a történetet a tények konkrét elemzése nélkül, elvont fogalmak alapján vezeti gazdasági jelenségekre vissza.

A kereskedés, amely mellékfoglalkozásként szórványosan már a vadásznépek körében felbukkan, a vándor pásztornépek körében, ugyancsak mellékfoglalkozásként, rendszeresen folytatott cseretevékenységük és mozgékony életmódjuk következtében, jelentős méreteket ölt. A vándor pásztor azoknak az áruknak egy részét, amelyeket termékfeleslegéért cserébe kap, becseréli nyereséggel más szomszéd népeknél. Ezenkívül megjelenik a kereskedői mellékfoglalkozás új ága gyanánt az eladás céljára űzött rablás, a rablókereskedés: emberek, állatok és más dolgok rablása eladás céljából. Ha pedig a vándor pásztornép nagy kereskedelmi útvonalak közelében él, a kereskedés mellékfoglalkozásból számottevő részei fő- vagy kizárólagos foglalkozásává változhatik, sőt maga a pásztornép kereskedőnéppé alakulhat át.

A történet erre nem egy példát szolgáltat. Nem beszélve a szemita népek, főniciaiak, zsidók, arabok ismert s az arameusok (szirek) kevésbbé ismert példáiról, ez a folyamat a török népek körében is gyakran megismétlődött. Ujgurok és üzbégek Ázsiában, kazárok és bolgárok Európában egyaránt megtették azt az útat, amely a pásztorkodástól a kereskedés felé vezet. A kereskedelem Délkelet-Oroszország és Turkesztán-Perzsia között még a mult század végén is tatárok kezében volt, s a kirgiz pásztornép sarjai szívesen állottak be a tatár kereskedőkhöz, hogy a kereskedés mesterségét elsajátítsák.

De a fejlődésnek ezt az útját nem minden vándor pásztor-

nép járja végig. A nemzetközi kereskedelem lebonyolításában soknak csak járulékos szerep jut. Ezeknél egyes gazdagok fegyveres kíséretet bocsátanak a kereskedőkaravánok rendelkezésére, s őrködnek az utasok biztonságán fegyveres erejük segítségével, aminek fejében a kereskedőktől vámot szednek. A szegényebbek egy része pedig az átvonuló karavánoknak teherhordó állatokat ad bérbe, illetve mint díjazott hajcsár kíséri ezeket, vagy a kereskedők érdekében ellenszolgáltatásért ügynökösködik.

A 9. századbeli magyarok ezen a fokon túl nem jutottak. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy a magyar kereskedelmet a honfoglalást követő évszázadokban idegen kezekben találjuk. Így „tranzitókereskedelmük", a „keleti-nyugati kereskedésben való részvételük", „messze földre nyúló kereskedelmi összeköttetéseik" valójában a szomszédos népekkel folytatott termékcserén s a rablókereskedést is magában foglaló mellékes kereskedésen kívül csupán az idegen kereskedőkaravánok megvédésére és megvámolására szorítkoztak a gazdagok részéről (a magyar „vám" szó ebből a korszakból való) és az előbbiek kiszolgálására a szegények részéről. A gazdagok vagyona a vámjövedelem révén, amint a rablókereskedés útján is kétségtelenül gyarapodott, de ezáltal nem az egész magyarság anyagi jóléte növekedett, hanem azok a vagyoni ellentétek éleződtek ki még jobban, amelyek a gazdag magyarokat a többiektől elválasztották. S ha a pásztorkorszak e gazdagjainak jóléte az idegen kereskedelem hasznának lefölözése révén megnőtt, bizonyos, hogy jólétük, mely fejletlen termelőerőkre támaszkodott, az anyagi élet azon színvonalának alatta maradt, amelyet a későbbi feudális arisztokrácia magának a feudális kor fejlettebb termelőerőinek kihasználásával biztosítani tudott.

6. *A magántulajdon*

A vagyoni ellentétek ebben a korszakban az ingó magántulajdon alapján fejlődtek ki, s a földre vonatkozólag a társadalom, most a nemzetség közös tulajdona továbbra is fennállott. A nemzetségi terület nyári legelőit mindegyik nagycsalád használhatta, akár gazdag volt, akár szegény. És a téli szálláshely, a hozzátartozó téli legelővel, nemkülönben a művelésbe vett földdarab a nagycsaládot csak addig illette meg,

míg tényleges használatukkal fel nem hagyott, azután újból közhasználat tárgyává vált. De a föld köztulajdona, az adott termelő mód mellett, nem tudta már megakadályozni a társadalom egy részének szolgasorsra jutását. Hiába állottak a füves puszták köztulajdonban, az emberek a füvet közvetlenül táplálkozásra nem fordíthatták. Ingótulajdonra, állatokra volt szükségük, amelyeknek mint termelőeszközöknek a segítségével a füvet emberi fogyasztásra alkalmas anyagokká, állati termékekké alakíthatták át.

Történetírásunkban teljes a zűrzavar a pásztorkor tulajdoni viszonyait illetően. Az egyik szerző szerint a nyájakon kívül a legelők, a föld is az egyes (nemzetségeknek nevezett) nagycsaládok tulajdona volt, a másik szerint a földön kívül még a nyáj és a rabszolgák is a nemzetség közös tulajdonában és birtokában állottak.

Az ingókra vonatkozó tulajdon a pásztorkorban a polgári tulajdonnal szemben a magántulajdon még fejletlen alakját képviselte.

A polgári tulajdon közvetlenül úgy jelenik meg, mint a személy kizárólagos rendelkezési joga egy dologgal. Azonban a dolgok egy csoportját, a termelőeszközöket illetően nemcsak a tulajdonos másokat kizáró rendelkezési jogát jelenti a tulajdonát alkotó termelőeszközökkel, hanem azt is feltételezi, hogy mások a termelőeszközökkel való rendelkezés jogából tényleg ki legyenek zárva. A polgári tulajdon mellett egyesek tulajdona a termelőeszközökön együttjár mások tényleges kizárásával a termelőeszközök tulajdonából. De a termelőeszközök a dolgok legfontosabb csoportját alkotják, mert a termelő munkának s ezzel az élet fenntartásának nélkülözhetetlen feltételei. Azok tehát, akik a termelőeszközök tulajdonából tényleges en ki vannak zárva, arra kényszerülnek, hogy a termelőeszközök használata ellenében átengedjék munkájuknak, illetve munkatermékük egyrészét a termelőeszközök tulajdonosainak. Ennélfogva a polgári tulajdon magában foglalja, lényegeként, az idegen munkával, munkatermékkel való rendelkezés jogát, s ekként az uralmat más embereken. A polgári tulajdon ebben a minőségében tőketulajdon: uralom, jogilag szabad, de a termelőeszközöktől is szabad embereken, — dolgokon, a termelőeszközökön való uralom révén. S a polgári társadalomban általánosul az az emberek közötti viszony, amelyet a tőketulajdon kifejez. A társadalom két részre szakad:

a termelőeszközök tulajdonosaira és azokra, akik a termelőeszközök tulajdonából tényleg ki vannak zárva, s az előbbiek uralkodnak az utóbbiakon.

A polgári tulajdon korlátlan rendelkezési joggal jár, melynek lényeges eleme a tárgyát alkotó dolog elidegenítésének a joga. Az elidegenítési jogot is magában foglaló korlátlan rendelkezési jog oly társadalom viszonyait tükrözi vissza, amelyben a dolgokat elidegenítés céljából, vagyis áruként termelik. A polgári tulajdon tárgya tehát áru, a polgári tulajdon árutulajdon.

A magántulajdon fejlődésének történeti kiindulópontja a vadászkor magántulajdona. Ez a magántulajdonnak teljesen nyers, fejletlen alakját képviseli. Mások kizárását a termelőeszközök tulajdonából még nem tartalmazza. Azok a termelőeszközök, amelyek itt magántulajdonban állnak, mindenki tulajdonában megtalálhatók. Ezért nem foglalja magában a mások munkájával való rendelkezést, a másokon való uralmat sem. Nem teszi tehát lehetővé idegen munkatermék elsajátítását; a tulajdon tárgya itt saját munka terméke. S a tulajdon tárgyát e korban általában nem elidegenítés céljára termelik. A magántulajdonban lévő munkaeszköz, ruha, ékszer mintegy hozzánőtt itt tulajdonosához, személyiségének része lett. A tulajdon tartalma ezen a fokon mindössze a dolog tényleges birtoklása, közvetlen egyéni használata, ami a polgári tulajdon tartalmának csak alárendelt eleme.

A pásztorkorszakban már olyan emberekkel is találkozunk, akik nem rendelkeznek a szükséges állati termelőeszköz tulajdonával. Mások magántulajdonában viszont fölösszámú állati termelőeszköz áll. És az előbbiek arra kényszerülnek, hogy átengedjék munkájuk termékének egyrészét az utóbbiaknak, annak ellenében, hogy használják az ezek tulajdonában álló termelőeszközöket. Emellett megjelenik ebben a korban a rabszolgaság intézménye, amelynél, az állati termelőeszközök magántulajdona révén, maga az ember mint termelőeszköz magántulajdon tárgyává válik. Az állatokkal itt tehát már feltűnik a termelőeszközökre vonatkozó magántulajdonnak az az alakja, amely idegen munkával és munkatermékkel való rendelkezést, másokon való uralmat foglal magában. (A tőke szó latin eredetű megfelelője a német Kapital, az olasz capitale stb., de a magyar tőke szó is az állati termelőeszközökkel függ össze: capita annyi, mint állatfejek, és a nyájat a

hajdani alföldi pásztorvilágban tulajdonosa tőkéjének nevezték.) S a pásztorkorban a termelés állandó felesleget hoz már létre, amelyet tulajdonosa elidegeníthet. Így a magántulajdon tartalma kibővül az elidegenítés lehetőségével. S minthogy a termékek egyrészét tulajdonosuk állandóan elidegenítés céljára termeli s tényleg el is idegeníti, feltűnik már szabályszerű jelenségként az árutulajdon. A tulajdon tárgyát alkotó termékek egyrésze, szabályszerű ismétlődéssel, kilép a tulajdonos személyi köréből.

De a magyar pásztortársadalom nem vált még szét a tulajdonosok és a tulajdonból kizártak ellentétes csoportjaira. Nemcsak, hogy a föld a nemzetség közös tulajdona volt, hanem a nagycsaládfők zöme a szükséges ingó termelőeszközöket is tulajdonában tartotta. A társadalom egyik része nem uralkodott tehát a társadalom többi részén, a termelőeszközökön való uralma révén. S a magántulajdon árutulajdonná csekély mértékben vált, mert az elidegeníthető felesleg nem volt jelentékeny. A termékeknek, amelyek a nagy (szülői) családfő tulajdonában állottak, feleslegként csak az a része jelentkezett, amely a családtagok szükségleteinek kielégítése után fennmaradt, mert a termelő családtagok munkaerejének fenntartása a feleslegtermelésnek feltétele volt. Az elidegeníthető felesleg gazdasági korlátozása a tulajdonnal való rendelkezés erkölcsi korlátjaként jelent meg. A nagycsaládfő köteles volt, a tulajdonában álló termékek felhasználásával, családja fenntartásáról gondoskodni, s csak az e célra felesleges termékeket idegeníthette el. A magántulajdon nem járt tehát korlátlan rendelkezési joggal, nem foglalta még magában a korlátlan elidegenítés jogát.

Mindazonáltal az osztályviszony, az ember-termelőeszköz viszony megváltozása alapján, a társadalomba bevonult. A fölös termelőeszközök birtokában lévő szabad urak, hitelezők, rabszolgatartók csoportja szembenállott a szükséges termelőeszközökkel nem rendelkező vagy termelőeszközzé süllyesztett szolgák, adósok és rabszolgák csoportjával, és az előbbiek az utóbbiak munkáját elsajátították. A magyar társadalom nem változott még át osztálytársadalommá. Tagjainak többsége nem tartozott még se a kisajátítók, se a kisajátítottak csoportjába, hanem elégséges, de nem fölös termelőeszközök birtokában, megtartotta teljes munkatermékét, anélkül, hogy idegen munkát elsajátított volna. De az előbbi két csoportban

feltünt már csiraalakban a kialakulóban lévő osztálytársadalom uralkodó és alávetett osztálya. S a fölös termelőeszközök tulajdonosai, a gazdagok, a társadalom vezetését már kezükbe vették.

7. A nemzetségi szervezet

A vadászkor gazdasági rendjében a társadalom tagjai között teljes érdekközösség állott fenn; köz- és magánérdek s az egyesek magánérdekei teljesen egybeestek. Az érdekközösség alapján a társadalom tagjai önkéntesen összeműködtek, s társadalomellenes vagy más érdekét sértő cselekmény alig fordult elő. Amit Anonymus az ősmagyarokkal azonosított szkitákról, „szittya" őseinkről említ, hogy „nem kivánták a másét, minthogy mindnyájan... elegendő ennivalónak a birtokosai voltak"... „és majdnem semmiféle bűn nem fordult elő köztük", a társadalom viszonyait a vadászkorban teljesen fedi. Ha pedig köz- vagy magánérdekbe ütköző törekvések kivételesen mégis jelentkeztek, ezek érvényesülésének elejét vette, vagy ha szükséges volt, megtorlásukról gondoskodott a társadalom összessége, a hordában együttélő nagycsaládok közös ereje.

A pásztorkorban az érdekek közössége meglazult, sőt részben az érdekek ellentétességének adta át helyét. A nagycsaládok már nem egyesültek közös termelésre, hanem versengtek egymással a jobb legelőkért, s megjelentek a társadalomban a gazdagok és a szegények ellentétjei. A vagyoni ellentétekkel pedig feltüntek a vagyon elleni bűncselekmények, a gazdagnak dolgozó szegénnyel együtt megjelent az állatot tolvajló szegény, a tolvaj, e korbeli magyar nevén az „or" társadalmi alakja. A bűncselekményeket megtorló, törvénykező eljárás rendes társadalmi tevékenységgé vált, mint ez időből való törvény (=szokás), bíró, tanú és bírság (=ítélet) szavaink mutatják.

A társadalomnak most már karhatalomra volt szüksége, amely a szegényt a tolvajlástól elriasztja, s őt az idegen vagyon csorbítása helyett annak gyarapítására kényszeríti, amely az ellentétes törekvéseket kiegyenlítő döntéseket elismerteti, s az elismert magánérdekekbe ütköző cselekmények megtorlását biztosítja. De a pásztorkorban a vadászkor karhatalma, az együttélő társadalom összesített ereje a nagycsaládok széjjelszóródásával széjjelhullott. Viszont a gazdag nagycsaládokkal a társadalomban új hatalmak jelentek meg. A gaz-

dag nagycsaládfők szolganépükben, rabszolgáikban s a nagyobb vagyon által együtt tartott nagyobbszámú rokonságukban nagyobb fegyveres erővel rendelkeztek, mint a többiek. Ők döntésük elfogadását vitás kérdésekben ki tudták kényszeríteni, s elégtételt tudtak szerezni annak, akit mások megkárosítottak. Így a pásztorkorban a társadalom döntőbíráivá a gazdag nagycsaládfők váltak.

Egyiküket, akit erre alkalmassá leginkább kiemelkedő vagyona s ezen alapuló fegyveres ereje tett, a társadalom a nemzetség főnökének ismerte el. A nemzetségfő bíráskodott, döntött azokban a kérdésekben, amelyekben a nagycsaládok vagyoni érdekei összeütköztek, mint a közös legelő használata kérdésében, és háborúban vezérkedett. A többi gazdag nagycsaládfő pedig a nemzetség tanácsát alkotta, amellyel a főnök döntés előtt minden ügyet megtárgyalt.

A társadalom többi tagja, a nagy többség, a közügyek intézésében többé nem vett részt. A középrétegnek s a szegényeknek ezekbe beleszólásuk nem volt. A népgyűlés intézménye a nép területi szétszóródásával formailag is megszünt. Hatásköre a gazdagokra, a főnökre és a tanács tagjaira szállott át; utóbbiak most többé-kevésbbé a vének szerepét töltötték be.

A nemzetségfő tisztje családjában vagyonával együtt öröklődött. S az a család, amelynek tagjai a nemzetségfői tisztet huzamos időn át viselték, előkelő számba ment és megkülönböztetett tiszteletben részesült. Kialakulóban volt ekként a vagyonnal egybekötött hivatal alapján a nemesség intézménye. De a hivatal alapja a vagyon s az azzal összefüggő hatalom maradt, egyedül az előkelő származás hivatalviselésre nem képesített. Ha az előkelő család vagyonát elvesztette, a hivatalból kiszorult s helyét más gazdag, esetleg újonnan felemelkedett, „új gazdag" család foglalta el, mely előkelő származásra nem hivatkozhatott.

S a vagyonnal nemcsak a hivatal forrott össze, hanem a személyes kiválóság is a vagyon járulékává lett. Ha valaki gazdag volt, nemcsak a társadalom vezetésére tarthatott igényt, hanem arra is, hogy személyes tulajdonságainak kiválóságát elismerjék. A vagyon visszfényében az átlagos emberi tulajdonságok kivételes erényekké színeződtek át. Szent István török származású pogány neve, Vajk, egyszerre jelenti a gazdagot, a vezért és a hőst. És a krónikás hagyományban az a tény, hogy

Árpád a leggazdagabb és leghatalmasabb (leghatalmasabb, mert leggazdagabb) törzsfő volt, szinte magától értetődően egészül ki annak a megállapításával, hogy bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és uralomratermett férfi volt.

A nemzetségfő tekintélyét vallásos hiedelmek is erősítették. Azt hitték róla, hogy vagyona megtartásában és gyarapításában szellemősei támogatják és vezetői működésében ezek pártfogását élvezi. Ő vezette, mint az ősök kiválasztottja, a nemzetségi őstisztelet szertartásait. Vallási jelentősége korlátozta azután a pap befolyását. A papok a pásztornépeknél jóval kisebb szerepet játszanak, mint a vadásznépeknél, bár ugyanakkor az előbbieknél, az állandó feleslegtermelés és a társadalom megnőtt térfogata mellett, egyesek már túlnyomóan vagy teljesen a papi, a varázsló-orvosi tevékenységből élnek.

A nemzetségfő jövedelme a megelőző kor viszonyaihoz képest megnőtt. A hadjáraton szerzett zsákmányból a többi gazdaggal szemben is elsősorban a nemzetségfő részesedett, aki a hadjáratot vezette. A nemzetségfők, a nemzetség területén a rend fenntartói, vámolták meg a kereskedőkaravánokat. S a nemzetségfő állatokat kapott bírói működése fejében az elítélt peresféltől, amint a nemzetség nevében végzett vallási szertartások révén meg ajándékállatokhoz jutott. Végül őt illették a nemzetségi közlegelők legjobb részei. Így a köztisztség a pásztorkorban a vagyon gyarapításának legfontosabb eszközévé vált, amelynek segítségével a nemzetségfő vagyonilag magasan a többi gazdag fölé emelkedhetett.

A pusztai pásztortársadalmakban a társadalom, a nemzetség szervei: a főnök, a tanács, a kényszerítő közerő a társadalommal szemben önállósulnak. A főnök és a tanács a társadalom ügyeit önállóan intézik és a társadalom karhatalmát az ő fegyveres erejük szolgáltatja. Az összességtől így elvált, külön közhatalom az állam egyik lényeges alaki ismérve. Ennyiben tehát az állam alakilag már a pásztorkorban, a vérrokonságon nyugvó társadalomban megjelent, átalakítva az utóbbi szerveit. De, nem beszélve az állam többi alaki ismertetőjeléről, melyek többé-kevésbbé vagy teljesen hiányoztak, az állam tartalmi eleme, a közhatalomnak egy osztály részéről való gyakorlása egy másik osztállyal szemben, még csak alárendelten, másodlagosan volt adva. A közhatalom, amely a gazdagok magántulajdonát a szegényekkel szemben megvédte, s ezáltal az utóbbiakat az előbbiek szolgálatába kényszerítette, ezt a szerepet az osztályviszonyok fejletlensége mellett csak a társadalom

kisebbségével szemben töltötte be. Elsőrendű szerepe, amelyet a társadalom többségével szemben játszott, a többség érdekeinek s ebben az értelemben a közérdeknek a biztosításában állott. Működése elsősorban arra irányult, hogy a többség tulajdonát belső és külső támadásokkal szemben megvédelmezze, a közlegelő használatát a többség érdekében megszervezze, s az utóbbi vagyonát rablóhadjáratokon gyarapítsa. Amikor a türk fejedelem az orkhoni feliratokban arra hivatkozik, hogy hadjárataival népét gazdaggá tette, a pásztortársadalmak közhatalmának e közérdekű működését juttatja kifejezésre.

A közhatalom alapjellegét a főnöki tiszt betöltésének módja és megtartásának feltételei is megvilágítják. A főnök hatalmát úgy nyeri el, hogy a társadalom vezetőjének önként elismeri, magát védelme alá helyezi. S mihelyt a főnök vagy örököse, akár mert vagyonát elveszítette, akár más okból, a köz érdekét hathatósan szolgálni nem képes, a társadalom tőle megbízását megvonja s a főnöki tisztséget más személyre ruházza át.

A hatalom, amelyet a közszervek a társadalommal, az egyes nagycsaládokkal szemben gyakorolnak, e korban egyébként is szűk térre szorul; kimerül lényegében az igazságszolgáltatás és háborús vezetés, valamint a legelőrendészet terén kifejtett tevékenységükben. Ha a pásztorkorban a közszervek a társadalommal szemben önállósultak, ugyanakkor a közzel és szerveivel szemben a nagycsaládok is önállósultak. A nagycsaládok szabadsága az összességgel szemben megnövekedett, mert az azelőtt munkaközösséget alkotó összesség különélő és termelő nagycsaládokra vált szét. „Szabad ez a nemzet" — mondja a magyarokról Bölcs Leó (s csak róluk, minden keleti nép közül, amelyet megemlít). S a kirgizekről, turkománokról és más belsőázsiai pásztornépekről is tudjuk, hogy szabadságban éltek, amint egyáltalában közismert a vándor pásztornépek szabadságszeretete, mely szabad életükből ered.

A magyar pásztornemzetségek, hasonlóan a vadászkor hordáihoz, egymással is háborúskodtak. S a háborús célok közt a termelőterület — most legelőhódítás és a nőrablás a pásztorkorban is jelentős helyet foglalt el. De a vagyon kifejlődésével a háborús célok legfontosabbikává a vagyonszerzés, különösen az állatrablás és a rabszolgavadászat vált. S a háború, mint rablóháború ezen a réven a társadalom szabályos életműködései közé emelkedett. (A hadierényt méltató „bátor" s az annak hiányát kárhoztató „gyáva" szavunk egyformán ebből a

korból ered, és a „béke" szó megjelenése jelzi, hogy a béke a társadalomnak már nem rendes, hanem csupán a háborúval ellentétes állapota.)

A rablóhadjáratok társadalmi hatásaival az eddigiekben lépten-nyomon találkoztunk. A háborús rablás forrása a rabszolgaságnak s egyik fontos oka annak, hogy a társadalom egyrésze elszegényedik, másrésze meggazdagodik; mindezek révén szerepet játszik az osztályviszonyok keletkezésénél, a nagycsalád átalakulásánál, a nagycsaládi munkamegosztás, a vagyon, a magántulajdon fejlődésénél s a társadalmi karhatalom kialakulásánál; megszervezése a közhatalom legfőbb feladatai közé tartozik; s meghatározza a kereskedelem formáit is. Így következményeivel a pásztortársadalom életformáit át- meg áthatja. (Az egyik jellegzetes pusztai pásztornépnek, a kirgizeknek a neve törökül rablót jelent.)

Voltak háborúvesztes nemzetségek, melyek a háborúban győztesekkel szemben, külön szervezetük fenntartása mellett, függő helyzetbe kerültek. E függőség nemcsak abban nyilvánult, hogy az uralkodó nemzetség hadjárataihoz katonai segéderőt szolgáltattak, hanem anyagi szolgáltatásokban is kifejezésre jutott. Az utóbbiak haszonélvezői, mint a mongolok példája mutatja, elsősorban megint az uralkodó nemzetség feje és mellette gazdag nagycsaládfői voltak, viszont a szolgálatok túlnyomóan az alávetett nemzetség szegényebb elemeit terhelték. Ezek uraiknak robotoltak, például gyapjút nyírtak és állatban évi adót fizettek.

A vagyon kifejlődése, melynek általános következménye az volt, hogy a háború mindennapos jelenséggé vált, a háborúnak egy esetben elejét vette, — akkor, amikor vagyont szerezni éppen a háború elkerülése útján lehetett. A nemzetség, amelyet a vérbosszú kötelezettsége terhelt, ahelyett, hogy a tagján esett sérelmet fegyverrel torolta volna meg, elfogadott vagyontárgyakban, állatokban nyujtott elégtételt is. (Némely pásztornép ezt az eljárást ugyan gyakorolja, de ugyanakkor elítéli, mert abban áll, hogy az erkölcsi igényt anyagi előnyre váltják fel.)

Ilyenkor az érdekelt nemzetségek néha egy harmadik nemzetség nagyhatalmú főnökéhez fordultak, hogy ez közöttük békéltessen, vagyis vezesse alkudozásaikat, melyek a nyujtandó elégtétel nagysága körül forogtak. De a nemzetségeket magasabb kötelékbe összefogó szervezetek, a törzsek és felettük a

törzsszövetség, nem ezen az úton jöttek létre, hanem háborús érdekeken alapultak.

Kisebb-nagyobbszámú nemzetségfő összegyűlt és vezért választott, rendszerint annak a nemzetségfőnek a személyében, aki a legvagyonosabb, tehát a leghatalmasabb volt. Az így létrejött alakulat, melyet az alávetett nemzetségek egészítettek ki, a törzs volt, élén a törzsfővel. A szervezet célja közös hadjáratok indításában és külső támadásokkal szemben közös védekezésben állott. A nemzetségfők a törzsfőnek háborúban hűséget és engedelmességet fogadtak, ez viszont tartozott velük cselekvés előtt tanácsot tartani és a zsákmányban osztozkodni.

Hogy belső surlódások a törzs katonai erejét ne gyengítsék, a törzsfő és a többi nemzetségfőből álló törzsi tanács szabályozta a nemzetségek legelőhasználatát és békéltetett a köztük felmerült vitákban. A nemzetségek belső életébe a törzs semmiképpen sem avatkozott s a törzsfő a többi nemzetségfővel szemben csak első volt az egyenlők között. A törzs így nem volt más, mint önállóságukat megtartott nemzetségek hadi szövetsége.

A törzsekből azután a törzsfők megegyezése alapján törzsszövetség létesült. Célja ennek is a közös hadviselés volt s a nemzetségek belső életük teljes szabadságát vele szemben is megtartották. Élén, mint a szövetség hadvezére, az egyik törzsfő állott, aki a szövetségi ügyeket a törzsfők tanácsával megtárgyalta. A szövetség főnökét a törzsfőkhöz ugyanolyan viszony fűzte, mint a törzsfőnököt a nemzetségfőkhöz. A törzsszövetség tehát katonai célra alakult csoportok között létrejött magasabb fokú katonai szövetség volt.

Az egész társadalmi szervezetet, a társadalom nemzetségi szervezetét, melynek alapegységei a nemzetségek, az elismert vérrokonság kötelékei fűzik össze. A nemzetségek tagjai eredetileg közös ős leszármazottjai s a törzs és a törzsszövetség tagjai is rendszerint vérrokonoknak tekintik magukat.

A törzsfőnökség és törzsszövetségi főnökség ugyanolyan feltételek mellett öröklődött, mint a nemzetségfői tisztség. S ha a pásztorkorban a nagycsaládfő és a nemzetségfő vallási tekintély, fokozott mértékben áll ez a nemzetségfők közül hatalmukkal kiemelkedő törzsfőnökökre és még inkább a törzsszövetségi főnökre.

A törzsszövetség tisztviselőinek társadalmi rangrendje, a nemzetségfőktől a törzsfőkön át a törzsszövetségi főnökig, lényegében a tisztségek viselőinek vagyoni rangrendjén alapul,

mert a tisztség alapja a hatalom, ez pedig a vagyon nagyságával növekszik. Némely magasabb fokon álló pásztornépnél, mint a skóciai keltáknál, már az egész társadalom vagyoni rangosztályokra tagozódik, melyeknek mindegyike a közjogokban a vagyoni rangrendben elfoglalt állásához képest részesedik.

A pásztortársadalom alapvető négyes tagozódását, — nagycsalád, nemzetség, törzs, törzsszövetség, — amelyet közbeeső tagok is kiegészíthetnek, I. B. Bury (History of the Later Roman Empire, 1923.) a történetbe belépő hunoknál így írja le: „A sátorcsoport volt az egység... 6—10 sátor (vagyis kiscsalád) alkotta a tábort (ez a nagycsalád), és néhány tábor a clant (a nemzetséget). A törzs több clanból állott és a legmagasabb egység... a nép, néhány törzsből."

Árpád vezér, a hagyomány szerint leggazdagabb és leghatalmasabb törzsfő, a többi törzsfőnök által elismert törzsszövetségi főnök volt, nem több, mint a magyar törzsszövetség hadvezére. Konstantin császár elbeszéli, hogy a magyarok törzseinek a háborúra szövetségük van és fejük az Árpád nemzetségből való „első archon", — aki eszerint csak az első volt a többi archon vagyis törzsfő között és semmiféle uralkodói hatalmat nem gyakorolt. Anonymus ránkhagyta az ú. n. vérszerződés pontozatait is, amellyel a törzsfők Árpádot (szerinte Álmost) vezérré választották. Ezek a pontozatok megfelelnek a pusztai társadalmak szokásainak s azoknak a feltételeknek, melyek mellett a puszta hatalmasai katonai szövetséget szoktak kötni.[12] E szövetségi szerződésekben, mint a mongol főnökök szerződéseiben, szerepel, kifejezetten vagy hallgatólagosan, az ünnepélyes fogadalomtétel, a hűségfogadás, a kikötés, hogy ami javat (zsákmányt) a főnökök együttesen szerezni fognak, abból egyikük se legyen kizárva, és a vezér tanácskozási kötelezettsége a főnökökkel s ezeken kívül, a pusztai szokásokkal egyezően, a vezéri és főnöki tisztségek örökletessége. Az Árpád-család csodálatos eredetéről szóló monda pedig megőrizte a vezér vallási nimbuszának az emlékét, amint a Hunor-Magyar monda az egész törzsszövetség közös leszármazására vonatkozó hit emlékét.

A magyar törzsszövetségnek volt a 10. században a hadvezérségen kívül még két más tisztsége is, a gyula és a horka tisztsége, amelyeket ugyancsak törzsfők viseltek. A gyula és a

[12] Ez a körülmény a vérszerződés hitelességének kérdését Anonymus javára kétségtelenül eldönti.

horka Konstantin szerint bírák voltak. A békéltető eljárást vezethették a törzsek, ill. különböző törzsek részei közt felmerült vitákban.

Hogy a törzsi és törzsszövetségi szervezet mennyire laza volt, alkotó elemei, a nemzetségek és a nagycsaládok önállóságát mily kevéssé korlátozta, kitűnik Bölcs Leó megjegyzéséből a magyarok széthúzásáról, összetartásuk elégtelenségéről. Konstantin császár pedig megállapítja, hogy a magyarok törzsei nem engedelmeskednek főnökeiknek. Szoros kapcsolat az egész és a részek közt csak azokban a társadalmakban fejlődik ki, amelyekben a részek, a termelőerők magasabb fokának megfelelően, gazdaságilag szorosan egymásra vannak utalva, vagy legalább belső gazdasági ellentéteik élessége miatt rá vannak utalva az egészre.

A törzsszövetség, a törzs, a nemzetség és a nagycsaládok viszonya a pusztai pásztornépeknél az állandóságot is nélkülözi. Az egész és a részek kapcsolata szintén csak magasabb fokon állandósul, amelyen a részek, munkájuk megosztása révén, egymástól gazdaságilag lényegesen függenek. A részek együttműködése a pusztai pásztornépeknél túlnyomóan a vagyon fegyveres megszerzésére és megvédésére szorítkozik. Ezeket a célokat pedig gyakran éppen régi kötelékeik szétszakításával és új kötelékek létesítése útján valósíthatják meg.

A pusztai pásztornépeknél még a nagycsaládok is átlépnek más nemzetségekbe, sőt időnként egész nemzetségek széjjelválnak és részeik különböző nemzetségekhez csatlakoznak. Az anyagi érdek érvényesül a rokoni kapcsolat ellenére. Bölcs Leó megemlíti, hogy a magyarokat a széthúzástól az atyafiság sem tartja vissza, s ugyanakkor a magyarokat haszonvágyóknak jellemzi. Még gyakoribb a bomlás-újjáalakulás a törzsek és a törzsszövetség viszonyában, melynél a részek az egészhez még lazábban kapcsolódnak, mint a nagycsaládok a nemzetséghez. S új kötelékek létrejöttét az idegennyelvűség sem gátolja. A nyelvközösséget nem egészíti még ki a gazdasági összeforrottság s ennek eszmei tükrözése, a nemzeti összetartozás tudata. Ezért az anyagi érdek a csoportalkotásnál a nyelvi különbség ellenére is érvényesül.

Így csatlakoztak a magyar törzsszövetséghez a 9. században a töröknyelvű kabarok s így vált le a magyarság testéről a 9. században vagy azt megelőzőleg, a szavárd néven ismert népcsoport.

A vadászkorszak társadalmai sem állanak tisztán vérrokonokból. A jobb megélhetés reménye idegeneket sodor a hordába. Az is előfordul, hogy a horda felvesz olyan szemelyeket, kiket eredeti hordájukból összeférhetetlen természetük miatt kizártak. Megtörténik végül, hogy a foglyul ejtett ellenségnek megkegyelmeznek és a hordába fogadják. De az idegen elemek a vadászhordában csekélyszámúak.

A lovaspásztorkodás termelőmódja nagyobb mozgékonysággal jár. Ezért az anyagi érdek a nagycsaládokat gyakrabban indítja itt arra, hogy idegen nemzetségekbe lépjenek át. A vagyon elleni bűncselekményekkel gyakrabban kerül sor arra, hogy egyeseket megtorlásként a nemzetségi társadalomból kiközösítsenek. Végül a háborúk mindennapossá válásával és a hadifoglyok rabságravetésével növekszik mind azoknak a száma, akik fogolyként jutnak a társadalomba, mind azoké, akik háborúban tönkretett nemzetségek roncsaiként verődnek idegen nemzetségbe.

Ezért a pásztornemzetségben az idegen származású elemek a vérrokonok rovására megszaporodnak s ugyanakkor a nemzetségek tagjainak egyrésze nagy területen, idegen nemzetségekben szóródik szét. És az idegen elemek nagy többsége nem válik már a vagyonilag rétegezett pásztortársadalom egyenjogú tagjává. Teljesjogúságuk elismerésére csak a gazdag nagycsaládok számíthatnak. A középsorsúaknak a legsoványabb legelőkkel kell beérniök. És, nem beszélve a rabszolgává tett hadifoglyokról, a vagyontalan elemek, a kitaszított vagy menekült idegenek szabadságukat sem tudják megőrízni, mert a nemzetségfő termelőeszközeire és pártfogására szorulnak. Ezek a nemzetségfő szolgálatába kényszerülnek, mint pásztorkodó és egyéb munkát végző védencei, növelve vagyonát és hatalmát. A pásztortársadalom függő rétege általuk válik teljessé.

A társadalom nemzetségi szervezete a pásztornépeknél már bomlásnak indul. A nemzetségi rokonság tagjai közt megjelennek az osztályellentétek s a nemzetségi társadalom keretében megszaporodnak az idegen, nem vérrokon elemek. A rokonságba tartozó szegény családok szolgasorsba süllyednek s ugyanakkor a nemzetséghez csatlakozott idegen gazdagok a társadalom vezetői közé emelkedhetnek: a vagyoni viszonyok a vérségi kötelék rovására is éreztetik hatásukat. S azáltal, hogy kibontakozik az a folyamat, melynek során a nemzetségek tagjai nagy területeken széjjelszóródnak és összekeverednek, tehát a nemzetségek területileg széthullanak, oly fejlődés

indul meg, melynek elhatalmasodása a társadalom nemzetségi szervezetét halálra ítéli.

Ehhez egy új, a nemzetségi renddel ellentétes társadalomszervezési forma feltűnése járul, mely a személyi függőség viszonyain alapul. A nemzetségi társadalomban a rabszolga, a szolga, a védenc s az adós a rabszolgatartó, az úr, a pártfogó, a hitelező személyétől függenek. Az alávetett nemzetség szegényebb elemei hasonlóképpen az uralkodó nemzetség fejétől és gazdag családfőitől függenek. A törzsi és törzsszövetségi szervezet pedig egyenesen a személyi függőségnek azon a viszonyán nyugszik, amely a nemzetségfőket a törzsfőhöz, illetve a törzsfőnököket a törzsszövetség fejéhez fűzi. A vérrokonságra alapított nemzetségi szervezetben kialakulóban van tehát a személyi függőségek rendszere, sőt ezeknek láncolata, a nemzetségi társadalom azon tagjaitól, kik a nemzetségfőtől függenek, a nemzetségfőn és a törzsfőn át egészen a törzsszövetség főnökéig.

A magyar nemzetségi szervezet a 9. században ezt a képet mutathatta. De a személyi függőség rendszere a magyar nemzetség katonai szervezetébe is behatolt. A nemzetségi tagok a rablóhadjáratokban nem egyformán voltak érdekelve. Ezekhez főleg a főnöknek fűződött érdeke, akinek a zsákmány oroszlánrésze jutott, és rajta kívül a szegényebbeknek, akik állatállományukat zsákmányrészük segítségével a szükséges mértékre kiegészíthették. S a nemzetség katonai védelme elsősorban szintén a főnököt terhelte. A katonai tevékenység ezen az alapon főként a főnök és a tőle függő viszonyban lévő, erre legalkalmasabb emberek osztályrészévé vált, mert a szegényebb elemek háborús érdekeltsége megszünt, mihelyt kielégítő zsákmányra tettek szert. Igy a nemzetségi társadalmon belül bizonyos munkamegosztás fejlődött ki a kisebbség között, mely rendszeresen katonáskodott és a nagy többség között, mely a harcokban nem, vagy csak ritkábban vett részt. Még a türk pásztornép hatalmas, hódító birodalmáról is azt halljuk, hogy száz türk közül a zászlók alatt csak egy harcol, a többi pedig nyájával a legelőkön bolyong. A pusztai pásztornépek még „népek fegyverben", mert a szabad pusztai pásztortól a fegyver elválaszthatatlan, de a rendszeres fegyverforgatás itt már kevesek dolga.

A katonáskodó elemek jórészt a főnök szolganépéből kerültek ki. Ezek a szolgaelemek nem voltak hivatásos katonák. Rendesen résztvettek az anyagi termelésben, amelyből csak a

harcok szólították el őket. Mellettük azonban olyan katonákkal is találkozunk, akik a hivatásos katona típusát már megközelítik. Ez a katonaelem, amely szintén a vezér személyétől függött, a mongol társadalomban nökür néven szerepelt. Az ilyen katonák anyagi termelőmunkát vagy egyáltalában nem végeztek, vagy abban való részvételük a munka vezetésére, felügyeletére szorítkozott. Ezért a puszta leggazdagabb emberei, a törzsfőnökök és a vagyonukkal kiemelkedő nemzetségfők körül találjuk őket, azon kivételes gazdagságú személyek körül, akik nagyszámú szolganéppel s ezek munkája révén olyan terméktöbblettel rendelkeztek, amely nemtermelők eltartását lehetővé tette.

A kaland- és zsákmányvágyó fiatalságból sorozódtak, amely magát nagycsaládja és nemzetsége kötelékei alól felszabadította és ahhoz a főnökhöz állott katonának, akitől a legtöbb anyagi előnyt várhatta. Létük így szintén a nemzetségi szervezet bomlását fejezi ki. Uruknak hűségesküt tettek s ez eltartásukon kívül a hadizsákmányban is részeltette őket. Uruk mellett békés időben mint testőrök, követek, munkásfelügyelők, háztartásvezetők, táborparancsnokok tevékenykedtek, körülötte személyi szolgálatokat is teljesítve, háborúban a hadbavonuló sereg tisztjei voltak.

A pásztortársadalomban urukkal együtt a munkamegosztás magasabb alakjait képviselik. A katonai kíséret élén álló főnök elsőrendű feladata társadalma ügyeinek, a közügyeknek intézése; magángazdaságának vezetése alól kísérete jórészt felmenti. A kíséret tagjai pedig a termelőmunkát irányítják a főnök gazdaságában, ennek közvetlen végrehajtóival szemben, a hadsereg tisztikarát szolgáltatják a közkatonákkal szemben, egyáltalában különleges teendőket látnak el a főnök nagycsaládjában másokkal szemben. E tevékenységek persze még egységet alkotnak. A kíséretnek ugyanaz a tagja békés időben „gazdatiszt", háborús időben „katonatiszt", s emellett követségbe jár, testőrszolgálatot végez és így tovább.

8. *A katonai demokrácia*

A pusztai pásztornépek ismernek a törzs és törzsszövetség mellett egy másik társadalmi alakzatot is, az ú. n. nomád birodalmat, mely a hódító háború terméke. A magyarság mint alávetett nép a történeti adatok szerint a kazárok nomád birodalmának tagja volt, s bizonyosra vehető, hogy korábban időn-

ként más török népek nomád birodalmába is beletartozott, mint például a türkök birodalmába. E birodalmak szervezete azután alkalmat nyujtott történetíróink egyrészének arra, hogy a történetbe belépő magyar pásztornép társadalmi szervezetét ellenmondást nem tűrő keleti despotiának s ekként a fasiszta diktatura korai előfutárjának tüntessék fel.[13]

A módszer elvileg abban áll, hogy a nomád török birodalom uralmi formáit átviszik a magyar pásztortársadalomra. Kitűnő nyelvészünk, Németh Gyula, egyengette akaratlanul is az útját ennek az eljárásnak, aki nyelvész létére — történettudományunk állapotára jellemzően — elsőnek foglalkozott behatóan a török pásztornépek társadalmi viszonyaival.

Régi történetírásunk a magyar pásztornép szervezetének a kérdésében pontosan ellentétes álláspontot foglalt el. Az újabb, a „keleti despotizmust" hangoztató felfogással szemben, amely szerint a nomád népek s így a magyarok politikai szervezkedésében „nyoma sincs annak a sajátságos közösségi szellemnek, mely a germánok társadalmát egységessé formálta", azt tanította, hogy ellentétben a germánság magánjogias társadalmi berendezésével, mely a vezér és kisérete személyi kapcsolatán alapul, a magyarságnál, amelyet az együvévalóság érzete jellemez, első fellépésétől fogva a nép szervezi meg önmagát s választ magának a köz szolgálatára alkalmas vezért.

Ez az ellentmondás azt példázza, hogy ha a társadalmak szervezetét és szellemét az alapvető gazdasági viszonyoktól elvonatkoztatva tekintik, a róluk alkotott képet alanyi szempontok határozzák meg és színezik a legellentétesebb módokon, hol diktaturává, hol demokráciává, hol közösségi szellemmé, hol ennek teljes hiányává.

A hódítás útján keletkező nomád birodalom, — nomádok uralma nomádokon, — amelyet az újabb felfogás mintául vesz, kezdetleges osztályállam, kizsákmányoló szervezet. Hirtelen alakul ki és gyorsan tűnik el; nélkülözi az állandóságot, mert nem a termelőerőkkel való élésen, hanem a velük való visszaélésen nyugszik.

Ha egy erős egyéniségnek sikerül a nomádvilágban a tör-

[13] Láttuk egyébként, hogy a vadászkorszak leírásánál is érvényesül egy olyan irányzat, amely, a demokratikus intézményeket a történetből kicenzurázva, e korszak társadalmát korlátlan egyéni uralom alatt állónak mutatja be. Ezek a tanok ikertestvérei annak az elméletnek, amely a magyarság kialakulását osztályrendet teremtő, hódító erőszakra vezeti vissza.

zsek ütőképes szövetségét maga köré gyüjteni, ez a hódító háború eszközévé válik. A hódítások a szövetség katonai erejét megnövelik, mert ez az alávetett csoportokat katonaállításra kényszeríti. Végül is a hódító szövetség leigázza a pusztai alakulatok egész sorát és megalapítja felettük nomád birodalmát.

A nomád birodalomban a hódító törzsszövetség vezető elemei a közhatalmat gyakorló uralkodó osztályként helyezkednek el a meghódított törzsszövetségek, törzsek, nemzetségek élén, amelyek tagjait kiséretük, szolganépük, rokonságuk fegyveres erejére támaszkodva adófizetésre és robotmunkára kényszerítik. Nem egyszerűen a kisebbség kizsákmányoló uralmát állítják fel a nagy többségen. A kizsákmányolás szervezetét olyan társadalomban tartják fenn, amelyben annak a munkának a mennyisége, amely a kizsákmányoltaktól létük veszélyeztetése nélkül elsajátítható, a termelőerők fejletlensége következtében csekély, s amelyben ezért a többé nem patriarkális formában űzött, hanem államilag megszervezett kizsákmányolás a kizsákmányoltak létét veszélyezteti. Ezért a nomád birodalom nem érheti be a törzsszövetségi szervezettel. A törzsszövetség csupán háborús alakulat és a maga lazaságában nem alkalmas arra, hogy az adott feltételek mellett az uralom állandó gyakorlásának szerve legyen. A nomád birodalomnak oly uralmi gépezetre van szüksége, amely könyörtelen eréllyel képes elfojtani a kizsákmányoltak mindig eleven lázadó hajlamait, amelyben tehát a részek, az uralkodó osztály részei, szigorúan alá vannak rendelve az egésznek, az uralkodó osztály központi szervének. Ez a szükségesség teremti meg a nomád birodalom despotikus szervezetét, amelynek élén a nomád fejedelem az uralkodó osztály tagjaival szemben is alakilag korlátlan hatalmat gyakorol, tartalmilag pedig az uralkodó osztály korlátlan hatalmát érvényesíti az elnyomott osztállyal szemben. (Hogy a magyarság, mint alávetett nép, illetve osztály, az állammal, ebben a formájában, már a pásztorkorban megismerkedett, — „bilincs" és „bakó" szavaink is tanusítják, melyek ebből a korszakból származnak s az állami lét nélkülözhetetlen kellékeire utalnak.)[14]

[14] G. Vernadsky 1943-ban megjelent „Ancient Russia" című munkájában a magyarokat nem alávetett, hanem hódító népként mutatja be. Szerinte a magyarok három évszázadig, a 7—9. században uralkodtak az oroszokon. Álmos vezér 840-ben, kazár szövetségben, Kievet is elfoglalta s ekkor Kiev uralkodója lett. A magyar hatalom Szmolenszk vidékéig terjedt. Aszkold és Dir, akik az orosz hagyomány szerint Kiev normann feje-

Mihelyt a nomád fejedelem nem képes a kizsákmányoló gépezet működését biztosítani, „a rendet fenntartani", hatalma nyomban összeomlik. Trónviszályok és a nagyurak féktelenségei gondoskodnak arról, hogy ez az időpont minél hamarább bekövetkezzék. S a központi hatalom összeomlása az egész birodalom megsemmisülését maga után vonja, mert az elnyomottak felhasználják az alkalmat arra, hogy a tűrhetetlen igát magukról lerázzák.

A nomád birodalom despotikus rendszere tehát osztálydespotizmust fejez ki s ennélfogva osztálytársadalmat tételez fel. Azonban a magyar társadalmat a 9. században osztálytársadalomnak nem tarthatjuk. Következőleg a tényekben nincs alapja annak az állításnak, hogy a történetbe belépő magyar pásztornép társadalmi szervezete a „keleti despotia" lett volna. Annál kevésbbé lehet ezt állítani, mert a 10. században, az ú. n. kalandozások korszakában, a magyarságot nem vitásan laza törzsszövetségi rendszerben találjuk.

A despotikus rendszer feltevését azok a 9. századbeli források sem támasztják alá, amelyekre ebben a kérdésben hivatkozni szoktak. Az egyik ezek közül, az arab-perzsa eredetű, azt jegyzi fel, hogy a magyarok a gyula parancsainak engedelmeskednek. A másik, Bölcs Leó bizánci császár szövege pedig arról számol be, hogy a magyarok egyetlen fő uralma alatt állanak, aki a tömeget rettegéssel kényszeríti engedelmességre. Bölcs Leó művéről tudjuk, hogy a magyarokra vonatkozó részében sokhelyt egyszerűen átvette azt, amit korábbi szerzők a türkök és az avarok nomád birodalmairól írtak. Ugyanazt tette tehát, amit ma tesznek a despotia elméletének a hívei, — a nomád török birodalmak uralmi formáit helytelenül a magyar pásztortársadalomra vitte át.[15] Ami pedig az arab-perzsa szöveget illeti, ennek egyik változatából megállapítható, hogy itt elsősor-

---

delmei voltak, a magyarok megbízásából kormányoztak. — Mondani sem kell, hogy ez az elmélet joggal hívja ki a szovjettörténészek kritikáját. Nem a tényekből ered, hanem abból az imperialista német elméletből, mely a szlávoktól, köztük az oroszoktól az államalkotás képességét megtagadja és az utóbbiak korai történetét sorozatos alávetésükből állítja össze. A hódítók hosszú sorában még a magyaroknak is hely jut, akiktől egyébként az imperialista német teória a történetformáló erőt szintén megtagadja.

[15] Bölcs Leó műve, tekintettel módszerére, a magyar történet forrásmunkájának csak annyiban használható, amennyiben adatai összhangban állanak a tudományos kutatás általános és a magyarság multjára vonatkozó kutatások különös eredményeivel.

ban a háború különleges viszonyairól, a hadsereg fegyelméről van szó. Háborúban a katonák élén a laza törzsszövetségi szervezetben is olyan vezér áll, aki a fegyelem fenntartásának az eszközeivel rendelkezik. A magyaroknál a 10. század nyugati kalandozásai alatt korbáccsal fegyelmezték azokat, akik a vezér szavának nem engedelmeskedtek. Ez háborús szükségesség, aminek nincs köze a társadalmi szervezet alakjához.

A probléma nem a despotia kérdése. A despotia a nomád népek életében, akár ők gyakorolják, akár rajtuk gyakorolják, felbukkanó és letűnő, átmeneti alakulat. Nem tartós helyzet, nem képviseli a nomád népek fejlődésének törvényszerű állapotát.

A nomád pásztornépek fejlődésében három korszak követi törvényszerűen egymást. Az első korszakban az osztálynélküli társadalom bomlása még alig észlelhető. A másodikban a bomlás tünetei határozottan jelentkeznek. A harmadik korszakban a nomád társadalom feudális osztálytársadalomként, a „nomád feudalizmus" alakjában jelenik meg.

A nomád feudalizmus fogalmát a Szovjetunió történettudománya dolgozta ki. A Szovjetunió területén élő, volt nomád pásztornépek története azt mutatja, hogy ezeknél az osztálynélküli társadalom bomlása szabályszerűen feudális jellegű társadalom kialakulására vezetett. A jakut társadalom a 17. században a nemzetségi és a feudális rend közti átmenet képét mutatta. A kirgizek a 18. században feudális formákban éltek, de a nemzetségi rendnek jelentékeny maradványai állottak fenn még közöttük. A Kaukázus-fölötti kalmüköknél a 17. században, a baskiroknál a 15—16. században, a mongoloknál pedig már a 12. században a feudalizmus uralkodott, a nagyban űzött állattenyésztés és a legelők magántulajdona alapján.

A probléma tehát a következő: a magyarság a honfoglalás előtt a nomád pásztornépek fejlődésének melyik szakaszában állott? Abban, amelyben az osztálynélküli társadalom bomlása még alig veszi kezdetét? Abban, amelyben e bomlás már előrehaladott? Vagy pedig abban, amelyben a bomlás eredményeként a nomád feudalizmus már kialakult?

A kérdést közvetlen adatok alapján határozottan eldönteni nem lehet. A honfoglalás körülményeiből és a honfoglalás utáni viszonyokból kell a megelőző állapotra következtetnünk. S ha ezekből indulunk ki, azt a feltevést, hogy az osztályviszonyok fejlődésnek még alig indultak, minden további nélkül el kell vetnünk. A honfoglaláskor a magyarság Magyarországon

uralmi gépezetet állított fel, mely az országban talált parasztnépek kizsákmányolását biztosította. Ilyen uralmi szervezetet oly nép tud fenntartani, mely uralmi szervezetet valamilyen formában saját körében is létesített. Ennek előfeltétele pedig az osztálynélküli társadalom előrehaladott bomlása.

De azt a feltevést is el kell vetnünk, hogy a honfoglaló magyarság a nomád feudalizmus formáiban élt. A 11. század belső harcai, az adatok egyöntetű tanúsága szerint, újkeletű osztályuralom ellen irányultak s az osztályrend terminológiája a magyar nyelvben a honfoglalás után alakult ki.

Marad mint egyetlen lehetőség az a feltevés, hogy a honfoglaló magyarság társadalmában az osztálynélküli rend bomlása előrehaladott volt, anélkül azonban, hogy az osztálytársadalom már kialakult volna. A honfoglalás előtti pásztortársadalom képét e feltevés alapján kellett tehát megrajzolni.

A további kérdés az, hogy a magyar társadalom akkori politikai rendjét milyen fogalom alá vonhatjuk? Nevezetesen: alkalmas-e e rend leírására a „katonai demokrácia" fogalma?

A katonai demokrácia a nemzetségi szervezetre alapított, ebből fejlődött forma. A hatalom legfőbb birtokosa itt a népgyűlés. A tunguz vadászoknál a 17. században a népgyűlést, mint legfőbb szervet még megtaláljuk, bár az állattenyésztés fejlődése náluk olyan viszonyokat teremtett, amelyek a honfoglalás előtti magyar társadalom viszonyaitól alig különbözhettek. De a népgyűlésnek, ha ilyet egyáltalában összehívtak, a többi mongol és török pásztornépnél már más jellege volt. Ezeknél legfeljebb olyan gyűlésekről hallunk, amelyen a vezetők a fegyveres nép jelenlétében döntenek. Maga a nép e gyűléseken csak hallgatóság, mely tetszését talán kifejezi, de a döntést egyébként nem befolyásolja.

Ismeretes, hogy Kézai, a magyar pásztorkorról szólva, oly népgyűlésekről beszél, melyek a hatalom szuverén birtokosai voltak. Történészeink mind Kézairól, mind Anonymusról kimutatják, hogy történeti tételeik saját koruk viszonyait tükrözik vissza. Sok tekintetben igazuk van, bár kívánatos volna, hogy saját nézeteik társadalmi gyökerét is felismerjék. Kézai népgyűléseiben, a mongol-török viszonyok ismeretében, legfeljebb fegyveres gyülekezeteket sejthetünk, de nem szuverén népi szerveket. Lehet-e azonban szó demokráciáról, szuverén népi szerv hiányában?

Azt hisszük, lehet. Ebben a kérdésben nem a népgyűlés

szerepe a döntő. Nem az a döntő, hogy a hatalmat kik gyakorolják, hanem az, hogy a hatalmat kinek az érdekében gyakorolják. Abban pedig a források megegyeznek, hogy az ilyen társadalmakban a vezetők, szuverén népgyűlés hiányában is, hatalmukat a társadalom érdekében gyakorolják. Intézkedéseikkel a társadalom érdekét kell szolgálniok, mert a társadalom többsége anyagilag független termelőkből áll, akik a vezetőket nem követnék, ha az utóbbiak intézkedései érdekeikbe beleütköznének.

Az a társadalom, melynek ügyeit a többség érdekében viszik, demokratikus. A magyar pásztortársadalomban tehát demokratikus rend állott fenn, bár a vezető réteg a közös ügyekben alakilag korlátlanul intézkedett. S ezt a demokráciát katonai demokráciának nevezhetjük, mert intézményei: a nemzetség, de különösen a törzs és a törzsszövetség elsősorban katonai célokat szolgáltak.

Láttuk azonban, hogy a rokoni kapcsolatokba a nemzetségi szervezeten belül feudális viszonyok ékelődtek. S a fejlődés innen a feudalizmus irányába vezetett tovább. Ebben az irányban, a nomád feudalizmus irányába haladt azoknál a pásztornépeknél, melyek termelőmódjukat megtartották. És ez volt a fejlődés iránya a magyar népnél, mely csakhamar áttért a földművelésre.

9. A törökség szerepe a magyar etnikum kialakításában

A magyar-ugor törzsi nyelvjárások, esetleg a magyar-ugorság által kifejlesztett új törzsi nyelvek a vadász-termelőmód alapján keletkeztek. A pásztor-termelőmód alapján viszont az előbbi nyelvi elemekből és a hozzájuk járult török nyelvi elemekből, nyelvi integráció eredményeként, új, magasabb típusú, törzsszövetségi nyelv jött létre s ezzel a magyar nyelv történeti fejlődésének új szakaszába lépett.

A vadásztörzsekkel ellentétben, melyek egymással, legalább békés úton, keveset érintkeznek, a pásztortörzsek közt szorosabb kapcsolatok fejlődnek ki. Ezek között szövetség létesül s a törzsszövetség, illetve a belőle folyó baráti érintkezés a törzsek tagjai közt összeházasodásra vezet. Az állandó érintkezés, de különösen a rendszeres összeházasodás azután a törzsi nyelvek egységesítése irányában hat.

A pusztai pásztorok kötelékei ugyan nem tartósak. Nem

tartós jellegű a törzsszövetség sem. De a felbomlott törzsszövetség helyén új keletkezik. Így a törzsszövetségi együttműködés, a törzsszövetségi kötelék ismételt felbomlása ellenére is, a nyelvi egységesítés elsőrendű tényezője lehet.

E mellett a nyelvi egységesülést a kötelékek állandó bomlása is előmozdítja. Amikor nemzetségek részben vagy egészben felbomlanak, a hozzájuk tartozó nagycsaládok egy másik törzs valamelyik nemzetségéhez is csatlakozhatnak. Ugyanígy átléphet egy egész nemzetség az egyik törzsből a másikba. Ezekben az esetekben a nyelvi hatás, mely a szorosabban kapcsolt nemzetségen, illetve a törzs rokoni kötelékén belül érvényesül, még erőteljesebb is lehet, mint az, amelyet a lazább törzsszövetségi kapcsolat közvetít.

A nyelvi egységesülés folyamata azokban az időszakokban sem szünetel, amelyekben a törzsek között szövetség nem áll fenn, vagy a törzsek is alkotórészeikre, a nemzetségekre bomlanak. Ebben az esetben ugyanis a törzsek vagy a nemzetségek közötti harcok azzal az eredménnyel járnak, hogy egész nemzetségek más nemzetségektől függő helyzetbe kerülnek, vagy tagjaik egyrésze mint rabszolga, illetve rabolt feleség más nemzetségbe jut. A kiközösített, tönkrement, kaland- és zsákmányvágyó elemek is az idegenek számát gyarapítják a nemzetségekben. Ezeken az utakon szintén nyelvi hatások sugárzanak át az egyik törzsből a másikba.

Amikor pedig a nemzetségek újra törzsekben tömörülnek, e törzsi újracsoportosulás korábban különböző törzsekbe tartozott, tehát különböző nyelvet vagy nyelvjárást beszélő nemzetségeket foglalhat egységbe, s az új törzsi egység ekkor megint a nyelvi egységesülés eszközévé válik. És nyelvi elkülönülésre az adott feltételek mellett a törzsi kirajzás sem vezethet, mert ugyanazok az okok, amelyek a törzsek nyelvi egységesülését előmozdítják, nyelvi elkülönülésüket is gátolják.

A nyelvkülönbség nem akadálya annak, hogy a pusztai pásztortörzsek egymással szövetségre lépjenek, illetve, hogy közöttük az érintett folyamatok lejátszódjanak. Nyelvi tények alapján bizonyos ugyan, hogy a magyar-ugor pásztortörzsek közt már az 5. század vége előtt, az Ural vidékén olyan szorosabb kapcsolat keletkezett, mely nyelvi egységesítésük irányában hatott. De a magyar nyelvfejlődés törzsszövetségi szakaszát alapvetően mégsem az előbbi kapcsolat határozza meg, hanem azok a kapcsolatok, amelyeket a magyar-ugor pásztor-

törzsek, főleg az 5. század végétől kezdve, a Kubán-vidéken töröknyelvű pásztornépekkel létesítettek.

A magyar-ugor törzsek a fejlettebb állattenyésztés módszereit, a magyar nyelv török eredetű szavaiból kitűnőleg, török pásztorelemektől sajátították el. A magyarság a történetben mint törökös kultúrájú lovasnomád nép jelent meg. A 8 honfoglaló magyar törzs közül 6 török nevet viselt. Végül az embertan szerint a honfoglaló magyarság fajtaösszetételében a törökséget képviselő turáni rassznak nagyobb súlya volt, mint az ugor elemet képviselő keletbalti rassznak.

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a magyar-ugorok a kubánvidéki török pásztorelemekkel szoros kapcsolatra léptek. A kapcsolatot olyannak kell képzelnünk, mint azt fentebb leírtuk. Ennek eredményeként a két etnikai elem kereszteződéséből embertanilag, a gazdasági rendet és a kultúrát illetően minőségileg új etnikai típus keletkezett, melyet „törökös-ugor"-nak nevezhetünk. Az ilyen méretű etnikai átalakulásnak azonban együtt kellett járnia a nyelv minőségi megváltozásával. Ezért a magyar nyelvfejlődés törzsszövetségi szakaszát, ha ennek kezdetei a magyar-ugor pásztorkorra esnek is, kifejlődésében a magyar-ugor és a török nyelvi elemek kölcsönhatására kell visszavezetnünk.

Ha azonban ez így van, ha a magyar nyelvfejlődésben a török nyelvi elemek érvényesülésének korszakalkotó, „stadiális" jelentőséget kell tulajdonítani, hogyan magyarázható, hogy a mai magyar nyelv tőszavai közül 55% finn-ugor és csupán 9% török eredetű? A magyarázat bizonyára az, hogy a török eredetű etnikai elemek a magyar-ugor etnikai alaprétegheZ fokozatosan csatlakoztak. Ennek *ellenére* átadták az utóbbinak, embertani jellegük mellett, fejlettebb termelőtechnikájukat és kultúrájukat, de ennek *következtében* az ugor eredetű zöm a szókincset illetően a török elemeket lényegileg asszimilálta.

Történeti irodalmunkban gyakran találkozunk azzal a feltevéssel, hogy a történetbe belépő magyarság vezető rétege, ugor eredetű tömegeivel szemben, török származású volt. Ez a feltevés nem helytálló.

Bizonyára voltak a magyar pásztorkorban időszakok, amikor a magyarság felett, nomád török birodalmak keretében, török származású uralkodó osztály helyezkedett el. De ezek a birodalmak összeomlásával megsemmisültek. A kazár birodalomban pedig, amelyben a magyarságot történeti életének kü-

szöbén találjuk, ez nem vitásan vagy alig vitathatóan, külön szervezetét megtartotta s csupán az alárendelt szövetséges szerepét töltötte be, az alávetettségnek a nomád világban dívó enyhébb formájához képest. Ekkor tehát szervezetébe vezető rétegként török elemek nem illeszkedhettek be. A magyarság vezető rétegében bizonyára akadtak török származású elemek, de ezeket az alsó tömegekben is meg lehetett találni. A török származású elemek eloszlottak az egyes társadalmi rétegekben.

Nem szól az előbbiek ellen az sem, hogy a vezető réteg legrégibb személynevei túlnyomóan török eredetűek, se az, hogy viszont az első ismert szolganevek csekély kivétellel ugor jellegűek. A magyarság a török környezetben, amelyben évszázadokig élt, átvehetett török személyneveket. És ezeknek éppen a vezetőrétegben kellett leginkább elterjedniök, amely előkelőségét hangsúlyozhatta a magyar-török viszonylatban előkelőbb, mert évszázadokon át uralkodó helyzetet elfoglalt törökség személyneveinek a felvételével. A szolgálóelemek finnugor nevének jelentőségére pedig elegendő fényt vet az, hogy ezek között olyanok szerepelnek, mint Buta, Hazug, Hitvány, Szennyes, Részeges. Ezeknek a neveknek forrása az úri dölyf, s nincs közük a szolgák népi eredetéhez.

A történetbe belépő magyarság társadalmi rétegeződése gazdasági s nem politikai-etnikai alapokon nyugodott. Vezetőrétege nem hódító törökökből állott a meghódított ugor tömegekkel szemben, hanem gazdagokból a szegényebbek tömegeivel szemben, ami mellett a gazdagok és szegényebbek rétegeit etnikai különbségek nem választották el.

V.

A MAGYAR TÖRTÉNET FÖLDRAJZI ALAPJA

A magyar őstörténet vadász- és pásztorkorszaka más-más természeti környezetben játszódott le. Az első színhelye az az Ural és a Káma—Volga térköze volt, a maga változatos természeti viszonyaival, a másodiké a középázsiai-délorosz pusztaság. A vadásztársadalomnak pásztortársadalommá való átalakulását az előbbi vidék természeti viszonyai tették lehetővé azáltal, hogy alapot nyujtottak a pásztorélet termelőerőinek megszerzéséhez; és a száraz pusztaság természeti viszonyai

kényszerítették ki azáltal, hogy pusztulás terhével előírták a pásztorélet termelőerőinek kifejlesztését. Így a társadalom átalakulását és átalakulásának irányát alapvetően természeti környezete és ennek megváltozása határozta meg, megszabva termelőerői fejlődését és ennek irányát.

A száraz pusztát a magyar pásztornép már a 9. században, a történetbe való belépésének idejében, más természeti környezettel cserélte fel. Levédia és Etelköz, a magyarság 9. századbeli lakóhelyei, egészükben a füves puszta övébe esnek. De a magyarság ezeken a területeken túlságosan rövid ideig tartózkodott ahhoz, hogy a megváltozott természeti környezet termelőerőit s ezek közvetítésével társadalmi viszonyait lényegesen befolyásolhassa. Az a magyarság, amely Etelközből a 9. század végén útrakelt, hogy mai hazáját elfoglalja, még abban a társadalmi szervezetben élt, melyet apái a Kubán-vidék természeti viszonyai között kialakítottak. Csupán a honfoglalás, a letelepülés a mai Magyarország területén vezet be egy új korszakot, amelyben a magyar pusztai társadalom átformálódik az új természeti környezetből eredő termelőerők hatása alatt.

A honfoglalás után, amely az új haza területén való végleges megtelepedéssel járt, a magyar történet természeti színhelye többé nem változik. Ettől kezdve Magyarország földrajzi viszonyai határozzák meg a magyarság termelőerőit s ezek révén a magyar társadalom további fejlődését, e fejlődés irányát, ütemét, lehetőségeit és korlátjait, a magyar történetet. Ezzel a társadalmi élet természeti színhelyének megváltozása a magyar történetet alakító tényezők sorából kiesik.

A magyarság az új haza földjén elsősorban jószágainak keresett legelőt. S az Alföldön és a Dunán túl jobb legelőket talált, mint amilyeneket a Kubán-vidék nyujthatott. Az új hazában az állattenyésztés természeti feltételei kedvezőbbek voltak, mint a száraz pusztában.

A földművelést sem korlátozták a csapadékviszonyok a folyómenti területekre, mint a Kubán-vidéken. Magyarországon bőségesebb a csapadék, s ezért földjét az ország minden részében öntözés nélkül meg lehet művelni. Itt tehát a földművelés a pásztorkodást háttérbe szoríthatta és a termelés legfontosabb ágává válhatott.

A társadalmi munka termelőereje már annak folytán megnő, hogy a termelés központjába a pásztorkodás helyett az ekés földmívelés kerül. Ezzel azonban állandó letelepülés jár.

S ennek következménye nemcsak a társadalmi termelőerők továbbfejlődése, hanem ezek fejlődésének meggyorsulása a vándorélet viszonyaihoz képest. Így az új haza természeti viszonyai lehetővé tették, hogy a magyarság vándor pásztornépből települt földművesnéppé alakulhasson át és termelőerőit meggyorsult ütemben fejleszthesse.

A mezőgazdasági termelés természeti feltételei Magyarországon kedvezőbbek, mint Közép-Oroszországban, az orosz történet főszínhelyén. A hidegebb éghajlat a földmívelő munkát az utóbbi vidékein évenként 5 hónapra szorítja s az állattenyésztést hátrányosan befolyásolja. Más a helyzet Magyarország és a tőle nyugatra eső országok viszonyában. Észak- és Közép-Olaszországban, ahol az éghajlat melegebb s a napfény több, Németországban és Franciaországban, ahol a csapadék évközi eloszlása egyenletesebb, Angliában, ahol a tengeri éghajlat enyhesége következtében a földet majdnem egész télen át meg lehet munkálni, a természet, az általában szegényebb termőtalaj mellett is, a földművelésnek jobban kedvez, mint Magyarországon. Ezek az országok nem ismerik a Magyar Alföld száraz nyarát, amely a földművelést külterjes fokon tartja, a termést korlátozza és bizonytalanná teszi. S Északnyugat-Németország és Franciaország, nemkülönben Anglia főben dús mezői, az állattenyésztést is jobban elősegítik, mint a Magyar Alföld térségei nyáron kiégő legelőikkel.

Minél hidegebb az éghajlat, annál nagyobb az alapvető anyagi szükségleteknek, a táplálkozás, a ruházkodás, a lakás, a fűtés szükségleteinek terjedelme, vagyis annál több társadalmi munkát kell e szükségletek kielégítésére fordítani. És az élelmiszereknek, a ruházkodás nyersanyagainak a termelése annál több társadalmi munkát kíván, minél kedvezőtlenebbek a mezőgazdasági termelés természeti feltételei. Minél több társadalmi munkát vesz azonban az alapvető anyagi szükségletek kielégítése igénybe, annál kevesebb társadalmi munka áll rendelkezésre a termelőerők, az árucsere, a jog és az állami intézmények, a tudomány, a művészet fejlesztésére, annál lassúbb tehát a társadalom fejlődése. Magyarországon a természeti viszonyok ebből a szempontból előnyösebbek, mint Közép-Oroszországban, de hátrányosabbak, mint Észak- és Közép-Olaszországban, Németországban, Franciaországban és Angliában.

A természeti környezet jelentősége változik a termelőerők fejlődésével. A termelőerők alacsonyabb fokán a mezőgazdasági termelés természeti feltételei a fontosabbak, magasabb fokon

az ipari termelés természeti feltételei, köztük meghatározott ásványi nyersanyagok és különösen a természeti energiaforrások válnak fontosakká. Azokat az akadályokat, amelyeket az egyes országok haladása elé természeti viszonyaik állítanak, csupán a termelőerők nemzetközi megszervezése fogja, a fejlődés jövőbeli fokán, kiküszöbölni.

A történeti Magyarország természeti energiaforrásai nem jelentékenyek. Ezen a téren hátrányban volt az ország az európai Oroszországgal szemben, amely elégséges szénkészleten kívül gazdag kőolajtelepekkel és megfelelő vízierőkkel rendelkezik. Ugyanakkor Magyarország szénkészlete csak töredéke, egy négyzetkilométer területre számítva alig 2%-a Németország és Nagybritannia szénkészletének, s vízierői csekélyebbek, mint Olaszország vízierői. A vasércből pedig, amely a szén mellett a nagyipari korszak legfontosabb ásványi anyaga, Magyarország készletei alig haladják meg Franciaország és Nagybritannia készleteinek 2%-át.

Az árucsere előmozdítja a termelőerők növekvését. Magyarország földrajzi viszonyai az árucsere fejlődésének nem kedveztek.

Az árucsere legfontosabb útjától, a tengertől, egész Európában csak Közép-Oroszország van jobban elzárva, mint Magyarország. Európa területének fele a tengertől 250 km-nél kisebb távolságra van, és Angliának egy pontja sincs a tengerparttól 110 km-nél messzebb, ugyanakkor, amikor Magyarország területének zöme a legközelebbi tengerhez 300—600 km-re esik.

Magyarország hajózható folyóinak rendszere, területéhez viszonyítva, elég kiterjedt volna, e mellett a rajta áthaladó Duna rendelkezik Európában, a nagy oroszországi folyamok után, a legnagyobb vízterülettel, s Közép- és Délkelet-Európában, ill. a Levantében eltérő természeti feltételek közt termelő területeket köt egymással össze. De folyóinak hajózási értékét lényegesen csökkenti Németország, Franciaország folyóival szemben az alacsony nyári vízállás és a téli fagy, ill. ennek hosszabb időtartama, melyek a szárazföldies éghajlat következményei. A Dunán pedig természeti állapotában sok a hajózást gátló akadály, s ugyanakkor Délkelet-Európából és a Levantétól Közép-Európa felé a tengeri útat is fel lehet használni. Így a Duna nem játszott a történeti idők során a nemzetközi forgalom lebonyolításában olyan szerepet, mint például Oroszországban a Dnyepr és a Volga.

A szárazföldi közlekedést Magyarországon az ország átmeneti jellegű, se nem hideg, se nem meleg éghajlata nehezíti. Az éghajlat nem elég hideg ahhoz, hogy a földet és a vizeket egész télen vastag hó-, ill. jégtakaró borítsa, állandó szánúttal, mint Oroszországban, és nem elég meleg, ill. enyhe ahhoz, hogy a havazás és fagy okozta közlekedési akadályok majdnem teljesen hiányozzanak, mint Olaszországban és Angliában. Magyarországon télidőben az utakat járhatatlanná teszi a gyakori olvadás és a folyókon való átkelést akadályozza a jégzajlás. Tavasszal és ősszel pedig az eső, mely Magyarországon, a nyugati országok egyenletesen megoszló csapadékával szemben, főleg ezekben az évszakokban hullik le, a talajt sártengerré változtatja. A régebbi időkben a közlekedés további akadályai voltak a Magyarországon hajdan igen terjedelmes, az ország síkvidékének egyötöd részét elborító árterek és mocsarak. (Ptolemaios, a görög tudós, a Magyar Alföldet a 2. században mocsárországnak nevezte.) Végül az országon átmenő forgalmat hegykeretének széles erdőöve gátolta, mely a Belső-Oroszország és a Nyugat közti szárazföldi forgalom egy részét Magyarországtól éppúgy elterelte, mint a Balti-tengerpart vidéke és Olaszország között lejátszódó forgalmat.

Magyarország földrajzi fekvése Nyugat- és Közép-Európa viszonyaival szemben annyiban is hátrányos, hogy a multban kitette az országot a keleti nomád népek (mongolok, ozmán törökök) által létesített államok támadásainak. Oroszországnál a helyzet hasonló. De Magyarországnak, Oroszországgal szemben, az az előnye, nyugatibb fekvésénél fogva, mégis megvolt, hogy a nyugateurópai művelődés befolyásai közvetlenebbül érték. (Viszont Oroszországot éppen keletibb fekvése képesítette, a termelőerők magasabb fokán, arra, hogy Ázsiában a nomád népek rovására óriási birodalmat teremtsen.)

Magyarország, mely Európához, ehhez a földrajzi viszonyainál fogva kiváltságos földrészhez tartozik, az esőzés következtében a földművelésre alkalmas terület, miként egész Európa az, egyes peremrészeitől eltekintve. Történetének, mint Európa történetének általában, ez a földrajzi alapténye. Ez a tény terelte a magyarság társadalmi fejlődését ugyanabba az irányba, amelyben a többi mai európai nép fejlődése haladt, s ez különíti el társadalmi történetét, az egész modern Európa társadalmi történetével együtt, azoknak a népeknek a történetétől, amelyek az öntöző földművelés száraz éghajlatú területein, Kínában, Indiában, Mezopotámiában, Egyiptomban éltek.

Magyarország társadalmi fejlődésének ütemét, a többi európai országéval szemben, ezektől alapvetően eltérő földrajzi viszonyai határozták meg. Magyarországon a földrajzi viszonyok kedvezőtlenebbek ebből a szempontból, mint a tőle nyugatra eső európai országokban, Olaszországban, Németországban, Franciaországban, Angliában, de a termelőerők alacsonyabb fokán, mindent összevéve, kedvezőbbek, mint Oroszországban. (Ez azonban az ú. n. kievi Oroszországra nem áll). Magyarország a fejlődés korábbi szakában középhelyet foglal el ebben a tekintetben Európa nyugati és keleti része között, ugyanúgy, mint földrajzi elhelyezkedése révén.

Az országnak ez a középhelyzete abban is kifejezésre jut, hogy központi területe, földrajzi viszonyai alapján, két részre szakad, a Dunántúlra (a Kisalfölddel) és az Alföldre, melyek közül az első a természettől jobban kegyelt Nyugat-Európához, a második a mostohább sorsban részesült Kelet-Európához áll közelebb. Dunántúl a természeti környezet változatosabb, mint az Alföldön, már pedig a természeti környezet változatossága az alapja a társadalmi munkamegosztás, az emberi szükségletek, képességek, munkaeszközök és munkamódok fejlődésének. Itt több a csapadék és ennek évközi eloszlása egyenletesebb, minélfogva a földművelés gyorsabban és jobban fejlődhetik s az állattenyésztés belterjesebb lehet, mint a szárazabb Alföldön. Az Alföldön a földművelés fejlődését, a termelőerők alacsonyabb fokán, a terjedelmes ártér, mocsarak, futóhomokos és szikes területek is akadályozzák. Az árterületek és mocsarak a Németország és a Balkán közötti árucsere szárazföldi útjait az Alföldről szintén a Dunántúlra terelték. Végül a helyzet a fejlettebb Nyugattal folytatott árucserére kedvezőbb volt a nyugati fekvésű Dunántúlon, s ezt a nyugati művelődés hatásai közelebbről érték, ugyanakkor, amikor a keleti népek csapásait az Alföldnek közvetlenül kellett felfognia. (Az Alföld déli részeire, a Duna alsó folyásának környékére mindez csak részben áll. S itt, az úgynevezett Délvidéken, a melegebb éghajlat, a terület vízben való gazdagsága és a föld nagy termelékenysége kedvező történeti feltételek mellett a hátrányos földrajzi viszonyokat ellensúlyozza.)

Az egész történeti Magyarország területének nagyjából fele síkság, negyede dombvidék, negyede hegyvidék. A síkságon, dombvidéken, hegyvidéken eltérő természeti feltételek mellett termelnek, s a különböző termelési körök közt termékcsere folyik, amely gazdasági kapcsolatot létesít közöttük. Ma-

gyarország területének magassági tagozódása nagy mértékben kiegyenlített, vagyis területe a síkság, dombvidék és hegyvidék között olyan arányban oszlik meg, amely mellett ezek egymás termelésének hiányosságait nagy mértékben képesek termékcsere útján pótolni. E földrajzi viszonylat alapján az ország területének különböző termelési körei közt állandó gazdasági érdekközösség létesülhet, s az állandó gazdasági érdekközösség alapján az ország egész területét átfogó állandó politikai szervezet keletkezhetik. S a vezető szerep e politikai szervezetben a hegyvidéki lakossággal szemben a síkságot és a dombvidéket megülő népnek jut, mert mezőgazdasági termelőerői természeti okokból jóval fejlettebbek, mint az utóbbiéi.

Azt a hátrányt, amelyet a földrajzi viszonyok a magyar társadalmi fejlődés üteme szempontjából a nyugatibb Európa viszonyaival szemben jelentettek, a délnyugateurópai országokkal szemben az a körülmény növelte, hogy a magyar társadalmi fejlődés nem támaszkodhatott közvetlen római alapokra, mint az a fejlődés, amely a germán államalapításokkal Olaszországban és Franciaországban megindult. A honfoglaló magyarok nem a római társadalom keretei között helyezkedtek el, mint a longobardok és a frankok, hanem csupán a Magyarországon megtelepült szlávság társadalmi vívmányait fordíthatták a maguk javára.

VI.

A SZLÁV TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A HONFOGLALÁS KORÁBAN

Régebben a polgári történettudomány ismert még társadalmi katasztrófákat. Azelőtt hajlott arra, hogy a római birodalom bukásában egy társadalom teljes megsemmisülését lássa, amelynek romjain egészen új fejlődés indul meg. Ma, a megváltozott társadalmi légkörben, a társadalmi katasztrófa lehetőségét tagadja s felállítja az intézmények makacs maradandóságának az elvét. A polgári történészek törekvése ma arra irányul, hogy az. ú. n. művelődéstörténeti módszer alkalmazásával a legapróbb részletekben kimutassák a római intézmények továbbélését a birodalom összeomlása után. S olyan országokban is római maradványok után kutatnak, amelyekben a római rend erősebb gyökereket nem vert.

Magyarország az utóbbi országok közé tartozik. De nálunk a római maradványok kérdésével behatóbban többnyire csak a földrajzi, a néprajzi és a régészeti tudomány képviselői foglalkoztak. (A kérdést egyik történészünk csupán újabban dolgozta fel, a teljes történeti forrásanyag felhasználásával, de ebből téves következtetéseket levonva.) Ha az idevágó kutatás adatokkal alátámasztott eredményeit áttekintjük, azt kell megállapítanunk, hogy a római maradványok nem játszottak lényeges szerepet azoknak a társadalmi viszonyoknak a kialakításánál, amelyek között Magyarország szláv népessége a honfoglalás korában élt. A szláv termelés Magyarországon a 9. században önerejéből, közvetlen római hatásoktól függetlenül, érte el az ekés földművelés termelőmódjának színvonalát. S ezen túl a római hatások segítségével sem jutott. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a szlávok tovább folytatták néhány bánya művelését, amelyeket azelőtt a rómaiak tartottak üzemben, s hogy a földművelésben és iparban egy-két fejlettebb munkaeszköz és technikai eljárás az előbbiekről átszállott reájuk. Az az állítás azonban, hogy a római korból a honfoglalás korára ipari jellegű városok is fennmaradtak, tényekkel egyáltalában nem igazolható feltevés, amelynek egyedüli „alapja" a fentebb érintett látszólag módszertani, valójában politikai elv, mely az intézmények elpusztíthatatlanságát hirdeti. A római korszak ipari városainak el kellett pusztulniok a hun-germán-avar-szláv évszázadok alatt, mert ezekben a mezőgazdaság termelőerői minden bizonnyal lesüllyedtek arról a színvonalról, amely ipari városok fennállásának feltétele. Tudjuk egyébként, hogy a szláv megszállás következményeként a balkáni görög városok is elpusztultak, a pannóniai városok pusztulásáról pedig kifejezetten beszámol egy 4. századvégi forrás, míg későbbi adatok a pannóniai római városok lakosságának elköltözéséről értesítenek. Ipari városok hiányában azonban a magyarországi szlávság nem hagyta még el a barbárság társadalmi korszakát, tehát nem lépett még be a civilizáció korszakába.

Történetíróink, amikor a magyarországi szlávok művelődési állapotát a 9. században leírják, néha azt a „módszert" alkalmazzák, hogy a szlávok korábbi, ezidőben már meghaladott fejlődési fokára, vagy a szlávok általános fejlődése mögött elmaradott szláv népréteekre vonatkozó adatokat ismertetik. Mint annyi másban, ebben is az imperialista német történetírók nyomában járnak, habár itt egyúttal a magyar imperializmus szempontjai is érvényesülnek. De újabban irodalmunkban olyan

felfogással is találkozunk, mely a 9. századbeli Magyarországon háromnyomásos földművelő rendszert, a mezőgazdaság és ipar között haladottabb munkamegosztást, sőt ipari városokat tételez fel, oly állapotokat tehát, melyek Európában tényleg csak a későbbi középkorban alakultak ki. Ez a felfogás a művelődéstörténeti elmélet nézeteit visszhangozza, illetve alkalmazza a magyar történetre. Az utóbbi elmélet nem éri be azzal, hogy a mult intézményeinek, mint a római intézményeknek továbbélését hirdeti, hanem egyúttal meghatározott korszak intézményeit, mint a későbbi középkor intézményeit a multba vetíti vissza. E szerint nemcsak ami volt, van meg továbbra is, hanem az is, ami van, megvolt már korábban. Ez az elmélet így szembehelyezkedik a történet alapvető törvényével, a fejlődés, a keletkezés és az elmúlás törvényével. Hatása alatt fiatalabb történészeink már kötelességüknek tartják, hogy mentegetőzzenek, amikor a gazdasági élet fejlődéséről beszélnek. Száz évvel ezelőtt, amikor a gazdasági elmélet még csak a fennálló gazdasági forma megváltoztathatatlanságát tanította, úgy lehetett jellemezni ezt az elméletet, hogy szerinte történet csak volt, de nincs többé. A művelődéstörténeti elméletet azonban úgy kell már jellemezni, hogy szerinte soha nem is volt történet. Így azután létrejön egy olyan történet, amelyben nem történik semmi.[16]

A szovjet-történettudomány (lásd különösen Udaljcov: Proiszhozsdenyije szlavjan 1947.) a szláv etnikum kialakulását az időszámításunk kezdete körüli időre teszi. E korai szlávság alkotóelemei a Középső-Dnyepr és a Kárpátok közt élő lakosság, Hérodotosz szkolótjainak az ivadékai, akik később mint antok jelennek meg, és a venetok voltak, kik a Felső-Dnyepr mentén és a Pripjettől északra laktak. Belőlük keletkezett az ó-orosz nép e területen s ettől északra, északkeletre, a 7. század táján. A szláv etnikum azután a 2—6. században tovább terjedt, helyi kereszteződések mellett, nyugat felé, kialakítva a lengyeleket, cseheket, morvákat, szlovákokat és a többi nyugati

[16] Történetirodalmunk az utolsó évtizedek alatt a külföldi fejlődésellenes, tehát történetellenes elméletek lerakatává vált. Nehezen megindult gazdaságtörténeti irodalmunk Dopsch hatása alá került. Az elavult tan, amely a történetet a népek hajlamaiból vagy képességeiből magyarázza, Schmidt és Koppels kultur-kör elméletéből merít új életerőt — amelynek rokonsága a faji teóriákkal nyilvánvaló. Szerencse még, hogy a vándorlási vagy diffuzionista elmélet nem német, hanem angol eredetű, s ezért nálunk polgárjogot nem nyert.

szláv népet, és az 5—6. században dél felé, kialakítva a délszláv népeket.

A szlávság gazdasági színvonala nem volt egységes. Legmagasabb fokon a Középső-Dnyeprvidéki szlávok állottak, kiknek elődjei már a szkita időkben ekés földművelést folytattak. De az állattenyésztés s különösen a földművelés, utóbbi kapás formájában, a vadászat-halászat-gyüjtés mellett, a többi szlávságnál is többé-kevésbbé jelentős, néhol talán túlnyomó szerepet játszott. A bizánci Maurikios a szlávokról a 6. században ezt mondja: „Náluk nagy mennyisége van a különböző baromnak és földi terméknek". A 7—8. században lejátszódott azután egyes ó-orosz területeken, s többek között a nyugati szlávság, az elbe-menti szlávok, a lengyelek, csehek, morvák, szlovákok körében a kapás földművelésről az ekés földművelésre való áttérés, s a szlávságnak ezek a részei a 9. századra lényegileg földművelő néppé alakultak át.

Eszerint a morvák, a Magyarország északnyugati részében lakó szlovákok és a Dunántúlon élő pannonszlávok, akik a 9. század végén a magyarokkal kapcsolatba kerültek, a földművelést, mely termelésük alapja volt, igásállat vonta (vas alkatrészekkel ellátott) ekével folytatták. Ami pedig földművelésük rendszerét illeti, ebben a talajváltó rendszer fejlettebb formája, az ú. n. szabályozott talajváltó rendszer, már előnyomulóban lehetett.

A talajváltórendszer kezdetleges formájánál, a vad talajváltórendszernél, amely szerint a magyarok kubánvidéki csekély földművelése is folyhatott, a váltórendszeren belül újonnan művelésbe vett füves- vagy erdőtalajt a felszíni növényzet felégetése útján készítik elő, erdőtalajon a fák kivágása után. Ezen alapul az égető gazdálkodás elnevezés. A megművelt erdőtalajt legfeljebb 3—4 évig lehet egyfolytában bevetni, azután kimerül, s termőképességét 10—20 év eltelte előtt nem igen nyeri vissza, gyakran azonban, éppúgy, mint a füvestalaj, a művelésből teljesen kiesik. A művelésből kiesett füves talajt legelőnek használják. (Ezért nevezzük a füves talajon folytatott talajváltó művelést legelőváltó-rendszernek.) A talaj termőerejének visszaadása céljából még semilyen eljárást nem alkalmaznak, parlagon hagyásán és újra művelésbe vétele előtt a felégetett növényzet hamujának szétszórásán kívül. A vad talajváltó rendszer ekés földműveléssel kapcsolatban azoknál az európai népeknél, keltáknál, germánoknál található meg, me-

lyeknél az állattenyésztés még fontosabb termelőág, mint a földművelés.

Az ekés földművelés uralkodó termelőággá válásával ezeknél s ugyanígy a szláv földművelő népeknél, mikor a kapás földművelést felváltotta náluk az ekés földművelés, a vad talajváltórendszer helyébe fokozatosan a szabályozott talajváltórendszer lépett. Ennél ugyanazt a földdarabot előre meghatározott szabályos és rövidebb időközökben veszik művelés alá. A parlagon hagyás rövidebb időtartama következtében a felszíni növényzet felégetése művelésbevétel előtt elmarad. A föld termőerejének megkíméléséről pedig vetésforgó alkalmazásával, megújításáról ugarolással (a földet parlagon tartásának utolsó évében felszántják) és alkalmilag állati trágya szétszórása útján gondoskodnak.

Az erdei égetőgazdálkodásnál a kapás földművelés és a vad talajváltórendszer összetartoznak. Itt a földművelés a termelésnek rendszerint még nem uralkodó formája. Legfontosabb eszköze nem is a kapa, amellyel a talajt vetés előtt fellazítják, hanem a fejsze, amellyel a fákat kivágják. Gyakran megtörténik, hogy a kimerült erdőtalajt többé nem művelik meg, hanem mindig újabb és újabb talajt vesznek művelés alá. Ez annyit jelent, hogy a földművelés vándorlással egybekötve folyik. Ezen a fokon tehát az állandó településség még hiányozhatik.

Az erdei földművelésben a szabályozott talajváltórendszerre való áttérést az ekés mívelés közvetíti. De ez a szabályozott talajváltórendszerrel csak bizonyos átmeneti idő után kapcsolódik össze. Kezdetben ekés mívelés mellett is a vad talajváltó-égető rendszert alkalmazzák, amely gyakran nomadizálással van egybekötve. Amikor azonban a szabályozott talajváltórendszer általánosul s ezzel az erdei égetőgazdálkodás helyébe a tulajdonképpeni szántóföldi művelés lép, a letelepülés is általánosan állandóvá válik. A szabályozott talajváltórendszer tehát állandó településséggel, állandó falvak létesítésével jár.

Az ekés művelés a morváknál és Nyugat-Magyarország szláv lakosainál a 9. században még túl újkeletű volt ahhoz, hogy a szabályozott talajváltórendszert túlsúlyra segíthesse. Ezért mindössze annyit tehetünk fel, hogy az utóbbi rendszer, a vad talajváltó-égető rendszerrel szemben, a 9. században előnyomulóban volt. Ebből viszont az következik, hogy az állandó falutelepültség általános még nem lehetett, hanem a falvaknak legalább egy része, a mívelt talaj váltásával kapcsolatban, maga is vándorolt. Erre vallanak Szent László és

Kálmán későbbi törvényei, amelyek eltiltják, hogy a falu templomától messze távozzék. Nincs okunk arra, hogy ezeket az intézkedéseket csupán a magyarság vad legelőváltó-rendszerű földművelésével, illetve nomadizáló állattenyésztésével hozzuk kapcsolatba. Szláv vagy szláv eredetű falvakra épp így vonatkozhattak. Ha pedig nomád szláv falvakat a 11—12. század fordulóján is feltehetünk, annál inkább fel kell tennünk vándorfalvakat a 9. században.

A nyugatmagyarországi szlávok az állatokat a 9. században részben már istállóban tartották és rendszeresen termeltek téli takarmánynak szénát, mint ezt a magyar nyelv szlávból átvett szavai tanúsítják.

A magyar nyelv átvett a szlávból, a honfoglalás után, egy sor olyan szót is, amelyek különböző iparosokat jelölnek. Ilyenek a mészáros, molnár, bognár, kádár, takács, kovács, esztergályos, pohárnok (pohár- és egyéb fatárgykészítő), gerencsér, fazekas (— a szláv fazekasok a 9. században Magyarországon már korongot használtak). Ebből némelyek arra következtetnek, hogy a magyarországi szlávság körében a mezőgazdaság és az ipar között viszonylag fejlett munkamegosztás uralkodott. Ez a következtetés azonban éppúgy téves, amint téves volna a magyar pásztorkor ács és szűcs szavaiból mai értelemben vett, specializált ács- és szűcsiparosok létezésére következtetni. Annak a fejlődési foknak a figyelembevételével, amelyen a magyarországi szlávok a 9. században állottak, az előbbi iparosokban általában csak olyan parasztokat láthatunk, akik egyikmásik háziiparban nagyobb ügyességre tettek szert, és alkalmilag társaiknak mellékfoglalkozásként megrendelésre dolgoztak, és még inkább csoportiparosokat, parasztfalvak népét, mely meghatározott háziipari cikkeket rendszeresen termel piacra. Ilyen gerencsérfalu létezéséről egy 11. századbeli okiratunk kifejezetten tanuskodik. A 9. század magyarországi szláv bányászai ugyancsak hasonló csoportiparosok lehettek.

Az a tény, hogy a magyar nyelv a szlávtól nagyobbszámú iparosnevet átvett, csupán arra enged következtetést, hogy a szlávoknál a mezőgazdálkodás mellett járulékosan űzött háziipari munka megosztása már fejlettebb alakot ért el. Ennek megfelelően az árucsere is fejlettebb volt náluk, mint a pásztorkodó magyaroknál és részben már — idegen — vertpénz segítségével bonyolódott le. „Mérték" és valószínüleg „pénz" szavunkat a szlávoktól kaptuk. A szintén tőlük átvett „zálog" szó pedig hiteléletük fejlettebb formáira mutat.

A magyarországi szlávok ebben az időben, régészeti leletek tanusága szerint, a vaskohászathoz is értettek. Igy vaseszközeiket a vasérc kibányászásától a vas kiolvasztásán át egészen az eszközök végleges megformálásáig ők maguk is előállították. (Vassal adózók már első okirataink egyikében szerepelnek.)

A morva- és nyugatmagyarországi szláv társadalom a 9. században fejlettebb termelőerőkkel rendelkezett, mint a honfoglaló magyarság. Ezt mutatja uralkodó termelőágként űzött fogatosekés földművelése, előnyomulóban lévő szabályozott talajváltórendszere, részlegesen már istállózó állattenyésztése és rendszeres takarmánytermelése, bányászata, vaskohászata, egyáltalában ipari technikája. (Magasabbrendű ipari technika átvételét a magyar nyelv szláv jövevényszavai különösen a fonószövő munka területén igazolják.) És fejlettebb termelőerőinek megfelelően társadalmi szervezete a fejlődés magasabb fokán állott, mint a magyar pásztornép társadalmi szervezete.

A szlávok a 4—5. században még kommunisztikus-demokratikus szervezetben éltek, mely a rabszolgaságot, az osztályokat nem ismerte. „A függetlenséget mindenek fölött szeretik és semmiképen sem hagyják magukat szolgaságra vetni", mondja a szlávokról egy 6. századbeli forrás. A társadalom alapsejtje a termelőközösséget alkotó, már apajogú nagycsalád (rod, a későbbi délszlávoknál zadruga) volt, 10—60 taggal, választott főnökkel és a nagycsalád gyűlésével, melyen minden felnőtt férfi- és nőtag résztvett, mint legfőbb határozó szervvel. A nagycsalád férfifőnöke mellett a gazdaasszony állott, aki a nők munkáját irányította. A nők helyzete kedvező volt. Szabadságukat a házasság alakja, a párosházasság is biztosította. A magyarsággal kapcsolatba jutott morvaországi, pannóniai és horvátországi szlávoknál a házasság felbonthatatlanságát csak a keresztény egyház kényszerítette ki. A rokon nagycsaládokat magasabb egységbe a nemzetség foglalta össze, melynek keretében föld- és részleges munkaközösségben éltek. A nemzetség legfőbb szerve a nagycsaládfők gyűlése volt. Minden ügyet közösen megtanácskoznak, említi egy forrás, ugyancsak a 6. századból. A nagycsaládok gyűlése mellett a nemzetségi főnök állott, akit rendszerint ugyanabból a nagycsaládból választottak. A nemzetségek néhol törzsekbe, az utóbbiak pedig, a leghaladottabb vidékeken, törzsszövetségbe tömörültek. Erre példa az antok törzsszövetsége, amely a 4. század végétől a 7. század elejéig állott fenn.

A törzsszövetség a 6—7. században a katonai demokrácia alakját öltötte fel. Ennél a tisztviselők választása formává vált; a tisztségek, mind a nemzetségfők, mind a törzs élén álló vajda (vojevoda=hadvezér) tisztsége ugyanazokban a családokban öröklődtek. (Szláv vajdával Erdélyben már a 6. században találkozunk.) A tisztségeket kisajátító családokban nemesség jött létre. A vajda mellett ott állott ugyan a nagycsaládfők tanácsa, amely a nemzetségeken belül is fennmaradt, de e tanácsok szerepe a közügyek intézésében mindinkább formasággá süllyedt; a tényleges vezetés a hivatali nemesség kezébe ment át. A nemzetségfők és a vajda, aki a többi nemzetségfővel szemben az első szerepét az egyenlők között játszotta, vitézekből (az elbementi szlávoknál vitjazi, a lengyeleknél vitéz) álló fegyveres kíséretet (druzsina) gyűjtöttek maguk köré, és a szolgáltatásokat, melyeket a közönséges szabadoktól eredetileg ajándék címén kaptak, hovatovább állandóan beszedett adókká változtatták.

A katonai demokráciában azután az osztálynélküli társadalom, különösen a 7. századtól kezdve, az ekés művelésre való áttéréssel párhuzamosan, bomlásnak indult. Az állatvagyon gyarapodásával vagyoni különbségek keletkeztek, s a gazdag a szegényt állatkölcsön útján, vagy, ha a főnökök közé tartozott, egyszerűen politikai hatalmával élve, alávetette magának. Kifejlődött a rabszolgaság intézménye. A fogoly és a vett rabszolgán kívül a fizetésképtelen adós, a jóvátételt fizetni nem tudó bűntettes is a rabszolgák sorát gyarapította s a szegény gyakran „önként" áruba bocsátotta magát vagy gyermekét. És a rablóhadjáratok, a vezetők nagyobb részesedésével az ember-, állat-, kincszsákmányban, a vagyoni különbségeket továbbnövelték.[17]

A magyar pásztornépnél hasonló viszonyokat találtunk. De a földművelő szlávoknál ezek a viszonyok a 9. századra, az ekés földművelés termelőmódja alapján, már továbbfejlődtek. A társadalom osztálytagozódása a szolganép, rabszolgák és szolgaságba süllyedt szabadok szaporodásával élesebb alakot öltött. A szolgaság nagyobb elterjedését az ekés földművelés termelőmódja tette lehetővé. Meghatározott terület népessége az ekés földművelésnél sokkal jobban megnövelhető, mint a pusztai ál-

[17] A történeti irodalmunkban gyakori beállításnak, mely a szlávokat félénk, békeszerető embereknek tünteti fel, semmi történeti alapja nincs. A szlávok a történetben, a források tanúsága szerint, kezdettől fogva harcias népként jelennek meg.

lattenyésztés termelőmódja mellett, s így az előbbi alapján szolgák alkalmazására jóval tágabb tér nyílik. S a társadalom a szolgaság terjedésével nemcsak szabadokra és szolgákra tagozódott élesebben, hanem a szabadok osztálytagozódása is kiélesedett. A társadalmi ellentétek megnövekedtek a sok szolgával dolgoztató gazdag és a szolga nélkül dolgozó, egyedül saját munkájára utalt közönséges szabad között. A főnök pedig a társadalom fölé emelkedett.

A szláv főnök az ekés földművelés termelőmódja mellett több szolgát tarthatott, mint a magyar főnök a pásztortermelőmód mellett. Ugyanakkor szolgái, földművelő munkájuk nagyobb termelőereje révén, egyenként is nagyobb mennyiségű terméktöbbletet szolgáltattak, mint a pásztorrabszolga a magyar főnöknek. És a közszabadok által fizetett adó több terméktöbblethez juttatta, mind állandósulása, mind a földművelő munka nagyobb termelőereje révén, mint a magyar főnököt a szabadoktól húzott alkalmi jövedelme. A szláv parasztfőnök tehát gazdagabb volt, nagyobb jövedelemmel rendelkezett, mint a magyar pásztorfőnök. Ennek megfelelően azonban nagyobb fegyveres kíséretet tarthatott, s ezt hatalmi törekvéseiben a társadalommal szemben eszközül használhatta. A társadalmat pedig egyidejűleg belső ellentétei meggyengítették. A társadalom a főnökkel nem állott egységesen szemben, mert belső ellentétei kettészakították. A gazdagok a főnököt támogatták, aminek ellenében támaszt nyertek benne a szegényebbekkel szemben, kiknek munkaerejét növekvő mértékben kizsákmányolták. A főnök egyéni hatalmát azután, amelyben társadalmilag a gazdagok növekvő hatalma a szegényeken jutott kifejezésre, fegyveres kíséretének ereje s a gazdagok támogatása mindjobban megnövelte. Bölcs Leó arról értesít, hogy a főnökök a szlávokat sanyargatják, s a 10. század cseh főnökeiről tudjuk, hogy az alájuk tartozókat rabszolgának is eladták.

A főnök hatalmának növekedésével azonban megnőtt kifelé a társadalmi csoport ütőereje, mert az előbbi a társadalmi erők szorosabb összefogásával járt együtt. Ezért a 9. század szláv főnöke az alája rendelődött társadalom erejét már nemcsak egyszerű zsákmányoló hadjáratokra használta fel, hanem főnöktársai s ezek területének alávetésére törekedett. S e törekvése, az új termelőerők alapján, állandóbb alakulatra vezethetett, mint amilyenek a nomád birodalmak. Az ekés földművelés termelőmódja a kizsákmányoló állami szervezetnek tartós

alapul szolgálhatott, mert a munka termelőereje e termelőmód mellett elég fejlett ahhoz, hogy a termelők hasonló szervezetet létük veszélyeztetése nélkül fenn tudjanak tartani.

A 9. század elején a források Moráviában és Északnyugat-Magyarországon még 41 „civitas"-ról, egymással csak laza kapcsolatban lévő társadalomról számolnak be. A század második felében, Szvatopluk alatt, e társadalmakat már egy állam, a morva birodalom keretében látjuk. A legerősebb főnök az erősebbek fegyveres alávetése, a gyengébbek békés hódoltatása útján egyesítette őket. A fegyverrel legyőzöttek egyike Pribina, nyitrai főnök volt, aki elűzetése után, a század derekán, a dunántúli szláv társadalmakat foglalta össze egy állam keretében. (Cepit populos congregare, megkezdte a népek összegyűjtését, — mondja róla a kútfő.)

Milyen szervezete volt e „prefeudális" államoknak?[18] Közvetlen adattal csak kevéssel rendelkezünk. De a Pribina-alapította állammal kapcsolatban kiegészíthetjük ezeket a korai magyar államszervezetre vonatkozó adatok egész sorával, mert a honfoglaló magyarok átvették a Dunántúl készen talált szláv államszervezetet. A korai magyar állami életnek mindazon elemei, melyeket a magyar nyelv szláv szavakkal jelöl, ebből a szláv államszervezetből erednek. És emellett azokat a korai magyar állami intézményeket is hasonló eredetűnek tekinthetjük, amelyek neve nem szláv nyelvből származik ugyan, de a korai szláv államokban szintén feltalálhatók.

Az állam élén a király (kral, karolj) állott. Székhelyét „Fehérvár"-nak nevezték (Belgrad, melynek fordítása a magyar Fehérvár), mint más szláv területeken a vezetők székhelyét. A központi államigazgatás tisztviselő-előljárója s egyúttal a királyi udvar (dvor) és gazdaság előljárója a nádorispán (na dvor zsupán) volt. Alája tartoztak az udvarnokok (udvorniki), az udvari szolgák, akik a királyt szolgáló jobbágyfélék lehettek, és mellettük különböző szolgálatot végző udvari népek, tárnokok (tovarnik=raktárkezelő), asztalnokok (a sztol=asztal szóból), pecérek (a pesz=kutya tőből), darócok (a dranc gyökérből=madarász), pohárnokok (poharnik), igricek (az igra=játék szóból, énekmondó). A királyt vitézek katonai kísérete vette körül. Országa megyékre oszlott (mezda, megya=határ, melyből a magyar megye szó származott), amelyeket a korábbi nemzetségi

[18] A prefeudális állam fogalmát a szovjettörténészek állították fel, A fogalommal később részletesen foglalkozunk.

szállásterületek határai választhattak el egymástól. A megye székhelye a vár volt. (Grad, rendszerint föld- vagy favár, — a szó fennmaradt magyar helységnevekben, mint Csongrád, Visegrád, Nógrád = fekete vár, magas vár, új vár.) A megyék élén az ispánok (zsupánok) állottak, mint a király tisztjei (csiszt). Ezek részben a király kíséretéből kinevezett tisztviselők lehettek, részben az új hatalmat önként elismert nemzetségek főnökei, akik megmaradtak a király tisztviselőiként a megyében összefoglalt nemzetségük élén. (A zsupa szó eredetileg nemzetséget jelentett. A zsupán pedig eredetileg nemzetségfő.) Az ispánok voltak a társadalom legvagyonosabb, legtöbb szolgával rendelkező rétege, katonáik, vitézeik bizonyára nekik is voltak. Alattuk a megye katonai szervezetében a századosok és a tizedesek állottak, akiket megtalálni a szerbeknél, bolgároknál, oroszoknál, míg a törvénykezési eljárásban segédjeik a poroszlók (pristav) voltak. A megye népe a várban őrszolgálatot volt köteles teljesíteni, mint a bolgároknál, szerbeknél, horvátoknál, cseheknél, elbementi szlávoknál, lengyeleknél, többek között a tömlöcöt (temnica) őrizni. Az egész állami szervezetet, a királytól, udvarától s vitézeitől kezdve az ispánokig s a megye többi tisztviselőjéig a nép tartotta fenn adóival és egyéb szolgáltatásaival, melyek kikényszerítéséről az állam fegyveres erejével, tömlöceivel, kalodáival (koloda) gondoskodott. De a nép, e kizsákmányoló szervezet alatt, továbbra is a nagycsalád demokratikus termelőközösségében és ezen túlmenő részleges munkaközösségben (kaláka) élt.

Történeti irodalmunk a szláv államokkal kapcsolatban rendszerint a szlávok „államalkotó képességének hiányát" hangsúlyozza, azt, hogy a szláv államok idegen befolyások hatása alatt keletkeztek s idegen minták szerint épültek ki. Ez az államalkotó „képesség" méltón sorakozik a nomadizáló „hajlam" és a többi kísértet mellé, amelyekkel a történet világát még ma is benépesítik. Semmiféle idegen befolyás és minta nem volt képes az ugor törzseket állam szervezésére, se a török törzsszövetségeket állandó pásztorállam létesítésére indítani, mert termelőerőik ehhez túl fejletlenek voltak. És a szláv népeket mindenütt állandó államokban látjuk, mihelyt termelőerőik elérték az ekés földművelés termelőmódjának színvonalát. Az állam kiépülésénél lényegtelen az esetleg szerepet játszó idegen befolyás és idegen minta. Ami lényeges, az a nép saját termelőerőinek és ezzel osztályszerkezetének fejlődése, amely,

meghatározott fokot elérve, mindenütt maga után vonta, akár idegen segítséggel és mintára, akár anélkül, vagy akár idegen államszervezet átvétele útján, az állandó állam kiépülését, az afrikai négereknél éppúgy, mint Polinéziában, a szláv népeknél éppúgy, mint a magyar népnél, amelyet az ugorság, a törökség és a szlávság etnikai elemei alakítottak ki.

VII.

A FÖLDMŰVELÉSRE VALÓ ÁTTÉRÉS KORA: AZ OSZTÁLYREND KIÉPÜLÉSE

1. Az osztályviszonyok fejlődése

A honfoglalás részletei meglehetősen homályosak. Van olyan nézet, amely szerint a magyarok a 9. század végén csak a Dunántúlt s ennek peremvidékeit, a Kisalföldet és a Duna-Tiszaközt szállották meg, míg a Felvidék, a Tiszántúl, a Temesköz és Erdély csak a 11. század folyamán kerültek volna magyar kézre. Ennek az álláspontnak megfelelően Szent István háborúinak egy részét, melyet többnyire belső háborúnak tekintenek, így az Ajtony s a Gyula elleni háborút, idegen népek, bolgárok, besenyők ellen vívott, a két évszázadra kihúzódó honfoglalás keretébe tartozó háborúknak kellene tartani. (A besenyőknek is volt a 10. század közepén egy gyila nevű törzsük, éppen a magyarok szomszédságában.) Lehetséges viszont, hogy egyes harcok, amelyeket Anonymus a 9. századvégi honfoglalással kapcsolatban szerepeltet, így a Ménmarót, Glad elleniek, a valóságban magyar törzsfők között később lejátszódott belső háborúk emlékét őrzik. Az sem kizárt, hogy a 10. század folyamán egyes magyar néprészek az alsó Tisza vidékén, besenyőkkel elkeveredve, bolgár uralom alatt éltek.

A kép meglehetősen zavaros. Annyi azonban eléggé valószínű, hogy a Felvidékből a mai Szlovenszkó nagyobb része a 10—11. századokban cseh és lengyel uralom alatt is állott s magyar fennhatóság alá véglegesen csak a 11. század utolsó évtizedeiben került. Az pedig bizonyosnak tekinthető, hogy a magyarság zöme a 9. század végén a Dunántúlt szállotta meg, Magyarországnak azt a részét, amelyben a Pribina nevéhez fűződő szláv állam állott fenn. A 13—14. század kb. 190 ismert magyar úri nemzetsége közül vagy 160, tehát 5/6 rész dunántúli me-

gyékből származott, és pedig a legtöbb, mintegy 30, éppen Zalából, ahol Pribina székhelye volt. (Kézai és a Képes Krónika szerint a honfoglalás döntő csatája is a Dunántúlon, Bánhida mellett játszódott le.) Valószínű végül, hogy a dunántúli magyarság már a 10. század derekától kezdve kirajzott Kelet-Magyarországba, s hogy legkésőbb ettől az időtől fogva az erdélyi folyóvölgyek egy része magyar kézen volt.

Feltehető, hogy a megszállás súlypontja a Dunántúlra a besenyők nyomása alatt került, akik a magyarságot a Dontól a Duna vidékére szorították. (A magyarok mindent elkövettek, hogy a besenyőkkel az újabb összeütközést elkerüljék. Midőn a bizánci császár a honfoglalás után nékik a besenyők ellen szövetséget ajánlott, a magyar főnökök az ajánlatot ezzel utasították el: „Mi a besenyők ellen nem harcolunk, mert nem bírunk velök, olyan nagy a földjük, oly számos a népük és fenegyerekek. Ne is szólj többet róla, mert nem szeretjük." — Konstantin császár feljegyzése.) De a Dunántúlnak egyébként is volt vonzóereje. Az állattenyésztés természeti feltételei Magyarország összes vidékei közül Dunántúlon a legkedvezőbbek. (A magyarok előtt az avar pásztornép is valószínűleg főleg a Dunántúlt szállotta meg.) S emellett a legsűrűbb, gazdaságilag legfejlettebb lakosság a Dunántúlon élt. A magyarok kezükbe ragadták, Anonymussal szólva, az új hazában talált népek „munkájának gyümölcsét". Ez a zsákmány a Dunántúlon volt a legkecsegtetőbb.

A magyarok a szomszéd szlávokat már Levédiában nemcsak rabszolgának hajtották el, hanem őket terményekből álló súlyos adókkal is terhelték. A dunántúli szlávok közül „mindenkit, aki csak azon a földön nem akart a hűségükre állni, vasbilincsbe verve magukkal hurcoltak" (Anonymus 69., Pais-féle fordítás) rabszolgának. Azok viszont, akik harc nélkül meghódoltak — s ezek a többséget képviselhették — adóként szolgáltattak nékik „mindent, ami csak a megélhetéshez szükséges" (Anonymus 40.) és robotoltak, mint a bulgáriai szlávok a hódító bolgártörököknek. A meghódolt szlávok várépítő robotjáról Anonymus is megemlékezik. (73.) Ezenkívül pedig katonai szolgálatot teljesítettek. A bajor püspökök megírták 900-ban a morva birodalomhoz tartozott szlávokról a pápának, hogy együtt törtek a magyarokkal Pannóniára, és Anonymus is feljegyzi, hogy a magyarok a meghódoltakat hadjáratukra magukkal vitték. (64.)

A hódolt szlávok kezdetben önkormányzatukat megtartot-

ták. Erre utal Anonymus ott, ahol elmondja, hogy az előkelőbb lakosok, a nemesek, fiaikat tuszul adták a magyaroknak, akik közöttük ajándékokat osztogattak. (64., 68.) A tuszok biztosítékul szolgáltak arra, hogy az engedélyezett szabadsággal nem fognak visszaélni. A bulgáriai szlávokról tudjuk, hogy megtartották a bolgár-török hódítás után főnökeiket, kik a bolgár-török fejedelmekkel barátságban éltek és velük együtt lakomáztak, amint a mongol hódítás után az orosz fejedelmek is tovább kormányoztak. A szláv vármegye tehát a Dunántúl meghódolt vidékein fennmaradt. A szláv ispán azonban a magyar uralom bizalmi embere lett és az volt a feladata, hogy gondoskodjék a megye szláv népét terhelő szolgáltatások teljesítéséről s hadba vezesse a várhoz tartozó katonaságot, mely most a magyar hadsereg kiegészítő részét alkotta. Hasonlóképpen fennmaradtak a korábbi szláv udvari gazdaság elemei is, alávetve a magyar uralomnak.[19]

Kiknek szolgáltak munkával és fegyverrel a hódolt szlávok? Itt nem érhetjük be azzal az elvont válasszal, amelyet egyformán megtalálunk a primitív Anonymusnál és legmodernebb történetírásunkban, hogy t. i.: „Árpád vezérnek meg népének", a honfoglaló magyar nemzetségeknek. Ez az általánosságban tartott válasz olyan tényállást leplez el, mely igen fontos a magyarság honfoglalás utáni társadalmi fejlődése szempontjából.

Csak kivételesen történik meg, hogy a hódító nép a maga összeségében élvezi a meghódított nép kizsákmányolásának a hasznát, mint például a görögöknél Spártában és Krétában. A közös kizsákmányolás a hódító népnél kommunisztikus társadalmi szervezetet tételez fel, az ebben élő, kezdetleges népek pedig rendszerint nem képesek még azt az uralmi gépezetet felállítani, amely egy meghódított nép rendszeres kizsákmányolásához szükséges. Azok a népek viszont, amelyeknek módjukban áll ilyen uralmi gépezetet létesíteni, az őskommunista társadalmi szervezet korszakát többnyire már maguk mögött hagyták. Ezek a saját társadalmukban is ismerik a gazdagok és a szegények, az urak és a szolgák, a vezetők és a vezetettek

[19] Az elbementi szlávoknál, akik a 11. századtól kezdve német uralom alá kerültek, a zsupánok (ispánok) és a vitjazi (vitézek), a mellett hogy lovon szolgáltak, a német feudálisok adószedői voltak. A honfoglalást közvetlenül követő időben nem szabad persze valamilyen szabályosan működő adószervezetre gondolnunk. Az adók behajtása erősen anarchisztikus formákban történhetett.

különbségeit, és a vezető gazdag urak elég hatalmasak itt már ahhoz, hogy a hódítás hasznát néptársaikkal szemben elsősorban maguknak sajátítsák ki.

A honfoglaló magyar társadalom, szerkezete feudális elemeivel, a fejlődés utóbbi fokán állott. A vérszerződés a közös zsákmányban való részesedést a vezérrel szemben csak a törzsfőnökök javára biztosította. A törzsfőnökök pedig a nékik jutott zsákmányban elsősorban a hozzájuk csatlakozott nemzetségfőket és személyes kíséretük tagjait tartoztak részesíteni. A közönséges szabadok legfeljebb a zsákmány morzsáira tarthattak igényt.

Ehhez képest bizonyosra vehetjük, hogy a legfontosabb zsákmányból, az adózó és katonáskodó szláv vár- és udvari népekből az oroszlánrész a magyar törzsszövetség élén álló vezérnek jutott s ezeken csak a törzsfők és legfeljebb a nemzetségfők osztoztak vele. A többieknek be kellett érniök az egyéb zsákmány, állatok, rabszolgák egyrészével, amelyből a főnöki kíséretek tagjai többet, a közönséges szabadok csak apróceprő hulladékokat kaptak. (Anonymus pusztaszeri gyűlése, amelyen „a vezér vele jött nemeseinek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt", ennek az osztozásnak emlékét őrizheti.)

Azok a várak, amelyekben azelőtt a szláv központi vezetők székeltek, a magyar főfőnökök székhelyévé váltak: (Székes-) Fehérvár a Dunántúlon a vezér székhelye lett (Fehérvár volt az első hely, melyet Árpád magának Pannóniában kiválasztott, mondja a Képes Krónika, ha Fehérvár alapítását Szent Istvánnak is tulajdonítja); (Gyula-) Fehérvár Erdélyben (akár az eredeti osztozkodás eredményeként, akár a gyula törzsének későbbi hódítása révén) a gyula székhelye, aki itt a korábbi szláv vajda helyét foglalta el. Egyéb várak, a hozzájuk tartozó népekkel együtt, más főnököknek jutottak. Anonymus megemlékezik többek között Ond fia Etéről, aki a neki jutott szláv néppel Csongrád várát építtette fel (73.) (valószínűleg Csongrád szláv várnépét kapta az osztozkodáskor), és Böngér fia Borsról, aki egy vármegye népét kapta osztályrészül (62.). A vezér a kezén maradt nagyobbszámú szláv vármegyében egész sor szláv ispánnal és ezek várnépével rendelkezett. A magyar főnökök a szlávoktól átvett váraikban részben szláv környezetben éltek, és katonai kíséretükbe csakhamar szlávok is bekerültek, még pedig nagyszámban, mint azt a szláv „vitéz" szónak e korban történt átvétele tanusítja.

A hódolt szlávok magyar urukhoz a személyi függés viszonyában állottak. Személyükben hozzá voltak kötve, neki kellett dolgozniok. Az a személy azonban, aki rendelkezik egy meghatározott földterületen élő népesség munkaerejével, rendelkezik ezen a réven azzal a földterülettel is, amely e munkaerő használatának feltétele; az utóbbi földterület tehát magántulajdonának tárgya. A magántulajdon lényege itt is az uralom más embereken, éppúgy, mint a polgári tőketulajdonnál. De míg a polgári tőketulajdonnál a más embereken való uralom csak dolgokon, a termelőeszközökön való uralom alakjában jelenik meg, amely elfedi az embereken való uralmat, addig a magánföldtulajdonnak az előbbi formájánál a dolgon, a földön való uralom is az embereken való uralom alakjában jelenik meg, amely elfedi a földön való uralmat. A magánföldtulajdonnak, mint feudális tulajdonnak, amely egybe van kötve a földön dolgozó személyi függésével a föld tulajdonosától, ez az első, kezdetleges alakja. A feudális földtulajdonból kifejlődik végül a szabad magánföldtulajdon (a nagybirtok a polgári társadalomban), amelynél már a dolgon, a földön való uralom fedi el a tulajdon lényegét, az embereken való uralmat éppúgy, mint a polgári tőketulajdonnál. A magántulajdonnak igen különböző tartalma lehet. Tartalmazhat egyszerű uralmat dolgokon (az ugor vadász munkaeszközei, a bérmunkás használati tárgyai), uralmat dolgokon, mely embereken való uralmat takar (polgári tőketulajdon, szabad magánföldtulajdon) és uralmat embereken, mely elleplezi a dolgokon való uralmat (feudális földtulajdon kezdetleges alakja).

Már a levédiai magyar főnököt, aki az alávetett szláv nemzetségtől terményadót szedett, az utóbbi földje tulajdonosának tekinthetjük. S ugyanígy már annak a magyar nemzetségnek a földje, mely a türkök nomád birodalmában egy türk főnöknek adót fizetett és robotolt, az utóbbi magántulajdonának tekinthető. A magyar nép tehát a magánföldtulajdon intézményével már korábban megismerkedett (amint, szenvedő szerepkörben, ezzel kapcsolatban az állam, a hódító nomád állam intézményével is). De eddig a magánföldtulajdon társadalmi rendjében csak átmeneti szerepet játszott, mert idegen társadalmakkal való átmeneti kapcsolatán nyugodott. Mihelyt a türk birodalom összeomlott, mihelyt a magyarok Levédiából távozni kényszerültek, a magánföldtulajdon a magyarság életéből eltünt. A honfoglalás azonban a Magyarországon alávetett szláv társadalom és a hódító magyar társadalom egybeolvadására vezetett. En-

nélfogva a magyarság társadalmi szervezetében a magánföldtulajdon intézménye most már állandósult. S állandósulását nyomon követte továbbterjeszkedése a szláv területekről a magyar nép közös földjeire.

A hódolt szláv földművesnépesség, szolgálataival, és a kíséret szláv vitézei megnövelték a főnökök gazdasági és katonai erejét a magyar nemzetségek közönséges tagjaival szemben és, a zsákmányelosztás hierarchikus rendszere következtében, a magasabbrangú főnökök gazdasági és katonai erejét az alacsonyabbrangú főnökökkel, a vezérét a törzsfőkkel, a törzsfőkét a nemzetségfőkkel szemben. Ezen az alapon már a honfoglalást közvetlenül követő évtizedekben harc törhetett ki a főnökök és a nemzetségek közönséges tagjai közt a főnökök arra irányuló törekvései miatt, hogy függőségi viszony keretében alávessék maguknak a nemzetségek közönséges tagjait, hasonlóan szláv népeikhez; és a főnökök közt, a magasabbrangú főnökök részéről azzal a célzattal, hogy, szorosabban alárendelve maguknak az alacsonyabbrangú főnököket, egészben vagy részben maguknak biztosítsák azokat az anyagi előnyöket, melyekhez az utóbbiak szláv népeik révén jutottak és a nemzetségi tagok alávetése útján juthattak.[20]

Szent István I. törvényében, a 11. század elején, eltiltotta, hogy az ispánok és a vitézek a jövőben szabad embereket szolgaságra vessenek. Nyugodtan feltehetjük, hogy hasonló törekvés a társadalom hatalmasai részéről már a honfoglalást közvetlenül követő korszakban, a 10. század első felében érvényesült, mert feltétele, a vezető elemek hatalmi gyarapodása, már ebben az időben adva volt. És a főnököknek az a célkitűzése, hogy maguknak a nemzetségi tagokat alávessék, magában foglalta azt a törekvésüket, hogy bevonják magántulajdonukba a köztulajdonban álló földeket.[21]

A honfoglaló nemzetségek az általuk megszállott legelő-

---

[20] Az ilyen természetű harcok szabályszerűen kísérik a feudális vagy feudalizálódó nomád társadalmak életét.

[21] Lehetséges, hogy az itt leírt kettős folyamat már a levédiai korszakban kezdetét vette. A szomszéd szlávok fizette súlyos terményadók a főnökök gazdasági erejét már ebben a korszakban megnövelték. De a honfoglalás után mindenesetre meg kellett indulnia. A honfoglalást követő korszak döntő súlyú társadalmi eseményei, a nemzetségi tagok általános alávetése, a magánföldtulajdoni rendszer uralomrajutása, az állam kiemelkedése a főnökök harcaiból megfelelő társadalmi előzményeket feltételeznek.

területeket tulajdoni rendszerüknek megfelelően nemzetségi köztulajdonba vették. Az egy törzshöz tartozó nemzetségek szállásterületét földsávok választották el egymástól, melyek a törzs közös tulajdonában állottak. És hasonlóképpen az egyes törzseket is egymástól — s a szomszédos népektől — földsávok különítették el, amelyeket a törzsszövetség közös tulajdonának tekintettek. A megszállásnak ezzel a módjával annak akarták elejét venni, hogy a legelőhasználat kérdésében harcok törjenek ki az egyes nemzetségek és törzsek között.[22]

A szomszédos népekkel szemben e földsávok katonai érdeket szolgáltak. Az ezek felé eső, meg nem szállott „gyepük" védelemre voltak berendezve, kétségtelenül szláv mintára, mint ez a magyar gyepürendszerrel kapcsolatos szláv szavakból — brana, priekopa — következik.

Amint a nemzetség közös földjének használatát a nagycsaládok között a nemzetségi tanács meghallgatásával a nemzetségfő szabályozta, úgy a törzsi és törzsszövetségi közös földek használatát illetően a nemzetségek és a törzsek között felmerült vitákban a törzsi, illetve törzsszövetségi tanács meghallgatása után a törzsfő, illetve a törzsszövetségi főnök határozott. A főnökök tehát a közföldeket már korábban is kezelték. Most azután, hogy személyes hatalmuk megnövekedett, a kezelés jogát, mely őket a közföldeken, mint az összesség megbízottjait megillette, a tanácsok félretolásával, személyes rendelkezési joggá igyekeztek átváltoztatni, s e jogukra, tehát a földeken igényelt magántulajdoni jogra való hivatkozással, hozzáfogtak a nemzetségi tagok alávetéséhez, tőlük a földek használatáért állandó szolgáltatásokat követelve. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy alkalmi jövedelmeket nemzetségük tagjaitól ajándékok, bírói illetékek címén már eddig is húztak. S fellépésük eredményre annál könnyebben vezethetett, mert saját hatalmuk növekedésével egyidejűleg a közönséges nemzetségi tagok gazdasági ereje s ezzel ellenállóképessége az ilyen kísérletekkel szemben meggyöngült.

A magyar nemzetségek gazdasági létfeltételei a honfoglalás után megrosszabbodtak, mert az állattenyésztésük alapját képező legelőterület az új hazában összeszűkült. A honfoglalás-

[22] Így a megszállás módja is arra mutat, hogy a honfoglaló magyarság körében erőteljes központi hatalom nem állott fenn. Ha ilyen létezett volna, ez a belső harcoknak elejét tudta volna venni, s nem lett volna szükség mesterséges határsávok létesítésére.

kor közös tulajdonukba jutott terület létszámukhoz képest és adott termelőerőik mellett túlságosan kicsiny volt.

Csupán egyetlen számadatunk van, amelyből a honfoglaló magyar nép létszámára következtetni lehet. Egy arab-perzsa kútfő a 9. századbeli magyarokról megemlíti, hogy főnökük „20.000 főnyi lovasság élén lovagol". Ez az adat a kabarok csatlakozását és a besenyők pusztító támadását megelőző időre vonatkozik. Az utóbbi két tényező, a népszámra való hatásában, nagyjából ellensúlyozhatta egymást, úgyhogy az előbbi adatot kiindulópontnak elfogadhatjuk.

A 20.000 lovasról a teljes népszámra csak meglehetős tág határok között következtethetünk. Ez a szám képviselheti az összes fegyverforgató korban lévő férfiak számát, de képviselheti csupán a hadbainduló férfiak legnagyobb számát is. Az utóbbi esetben a 20.000 lovas 30.000, vagy 40.000 fegyverforgató korban lévő férfinak felel meg, aszerint, amint feltesszük, hogy a termelőmunka végzésére és a vagyon őrzésére az egész törzsszövetség hadbavonulása esetén a harcképes férfiak egyharmada vagy fele maradt vissza. A kezdetleges népek korosztálytagozódásának képe azt mutatja, hogy ezeknél a fegyverforgató korban lévő férfiak az egész népesség egyötöd-egyheted részét teszik ki. A legkisebb népszám tehát, amelyet ezen az alapon feltehetünk, 100.000 ember (20,000×5), a legnagyobb pedig 280.000 (40.000×7), — és semmiesetre sem 500.000, mint Hóman felteszi. Nomád pásztornép viszonyaihoz képest a 100.000-es szám is éppen elég magas. Az avarok egy bizánci forrás szerint csak 20.000-en voltak, mikor a bizánciaktól letelepedésre földet kértek, és a Bulgáriát elfoglalt bolgár-törökök számát legfeljebb 30.000—50.000-re teszik. A 100.000—200.000-es létszámot a fejlődés magasabb fokán állott germán törzsszövetségek közül is csak a legnépesebbek, mint a burgundok, vandálok, nyugati és keleti gótok törzsszövetsége érte el.

Van azonban egy körülmény, amely a fenti számok elbírálásánál támpontul szolgálhat. Ez az a tény, hogy Magyarország szláv lakossága a honfoglalás után a magyar nyelvet mindenütt átvette, ahol a magyarsággal együtt élt. Ebből az következik, hogy a magyarság számbelileg fölülmúlta azt a szláv népességet, amellyel összetelepedett. Egy nem tulságosan bizonytalan becslés segítségével pedig megkaphatjuk annak a szláv népességnek valószínű legkisebb számát, amelyhez a ma-

gyarság a Dunántúlon hozzáköltözött.[23] A Tacitus-kori germánoknál, tehát egy a lomberdőövben élt, állandóan letelepült pásztornépnél, amely nem jelentéktelen ekés földművelést is folytatott, a népsűrűséget km²-ként általában 4—5-re teszik. A népsűrűségnek ezt a fokát kedvező viszonyok mellett bizonyára a 9. századbeli dunántúli szlávok is elérhették, akiknek termelőmódja már az ekés földművelés volt. (A fejlettebb germán népeknél a km²-kénti népsűrűséget ekkortájt általában 10-re teszik.) A Dunántúl területe kereken 45.000 km². Itt tehát km²-ként 4—5 lakos mellett összesen 180.000—225.000 főnyi népességet tehetnénk fel. Vegyük azonban, a honfoglalással kapcsolatos és az azt megelőző néppusztító eseményekre való tekintettel, ennek csak a felét, tehát tegyünk fel 90.000—110.000-re, kereken 100.000-re rugó össznépességet. Az előbbiek szerint ezt a számot egyedül a Dunántúlt megszálló magyarságnak felül kellett múlnia, tehát a magyarság egész létszáma megközelítette a 200.000-et, vagyis azt a számot, amely nagyjából a 20.000 lovasból levezethető két határszám középarányosa.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a honfoglaló magyarság termelőmódjához képest szokatlanul nagyszámú volt. Kivételes, előttünk ismeretlen körülményeknek kellett közrejátszaniok ahhoz, hogy a nomád pásztorvilágban ilyen méretű csoportosulás létrejöhessen. S hogy valóban kivételes esettel állunk szemben, azt az is mutatja, hogy eltérően a parasztnépeket hódító pásztornépekre érvényes általános szabálytól, — ez alá esik a fentebb említett összes pásztornép, — a hódító magyarság nem merült alá a meghódítottak tömegében, hanem ellenkezőleg, a meghódított népet felszívta magába.

Tegyük a honfoglaló magyarság létszámát csupán 160.000-re, s tegyük fel, hogy a Dunántúlon az egész népnek csupán ¾-e (s nem ⅝-a, mint a 13—14. századbeli adatokból következtethető volna), tehát 120.000 ember települt meg. Ez a legkisebb szám, amelyet az adott viszonyok mellett feltehetünk. Ha ezeknek a Dunántúl egész területe rendelkezésre áll, ez ta-

[23] A nem szláv népelemeket mind itt, mind egyáltalában a honfoglalással kapcsolatos kérdéseknél, figyelmen kívül hagyhatjuk. Ezek számbelileg jelentéktelen néptöredékek lehettek, s a magyar társadalmi viszonyok fejlődésére hatást mindenesetre nem gyakoroltak. Konstantin császár nem is említ a honfoglaláskori Magyarország lakóiként másokat, mint szlávokat (morvákat).

lán még elégséges lett volna. A kedvezőbb természeti viszonyok nomád pásztorok számára sűrűbb települést engednek meg a Dunántúlon, mint a Kubán-vidéken. Ha a magyar nép által elérhetett legnagyobb sűrűséget a Kubán-vidéken km²-ként 0.7—1 főnél többre nem tehettük, a Dunántúl kedvezőbb természeti viszonyai km²-ként 2—3 főnyi népsűrűséget is megengedtek, tehát az egész Dunántúl 45.000 km²-nyi területével 120.000 nomád pásztornak elegendő helyet nyujthatott. De e terület egy részét, mintegy 15.000—20.000 km²-es darabját a szláv parasztok 100.000-es tömege foglalta el. Ezeket a magyar nemzetségek nem űzhették el és nem is irthatták ki. Földjük a magyar főnökök magántulajdona lett, s ők maguk, mint a főnökök adózó és robotoló népe, ezek védelme alá kerültek. A megmaradó, a nemzetségek köztulajdonába jutott 25.000—30.000 km² pedig 120.000 nomád pásztor rendes megélhetését nem biztosíthatta. (Gardézi szerint a magyarok Levédiában 300.000 km²-es területen éltek, a 10. századból való Hudadulálom című perzsa földrajzi munka szerint pedig 460.000 km²-es területen.) A nomád pásztorkodás termelőerői nem elég fejlettek ahhoz, hogy négyzetkilométerenként 4—5 embert eltartsanak. Igy a magántulajdoni rendszer, mely a hódolt szlávok szállásföldjén a főnökök javára érvényesült, s mellette az utóbbiak törekvése a közföldek kisajátítására, illetve a nemzetségi tagok megadóztatására, a magyar nemzetségeket válságos anyagi helyzetbe sodorta. S helyzetüknek annál válságosabbnak kellett lennie, minél inkább meghaladta a valóságban a Dunántúlon letelepült magyarság létszáma az alapul vett 120.000-es legkisebb számot.

A magyar népet ebből a válságból a termelőerők kifejlesztése: az áttérés az ekés földművelés termelőmódjára, vagy legalább a földművelés lényeges kiterjesztése vezethette volna ki. De a pásztorember, aki megszokta a külterjes állattenyésztés könnyű munkáját, nem tér át a földművelés nehéz munkájára, míg más lehetőség kínálkozik. Azok tehát, akik a hagyományos munkakörből kiszorultak, magával a termelő munkával is felhagytak és a fegyverforgatásban kerestek megélhetést. Egyrészük idegen hatalmak szolgálatába lépett. A 10. században a bizánci császár, a kievi orosz fejedelem, a velenceiek, az elbementi szlávok zsoldjában találunk magyar csapatokat. (Bizánci források alapján egyébként szabályszerű kivándorlókról is tudunk, akik a Balkánon véglegesen megtele-

pedtek. Ezek szerepelnek Anonymusnál „Csaba magyarjai"-ként.) Másrészük pedig a magyar főnökök, különösen leggazdagabbjaik, a törzsfőnökök katonai kiséretébe lépett, tovább gyarapítva a társadalom függő elemeinek számát. Ezáltal azonban a katonai kiséretek annyira megduzzadtak, hogy a főnökök nem tudták többé őket eltartani, annak ellenére, hogy gazdasági erejük a hódolt szlávság szolgáltatásai révén a multhoz képest megnőtt. A főnökök, elsősorban a törzsfők arra kényszerültek tehát, hogy sorozatos emberrabló hadjáratok segítségével szerezzék be azt a munkaerőt, amelynek munkája kiséretük eltartásához szükséges volt. (A rablóháborúk fő célpontja a nyugatra eső terület, a feudális Európa volt. A vezérek e háborúkban kis szerepet játszottak, nyilván azért, mert, a szláv vármegyék nagyobb részének birtokában, elég anyagi erővel rendelkeztek ahhoz, hogy megnőtt kiséretüket eltarthassák.) Minthogy a rablott emberanyagot elsősorban földművelésre fogták, az ország termelőerőinek fejlődését a rablóhadjáratok is maguk után vonták, de oly formában, hogy a földművelés nehéz munkáját a főnökök kiséretébe lépett magyarok helyett és számára a rablott idegen munkaerő végezte el.

A pásztornép rablóhadjáratai különösebb magyarázatra rendszerint nem szorulnak. Még kevésbbé szorulnak persze olyan naiv mentegetésekre, amilyenekkel történeti irodalmunk a honfoglalást követő magyar rablóhadjáratokat olykor szépíteni szokta. (Azt állítják például, hogy e hadjáratok tulajdonképen az új környezet földrajzi és politikai felderítését célozták, vagy, hogy egy nagyszabású nemzetközi politika célkitűzéseit szolgálták.) A rablóháború a pásztortársadalmak szabályos életműködései közé tartozik. De a 10. század magyar rablóhadjáratai nem egyszerű, történetileg jelentéktelen határfosztogatások voltak, amilyenek a pásztornépeknél mindennaposak. Nagy méretekben és területen való folytonos megismétlődésük, aminek következtében az európai történet fontos eseményeivé váltak — 43 hadjárat a honfoglalást követő néhány évtized alatt, melyekre az 5000 főt is elérő, tehát a viszonyokhoz képest igen tekintélyes seregek vonultak ki, néha az Atlanti-óceán partjáig is eljutva — külön magyarázatot igényel. Különleges okuk volt a 9. század normann rablóhadjáratainak is: az, hogy az osztálykülönbségek fejlődésével központi hatalom jött létre, mely a korábbi közföldeket kisajátította s ezzel a skandináv pásztorok megélhetését megnehezítette. És a római birodalom elleni germán rablóháborúk hátterében is különleges okként ál-

lott a népesség nyomása, mely termelőmódja és a feudalizálódó társadalmi viszonyok mellett saját területén túlszaporodott. A 10. század magyar rablóháborúinak különleges oka az, hogy az a földterület, amely a honfoglaláskor a magyar népnek jutott, a megélhetéshez, a főnöki magántulajdon és ennek terjeszkedése következtében, az adott termelőmód mellett elégtelen volt. Vagy általánosabban, ugyanúgy mint a normannok és a Rómára támadó germánok esetében: e rablóháborúk oka az a válság volt, amely a kialakuló osztálytársadalomban, a pásztorélétről a földművelő életmódra való áttérést kiséri. (A magyar rablólovadjáratok nem az ősz, a nomád pásztorélet holt szezonjának beálltakor játszódtak le, mint a pásztornépek szokásos rablókalandozásai, hanem tavasszal indultak meg. Ez is mutatja, hogy bennük nem termelők, hanem a termelésből kiszorultak vettek részt.)

De a rablóháborúk a válságot nem oldhatták meg. A helyzeten csupán átmenetileg könnyítettek, midőn a földművelő munka terhét a magyar népről a rablott idegen mukaerőre hárították át. Eredményesek csak addig voltak, míg az ellenfél a szélsőséges feudális anarchiába süllyedt Európa volt. A feudális társadalomban azonban törvényszerűen váltogatják egymást az anarchisztikus széjjelhullásnak és a központi hatalom megerősödésének az időszakai. Mihelyt a 10. század dereka táján a központi hatalom Németországban megerősödött, a magyar seregeknek le kellett tenni a fegyvert a fejlettebb német haditechnika előtt. A dunántúli szláv társadalom is fejlettebb volt, mint a honfoglaló magyar nép. De itt a különbség nem volt jelentékeny, úgyhogy ezt a magyarság számbeli túlereje is ellensúlyozhatta. A dunántúli szláv államot tehát a magyar fegyverek véglegesen megdönthették. A német társadalom azonban a 10. században már a barbárság és a civilizáció határvonalára jutott. Itt a különbség sokkal nagyobb volt s hatásának a laza, széjjeltagolt nemzetségi szervezetben élő magyarsággal szemben katonai szempontból is előbb-utóbb érvényesülnie kellett. A fordulat a lechmezei (augsburgi) ütközettel következett be, amely után a német királynak szolgáló Liutprand diadalmasan írta: „Az a nép" — tudniillik a magyarok —, „melynek kegyetlenségét addig minden nemzet tapasztalta, most rémületében moccanni sem mer". Röviddel ezután a bizánci hatalom megerősödése a rablóhadjáratoknak a Balkán felé is útját vágta.

A rablóhadjáratok korának, a 10. század első felének mindazonáltal jelentős társadalmi eredményei voltak. Azonkívül, hogy az ország termelőerői, főleg a behozott idegen munkaerő révén fejlődtek, s hogy a magyar társadalom újabb rétegei kerültek a személyi függés viszonyába, a főnököknek, elsősorban a törzsfőknek gazdasági és katonai ereje s ezáltal hatalma tovább gyarapodott. Hatalmukat nemcsak a katonai kiséretükbe kényszerült és az általuk gazdaságilag alávetett szabad magyarok növelték. A behurcolt hadifoglyok is főleg a nékik szolgáló nép számát gyarapították. De a legfontosabb változás abban állott, hogy a honfoglaló társadalom szolgaelemei, továbbá a hódolt szláv népesség, a szabad magyarság újonnan alávetett elemei és a rablóhadjáratokon szerzett rabszolgák, tehát azok a rétegek, amelyeknek munkáját egy más réteg az állati és emberi termelőeszközök és a föld magántulajdona, illetve az e rétegekhez tartozók személyi függősége alapján elsajátította, együttesen most már a társadalomban döntő súlyra tettek szert. Pilgrim püspök bizonyára túlzott, mikor 974-ben, egyedül a rablóhadjáratokon szerzett foglyokat a nép többségének állította. A nép, magyarok és nem-magyarok többsége független termelőkből is állhatott. De a kizsákmányolt termelők száma mindenesetre annyira megnövekedett, hogy fékentartásukat a laza nemzetségi szervezet többé nem biztosíthatta.

Az első lépést az osztályviszonyok területén szükségképpen követte a többi. A magántulajdonba került állati termelőeszközvagyon növekvése kifejlesztette a gazdag főnökök mellett a szolganép rétegét. A szolganépükre támaszkodó főnökök a nemzetségek érdekeivel szemben kivitték, hogy az új hazában élő szláv népesség földjén megmaradjon, s nekik jobbágymódra dolgozzék, ami által az alávetett osztály újabb elemekkel bővült és létrejött a föld úri magántulajdona. S a nemzetségeknek jutott föld elégtelensége, előidézve a rablóhadjáratokat, arra vezetett, hogy az alávetett osztály a háborúk rabszolgazsákmányával a társadalmi fejlődés döntő tényezője lett.

S ezzel kapcsolatban a társadalmi munka megosztása a megszerzett termelőerők alapján magasabb fokra emelkedett. A főnökök, kíséretük tagjai, a megyei tisztek s egyéb, a honfoglalás és a rablóhadjáratok során meggazdagodott elemek, — az uralkodó osztály és közvetlenül eltartott függeléke —, akik az alávetett osztály munkáját elsajátították, a közvetlen termelő munkából teljesen kiváltak. Munkakörük a társadalom

vezetésére, katonáskodásra, a termelő munka irányítására korlátozódott. Az eltartásukhoz szükséges termelő munkát teljesen az alávetett osztály: a hódolt szlávok, behurcolt hadifogyok és egyéb szolgáló nép végezte, melyet erre elsősorban az ekés földművelés termelőerői képesítettek. S a szolgáló nép és a magyar nemzetségek dolgozó szabad elemei mint közvetlen termelők kerültek az uralkodó osztályban és függelékében összefoglalt katonai = tisztviselői = vezetői réteggel szembe.

Maga a földhiány azonban nemcsak fennmaradt, hanem még súlyosodott, mert a pásztornemzetségek legelőterületét most a hadifogoly földművesek szántóföldjei is csorbították.

Ez a korszak tehát nem oldotta meg azt a feladatot, mely tartalmát, a rablóhadjáratokat, meghatározta. Ellenkezőleg, egy új feladatot is napirendre tűzött: a társadalom közszervezetét hozzá kellett idomítani kialakult osztályszerkezetéhez. A társadalom gazdasági válsága bevezette így politikai válságának korszakát.

Maga a gazdasági válság a 10. század közepe táján letompult. Külső események, valószínűleg a besenyő hatalom felőrlődése, lehetővé tették Kelet-Magyarország gyarmatosítását. Ez a Dunántúl túlnépességét bizonyos mértékben levezette. De a társadalom extenzív terjeszkedése intenzív fejlődését csak kevéssé pótolhatta. Kelet-Magyarország sem volt lakatlan terület, s az őslakosság itt is megmaradt, hogy a magyar főnököknek adózzék. A keleti részek befogadóképessége tehát pásztorkodó népelemek számára erősen korlátolt volt, annál inkább, mert Magyarországon kelet felé az állattenyésztés természeti feltételei is rosszabbodnak. A gazdasági válság gyökeres megoldásának eszközeit tényleg csak a kitörő politikai válság megoldása teremtette meg.

2. Az államalapítás

A politikai válság a vezér és a törzsfőnökök hatalmi harcával tört ki. A 10. század első felében az előbbiek ellentétei inkább csak surlódásokban nyilvánulhattak meg, mert a vezéreket ebben az időben elsősorban szláv népeik szorosabb szervezetbe való összefoglalása vehette igénybe, a törzsfőnökök pedig a rablóhadjáratok szervezésével és vezetésével voltak elfoglalva. Valószínű, hogy a vezérek birtokába jutott szláv vármegyék a 10. század derekára önkormányzatukat elvesztették s élükre a vezérek kíséretéből kirendelt ispánok kerültek. (Az utóbbiak

között is voltak szlávok. Szent István törvénye ilyen szláv ispánokra utal, amikor az ispáni udvar élére állított szolgáról beszél.) Az is feltehető, hogy a vármegyék (s az udvari gazdaság) központi igazgatására már ekkor külön szervezet létesült a Pribina-féle szláv állam mintájára, a nádorispánnal, mint főtisztviselővel. Az így szorosan kézbentartott szláv várkatonaság jelentékeny erőt képviselhetett a vezér hadseregében a megnőtt kíséret mellett. De a törzsfőnökök katonai ereje a multhoz képest szintén gyarapodott, nemcsak kíséretük megnövekedése következtében, hanem a rablóhadjáratokon behurcolt hadifoglyok révén is, akiket fel lehetett fegyverezni. Ami kíséretüket illeti, a Gellért-legenda Ajtonyról egyenesen azt írja, hogy nagyobb számú vitéze volt, mint Szent Istvánnak. A rabszolgákról pedig Regino apát említi, hogy a magyarok nagy gonddal tanították őket lovaglásra és nyilazásra. S a törzsfőnökök, akik a vezérrel szemben a szabad nemzetségi szervezet védelmezőinek tüntették fel magukat, az alattuk élő nemzetségeket is táborukba gyüjthették, amelyek a gazdasági válság megszüntetésének az eszközét a régi nemzetségi rend helyreállításában látták.

A küzdelembe azonban külső erők is beleszóltak. A 10. század második fele és a 11. század első fele Németország hatalmi emelkedésének korszaka volt, a központi kormányzat megerősödésének az alapján. A 10. század második felében a német királyok Olaszország nagy részét, a pápasággal együtt alávetették és további céljuknak a szomszédos pogány népek, köztük a magyarság leigázását tűzték ki. Jelszavuk a kereszténység terjesztése volt. De a keresztény hittérítőt a feudális német lovag követte nyomon, hogy a missziós területet a német gyarmatosítás területévé változtassa át. Cseh- és Lengyelországban feltüntek a német lovagok. S a német lovag, aki a magyarokat Németországból 955-ben, a lechmezei győzelemmel véglegesen kiszorította, néhány évtized mulva már otthonos volt a kereszténységet felvevő s a német császár előtt hódoló, fiát Németországból nősítő Géza vezér Magyarországában, aki akarva-nemakarva, „kegyes és bőkezű vala az idegenek és kivált a keresztények iránt".

A másik oldalon Bizánc emelkedett fel, mely a 10. század második felében megtörte Bulgáriát s határait csakhamar a Duna-Száva vonalig tolta előre. A hittérítők, a katonák előőrsei, Magyarország felé innen is megindultak, de míg a német lökés

az ország nyugati részeit érte, a bizánci befolyás a déli és keleti részekben érvényesült. A gyula és a horka, akik a vezér után a magyar törzsszövetség főtisztviselői voltak, felvették a bizánci keresztséget, sőt Bizánc patriciusaivá lettek. (A patriciusság rangfokozat volt Bizánc állami hierarchiájában.)

A vezér és a törzsfők küzdelmében az előbbi a német lovagokra, az utóbbiak egyrésze Bizánc segítségére támaszkodott. Mindkét oldal hatalmi harcában idegen erőket használt eszközül s egyúttal idegen hatalmi törekvések eszköze volt. És harcukat a vezér javára az idegen erők döntötték el. A Koppánnyal vívott háborút, amely Szent István részére az egész Dunántúlt biztosította, hatalmi alapot teremtve a keleti részek törzsfőinek a legyőzésére, Szent Istvánnak a német lovagok nyerték meg, élükön wasserburgi Wecelinnel. A pannonhalmi alapítólevél erről a háborúról, mint a németek és a magyarok „nagy villongásáról" emlékezik meg, a Képes Krónika pedig kiemeli, hogy a német lovagok „tanácsából és segítségével állíttatott király a magyarok fölébe". A német feudalizmus, amely a magyar törzsfőnököket Németországból kiverte, utánuk nyomult Magyarországba és itt döntő tényezője lett annak a harcnak, amely megsemmisülésükre s ezzel a magyarság nemzetségi szervezetének összeomlására vezetett.

A társadalom nemzetségi szervezete helyébe az állam lépett. Az állam nem egy csapásra keletkezett és a nemzetségi szervezet helyét nem egy csapásra foglalta el. A nemzetségi szervezetben és mellette fokozatosan növekedett fel, a pásztorkor napjai óta, míg végül is a nemzetségi szervezetet kiszorította.

Láttuk korábban, hogy az állami élet bizonyos elemeit már a pásztorkor nemzetségi szervezete tartalmazta. A nemzetségi társadalom szervei: a nemzetség főnöke s tanácsának tagjai, akik a közhatalmat gyakorolták, és karhatalma: az előbbiek fegyveres ereje, már a pásztorkorban önállósultak a nemzetségi társadalommal szemben. Ennek közhatalma a leggazdagabb főnök és mellette a gazdag tanácstagok magánhatalmával esett lényegileg egybe. S ezek hatalmukat már ebben az időben részben a kialakuló alávetett osztály fékentartására használták fel.

A hódolt szláv népesség, amely már államszervezetben élt, a honfoglalás közvetlen eredményeként nem az egész magyarság, hanem a magyar főnökök uralma alá jutott, ezek magánhatalma alapján. Az egységes szláv államszervezet ugyan széjjeltöredezett, amikor a hódolt szlávságot a magyar főnökök között felosztották, de az alsóbb fokokon épségben maradt. A

szláv vármegyék továbbra is fennállottak, tisztviselőikkel, az ispántól a századosokon és tizedeseken át a poroszlókig, vitézeikkel, tömlöceikkel és egyéb intézményeikkel. De míg eredetileg a szláv uralkodó osztály eszközei voltak a szláv alávetett osztály elnyomására, most az új uralkodóosztály, a magyar főnökök javára szolgálták a szláv alávetett osztály kizsákmányolását. Mellettük ott állott, alakilag érintetlenül, a hódító magyar társadalom nemzetségi szervezete. Oly nép azonban, amely egy másikat elnyom, szabadságát sokáig maga sem tarthatja meg. A szláv államrészek birtoka a főnökök hatalmát annyira megnövelte, hogy ezek már a honfoglalást közvetlenül követő időkben hozzáfogtak nemzetségeik szabad tagjai alávetéséhez. Az osztályviszony átsugárzott a szláv államrészekből a magyar nemzetségi szervezetbe.

A 10. század első felében a magyar-szláv társadalom osztálytagozódása kiélesedett, részben a főnökök hatalmi visszaélései, de különösen a rablóhadjáratok következményeként. Ugyanakkor a vezér a birtokába jutott szláv államrészeket, a szláv vármegyéket, szorosan központosított szervezetbe foglalta össze, helyreállítva az uralma alatt lévő szláv területeken a darabokra szakadt szláv állam korábbi egységét, melynek élére újra a nádorispán lépett.[24] Az állam tehát formailag készen állott, de, mint uralmi szervezet, csupán a vezér szláv népeire terjedt ki, míg a társadalom egyébként, az osztályviszonyok kiélesedése ellenére, továbbra is a nemzetségi szervezet formájában élt. A következő korszakban azután az állam formája az egész társadalom testére ránövekedett, lehántva róla a nemzetségi szervezet formáját.

Történeti irodalmunk az előbbiekkel szemben általában azt tanítja, hogy a magyar állam a frank-bajor államszervezet átvétele útján, szervezeti előzmények nélkül jött létre. De a társadalmi alakzatok nem a semmiből keletkeznek, s a frank-bajor államszervezet a magyar állam kifejlődésénél legfeljebb annyi szerephez jutott, hogy mintául szolgált a Pribina-féle szláv állam kiépítésekor, mely a magyar állam alapja volt.

A magyar állam az 1000. évet közvetlenül megelőző és az ezt közvetlenül követő évtizedekben épült ki teljesen. A magyar-

[24] E szervezőmunkáról, azt Gézának tulajdonítva, megemlékezik az olasz Ranzanus, aki annales-ének magyar fejezetét, a 15. században, magyar források felhasználásával írta meg. Szerinte Géza erőit az egész országban alkalmas helyeken helyezte el.

ság törzsterületén, a Dunántúlon s ennek peremvidékein, már Géza vezér megsemmisítette a törzsfők hatalmát és megtörte a nemzetségi szervezet híveinek erejét. (Koppány későbbi felkelése már az új rend elleni felkelések sorába tartozik.) Részleteikben ezeket a harcokat nem ismerjük. De a német krónika (Thietmar) Gézát „fölötte kegyetlen embernek" írja le, ki „hirtelen haragjában sok embert megölt" és „ellenszegülő alattvalóit szigorúan megbüntette". Szent István nagyobb legendája azt mondja róla, hogy „keményen és hatalmaskodva bánt népével", ugyanakkor, amikor kegyes és bőkezű volt az idegenek iránt. Hartvik püspök pedig véreskezű fejedelemnek festi, ki vérontás által méltatlanná vált arra, hogy a kereszténység uralmának megkezdése az ő nevéhez fűződjék. Bonfini végül egyenesen arról beszél, hogy Géza a magyarokat a belső ellenség elleni harcra kényszerítette. Géza vérengzéseinek, kegyetlenkedéseinek és hatalmaskodásainak, az általa indított belháborúnak áldozatai a dunántúli törzsfőnökök, híveik és az itteni nemzetségek tagjai voltak, akik ellen folytatott harcában a Reimchronik és Bonfini szerint német segítségre, a Pozsonyi Krónika szerint Hunt (Hont) és Pazman (Pázmán) német lovagokra támaszkodott. S hogy ez a harc eredményes volt, kitűnik abból, hogy Kézai és más források állítása szerint a királyi címet már Géza felvette, akit egyébként a külföld is Magyarország királyának tekintett. Géza fia, Szent István aztán, Koppány felkelésének leverése után, a törzsfők és a nemzetségek ellen a keleti országrészekben győzelmes hadjáratot vezetett, — miközben lehetséges, hogy Magyarországnak oly részeit is uralma alá vetette, amelyeket addig idegen hatalmak tartottak a kezükben. A győztes Géza és Szent István elkobozták a levert törzsfőnökök és nemzetségfők tulajdonában állott szláv vármegyéket s egyéb szláv földeket, ezek népeinek és területének egy részét saját vármegyéikhez csatolták s így államszervezetüket az egész akkori Magyarországra kiterjesztették. S egyidejűleg az egyes törzsek és az egész törzsszövetség közös tulajdonában állott földeket kisajátították.

3. A dolgozó szabadok helyzete az államban

Alapvetően fontos kérdés, hogy a szabad magyarok, a nemzetségek dolgozó, szabad tagjai a nemzetségi szervezet összeomlása után milyen helyzetbe kerültek. Történetíróink a kérdéssel ugyan foglalkoznak, — bár központi kérdésnek legke-

vésbbé sem tekintik, — de megoldásaik nem tekinthetők kielégítőknek, gyakran megoldásoknak sem. Az például nyilvánvalóan nem megoldás, amikor Hóman Bálint megállapítja, hogy a Szent István korabeli társadalmi rendben a közszabadok a király, illetve a vár földjén gazdálkodó parasztok voltak. Emellett továbbra is nyilt kérdés marad, hogy e szabadok a király födjére nemzetségi birtokukról miként kerültek. S ha Eckhardt Ferenc az utóbbi kérdésre a választ abban keresi, hogy a szabadokat a természetes szaporodás kényszerítette a király birtokain való letelepedésre, amelyek kisajátítás és elkobzás révén az ország területének nagy részét elfoglalták, látni fogjuk, hogy ez a megoldás, mely a földön, a dolgokon s nem az embereken való uralomból indul ki, helytelen. Egyáltalában minden oly megoldási kísérlet téves úton jár, amely élesen szembeállítja a király vagy más földesúr hatalma alá jutott szabadokat a függetlennek maradt, szabad „kisbirtokosok", a dolgozó szabad nemzetségek csoportjával.

Géza és Szent István a nemzetségi szervezetet hadjáratok útján számolták fel, a nemzetségek dolgozó tagjait, akik a régi rendet védelmezték, fegyveres erővel győzték le. A dolgozó szabadok akkor is a legyőzöttek sorába kerültek, ha főnökeiket a fejedelem elleni harcban nem követték, sőt még akkor is, ha főnökeik az államszervező háborúban a fejedelemhez csatlakoztak, mert ezek eredményeként elvesztették azt az oltalmat, amelyet nékik a nemzetségi szervezet addig nyujtott s így a győztes fejedelemnek ki voltak szolgáltatva. Ekként az összes dolgozó szabadok, egységesen, a legyőzött helyzetébe jutottak.

A Képes Krónika szerint mindaz a „nemes magyar, aki Koppány vezérhez ragaszkodott és a keresztséget és a hitet megvetette, gyalázatos szolgaságra taszíttatott". Eltekintve attól, hogy egyéb források a dolgot másként adják elő, Koppánnyal kapcsolatban oly legyőzöttekről van szó, akik fellázadtak az állami rend ellen. Ez az adat nem lehet tehát irányadó annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy a dolgozó szabadok a kialakult állami rendben általánosan milyen helyzetbe jutottak. A Képes Krónikától függetlenül is feltehető, hogy egynémely szabad az államszervező háborúk következményeként rabszolgasorsra jutott. De a rabszolgaságravetés nem lehetett nagyobb mértékben alkalmazott rendszabály. Ezt kizárja az a tömegszerep, amelyet a közönséges szabadok a már kialakult állami rendben játszottak.

A háborús győzelem mindig arra vezet, hogy a legyőzött-

tek „munkájának gyümölcse", illetve ennek egy része valamilyen formában a győztes kezébe jut, aki ilyen vagy olyan mértékben hatalmat biztosít magának a legyőzöttek munkaerején. Ezt láttuk a magyar főnökök korábbi hadjáratairól: a pásztorkor háborúinál, a honfoglalásnál és az ezt követo rablóhadjáratoknál. De a munkaerő háborús birtokbavétele nem jár szükségképpen együtt a legyőzöttek szabadságának elvételével. Ezek szabadságukat megtarthatják abban az értelemben, hogy csupán a rájuk rótt, meghatározott kötelezettségekkel tartoznak, egyébként azonban munkaerejükkel elvileg szabadon rendelkeznek, azt úgy, ott és annál értékesítik, ahogy, ahol és akinél akarják. A dolgozó szabadok a felállított állami rendben általában és közvetlenül ebbe a helyzetbe kerültek. A győztes fejedelemmel szemben a személyi függés viszonyába jutottak, néki bizonyos szolgáltatásokkal tartoztak, de egyébként szabadságukat az előbbi értelemben megtartották.

Kálmán király I. törvényének 45. cikkelye azokról a hetes várnépekről (civiles hebdomadarii) intézkedik, amelyek „szabadok, nem a királytól, de maguktól a várkatonáktól (liber non a rege, sed ab ipsis civibus)". E várnépek a királynak a törvény értelmében 8 dénár adót tartoznak fizetni. Itt a közönséges szabadok szabadságának meghatározását találjuk, a fenti értelemben. Ezek szabadok a várkatonáktól és másoktól, szabadon állhattak a várnép közé is, de nem szabadok magától a királytól, akinek a személyi függés viszonya alapján szolgáltatásokkal tartoznak.

Hogy a királyok a szabadokat személyes vagyontárgyuk, jövedelmi forrásuk gyanánt kezelték, kitűnik Szent István I. törvényének 22. cikkéből (az admonti kódex beosztása szerint idézve), amely a szolgaságra vetett szabad emberekről szól. E törvénycikk eltiltja ugyan, hogy az ispánok és vitézek szabad embert szolgaság alá vessenek. Ha azonban ezt mégis megtennék, őket csupán arra kötelezi, hogy a szabadért a királynak váltságdíjat fizessenek. S ez a váltságdíj pontosan ugyanannyi, amennyit a megelőző 21. cikkely szerint az fizet, aki más ember szolgáját jogtalanul felszabadította, vagyis aki más tulajdonát a szolgának abból való jogtalan elvonásával megkárosította. Legkisebb összege pedig 12 tinó, 12 bizánci arany vagyis 3 ezüstmárka egyenértéke, ami ebben az időben a rabszolga közönséges ára volt. A király tehát magának a szolgaságra vetett szabad után a függő munkaerő rendes forgalmi értékét téríttette meg, vagyis a szabad szolgaságra vetése esetében ugyanolyan

kártérítésre tartott igényt, mint bárki más, akinek rendelkezési köréből függő munkaerőt jogtalanul elvontak.

A királyok nem a szabadok jogait védték, hanem a szabadokon való saját vagyoni jogaikat, amikor a szabadok szolgaságra vetését tilalmazták. Szent István a szabad embert szolgaság alatt hagyta, csak ahhoz ragaszkodott, hogy az elvont vagyoni értéket megkapja, s ha a szolgaságra vetett szabad szabadságát visszanyerte, nem büntette azt, aki a szabadot szolgaságra vetette, mert megszünt a sérelem, mely vagyoni jogait érte (lásd ugyancsak az I. tv. 22. cikkét). Szent László nem törődött azzal, hogyan bánnak az urak a hozzájuk állott szabadokkal: „úgy bánjanak azok (velök), amint nekik tetszik", mondja I. törvényének 30. cikke, „mindazonáltal az ő szabadságuk épségben maradjon", — mert szabadságuk épsége előfeltétele annak, hogy a király velök szemben vagyoni jogait gyakorolhassa. E vagyoni jogokhoz a királyok mindenképpen ragaszkodtak. Kálmán király I. törvényének 45. cikkében kénytelen volt a már érintett dénáradóról azokkal a szabadokkal szemben lemondani, akik valamely urat szolgáltak. (Ugyane törvény 80. cikke a dénáradót a mások földjén dolgozó szabadok terhére még előírja.) De azért a királyok a dénáradót ezektől is továbbszedték, mert a király az Aranybulla 3. cikkelyében, több, mint száz év mulva, újra megígéri, hogy a serviensek (vitézek) birtokain nem fog szabad dénáradót szedetni. S a királyok, ennek megfelelően, a szabad emberek szolgaságra vetését továbbra is tiltották, így a dömösi apátság 1138-ban kelt oklevelében, amely szerint az apátság birtokain a szabadok közül a szolgák közé senkit áthelyezni nem szabad. A királyi szabadságvédelem jelentőségét csak a 13. században veszítette el, amikor a királyok már arra törekedtek, hogy a magánföldesuri népeket általában rendszeres adóztatásnak vessék alá, vagyis vagyoni körükbe minden magánföldesúri hatalom alatt álló személyt bevonjanak, tekintet nélkül arra, hogy ezek szabadok vagy sem.

A szabadok egyik királyi terhe az évi dénáradó volt, mely Kálmán törvényében régebbi intézményként szerepel. A szabadok nem azért fizettek adót, mert a király megvédte szabadságukat, hanem a király szabadságukat azért védte, mert neki adót fizettek. S a szabadok azért fizettek adót a királynak, mert tőle személyükben függöttek, s nem azért, mert a király az állam képviselője volt. Ebben a korban, mely ismerte az államot, de nem ismerte az állam elvont fogalmát, az adófizetés

alapja csak a személyi függés lehetett. Így a királyi adófizetés nem vitás ténye is annak bizonyítéka, hogy a szabadok a királytól személyükben függöttek.

A dénáradónak évi 8 ezüstdénárban megállapított összege Kálmán idejében körülbelül egy birka árának felelhetett meg. Túlnagy értéket tehát nem képviselt, de megfizetése mégis nehézségekkel járt, mert az uralkodó természeti gazdálkodás, a piac fejletlensége mellett a termékekre rendszerint nem volt könnyű ezüstpénzzel fizető vevőt találni s így az adófizetéshez szükséges ezüstdénárokat megszerezni. Kálmán I. törvényének 45. cikkéből azt látjuk, hogy bizonyos szabadok a határukon átutazó királynak lovat, társzekeret tartoztak adni s emellett meghatározott szolgálatokat teljesíteni (aminek ellenében csak 4 dénárnyi adót fizettek). Az Aranybullában lemond a király arról, hogy akár ő maga, akár emberei a serviensek birtokain megszálljanak. Ezt a megszállásra s az ezzel kapcsolatos élelemszolgáltatásra irányuló jogot a királyok és embereik bizonyára gyakorolták a vitézeknél alacsonyabb társadalmi helyzetben lévő közönséges szabadokkal szemben. Az 1231. évi törvényből, mely eltiltja, hogy a serviensek és az egyházak népeit gyepüvágásra, sánchányásra, építkezésre, műhelyben végzett munkára kényszerítsék, az következtethető, hogy a szabadok a királynak hasonló munkaszolgáltatásokkal szintén tartoztak. Kálmán I. törvényének 40. cikkéből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy háború alkalmával a szabadok az ispánnak, mint a király tisztviselőjének, lovakat voltak kötelesek adni s ezenkívül rendkívüli pénzadót fizetni, amely itt már tetemes összegre rughatott. (A törvényben olyan ispánokról van szó, akik 100 penzát, vagyis 100 bizánci aranynak megfelelő ezüstpénzt, amelyen 100 tinót lehetett vásárolni, szednek be a körzetükben élő szabadoktól.) Mindezek a szolgáltatások (amelyekhez más, előttünk ismeretlenek is járulhattak) együttesen súlyos teherként nehezedtek a szabadokra, akik a nemzetségi szervezet korában főnökeiknek csak alkalmilag teljesítettek szolgáltatásokat. Hasonló szolgáltatások terhelték különben a szabadokat másutt is az államalapítás után, — így a Merovingkori frankoknál, vagy a cseheknél, vagy a Russzkaja Pravda oroszainál.

A szabadok a király szolgálatában kétségen kívül katonáskodni is tartoztak, s ez szintén anyagi terhekkel járt. A fegyverrel legyőzöttek e korban mindig kötelesek a győztes seregébe katonát állítani, s ami áll a magyar főnököknek meg-

hódolt szlávokra, bizonyosan áll a királynak meghódolt szabad magyarokra is, (A szabadokat terhelő hadkötelezettség eredete nem valami a törzsszervezetben gyökerező általános honvédelmi kötelezettség. Ilyesmit a pásztorkor szabad nemzetségi szervezete nem ismert. Ennek a hadkötelezettségnek az eredete a fegyveres alávetés.) E hadkötelezettség teljesítésének módját Ottó freisingi püspök adatai alapján képzelhetjük el, melyek a 12. század közepéről valók. (Ezek az adatok közvetlenül a falusi colonusok hadkötelezettségére vonatkoznak.) A szabadok háború idején maguk közül minden tizediket vagy nyolcadikat a király seregébe tartoztak küldeni, ellátva a szükséges felszereléssel.

A király rendelkezési köre a szabadok munkaerejét illetően oly messzire terjedt, hogy el is adományozta őket. (Az orosz fejedelmek is ajándékoztak a földesuraknak szabad népeket.) Ilyenkor a király megjelölte azokat a kötelezettségeket, amelyekkel a szabad a megadományozottnak tartozott. Így a pécsváradi apátság, alapítólevele szerint, 200 szabad vitézt kapott, vagyis 200 szabadot, akik az apátságnak katonai szolgálattal tartoztak. Szent László pedig az egri püspökségnek öt tiszamenti helységet adományozott, melyeknek minden lakosa csikós, tehát feltehetően szabad magyar volt.[25] Az eladományozott szabad szabadságát megtartotta, a megadományozottat joga volt meghatározott esetekben elhagyni.

A király a szabadokkal együtt azt a földet is eladományozta, amelyen éltek. Nem földjét adományozta el a rajta levő szabadokkal együtt, hanem szabadjait a földdel együtt, amelyet megültek. Vagyis ilyen esetekben nem királyi földről van szó, amelyre szabadok utóbb betelepedtek, hanem oly földről, mely eredetileg a szabadok tulajdonában állott, s amelyet a király a rajta lévő szabadokkal együtt rendelkezési körébe vont. Ugyanaz az eset ez, amellyel már a szláv vármegyékkel kapcsolatban találkoztunk. Az a személy, aki rendelkezik egy meghatározott földterületen élő népesség munkaerejével, rendelkezik ezen a réven azzal a földterülettel is, mely a munkaerő használatának a feltétele. S hogy a király a szabadok földjével valóban rendelkezett, az Aranybulla 22. cikkéből látjuk, amely eltiltja, hogy a király disznai a serviensek erdején és rétjén, az

[25] A pécsváradi apátság alapítólevele hamisítvány, éppúgy, mint sok más, e korból való okirat. De a hamisított okiratok is visszatükröznek valódi viszonyokat.

utóbbiak akarata ellen, legeljenek. A király innen kitűnőleg használati jogokat gyakorolt a serviensek, tehát még inkább a közönséges szabadok földjein.

Az előbbiek annyit jelentenek, hogy a király a szabadokkal együtt földjeiket is tulajdonába vette. Hasonló föidkisajátítással az államalapítással kapcsolatban más országokban is találkozunk, így Norvégiában, ahol az államalapító Széphajú Harold király a közföldek kisajátítása mellett a parasztföldeket saját tulajdonának tekintette, vagy a malaj országokban. E szerint a király eredeti földtulajdona, az ország megszállásakor a vezérnek jutott szláv vármegyék és udvari birtokok területe, az államalapítással nemcsak a levert főnököktől elkobzott szláv vármegyékkel s egyéb szláv földekkel és az egyes törzsek, valamint az egész törzsszövetség közös tulajdonából kisajátított földekkel gyarapodott, mint felteszik, hanem az egyes nemzetségek közös tulajdonában állott földekkel is. A király az utóbbiakat is kisajátította. Következőleg az ország egész földterületének tulajdonosává vált, kivéve azoknak a főnöki és egyéb vagyonos családoknak szláv birtokait és nemzetségi földilletőségeit, amelyek az államszervező háborúkban a fejedelem oldalán harcoltak, vagy néki önként meghódoltak, s így birtokaik elkobzását elkerülték. Az utóbbi birtokok volnának (a királyi adományból eredő birtokokkal szemben) az ú. n. ősfoglalású birtokok. De ezek is királyi adománybirtok jellegét öltötték fel, mert birtokosaik az adott hatalmi viszonyok mellett megtartásukat a királyi kegynek köszönhették. Így minden magánbirtokjog forrásává a király vált, aki ezen az alapon minden magánbirtok főtulajdonosa s ezáltal az ország egész földjének tulajdonosa lett. A király „minden föld ura" — állapítja meg egy XIII. századbeli oklevél.

Mindez nem idegen jogintézmények átvételén alapult, hanem a korábbi magyar társadalmi viszonyok továbbfejlődésének a közvetlen eredménye volt. A magyar főnökök a szabadok alávetését, a nemzetségi földek magántulajdonba vételét, a törzsi és törzsszövetségi közföldek kisajátítását már az államalapítás előtt megkezdték; a király az ő művüket folytatta, illetve fejezte be. Azért sem kellett mintáért külföldre menni, hogy a fejedelem a levert főnökök birtokait lefoglalja s minden magánbirtokon tulajdonosi jogokat gyakoroljon. Ez győzelmének és hatalmi helyzetének természetes folyománya volt.

S az állam, melynek keretében a fejlődés betetőződött, maga is csupán a fejlődő osztályviszonyok terméke volt.

A dolgozó szabadok az államban a király szolgái lettek.[26] Zömükben nem kerültek még az alávetett osztály helyzetébe, mert személyükben csak a királytól, az államhatalom képviselőjétől függöttek. Az uralkodó osztály, mely az államhatalmat birtokolta, ha állami kizsákmányolásukból részt is húzott, egyelőre közvetlenül lényegileg idegen elemekből, hódolt szlávokból és behurcolt rabszolgákból álló alávetett osztályt zsákmányolt ki. Ez az uralkodó osztály a belháborúkból eredő zsákmány elosztásának alapján keletkezett.

4. Az állami rend

A győztes fejedelem megosztozott a zsákmányon katonai kíséretének vezető tagjaival, mint nomád elődei s mint a honfoglaló vezér a törzsfőkkel. A kíséret vezetői a legyőzött főnökök elkobzott vagyonának, szláv és egyéb szolganépeinek, állatainak, földjének egyrészét az eladományozott szabadokkal s ezek földjével együtt, örökletes adománybirtok alakjában kapták.

A formát a vármegyék és az udvari gazdaság jövedelmein való osztozáshoz az időleges hivatali birtok intézménye szolgáltatta. Az osztozás itt arra a zsákmányra is kiterjedt, mely a honfoglaláskor a vezérnek jutott. A kíséret vezető tagjai a várnépek adójában, a vámokban, a bírságpénzekben, a szabadok adóiban mint a király tisztviselő-ispánjai részesedtek. A király személyes hatalmát népein mint megbízottjai gyakorolták, s a vármegyék birtokaiból és jövedelmeiből részt juttattak a megye szláv vitézeinek, a későbbi várjobbágyoknak. (Az ispán Szent István törvénye szerint a szolgaságra vetett szabad váltságdíjából is részt kapott. Minthogy a szabad szolgáltatásaiban részesedett, az utóbbi szolgaságra vetése az ő vagyoni jogait is sértette.)

Így a kíséret vezetőiből, valamint a megyei szláv vitézekből földesúri-, katonai-, tisztviselői uralkodó osztály jött létre, amelybe beolvadtak az államszervező háborúkban ki nem irtott, a fejedelemhez csatlakozott vagy néki meghódolt főnöki és alsóbbrangú vagyonos családok (utóbbiak a későbbi királyi

[26] A serviens regis, a királyi szolga elnevezés sokkal jobban illik reájuk, mint a vagyonos szabadokra, akikre később alkalmazták.

serviensek ősei), melyek, kísérete példájára, a fejedelemnek hűséget fogadtak s így birtokaikat megtarthatták. A király, mint uralkodó, ennek az uralkodó osztálynak volt a legmagasabban álló tagja, egyben érzékelhető megtestesülése.

Ami az uralkodó osztály eredetét illeti, nincs jelentősége annak, hogy később az arisztokrácia magyar gyökerű része származását a honfoglaló főnökökre vezette vissza. A magyarság az uralkodó osztály felső rétegébe túlnyomóan a királyi kíséretből került, s ennek magyar tagjai többségükben alacsony származásúak voltak. A honfoglaló főnöki családok az államszervező háborúkban nagyrészt elpusztultak, a pártharcokban a megmaradottak is csakhamar lehanyatlottak. A dicső ősök a család tekintélyét emelik s ezért róluk akkor is gondoskodnak, ha egyébként hiányoznának. Ez áll arra a hagyományra is, amely az Árpád-családot Attilától származtatja. Ezt a hagyományt történetíróink némelyike hajlandó, merő feltevések alapján, melyek mivel sem bizonyíthatók, hitelesnek tekinteni. Volt idő Ázsiában, amikor minden valamirevaló nomád hódító magát Dzsingisz kán leszármazottjának állította.

Az állam az uralkodó osztály hatalmi szervezete volt. Rendeltetése abban állott, hogy a fennálló rendet, a dolgozók magán- és állami kizsákmányolásának a rendjét, az előbbiek ellentétes törekvéseivel szemben fenntartsa. (A szlávból való „rend" szó a magyar nyelvben az államalapítás korszakában jelent meg.) Már a magyar állam magva, a Pribina-féle szláv állam, a dolgozók fékentartásának eszköze volt. A honfoglalás után a magyar főnökök javára játszotta, széjjeldarabolva ezt a szerepet. S ebben a szerepkörben látjuk most viszont, amikor egységének helyreállítása után az egész magyar társadalomra ránövekedett. A kész állam ehhez képest a dolgozóktól külön- és velük szembenálló uralmi szervezetként jelent meg. Az államot jelölő eredeti magyar kifejezés, az „úrság" (uruság), melynek mai alakja az „ország" szó, az orosz „goszudarsztvo" szóhoz hasonlóan, az állam lényegét tükrözi, mikor az uralomra utal.

A rómaiaknál az államhatalom jelképe a fasces volt: egy dorong köré nagy csomó nádvesszőt kötöttek, s ebbe a vesszőnyalábba élével kiálló hóhérbárdot dugtak. A fasces birtoklója polgártársait megvesszőztethette vagy akár le is fejeztethette. Kálmán király I. törvényének előszavában a kard a magyar államhatalom jelképe: „Mert nem ok nélkül vagyon, hogy kardot hordoz a király. Istennek szolgája ő, ki megtorolja annak harag-

ját a gonosz cselekvőkön, mert a fejedelmek... a gonosznak rettentésére vannak". A kard, mint az államhatalom jelképe, az állam leglényegesebb elemét, a dolgozó társadalomtól elkülönült fegyveres erőt jelképezi. A fegyveres erő feladata az, hogy a fennálló rendet fenntartsa, támadásokkal szemben közvetlenül fellépve, egyébként pedig az állami jogrend tiszteletbentartását egyszerű létezésével kikényszerítse.

Az állami jogrend, az állam rendeltetésének megfelelően, mindenekelőtt a fennálló tulajdoni s az azzal egybekapcsolt uralmi rend szolgálatában állott. Szent István I. törvényének 35 szakasza közül a tulajdon védelmével, biztosításával, viszonyainak rendezésével 20 foglalkozik, II. törvényének 15 szakaszából a tulajdonra 10 szakasz vonatkozik.

Ehhez fűződően azzal a nézettel is találkozunk, hogy a magántulajdont Szent István hozta be. Ez a felfogás ebben a formában téves. A magántulajdon intézménye már a vadászkorban fennállott. De magvában annyiban helyes, hogy a magántulajdonnak az az alakja, amely idegen munkával és munkatermékkel való rendelkezést, másokon való uralmat foglal magában, tehát a magántulajdonnak fejlettebb, társadalmilag egyedül lényeges alakja, a társadalmi rend, a termelőviszonyok alapvető intézményévé az államalapítás korszakában vált. A magántulajdonnak ez az uralmi alakja, az állati és emberi termelőeszközök magántulajdonával, már a pásztorkorban megjelent, s a társadalomban már ekkor fontos szerepet játszott. De a termelők többsége ebben a korban anyagi függetlenségét még megtartotta. Az államalapítás korszakában azonban a társadalom termelőviszonyai gyökeresen átalakultak. A termelők munkaereje a király és az uralkodóosztály tagjainak rendelkezése alá került, ezek magántulajdonává vált. S a munkaerő magántulajdona összefonódott a föld magántulajdonával, mely már a honfoglalás után feltűnt, s az államalapítás korszakában, a közföldek kisajátítása után, a földre vonatkozó tulajdon általános alakja lett. Az állam, Szent István törvényei elsősorban a magántulajdonnak ezt a kettős uralmi alakját, ennek megtestesüléseit, a királyi birtokot, az adománybirtokot, az egyházi birtokot védelmezték, s nem a magántulajdon eredeti alakját, a személyes használati tárgyak magántulajdonát, mely egymagában védelemre alig szorult volna.

Az új tulajdoni rendben persze a személyes használat és fogyasztás tárgyainak magántulajdona is támadásoknak volt

kitéve. Tolvajlások ugyan előfordultak, a fejlődő vagyoni ellentétek alapján, már a pásztorkorban is. Az állami rendben azonban nagy méreteket öltöttek, sőt egyenesen társadalmi csapássá váltak. A termelők mukájának egyrészét a király és az uralkodóosztály elsajátította, a megmaradó rész pedig létük normális fenntartását nem biztosította. A források már I. Béla idejéről szólva, „a nép elszegényedését és ínségét" emlegetik. Amit munkájukkal megszerezni nem tudtak, lopás útján pótolták. A lopások mindjobban elharapóztak és a tolvajok elleni védekezés, ennek megfelelően, a törvénykönyvekben mind nagyobb helyet foglalt el, s a törvénykönyvek ugyanakkor a tolvajokat mind szigorúbb büntetéssel fenyegették. A lopással, ezzel a törvény szerint „szörnyűséges" (mert a tulajdon szentségét sértő) dologgal Szent István I. törvényének 35 cikkéből egy, II. törvényének 15 cikkéből kettő, Szent László II. törvényének 28 cikkéből már 17 cikk, százalékban kifejezve 3·5, 14 illetve 61% foglalkozik. S a büntetési tételeket nézve, Szent László korában már valóságos statáriális törvényhozással állunk szemben, mely egy tyúk vagy lúd áránál nagyobb érték ellopását halállal büntette. (II. törvény, 12. cikk.)

Az állam megteremtette, elsősorban a magántulajdon védelmében, a büntetőjogot, mind eljárási, mind anyagi részében. Az államal együtt megjelent a király, a nádorispán, az országbíró, a megyésispán, a megyés királybírák bírói hatósága, ezek bírósági segédjeivel, a poroszlókkal együtt. Nyelvünkbe ekkor vonultak be a pecsét, a vádol, perel, patvar, szavatol szavak, melyek a bírósági eljárás egyes mozzanataira utalnak. Megjelentek — legnagyobbrészt már Szent István törvénykönyvében — az elrettentő, meggyalázó büntetések, a kopasztás, a megbélyegzés, a bezárás, a korbácsolás, a vérig vesszőzés, a kézvesztés, az orrlevágás, a füllevágás, a nyelvkivágás, a megvakítás, a rabszolgának eladás, az akasztás s a büntetés végrehajtásának eszközei és szervei, a tömlöcök s az ekkor börtönöknek nevezett hóhérok.

A büntetések barbársága nem a kor barbárságában, hanem az állami rend szükségleteiben találja magyarázatát, amint lényegében maga a büntetés intézménye is. A vadászkorszak őskommunista vad hordájában a bűncselekményeket s a büntetést alig ismerték, ha pedig mégis büntetni kellett, a legsúlyosabb büntetés a hordából való kizárás lehetett. A barbár pásztorkorban, amikor az osztályviszonyok fejlődésnek indultak, a

nemzetségnek ugyan a bűncselekmények rendszeres megtorlásáról már gondoskodnia kellett, de a megtorlás, a társadalom szabad szervezetének megfelelően, általában nem tulajdonképpeni büntetésben, hanem vagyoni elégtételadásra való kényszerítésben állott. Ennek nyomát még az állami korszakban is megtaláljuk, így Szent István törvényében, mely emberölés esetére vagyoni elégtétel adását (az ú. n. vérdíj fizetését) írja elő. Ugyan a bűnös rabszolgának való eladására is sor kerülhetett, de csak olyankor, amikor ez a vagyoni elégtételt megfizetni nem tudta, úgyhogy az utóbbit eladási árának kellett fedeznie. Hasonló eljárással, a fizetésképtelen adóssal szemben, a Váradi Regestrum korában, a 13. század első felében is találkozunk. A fenyítő büntetések azonban, így a megkorbácsolás, csak háború idejében játszottak szerepet, mint a katonai fegyelem fenntartásának eszközei. A pásztorvilágban a valódi büntetőjogot csupán a nomád birodalmak osztályállama ismeri. S amint a nomád pásztorbirodalmakban az alávetett osztály fékentartására barbár büntetéseket alkalmaznak, úgy a barbár büntetőeszközöket a magyar állami rend sem nélkülözhette.

Régi vitakérdés, hogy az ispánok hatósága a közszabadokra, vagyis a dolgozó szabad magyarokra a Szent István-kori államszervezetben mennyiben terjedt ki. Meg lehet állapítani, hogy az ispán gondoskodott a szabadokkal szemben az országos törvények végrehajtásáról, így a büntetőtörvények alkalmazásáról, az egyházi tized beszolgáltatásáról, beszedte tőlük a dénáradót, a rendkívüli hadiadót, igénybevette őket közmunkára, gyakorolta velük szemben a megszállás jogát és hadkötelezettségük teljesítésére szorította őket. Kétségtelen tehát, hogy az ispánok hatósága a szabadokra messzemenően kiterjedt.

Az előbbi kérdés mögött azonban egy lényegesebb kérdés húzódik meg. Ez a kérdés abban áll, hogy az államszervezet mennyiben terjedt ki a szabadokra, mint termelőkre, mennyiben érintette rendelkezési szabadságukat munkaerejükkel és munkájukkal. A választ erre a kérdésre megtaláljuk az eddigiekben. A szabad magyarok munkaerejükkel nem rendelkeztek többé teljesen szabadon, munkájuk egyrészét elsajátította az állam (ill. az abban megszervezett uralkodóosztály), amely még munkaerejük eladományozásának jogát is gyakorolta.

Nemcsak arról a közjogi vonatkozásról van tehát szó, hogy az ispánok a szabadokkal szemben hatósági jogokat gyakoroltak, hanem arról a mélyebben fekvő anyagi összefüggésről is,

hogy a szabad magyarok az államban és az állam által munkaerejük szabadságát elveszítették. Ha azután a dolgokat ebben az összefüggésben szemléljük, az is kitűnik, hogy a szabadok az ispánnal elsősorban nem mint hatósággal állottak szemben, hanem mint munkájuk elsajátítójával s mint annak az erőnek a birtokosával, amely őket munkájuk átengedésére kényszerítette. Az ispán részesedett az őket terhelő dénáradóban, a rendkívüli hadiadót neki fizették, ha megszállott náluk, élelmezték, sőt mint az 1231. évi törvény alapján következtethető, műhelyében, építkezéseinél közvetlen robotmunkát teljesítettek; s mind e szolgáltatások teljesítését az ispán fegyveres ereje biztosította.

Az államot az eseménytörténet is a tulajdoni rend védelmezőjeként mutatja be. Így nyujtott az állam tisztviselőivel és fegyveres erejével védelmet 1113-ban a zobori apátnak, amikor az apát munkásnépe a csehek betörését arra használta ki, hogy az úri tartozások lerovását megtagadja; vagy 1218-ban a pannonhalmi apátnak, amikor a somogyi Zselic-erdő „gyüsznóóvjai" az apáttól „el akartak szakadni", s a nádorispán fékezte meg őket. Így látjuk működésben az állami büntetőjogot 1234-ben, mikor a pannonhalmi apát jobbágyai és szolganépei megtagadták azokat a szolgáltatásokat, melyekre őket bírói ítélet kötelezte. Az országbíró a főbűnösöket leberetvált fejjel vitette a nyilvános piacon körül, „hadd lássa mindenki, mi a büntetése annak, aki ura ellen fellázad és törzsalkodik".

Voltak úri birtokok, amelyeket az állam a megvédésükhöz szükséges fegyveres erővel közvetlenül ellátott. Ilyen volt a pécsváradi apátság, mely alapítólevele szerint azért kapott a királytól 200 szabad vitézt, hogy ezek a „kolostort fegyveres kézzel védelmezzék, hogyha netalán a vidéken valamely lázongás támadna".

Az államban az egész és a részek egymáshoz szorosabban kapcsolódtak, mint a nemzetségi szervezetben. A nemzetségek az utóbbi mellett lényegében önállóak voltak, ügyeiket önállóan, saját közegeik által intézték, s a törzsnek, illetve a törzsszövetségnek csupán a hadi és külső ügyek intézését engedték át. S a nagycsaládok a nemzetségen belül szabadságban éltek. Az államban csökkent az alsóbb szervek, a vármegyék önállósága a központi államigazgatással szemben. Az utóbbi az ügyek egész sorát saját hatáskörébe vonta. Szent István törvényei a tulajdon, az egyház viszonyait az egész lakosságra kiterjedő hatállyal rendezték, előírták a lopás büntetését stb. A vármegyék

előljárói tisztjüket központi megbízás alapján töltötték be. S a vármegyék, az országos törvények végrehajtói, a nagycsaládok életébe sokféleképpen beleavatkoztak, megadóztatásuktól, munkára kényszerítésüktől kezdve egészen a böjtnapok megállapításáig. A nagycsaládok szabadsága szükségképpen megszűnt, mihelyt munkaerejüket kizsákmányolták, mert munkájuk elsajátítását csupán életviszonyaik kényszerszabályozása biztosíthatta.

Az egész és részek szorosabb — állami — összefogását az osztályviszonyok fejlődése tette szükségessé. Az uralkodóosztálynak a részekben szétszórt elemei egymagukban nem voltak már elég erősek ahhoz, hogy saját körükben a kizsákmányolt dolgozókat féken tudják tartani. Uralmukat csak központilag irányított államhatalom tarthatta fenn, mely az egész uralkodóosztály összpontosított és megszervezett erejével léphetett fel, ha valamelyik részben a fennálló rendet veszély fenyegette.

A részek szorosabb alárendelésére irányuló folyamat megindult már a nemzetségi szervezet keretében, a társadalom osztályjellegének fejlődésével párhuzamosan. A magasabbrangú főnökök már a honfoglalás után arra törekedtek, hogy az alacsonyabbrangú főnököket maguknak szorosabban alárendeljék. Ha ebben alanyi célkitűzéseknek is engedelmeskedtek, törekvésük megfelelt a fejlődő osztálytársadalom tárgyi szükségleteinek.

5. Az egyház megszervezése

Az osztályuralom nem nélkülözheti az állam mellett az egyházat sem, azt a szervezetet, mely fenntartásához a fegyveres erő mellé a vallás eszmei erőit szolgáltatja. A vallási hitek a tabu intézményének a segítségével már az őskor vadásztársadalmában támaszai voltak a főnök és a vének szerény anyagi előjogainak. A pásztorkorban a vagyon és a hatalom birtokosainak tekintélyét erősítették, a nagycsaládfőtől a nemzetségfőn át egészen a vezérig. Ott, ahol a vallás, mint Polinéziában, ősi alapokon fejlődött tovább, a vallási parancsok az osztályviszonyok kialakulásával már kifejezetten a magántulajdon, a király és az osztályrend egyéb intézményeinek védelmére irányulnak, melyek érinthetetlen, „szent és sérthetetlen" tabuvá válnak. Egyszersmind a papok, akik korábban önállóan és magánszámlára űzték foglalkozásukat, szervezetbe tömörülnek, s az így

létrejött egyház, amely a dolgok és intézmények tabuvá nyilvánításának jogát gyakorolja, szorosan beilleszkedik, rendeltetéséhez képest, a létrejövő államba. Polinéziában az egyház közvetlenül a vagyonosok titkos vallási szövetségéből fejlődött ki, mely a papokat is magában foglalta, s melynek feladata a rabszolgák és a nők, tehát az elnyomottak fékentartása volt. Az osztályrendet szentesítő egyházat, az állam kiegészítő vagy központi részeként, valamilyen formában minden teljesen kifejlődött osztálytársadalomban megtaláljuk, a polinéziai Tongaszigeteken és az afrikai négerbirodalmakban, mint Dahomeyben éppúgy, mint a perui Inkabirodalomban.

A keresztény egyház tanai különösen alkalmasak az osztályuralom eszmei alátámasztására, annak ellenére, hogy a keresztény vallás eredetileg a rabszolgák és az elnyomottak hite volt, sőt éppen ebből az okból.

Az ősi alapokon továbbfejlődött vallások eredeti alakjukban nem tartalmaznak forradalmi elemeket, mert osztálynélküli társadalomban alakultak ki. A barbár osztálytársadalom igényeihez pedig, a társadalom jellegének megfelelően, barbár merevséggel alkalmazták őket. A polinéziai osztálytársadalmakban a hittételek éles határvonalat vonnak az uralkodó osztály és az alávetett osztály között. Az előbbi tagjainak sokoldalú kiváltságokat biztosítanak. Az utóbbiak tagjaira messzemenő kötelezettségeket rónak. Társadalmi rendeltetésüket, az uralkodóosztály érdekeinek előmozdítását, az alávetett osztály kordábantartását csak kevéssé leplezik. Ha Polinéziában éhínség volt, az egyház a sertést, a szárnyast az alávetett osztállyal szemben minden további nélkül tabunak nyilvánította, s így ezek fogyasztását az uralkodóosztály tagjainak tartotta fenn. Az ilyen egyház az osztálytársadalom céljait csak tökéletlenül szolgálhatja, mert ezek hittételeiben és működésében túlságosan megnyilvánulnak, s a fejlődés magasabb fokán álló osztálytársadalom igényeit már egyáltalában nem elégítheti ki.

Ezzel szemben a keresztény vallás osztálytársadalomban keletkezett, mint az alávetett osztály ideológiája. Hittételeit a civilizált római osztálytársadalom szükségleteihez kellett hozzáidomítani, s a keresztény egyház ezt a műveletet a társadalom színvonalának megfelelő fejlett módszerekkel hajtotta végre. A keresztény egyház hittételei az osztályvonatkozások szempontjából hajlékonyak, rugalmasak. A tan eredeti forradalmi elemei is továbbélnek bennük. „Aki nem dolgozik, ne is egyék . . . A

föld egyformán adatott a gazdagoknak és a szegényeknek... Bitorlásból keletkezett a magánjog..." írják a keresztény egyházi könyvek. A keresztény egyház tételei szerint Isten előtt minden ember egyenlő. Az alávetett osztály a keresztény vallást egyházi alakjában is saját törekvései kifejezésének tekinthette, annál inkább, mert az egyházi hittételek egyenesen jelszavakkal látták el a gazdagok, tehát az uralkodóosztály elleni küzdelmében. Ez persze veszélyekkel volt egybekötve, amelyeket csak csökkenthetett az a körülmény, hogy az egyház az alávetett osztály törekvéseit a túlvilági beteljesülés útjára igyekezett átterelni, „az ígéret városába" vezető útra, melynek végpontján „az elsők lesznek utolsókká és az utolsók elsőkké". A keresztény vallás, másfélezer éven át, egyházilag megszűrt alakjában is a forradalmi osztályharcok eszmei igazolásául szolgált. De az alávetett osztály, az előbbieknél fogva, a keresztény egyház vezetését általában elfogadta. S az egyház, ugyanakkor, amikor látszólag az alávetett osztály mellé állt az uralkodóosztállyal szemben, feltétlen alárendelést követelt az alávetett osztálytól az állammal, az uralkodóosztály uralmi szervezetével s az osztályállam által védett intézményekkel, a társadalom osztályrendjével szemben. „Az emberi jogot Isten a császárok és a királyok útján közli az emberi nemmel... A fejedelem Isten szolgája, hogy bosszúját gyakorolja... Mindenki hódoljon a felsőbbségnek... Minden hatalom Istentől való, az, aki szembehelyezkedik a hatalmakkal, az isteni renddel helyezkedik szembe... Rabszolgák, engedelmeskedjetek uraitoknak, mégha rosszak és gonosztévők is..." Másszóval a keresztény egyház az osztálytársadalom intézményeit éppúgy tabunak, érinthetetlennek, szentnek és sérthetetlennek nyilvánította, mint a barbár polinéziai egyház. De ugyanakkor az alávetett osztálynak, a szegényeknek is megadta azt, ami a szegényeké: az emberi méltóság elismerését, a gazdagok erkölcsi elítélését, a túlvilágra szóló ígéreteket. S éppen ennek következtében sokkal hathatósabban szolgálhatta az osztálytársadalom érdekeit, mint a barbár polinéziai egyház, amellett, hogy a civilizált osztálytársadalom magasabb igényeit is kielégítette.

Érthető tehát, hogy a középkori Európában a társadalmak osztályfejlődése nem az ősi vallás és szervezete átalakításával, hanem a keresztény vallás és egyházi szervezet átvételével járt együtt. A fejedelmek, akik az uralkodóosztály képviseletében a kialakuló osztálytársadalmat az állammal körülabroncsozták,

felismerték — Hóman Bálint kivételesen szerencsés szavával szólva — „a keresztény egyházi szervezet államfenntartó hivatását". A hivatalos keresztény hit és egyház uralomrajutása a középkori Európában mindenütt kapcsolatos az osztálytársadalom fejlődésével s különösen az ezt jelző államalapítással. Az utóbbival rendszerint többé-kevésbbé egybe is esik, mint a frankoknál, a dánoknál és norvégeknél, a morváknál, cseheknél és lengyeleknél, vagy legalább előkészíti azt, mint az angolszászoknál, illetve közvetlenül nyomon követi, mint az oroszoknál. Útját mindig a fejedelem, illetve az uralkodóosztály tagjai egyengetik, akik e közben a társadalommal szemben többnyire erőszakot alkalmaznak. Éppígy összefügg a kereszténység terjedése az osztályállam hódítás útján való megteremtésével nem osztályrendben élt társadalmakban, mint ezt például Németországnak a Karolingok által történt meghódításánál látjuk.

A dunántúli szláv társadalomban a keresztény egyházi szervezetet szintén az államalapító Pribina állította fel. S ez a szláv egyházi szervezet az alapja a magyar keresztény egyháznak, a magyar kereszténységnek, amint a szláv államszervezet az alapja a magyar államnak. Ezt kétségtelenül tanusítják a keresztény vallási és egyházi élettel összefüggő jövevényszavaink, amelyek alaprétege szláv nyelvből és pedig nagyobbrészt a dunántúli szláv papság közvetítésével került a magyar nyelvbe.

A honfoglaló magyarok vezető rétege nem űzte el a keresztény szláv papságot, mert felismerte azt a hasznot, amelyet működéséből húzhatott. (Így maradt fenn például a Pribina székhelyén, Zalaváron létesült bencés apátság s valószínűleg a pécsi egyház.) Ezek a papok azt tanították, hogy minden hatalom Istentől való, s a hódolt szlávokat engedelmességre szólították fel magyar uraikkal szemben. Ugyanazt prédikálhatták a dunántúli szlávoknak, amit pannoniai Konstantin püspök akkortájt Bulgáriában a török-bolgárok által alávetett szlávoknak: „Azáltal, hogy mi, kedves testvéreim, minden vasárnap, ha nem mindennap, ilyen oktatásban részesülünk, erőt fogunk nyerni a nemesek részére teljesítendő munkához, és a mi bérünk nagyobb leszen; és ha ezt a munkát a nemesség részére elvégeztük és az istentiszteletet befejeztük, szeretni fogjuk Istent, hogy könyörüljön rajtunk, míg nem eljövend ítélni eleveneket és holtakat."

A magyar főnököknek, akik a dolgozó magyarság alávetés-

sét a honfoglalás után megkezdték, érdekükben állott, hogy ez a tanítás a magyarság körében gyökeret verjen. Érdekükben állott akkor is, amikor a keresztény hittérítést már nemcsak a tőlük függő dunántúli szláv papok végezték, hanem mind nagyobb szerephez jutottak abban a külhatalmak előőrsei gyanánt bejött idegen papok. Egyrészük a kereszтséget maga is felvette, nemcsak a külföldi nyomásnak engedve, hanem azért is, hogy nagyobb tekintéllyel léphessen fel keresztény szolgáló népével szemben. Ezek természetesen elősegítették a hittérítő munkát a dolgozó magyarság körében. De — az előbbi okokból — a keresztény papok működését a nép körében a pogánynak maradt magyar urak sem akadályozták, mint ezt Pilgrim püspök feljegyezte. A kereszténység a magyarságban így már a rablóhadjáratok korában terjedni kezdett.

Ugyancsak Pilgrim püspök révén tudjuk, hogy az első időben keresztény és pogány magyarok a legjobb egyetértésben éltek egymással. A kereszténység terjesztésének osztályértelme el volt még ekkor burkolva, annak megfelelően, hogy az osztályellentétek is még csak lappangtak a magyar társadalomban. Az egyetértés azonban az államszervező háborúk megindításával megszakadt. A vezér és a körülötte kialakuló uralkodóosztály hatalmi törekvéseit a keresztény hit terjesztésével támasztotta alá. A kereszténység nyiltan a kialakuló uralkodóosztály harci ideológiája gyanánt jelent meg. Viszont a pogányság, a nemzetségi renddel összekapcsolt vallásos hit, az e rend szabadságát védelmező tömegek harci ideológiája lett. Ettől kezdve a társadalmi harcok száz éven át elsősorban a kereszténység és pogányság harcának ideológiai mezében folytak, bevezetve a magyar történetben azt a korszakot, amelyben a társadalmi küzdelmek vallási küzdelmek alakjában játszódnak le.

Minden bel- és külföldi forrás megegyezik abban, hogy a magyarság tömegeit erőszakkal kényszerítették a keresztény egyházba. Az egyházszervező erőszak, a fenyegetés, megfélemlítés, kegyetlenkedés, kényszer, amelyekről a források beszámolnak, egybeolvadt az államot alapító erőszakkal. Az egyház és az állam, az osztályfejlődés szülöttjei, együttesen, ikertestvérekként jöttek a világra. Amikor azt halljuk, hogy Géza „a hit megszilárdításában kegyetlenkedett", „dühöngött vonakodó alattvalói ellen", vagy hogy Szent István „irtotta a hitetleneket", a pogánysághoz ragaszkodó Tonuzóbát elevenen eltemettette, e tényekben egyúttal az államalapító erőszak megnyilvá-

nulásaival állunk szemben. A szervező erőszak egyházi téren azzal zárult le, hogy az ispánok a legyőzött nép tömegeit a papokhoz keresztvíz alá hajtották. (Lásd Szent Gellért legendáját, 11. pont.)

A kialakult állami rend azután büntetőtörvényekkel (Szent István, Szent László, Kálmán törvényei) kényszerítette a népet arra, hogy a keresztény egyház előírásait betartsa. Kezdetben többet alig érhetett el, mint a vallási formaságok betartását. De idővel a nép lélekben is kereszténnyé vált. (Nem könnyű megmondani, hogy erről mióta beszélhetünk. A németek a magyarokat a 13. században is pogányoknak vagy legalább félpogányoknak nevezték. De ebben közrehathatott a pogány kunok szerepe a 13. századi magyar társadalomban. S e mellett a németek az évszázadok óta keresztény cseheket és lengyeleket is „pogány kutyáknak" szidalmazták.) S most már a népi tudatban a pásztorkori társadalomnak megfelelő erkölcsi felfogást, amely a szabadságot mindennek fölébe helyezte, felváltotta a keresztény erkölcstan, mely a dolgozóktól az urakkal és az új rend intézményeivel szemben gondolatban, érzésben és tettben feltétlen alávetést kívánt.

Ezzel a változással járt a kereszténység behozatala erkölcsi téren. De a népi erkölcs átalakulása mellett a dolgozók anyagi életében is mélyreható változások következtek be.

A keresztény egyház uralomrajutása után a dolgozó népnek munkája egyrészét az egyházi rend fenntartására kellett átengednie. A király az egyház vezetőit, a püspököket és az apátokat földbirtokkal és szolganéppel adományozta meg. Az eladományozott dolgozók ugyanolyan viszonyban állottak egyházi urukhoz, mint szolgáló népei a világi földesúrhoz. Ezen felül pedig minden dolgozó, szabad és (önállóan gazdálkodó) szolga egyaránt, munkatermékeiből — és pedig kezdetben munkája minden termékéből — dézsmát, vagyis tizedet tartozott adni a püspököknek, akik így minden világi földbirtok társtulajdonosaivá váltak. A dézsma súlyos teherként nehezedett a szabadokra, akik a pogány korszakban a papoknak, ugyanúgy, mint a főnököknek, csak alkalmilag teljesítettek szolgáltatásokat.

Az egyház előljárói, a püspökök és az apátok, a földbirtokaikból és a dézsmából húzott jövedelem révén beilleszkedtek a társadalom uralkodóosztályába, mely általuk vált teljessé. Az egyházi rend többi tagjait: az alsóbb papokat és szerzeteseket,

részben előljáróik tartották el jövedelmeikből, részben közvetlenül a dolgozó nép meghatározott szolgáltatásokkal. Ezek is az uralkodóosztályban, illetve, amennyiben eltartásukról előljárójuk gondoskodott, az uralkodóosztály függelékében foglaltak helyet. Az utóbbi esetben ugyanabban az osztályhelyzetben voltak, mint a világi urak által jövedelmeikből eltartott katonai és egyéb elemek.

Az egyház viszont szorosan beilleszkedett az államba. Az egyházat az állam szervezte meg. A püspököket, apátokat, az egyház megszervezésekor s azután, a legtöbb állami méltóság, a király nevezte ki, aki az egyházi hittételek értelmében „Isten kegyelméből" uralkodott, mint „Krisztus helytartója", mint egy személyben „pap és király", az egyház felett állott s a fejlődő osztályrend követelményeihez képest még i kább vallási tekintély volt, mint pogány elődje, a már vallási nimbusszal övezett vezér. Az anyagi létfenntartás eszközeit az állam bocsátotta az egyház rendelkezésére. Az egyházi birtokok királyi adományból származtak és a dézsmát az egyháznak országos törvények útján az állam biztosította, behajtásához is karhatalmat nyujtva. S az egyház résztvett az állami tevékenységekben, így az igazságszolgáltatásban.

Az állam és az egyház szoros összefonódása közös rendeltetésükből, az uralkodóosztály szükségleteinek kielégítéséből eredt. Szent István „Intelmeiben" egymást kiegészítve szerepelnek az ország támaszaként a főemberek, ispánok, vitézek ereje, és a főpapok, akik „nélkül fenn nem állanak a királyok, sem országok".

Az egyházi rend a társadalmi munkamegosztás új alakját képviselte. Feladata, munkaköre abban állott, hogy olyan ideológiát tartson fenn és terjesszen, mely megfelel az osztálytársadalom gazdasági szerkezetének. Az egyházi rend így az osztálytársadalom egyik nélkülözhetetlen foglalkozási csoportjának, a világnézetet termelő és újratermelő „ideológiai rendnek" első megjelenési alakja volt; oly ideológiai szervezet és hatalom, mely egyúttal különálló anyagi szervezet és hatalom alakját öltötte fel.

Az egyház társadalmi ideológiájának számos nyoma van a 11—12. századbeli források vallási utalásaiban. Anonymus Isten kegyelmének tulajdonítja, hogy az országot Magyarország királyai és nemesei, vagyis az uralkodóosztály tagjai bírják. Az uralkodóosztályt, illetve hatalmi szervezetét, az államot meg-

személyesítő uralkodó vallási felmagasztalásával Kálmán I. törvénye előszavának idézésekor találkoztunk, mely a királyról, mint Isten szolgájáról, Isten bosszújának eszközéről emlékezik meg. Az osztályviszonyok és az állam vallási igazolásához a magántulajdon isteni eredetének hirdetése járult. A 11. század végéről való pannonhalmi összeírás megállapítja, hogy az ember minden birtokát Istentől bírja. Nem hiányoztak az alávetett osztályhoz intézett vigasztaló szózatok sem. A Szent Imre-legenda szerint: „Senkinek se legyen terhes a szegénység, mert a szegények Isten választottjai s övéké a mennyek országa", — amihez a legenda óvatosan hozzáfűzi: „de ne állítsa azt se senki, hogy a gazdagokat ki kellene zárni Isten országából."

6. *„Nemzeti" ellentétek*

Az államalapítással és egyházszervezéssel napirendre került az idegen uralom kérdése. Már Szent István Intelmeinek nevezetes mondata, amely minden bizonnyal egy idegen paptól származik: „Gyönge és törékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország", annak az uralmi helyzetnek a védelmét célozta, melyet az idegenek Szent István idejében az országban elfoglaltak.

Az idegenek uralkodó helyzete természetes következménye volt az államalapítást és az egyházszervezést kísérő körülményeknek. A hittérítésben a vezető szerep a 10. század utolsó negyedében a dunántúli szláv papság kezéből idegen, német, olasz stb. papok kezébe ment át, s a feudális egyházi urak az első időben túlnyomóan az utóbbiak közül kerültek ki. A magyar állam pedig nemcsak idegen, német segítséggel, hanem egyenesen német fennhatóság alatt jött létre.

Géza fejedelem követei együtt hódoltak Quedlinburgban I. Ottó német császárnak az utóbbi hűbéreseivel, a cseh és lengyel fejedelmekkel. Szent István és III. Ottó császár viszonyát ugyan a német és a magyar történetírók részben ellentétesen, saját nemzeti szempontjukból ítélik meg. Az előbbiek azt állítják, hogy Szent István, a királyi koronát a pápától a császár kegyéből nyerve el, német hűbéressé vált. Az utóbbiak ezzel szemben azt hangoztatják, hogy Szent István nem a császártól, hanem a pápától kapta a koronát s így királlyá koronázása az ország függetlenségét nem érintette. De az a kérdés, hogy Magyarország Szent István idejében a német birodalomtól független volt-e, nem azon az alakiságon fordul meg, hogy a magyar fejedelem közvetlenül a pápától és nem a német császártól

kapta a koronát. A koronát küldő II. Szilveszter pápa a legteljesebb mértékben függött Ottó császártól. A császárt urának nevezte, a császár őt saját teremtményének, s mindkét kifejezés viszonyukat teljesen fedi. Ebben az időben független egyház nem volt. Az országos egyházak és a pápaság egyaránt feudális hatalmak függelékei voltak, s az utóbbi felváltva hol a német császár, hol a középolaszországi feudális arisztokrácia eszközeként szerepelt.

A magyar fejedelem a királyi koronát ugyan nem a német császártól, de a német császár szolgájától kapta, s így azt végeredményben valóban „a császár ösztönzésére és kegyéből nyerte el", királlyá koronázása tehát a német hatalmi rendszeren belül, ebből eredő aktusként játszódott le. Másrészt persze az országok hűbéri viszonya sem jogi igények alaposságán vagy alaptalanságán, hanem erőviszonyukon fordul meg. A magyar király a hűbéres hódolatot a német császárral szemben éppúgy megtagadta, mihelyt erre lehetősége nyílott, mint a cseh vagy lengyel fejedelem. Már Szent István fegyverrel verte ki II. Konrád német császárt, aki a „lázadó magyarokat" — amint egy német forrás magát kifejezi — hűbéri igényei elismerésére, többek között, az egyik német kútfő adataiból következtetve, a kötelezett évi adó megfizetésére akarta kényszeríteni.

Az államalapítás mindenesetre bevezette a német hatalmi befolyás, a német hűbéresség korszakát, mely kereken száz évig, Géza fejedelemtől Szent Lászlóig tartott. Szent István halála után, Pauler Gyulával szólva, öt magyar király könyörgött és alázta meg magát a német királyok trónja előtt, akik hatalmi törekvéseiket ezúttal a kereszténység visszaállításának ürügyével fedezték. A német befolyásnak csak a császár és a pápa között kitört harc vetett véget, mely más irányban kötötte le az előbbi erőit. És ekkor s az előbbi okból, tehát Németország más irányú lekötöttsége s emellett a bizánci hatalom egyidejű hanyatlása következtében veszi kezdetét a „középkori magyar nagyhatalom" felemelkedése, amelyet csak zavarni tudott a 12. században átmenetileg újra megerősödött bizánci császárság.

A Géza és Szent István korában kialakult katonai uralkodó osztály nem állott túlnyomóan, sőt még nagyobb részében sem németekből s más idegenekből, mint azt néha felteszik. Az uralkodó osztály a fejedelmek kíséretéből és az uralmukat elismerő főnöki s más vagyonos családokból került ki. Az utóbbiak magyarok voltak, és a németek s egyéb idegenek a kíséretnek is

csak kisebbségét alkothatták a magyarokkal és magyarországi szlávokkal szemben. Az uralkodó osztály elsősorban magyarokból állott. De a vezető szerepet idegenek, főleg németek vitték. Géza és Szent István névszerint ismert főemberei túlnyomóan idegenek, többségükben németek. (Szvatopluk morva fejedelmet is német lovagok és idegen papok vették körül.) Ezek vezető helyzetüket katonai fölényüknek köszönhették. Az ázsiai nomád harcászattal szemben ők képviselték az európai feudális hadi technikát, amely a Lechmezőnél s a fejedelmek és törzsfők háborúiban győzedelmeskedett, s a kialakult államnak is legbiztosabb támasza volt.

Az uralkodó osztály vegyes jellegéhez hasonlóan az alávetett tömegek is különböző népi elemekből, elsősorban magyarokból és mellettük az ország honfoglaláskori szláv lakosságának leszármazottjaiból tevődtek össze. Nem németek uralkodtak tehát magyarokon, se nem magyarok szlávokon, amint a pásztorkorban sem török vezetők állottak szemben ugor vezetettekkel. A társadalom rétegeződése etnikai különbségektől függetlenül alapult a katonák és a termelők munkamegosztásán. S az uralkodó osztály is belsőleg a katonai erő alapján rétegeződött, csupán az utóbbi különbségei etnikai különbségekkel estek egybe.

De az a körülmény, hogy a magyarok az uralkodó osztályban a német vezető réteggel szemben háttérbe szorultak, érdekellentétet támasztott az uralkodó osztály magyar és német csoportja közt. A magyar urak nem nézhették, hogy Péter király, mint a krónika mondja, németekkel (és olaszokkal) „falta fel az ország javait", hogy „az erősségeket . . . , a kastélyokat és az országnak minden méltóságait" a magyarok helyett nekik adta, vagyis, hogy az állami rend előnyeinek nagy része idegeneknek, a német uraknak jutott.

Ez az érdekellentét felületesen nézve nemzeti ellentétnek látszik, s valóban a nemzeti szabadság és az idegen zsarnokság ellentétének ideológiai képében jelent meg. A magyar urak, a források szerint, azzal vádolták Szent István nejét, Gizella királynét, hogy „a magyar királyságot szabadságának elvesztésével a németeknek igyekszik alávetni". S Péter idejében azon panaszkodtak, hogy „fenevadak módjára ordító németek és fecskemódra csácsogó olaszok" zsarnokoskodnak kevélyen, kényükkedvük szerint a magyarokon.

Valóban azonban csak arról van szó, hogy az úri érdek-

harcokban a szembenálló csoportok különböző etnikai elemek képviselői voltak, s ezért e csoportok harci ideológiájában az etnikai ellentétek is szerephez jutottak. A magyar urakat az uralkodó osztályban a német urak egységesen háttérbe szorították. Az előbbiek az egységes sérelem következtében egységesen, mint magyarok léptek fel a „szabadságukat", vagyis az uralmuk szabadságát sértő idegen „zsarnokság" ellen. S az etnikai különbségeket az érdekharc ideológiai területén fegyvernek használták, felmagasztalva a magyar tulajdonságokat, mint Anonymus a magyarok ügyességét vadászatban és nyilazásban, és becsmérelve az idegen sajátosságokat, mint az idegen nyelv hangzásának keménységét vagy lágyságát.

De azzal a gondolattal, hogy az etnikai közösség tagjai szorosan összetartoznak, itt nem találkozunk. Az idegen uralmat képviselő Péter király és a magyar urak harcában az egyik árpádházi herceg elfogadta Északnyugat-Magyarország kormányzóságát Péter hűbérura, III. Henrik német császár kezéből. S amikor Géza herceg felkelt Salamon király ellen, aki ugyancsak az idegen uralom megszemélyesítője volt, Petrőd és Szolnok magyar ispánokat semmiféle ideológiai megfontolás nem akadályozta meg abban, hogy Gézától Salamonhoz pártoljanak. A magyar urak az idegent csak addig gyűlölték, míg az a velök szembenálló érdekcsoportban foglalt helyet. Gut és Keled Péter király dölyfös németjei közé tartoztak. De Gut fia, Vid mégis ispán lett a „nemzeti forradalom" révén hatalomra jutott I. András király alatt, mert a magyar urak érdekcsoportjában kellő időben el tudott helyezkedni. S az egész Gutkeled nemzetség ugyanebből az okból hatalmát a 11. századbeli német uralom bukása után évszázadokig megtartotta. A német feudális urak épúgy viselkedtek, mint a magyarok. A bajor urak I. András magyar királynak szövetségesei voltak III. Henrik német császár ellen, s András seregében Pozsonynál ott vitézkedett a németek ellen a német Vilunpard és Zotmund. Azok a feudális lovagok, akik Magyarországon eredetileg a német hatalom előőrseiként jelentek meg, a legnagyobb könnyűséggel fordítottak hátat a német hatalmi rendszernek, mihelyt politikai érdekeik úgy kívánták. Mi sem jellemzőbb erre, mint az, hogy a Szent László-kori Gesta, melynek szerzője a 11. század középső évtizedeinek magyar történetét magyar szempontból a német-magyar ellentét kiemelésével megírta, minden valószínűség szerint annak a wasserburgi Wecelinnek egyik ivadékától

(vagy legalább egyik ivadékának környezetéből) származik, aki a német uralmat Magyarországon Koppány leverésével megalapozta.

Még kevésbbé érvényesült az etnikai kötelék az osztályérdekkel szemben. Amikor Aba Sámuel király élére állott annak a harcnak, amelyet a magyar dolgozók a rájuk nehezedő uralom ellen indítottak, a magyar urak, akik korábban a „germán dühvel kegyetlenkedő" Péter királyt elűzték, újból behívták őt és a németeket az országba, elpanaszolva III. Henrik német császárnak, hogy Aba Sámuel „megveti az ország nemeseit és a parasztokkal és nemtelenekkel fog össze". Ugyanakkor viszont az alig felbukkant német polgárság képviselői, „Bernulf gazdag regensburgi polgár és Machtin, kiknek nagyravágyását, mert polgárok voltak, III. Henrik ki nem elégíthette", a német feudalizmus ellen Aba Sámuellel léptek összeköttetésbe (Aventinus 16. századbeli német történetíró adatai szerint). Így nyujtott kezet egymásnak, az etnikai kötelékek mellőzésével, a jobbágyság útjára került magyar pásztornép és a jobbágyságból emelkedni kezdő német polgárság — a régmult maradványa és a távoljövő csírája: a feloszló őskommunista rend és a csírázó polgári rend a jelen, a feudalizmus ellen, mely az előbbi számára útjának végpontját, az utóbbi számára útjának kiindulópontját jelentette.

Volt úgy is ebben a korszakban, hogy az etnikai egység közös jelszavakat nyujtott a magyarság két szembenálló osztályának, melyek szövetkeztek az idegen uralom elleni harcra. Ez történt Koppány és Vata felkelésekor. A közös harc ellentétes osztálycélokat szolgált. A dolgozó magyarság azért harcolt, hogy megdöntve az idegen uralmat, melynek képében az uralom számára megjelent, megdöntsön minden uralmat. A magyar urak azért harcoltak, hogy megdöntve az idegen uralmat, maguk gyakorolják az uralmat. A közös jelszó, a dolgozók külön pogány jelszavai mellett, az volt, hogy pusztuljanak a németek, az idegenek. Így a dolgozó osztály harci ideológiájába a vallásos elemek mellé „nemzeti elemek" is bevonultak.

De ez csak átmeneti jelenség volt és más nem is lehetett. A felkelések nem vetettek véget az uralmi rendszernek. S ebben a magyar dolgozók magyar urakkal is szemben találták magukat. Az érdekharcokban csak a magyar urak állottak idegenekkel etnikai csoportként szemben. A „nemzeti jelszavak" a magyar urak harci ideológiájába szorultak vissza. Ezek érezték magu-

kat az érdekharcokban egységesen magyarnak az idegenekkel szemben, s ők fejezték ki ezt az egységüket idők multával a „magyar nemzet" fogalmával, melyből kizárták a dolgozó magyarságot, s amely így nem volt más, mint a feudális urak osztályöntudatának jelképe az etnikai vonatkozások területén.

E „feudális nacionalizmus" lényegileg különbözik a polgári nacionalizmustól. A polgári nacionalizmus gazdasági alapja a polgári társadalom uralkodóosztálya, a polgárság tagjainak egymásrautaltsága a nemzeti gazdaság piaci szervezetében. S a polgárság ezen alapuló ideológiája, az általa megteremtett nemzeti ideológia, magában foglalja nemcsak saját tagjai, hanem a nemzeti közösséggé lett etnikai közösség minden tagja összetartozásának a gondolatát. A polgárság forradalmi öröksége ez, annak a történeti korszaknak a hagyománya, amelyben a polgárság kénytelen volt a feudalizmus ellen a dolgozó tömegekkel szövetkezni s így a feudális osztályokkal szemben az egész nemzet egységét kialakítani. A nemzeti ideológia azután az így létrejött egységes nemzet minden tagjától megkívánja, hogy magát a polgári nemzet érdekének, amely mint „nemzeti érdek" jelenik meg, feltétlenül alávesse, s az ezzel ellentétes magatartást árulásnak bélyegezi.

A feudális és prefeudális társadalmakban az uralkodó osztály tagjai, a birtokos urak, természeti gazdálkodásuk alapján egymástól gazdaságilag függetlenek. „Nemzeti" összetartozásuk alapja nem gazdasági egybeforrtságuk, hanem csupán politikai érdekközösségük uralkodó helyzetük fenntartásában. Uralkodóhelyzetüket viszont nem a dolgozó tömegekkel való szövetségben, hanem az ezekkel való harcban szerezték meg. Ezért, ha etnikai közösség tagjainak tekintik is magukat, e közösségbe a dolgozó tömegeket nem foglalják bele. És az etnikai kapcsolat nem tartja őket vissza attól, hogy, politikai érdekeik változásával, „nemzetükkel" szembehelyezkedjenek s olyan magatartást tanusítsanak, amely a polgári ideológia szempontjából árulásszámba megy.

A birtokos urak politikai érdekközössége az államban testesült meg, melynek rendeltetése az volt, hogy uralmi helyzetüket az ország dolgozó tömegeivel szemben fenntartsa. Az állam azonban, e belső feladat mellett, egy másik, ennek alárendelt, külső célt is szolgált. Ez a cél: megvédeni az uralkodó osztály uralmát az ország dolgozóin, más országok uralkodó osztályaival szemben; és kiterjeszteni az uralkodó osztály ural-

mát más országok dolgozóira, ezek uralkodó osztályaival szemben.[27]

A magyar állam megalapításakor csak belső feladatát teljesítette. Az állam vezetése, megszervezése körülményeinél fogva, idegenek kezébe jutott. Amikor Szent István az országból, a megszervezett államhatalom segítségével, Konrád német császárt kiverte, német urak állottak a magyar államhatalom élén, amelynek segítségével uralmukat a magyar dolgozókon más német urakkal szemben megvédték. Hogy a magyar állam külső feladatának is megfelelhessen, a magyar uraknak az államhatalmat kezükbe kellett még venniök.

A harc még Szent István életében — és Szent István ellen — megindult. Koppány felkelése mellett Vazul árpádházi herceg és a király ellen összeesküvő előkelők fellépése megett is a magyar urak hatalmi törekvéseit láthatjuk. A harc némely mozzanatát fentebb érintettük. Azt is láttuk, hogy a szembenálló „nemzeti" frontok mily kevéssé voltak szilárdak. A kérdést végül is nem a politikai harc eszközei, hanem a társadalmi fejlődés spontán erői oldották meg, melyek az idegen eredetű és a magyar urak helyzetét kiegyenlítették. Az idegen urak elmagyarosodtak, a magyar urak pedig elsajátították azt a haditechnikát, melynek ismeretén az előbbiek vezető szerepe nyugodott. A 12. század végén az államhatalom magyar nagybirtokosok kezében volt, kiknek osztályában az idegen s a magyar eredetű elemek összeolvadtak.

---

[27] Az uralkodó osztályok történetírása a feudális védelmi háborúk célját a nemzet etnikai egyéniségének, valamint gazdasági és politikai függetlenségének megvédésében látja. A valóságban a feudális ország politikai függetlensége nem egyéb, mint uralkodó osztályának független hatalma dolgozói kizsákmányolására. A dolgozók a feudális ország politikai függetlenségének a megvédésében csak annyiban érdekeltek, hogy a „nemzeti" uralkodó osztály felváltása idegen uralkodó osztállyal, mely az ország nyelvét és szokásait nem ismeri, helyzetüket átmenetileg súlyosbíthatja. Ami továbbá az ország gazdasági függetlenségét illeti, ez fejlődésének feltételévé csak akkor válik, amikor a polgári termelő erők a feudalizmusban már kibontakozóban vannak. Ettől kezdve az idegen uralom a polgári termelőerők fejlődését valóban akadályozhatja. Eddig az időpontig azonban az ország gazdasági fejlődését, amely az addigi feudális keretek között tovább folyik, nem befolyásolja. Végül az ugyan kétségtelen, hogy az idegen uralom a nép etnikai egyéniségének a fennmaradását veszélyeztetheti, s a feudális védelmi háború sikere ezt a veszélyt elhárítja. De itt meg arról nem szabad elfelejtkezni, hogy a feudális hódítás többnyire nem az ország dolgozóinak, hanem az idegen uralkodó osztálynak az etnikai felszívására vezet.

7. *Az osztálytársadalom kialakulása*

A dolgozó szabadok harca az állami rend ellen nyomban megindult, mihelyt ez kialakult. S míg az állami rend meg nem szilárdult, tömegmozgalmak, fegyveres felkelések alakjában játszódott le. Tetőpontját a 11. században, Aba Sámuel király idejében érte el, aki a hatalmat a tömegek érdekében gyakorolta.

Az adó, dézsma, robot, hadkötelezettség a dolgozó szabadokat súlyosan terhelték. Ha pedig a király a szabadokat eladományozta, munkaerejükkel az adományos úr is rendelkezett. Ettől ugyan eltávozhattak, ha velük túl önkényesen bánt. De legfeljebb urat cserélhettek, mert földjük a megadományozott úr tulajdonába jutott, és új földhöz csak új úrnál, ennek engedélyével és szolgálása ellenében juthattak. S földjükről távozniok is kellett, ha az úr követeléseinek eleget tenni hajlandók nem voltak. A veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevele — Szent István korából — úgy intézkedik, hogy „akik a főnöknő s a nővérek engedelme nélkül akarnak lakni a szent monostor hatáskörében, űzessenek ki lakóhelyükről". A pécsváradi alapítólevél pedig arra az esetre, ha az apátság szabadjai, magukénak állítva földjüket, „összevesznének a kolostorral", és az apát parancsára nem takarodnának ki, megszabja, hogy ez „királyi hatalommal kergesse ki őket s vegye el irgalom nélkül mindenüket".

Amikor a veszprémvölgyi alapítólevél a monostor földjén való letelepedést az utóbbi engedélyéhez köti, a letelepülőket földesúri terhek vállalására kötelezi, mert a monostor az engedélyt terhek vállalása ellenében adta meg. Az oklevél az új magánföldtulajdoni rend jogi alapelvét mondja ki: úri magántulajdonban lévő földet a dolgozó csak annak ellenében használhat, hogy a föld tulajdonosának földjáradékot fizet. Az a rendelkezés viszont, amellyel a pécsváradi alapítólevélben találkozunk, azoknak a szabadoknak a jogi helyzetét világítja meg, akiket a király magánföldesúrnak adományozott. Kitűnik belőle, hogy a király a szabadokat földjükkel együtt s földjáradék fizetési kötelezettséggel adományozta el. Az a feltevés, hogy az apátság szabadjai földjüket magukénak állíthatnák, nem puszta lehetőség, hanem azon a tényen alapul, hogy a föld az adományozás előtt a szabadoké volt. Az oklevél azzal számol, hogy ezek földjük királyi eladományozását elismerni nem fogják, s a földjáradék fizetését, amely annak következménye,

hogy földjük úri magántulajdonba ment át, meg fogják tagadni. Az ellenszegülő, a földesúrral „összevesző" szabadok ilyen esetben nemcsak földjükre vonatkozólag veszítenek el minden igényt, hanem a magánföldesúr egész vagyonukat elkobozhatja.

Ez volt a dolgozó szabadok törvényes helyzete: súlyos állami és egyházi terhek nehezedtek rájuk, esetleg magánföldesúri terhek is, amelyeket vagyonvesztés terhe alatt kellett vállalniok. De az uralkodó osztály velük szemben törvénytelen eszközöket is igénybe vett. Ha fel kell tennünk, hogy a hatalmasok már az állami korszak előtt igyekeztek maguknak a dolgozó szabadokat alávetni, annál inkább megtörtént ez az állami rendben, amelyben a társadalom hatalmasai már nemcsak saját magánhatalmukra támaszkodtak, hanem az államhatalommal is rendelkeztek. Ebből az időből Szent István I. törvényének 22. cikke már kifejezetten tanusítja, hogy az ispánok és a vitézek a szabadokat szolgaságra vetették. Kálmán I. törvényének 19. cikke viszont azokról a szabadokról (veteres coloni) beszél, akiket földjüktől jogtalanul megfosztottak. A szabadok szolgaságravetése, földjük elvétele s törvénytelen elnyomásuk más módjai nem voltak kivételes jelenségek. Szent István törvénye után, amely a 11. századbeli és Kálmán törvénye után, amely a 12. századeleji viszonyokat tükrözi vissza, az Aranybulla 13. cikke a 13. században azt az óhajt nyilvánítja, hogy a hatalmasok ne nyomják el és ne fosztogassák a föld népét és a szegénységet.

Az állam mással, mint kegyes óhajok hangoztatásával, mint erőtlen tilalmak kiadásával a dolgozó osztályt az úri túlkapásokkal szemben nem „védelmezte". Láttuk már, hogy Szent István törvénye, — a fentebb hivatkozott cikkely, — ugyanakkor, amikor a szabad szolgaságra vetését eltiltotta, a szabad embert szolgaság alatt hagyta, és ha ez szabadságát mégis visszanyerte, azt, aki őt szolgaságra vetette, nem büntette. Azt is láttuk, hogy Szent László I. törvényének 30. cikke a szabadokat uraiknak kiszolgáltatta: „úgy bánjanak azok (velök), amint nekik tetszik", mondja ez a törvénycikk. S ugyanez a magatartás tűnik ki Kálmán I. törvényének előbb érintett 19. cikkelyéből, mely a szabadoknak a tőlük elvett földet csak abban az esetben adja vissza, amikor másutt földhöz nem jutottak. Ha másutt elhelyezkedtek, vagyis ha magukat egy úr fennhatóságának alávetették, — földjüket vissza nem követel-

hették, ezt jogtalan elfoglalója minden további nélkül megtarthatta. A törvény a dolgozót akasztófára küldötte, ha az úrtól egy tyúk áránál nagyobb értéket lopott, de haja szálát se görbítette meg az úrnak, ha ez a dolgozót megfosztotta szabadságától vagy földjétől, mely megélhetésének feltétele volt.

Látható, hogy a dolgozó szabadoknak nem volt szükségük pogány táltosaik vallási izgatására ahhoz, hogy az új rend ellen felkeljenek. Felkeléseik abból az anyagi helyzetből fakadtak, amelybe őket az állami rend sodorta, s a pogány vallás harcuknak csak ideológiát szolgáltatott.

Első fellépésükről, amely Koppány nevéhez fűződve Somogyból indult ki, a történelem csak ideológiai jelszavaikat jegyezte fel. De Aba Sámuellel már az anyagi harc kellős közepében találjuk magunkat. Aba Sámuel nemcsak „megvetette az ország nemeseit és a parasztokkal és nemtelenekkel fogott össze", nemcsak mindig „a parasztokkal és nemtelenekkel evett, lovagolt és beszélgetett", hanem „úgy gondolkodott, hogy minden közös az urak és a szolgák között". (Képes Krónika II. 45.) Aba Sámuel a dolgozó tömegek törekvéseit képviselte, amelyek a földközösség visszaállítására, tehát a magánföldtulajdoni rend és az ezzel kapcsolatos állami rend megszüntetésére irányultak. (Történeti szerepe és sorsa Ágisz spártai királyra emlékeztet.) Célja érdekében a tömegterrort alkalmazva, egyízben egyszerre ötven előkelő urat veretett fütykössel agyon. (Szent Gellért-legenda.) Ezért az uralkodó osztály krónikás történetírói úgy emlékeznek meg róla, mint aki az eskűszegést semmibe sem véve, vért vérre és bűnt bűnre halmozva, kegyetlenül dühöngött „a magyarok" ellen. (Itt az úri történetírás az urakon esett sérelmet az egész magyarság sérelmének tünteti fel.) A magyar urak pedig a német császárnak elpanaszolták, hogy Aba rabol, gyilkol, mindenféle gyilkosságokat cselekszik, igazságot, törvényt lábbal tapod, ártatlan urakat kivégeztet, megvakíttat, olyan zsarnokságot gyakorol, hogy az egész „Magyarország" feljajdul ellene. A magyar urak Aba ellen végül is az úri Németország segítségéhez folyamodtak, s a ménfői ütközetben a győzelmet a németvezető urak szerezték meg a németeknek. Abának halála is uralkodása történeti értelmét nyilvánítja meg, akár a magyar és a német urak közös ítélőszéke végeztette ki, mint a német krónika mondja, akár a magyar urak gyilkolták le, bukása után, mint a magyar hagyomány állítja. S a közvetlen utókor emlékét is történeti sze-

repe szerint értékelte. Ha az úri történetírás véreskezű terroristát látott benne, a nép, melynek énekeiben Szent István nyomot alig hagyott, szentnek tekintette, és azt beszélte róla, hogy tetemén a sebek csodás módon behegedtek, s sírjában a ruha és szemfedő teljes épségben megmaradt. A nép vallásos tiszteletével szemben az egyház viszont Aba Sámuelt kiátkozta.

Abának, a népi ügy vértanú-szentjének bukására úri reakció következett. Péter második uralkodása alatt az osztályrend intézményeinek védelmét megszigorították. A magyar urak bevezették a bajor törvényt, mely az uralkodó osztály vagyoni és hatalmi állásának a megvédésére szigorúbb és részletesebb intézkedéseket tartalmazott, mint Szent István jogrendszere. A német krónikások erről úgy emlékeznek meg, hogy III. Henrik császár a magyar urakat a bajor joggal adományozta meg.

Péter második uralmát „nemzeti felkelés" döntötte meg. A tömegek mozgalma Vata vezetése alatt a Tiszántúlról, Békésből indult ki. Felkelésük az új rend szervezetei, az állam, az egyház és a velük kapcsolatos anyagi terhek, az adók, a dézsma ellen irányult. A királyt megvakították, az ispánokat és az állam egyéb tisztviselőit szerte az országban „csuf halállal kivégezték", a papokat és a szerzeteseket, közöttük három kivételével az összes püspököket, leöldösték. A tömegfelkelésnek, mely I. Endre királyt hatalomra juttatta, úgylátszik az volt az egyetlen tárgyi eredménye, hogy a bajor törvényt hatályon kívül helyezték.

A dolgozó szabadok utolsó nagyszabású megmozdulása I. Béla trónrajutásával kapcsolatos, kit szintén tömegfelkelés segített uralomra. A tömegek vezére ekkor, a krónika szerint, Vata fia, János volt. Béla kénytelen volt Fehérvárra a tömegek nyomása alatt országgyűlést összehívni, amelyen minden falut két vén képviselt. Az országgyűlésen nagy tömeg „paraszt és szolga" jelent meg, kik kívánságaikat a királynak választott megbízottjaik útján előterjesztették: „Engedd meg, hogy atyáink szerint pogány módon élhessünk, a püspököket megkövezhessük, a papok beleit kifordíthassuk, a diákokat (clericusokat) felköthessük, a dézsmásokat felakaszthassuk, az egyházakat leronthassuk, a harangokat összetörhessük". A nép ezúttal közvetlenül az új rend ideológiai szervezete, az egyház és az egyházi terhek ellen fordult. Béla a tömeget katonasággal verte szét, vezetőit pedig kivégeztette. Halállal büntette a pogány

papokat is, akiknek a mozgalomban nagy szerepük volt. Egyikükről, Rasdi javasasszonyról, a krónika elmondja, hogy „az igen keresztény király" addig tartotta a börtönben éhen, míg tulajdon lábait meg nem rágta és meg nem halt. A Vata-család birtokát, mely az utolsó időben a forrongások főfészke volt, a király elkobozta, illetve királyi vármegyévé alakította át (így keletkezett Békés vármegye), melynek fegyveres ereje gondoskodott a vidék lázongó szabadjainak kordában tartásáról. Ezek ideológiai befolyásolására pedig Békés és a szomszédos Bihar megye területén hat új főesperesség létesült.

Azonban a dolgozó szabadok mozgalmai túlgyakran és túlveszélyes alakban ismétlődtek meg. Szükségesnek látszott tehát, hogy a tömegek gyűlöletét az urakról és a papokról, az állam és az egyház képviselőiről, másokra irányítsák. A kereskedők és a pénzváltók alkalmas tárgynak kínálkoztak. A nép életében ugyan a természeti gazdálkodás uralma mellett csak jelentéktelen szerepet játszottak, de idegenek voltak és tevékenységüknél fogva a dolgozókkal érdekellentétben állottak. Az uralkodó osztály tehát az ő „megvetésreméltó kapzsiságukat" tüntette fel „a nép elszegényedése és insége okának", és ehhez képest egy, I. Béla király alatt kiadott rendelet megszabta minden árunak az árát, nehogy „az együgyűektől és póroktól... felesleges hasznot szerezzenek maguknak".

Ez az első példája a magyar történetben az ármegállapításnak s egyúttal az áthárítás politikai manőverének. A krónikás azután folytatja a manővert, amidőn elmondja, hogy a szegények Béla rendszabálya következtében jómódba jutottak. Kálmán király törvénye, ezzel ellentétben, továbbra is a „szegénységtől felette terhelt népről" beszél. (I. tv. 2. c.)

Mindenesetre ettől kezdve, hogy a krónikást idézzük, „a gazdagok dicsőségben éltek". A nagy tömegeket mozgósító fegyveres társadalmi harcok első korszaka I. Bélával lezárul, utána az állami rend megszilárdul. A dolgozó szabadoknak bele kellett törődniök abba, hogy az ország a királyé, az uraké és a papoké. De arra még mindig volt lehetőség, hogy az urak közvetlen birtokában lévő terület elhagyásával magukat az állami rend alól kivonják. S tényleg, a fegyveres harcok korszakának a letűnésével, a 11. század utolsó negyedében (részben azonban ezt megelőzően is), új népi mozgalom bontakozott ki vándormozgalom alakjában, a történeti Magyarország azon részei felé, amelyek az akkori magyar államnak legfeljebb laza fenn-

hatósága alatt állottak. Történészeink ezt a mozgalmat úgy írják le, mint a történeti Magyarország betelepítését a magyarság természetes népfeleslege által. Igazi hajtóereje azonban az állami rendből való menekülés vágya volt.

Szent László és Kálmán törvényei, a 11. század vége felé és a 12. század elején, gyakran beszélnek eredeti kötelékükből kiesett, kóbor, jött-ment népelemekről. Várnépek, inek (szolgák), szökevény szolgák, üzbégek (az üzbég szláv eredetű szó és elfutottat jelent) között megjelennek itt a szabadok is, azok, akik birtokukból kivetve, földönfutókká váltak (Kálmán I. törvényének 19. cikke.)

De a dolgozó szabadok sok más esetben is földönfutóvá lettek, melyekre a források kifejezetten nem utalnak. Az uraik és az ispánok, a vitézek, egyáltalában a hatalmasok önkénye elől menekülő, az uraik által kiűzött, a statáriális büntető törvények szigora elől futó szabadok mind vándorútra kényszerültek. Földönfutóvá még könnyebben is válhattak, mint a szolganép, éppen mert szabadok voltak, mert nem voltak, vagy legalább nem feltétlenül, úrhoz, földhöz kötve. Az ország megtelt így kóborló, hajszolt szabadokkal és szolgákkal.

Nyilvánvaló, hogy főleg e földönfutó elemekből kellett azoknak a „telepeseknek" kikerülniök, akik a 11. század utolsó évtizedeitől kezdve a történeti Magyarország határai felé széjjeláradtak. Hogy a vándormozgalom nem egyszerűen földhiányon alapult, hanem az úri Magyarországból való menekülés vágya fűtötte azt, az abból is kitűnik, hogy kikerülte az ország lakatlan belső részeit, amelyek az urak kezeügyébe estek. A bevándorló kúnoknak még a 13. században is jutott bőségesen az ország belsejében hely. S a székelyekkel kapcsolatban, egyéb adatok mellett, Kézai is igazolja, hogy szökve kerültek Csíkbe, a „Csigle-mezőre" — ha ezt az eseményt Attila korára vetíti is vissza.

Az osztálytársadalmakból kiinduló vándormozgalmakat rendszerint az alávetett osztályra nehezedő nyomás idézi elő. A 12. század keleteurópai, többek között magyarországi német telepeseit kivándorlásra a hazájukban mindegyre növekvő feudális terhek késztették. (Az egykorú német források a kivándorlás okát a parasztságot súlyosan terhelő szolgálatokban és adókban, a földesurak önkényeskedésében és könyörtelenségében jelölik meg.) Kétségtelen tény, hogy a székelyek tömegei a 15. század végén a román vajdaságokba az oligarchikus uralom

elől költöztek el. Azt is tudjuk, hogy Oroszországot nem kis részben azok az orosz parasztok telepítették be, akik a városok uralkodó osztálya által rendezett rabszolgavadászatok, majd később a földesúri kizsákmányolás elől az erdőségekbe és a szélekre menekültek. S a szabad kozák települések eredete közismert. Az a vándormozgalom, amely Magyarországon a 11. század végétől lejátszódott, lényegében hasonló természetű volt.

De az elvándorlás csak a dolgozók egyrészén segíthetett és ezeken is csak átmenetileg. Az egész dolgozó nép uraitól nem szökhetett el. És azokat, akik szabadabb tájakra költöztek, az úri Magyarország képviselői csakhamar nyomon követték. Magyarország nem Oroszország, ahol a roppant területek a kozákoknak évszázados függetlenséget biztosítottak. Az államszervezet fokozatosan kiterjedt a szökevényekmegszállta vidékekre. Egymásután jelentek meg itt a vármegyék, az egyházi kerületek, az úri birtokok, míg végül a magyar állam kitöltötte a történeti Magyarország földrajzi kereteit.[28]

Az állam szorosan rákapcsolódott az egész magyar társadalom testére. A dolgozó szabadoknak alkalmazkodniok kellett az állam intézményeihez. Ha megpróbálták előbb — a tömegcselekvés általános irányát nézve — erőszakkal széjjelfeszíteni az állam szorító abroncsait, majd megkísérelték a közülük való kicsúszást, végül arra kényszerültek, hogy az állami rend intézményeihez folyamodjanak oltalomért az állami rend visszaélései ellen. A király, akitől személyükben függöttek, hathatós védelmet, közvetlen személyi kötelékek hiányában, nem nyujtott. Nagyurak védelme alá helyezkedtek tehát, amiért meg kellett ugyan nélkülözhető munkájukkal fizetniök, de ennek ellenében oltalmat nyertek mások hatalmaskodásaival, sanyargatásaival, fosztogatásaival szemben. A teljes „szabadság" állapotát, amelyben elvileg csak a távoli királytól függöttek, tényleg azonban szabadságukat, vagyonukat, sőt életüket állandóan kockára tették, felcserélték egy olyan közvetlen függőségi viszonnyal, mely legalább a minimális életfeltételeket biztosította.

---

[28] A magyarság Magyarországot, történetíróink általános felfogása szerint, a királyi hatalom, az úri osztály vezetése alatt népesítette be, amelyek e téren nemzeti feladatot teljesítettek. Homályban marad előttük a benépesítés első fejezete, melynek főszereplője a nép volt, s csak második fejezetét látják, amelyben a főszerepet valóban az úri „nemzet" játszotta, de úgy, hogy az elöle menekülő népre telepedett.

Már Szent László I. törvényének 30. cikke megemlékezik azokról a szabadokról, akik „valamely püspökhöz vagy ispánhoz állottak". Ezek olyan dolgozó szabadok voltak, akik elismerték egy püspök vagy ispán fennhatóságát. Ez megvédelmezte őket, ők pedig dolgoztak neki. Alárendelődésük egy úrnak a szó teljes értelmében sohasem volt önkéntes, mert kényszerhelyzetükből fakadt. Az esetek egyrészében mégis önkéntesnek nevezhető, olyankor, amikor urukat szabadon választották. Az úr azonban alávetésükre gyakran kényszert alkalmazott. Az urak, akik nem riadtak vissza a szabadok szolgaságravetésétől, még kevésbbé tartózkodhattak alávetésük oly formáitól, melyek mellett az előbbiek továbbra is szabadok maradtak. Földjük pedig az úr tulajdona lett. Az úr rendelkezett munkaerejükkel, rendelkezett tehát földjükkel is. A királyi tulajdonon, amelybe a szabadok földjei beletartoztak, sérelem ezáltal nem esett. Látni fogjuk, hogy a király az úri földekkel is rendelkezett. Kálmán király I. törvényének 80. cikkelyében olyan szabadokról van szó, akik mások földjén dolgoznak. Ezekhez kell számítanunk a király által eladományozott és az elszegődött kóbor szabadok mellett, az urakhoz állott, magukat „commendált" szabadokat is, akiknek földje védelmezőik tulajdonába jutott.

Kálmán törvényében olyan szabadok is szerepelnek, akik a királyi várnépek közé tartoznak. (I. tv. 40. c.) Amikor pedig a források beszédesebbekké válnak, megtaláljuk őket a királyi udvarnokok között. A dolgozó szabadok, „önként" vagy kényszerítve, — olykor a királyi népektől erőltetve, amelyek terheiken könnyíteni, vagy földjeiken bővíteni akartak — a király vagy a királyi vár közvetlen szolgálatába is beállottak.

Lassanként eltüntek azok a dolgozó szabadok, akik csak az általános állami és egyházi terheket viselték, de egyébként gazdaságilag függetlenek voltak. Nem is tekintve azokat, akiket úri önkény vagy büntetőtörvény szolgaságra süllyesztett, széles rétegeik királyi vagy magánföldesuraság alá kerültek, részben, mert a király eladományozta őket, vagy, mert földönfutókká válva el kellett valahol szegődniök, részben, mert a királyhoz vagy más úrhoz „állottak". A dolgozó szabadok közvetlen függése az uraktól általánosult; a szolgaelemektől gazdasági helyzetükben lényegileg többé nem különböztek. Már Szent Lászlótól kezdve a forrásokban mindkevésbbé szerepelnek „közrendűek" (vulgares) gyanánt, ahogy őket Szent István idejében a szolgáktól megkülönböztették. Mindinkább a „falu-

siak" (villani) vagy „parasztok" (rustici) nevet viselik, az utóbbiakkal együtt.

A 13. század falusi osztályharcában még a parasztság élfrontján küzdöttek. S jogilag védettebb helyzetükben legkorábban ők vívtak ki eredményeket. De a parasztság többi része mögöttük járt. S a jogilag egységes jobbágyságban, amely a 14. századra kialakult, nyom nélkül eltüntek. Útjuk, melynek itt végpontját érintjük, a honfoglaló magyarság útját ábrázolja, melynek többsége bennük élt tovább.

Azáltal, hogy a magyar dolgozók a király szolgáiból az urak szolgáivá lettek, az osztályviszony a társadalomban általánossá vált. Az urak most már nemcsak idegeneket, hódolt szlávokat és behurcolt rabszolgákat zsákmányoltak ki, mint lényegileg az államszervezés időszakában, hanem a magyar dolgozók munkáját is elsajátították.

A magyar dolgozók úri alávetésével a magyar társadalom osztálytársadalommá alakult át. Az a folyamat, amely az osztályviszony megjelenésével már a pásztorkorban megindult, s a honfoglalás után, különösen a szláv lakosság leigázásával, hirtelen kiszélesedett, most a társadalom alaprétegére, a magyar dolgozókra is különbség nélkül kiterjedve, zárókövéhez érkezett. A szabad munka a társadalomból eltünt. Az összes dolgozók az alávetett osztály helyzetébe kerültek.

Az állam, amelyet az osztályviszony fejlődése hozott létre, a magyar dolgozók osztályalávetésének s ezzel az osztályviszony általánosításának az eszköze lett. Miután magának a magyar dolgozókat már keletkezésekor alávetette, nekik az úri hatalmaskodásokkal szemben védelmet nem nyújtott, ellenkezőleg, az urak hatalmát megnövelte azzal, hogy saját hatalmát is rendelkezésükre bocsátotta. Az államra támaszkodó urak azután a magyar dolgozókat az alávetett osztályba süllyesztették le.

Anonymus Gestájából, aki a 12. század vége felé írt, már nem szabad nép, hanem az osztálytársadalom képe bontakozik ki. Az országot „az Örökkévaló Király... kegyelméből Magyarország királyai és nemesei bírják (21). A Pannonia földjére útrakelő magyarság nála már csak „a hét fejedelmi személy, rokonságukkal, meg férfi- és nőcselédeikkel" (39), vagy, pontosabb kifejezéssel, „Árpád vezér és nemesei... férfi és nőcselédeikkel együtt" (77). A hajdan szabad népből a nemesek cselédsége lett.

S a király és nemesei az osztályrendben nemcsak bírják

az országot, hanem valójában ők maguk, a király és kísérete, az ország. A magyar „ország" szó régen „kíséretet" is jelentett. Ezt az értelmét a lengyel nyelvben, amelybe átment, mai napig megőrizte. Az ország a törzsszövetség helyébe lépett új társadalmi alakulat elnevezése. A magyar törzsszövetség magyar országgá alakult át. Ez az új fogalom, mint később a nemzet fogalma, csak az uralkodóosztályra terjedt ki. Ország és nép ellentétes fogalmakká váltak. A nép az alávetett osztályt foglalta magába. Aki beletartozott, az felülről nézve „paraszt", közönséges, durva lény volt. (A „paraszt" szó ekkor került a magyar nyelvbe a szlávból, amelyben közönségest, durvát jelentett.)

A vadászkor ismerte az úr nevét, de nem ismerte az úr fogalmát. A vadászkor ura, a főnök, a termelőkön uralmat nem gyakorolt. Hiányzott tehát még az uralmat gyakorló úr ellentétének, a parasztnak a fogalma is. Az osztálytársadalomban a termelő uralom alá került, paraszt lett belőle. Az úr fogalma viszont előbb kibővült, az uralkodó király, a hajdani főnök utódja személyével kapcsolatban, az uralom gyakorlásának a jegyével, majd hozzáfűződött, ebben az értelemben, az uralkodó osztály minden tagjához. (Ehhez hasonló nyelvi folyamat a vadászkor óta a családi életben is lejátszódott, amikor a férjből a feleség „ura" lett.) Így alakult ki az alávetett osztály tagjának elnevezésével szemben az uralkodó osztály tagjának a megjelölése. A társadalom két alaposztálya, mint urak és parasztok kerültek egymással szembe.

A vadászkorban s általában még a pásztorkorban is, a termelő munkáját szabadon és saját maga fenntartásáért végezte. Az osztálytársadalomban a munka más fenntartásáért végzett kényszermunkává változott át. Még az önfenntartásért végzett munka is más fenntartásának feltételeként jelent meg. Dolgozni most már annyit tett, mint másnak járó kikényszerített munkát végezni, mással szemben kötelességet leróni. A „dolog", „dolgozni" szó a szláv dolg-ból ered, amely tartozást, kötelességet jelent, s a magyar nyelvbe a 10—12. században, az osztálytársadalom kiépülésének a korában jutott. (V. ö.: úrdolga). Ugyanebben a korban került a szlávból a magyar nyelvbe a „robot" szó, mely mai napig megtartotta kényszermunka jelentését. Ez a szláv rab-ból ered, mely a magyar nyelvbe szintén átment. Robot tehát annyit jelent, mint rabmunka, rab módjára végzett munka.

A magyar nyelv története azt tanusítja, hogy a magyar

társadalom csak a 10—12. századokban, az érintett szláv szavak átvételének korszakában változott át osztálytársadalommá.[29] Azok a (szláv eredetű) szavaink, melyek a kialakult osztálytársadalom alávetett osztályának két főcsoportját jelölik, a „szabad" és a „szolga", — nemkülönben a szolga szó két (ugyancsak szláv eredetű) változata, a már érintett „rab" és a „cseléd" — nyelvünkbe ugyanebben az időben kerültek. Az utóbbi szavak kiszorították az osztályviszony általánosodásával az „in" szót, (fennmaradt továbbképzései az inas, ínség szavak), amint a robot is az „enő"-t, amelyekkel a magyar nyelv azelőtt a pásztorkorban csak szórványosan szereplő rabszolgákat, illetve kényszermunkájukat jelölte. Nyelvünk ugyanettől az időtől kezdve beszél a „járom", az „iga" alatt (mindkettő e korbeli szláv jövevényszó) nyögő népről. Végül szláv eredetű „parancsol" szavunk megjelenését is az úr-szolgai viszony általánosulásának e korszakára kell tennünk.

Ha az eredeti magyar nemzetségi társadalom fejlődését egymagában nézzük, ez lényegében úgy hasadt osztályokra, hogy katonai rétege, illetve ennek legerősebb csoportja, a vezér és kísérete, a társadalom termelő rétegét fegyveres kézzel alávetette. Valójában erre a folyamatra utal Alberich francia barát, aki a 13. században a magyar hagyomány alapján feljegyezte, hogy azok, akik az augsburgi csatából menekültek, (Alberich hét menekültről beszél) szolgaságba hajtották az egész népet, mely nem ment velük háborúba, és csak a tőlük eredők „nemesek a magyar földön." Az augsburgi csatából menekültek a nemzetségi társadalom katonai rétegét képviselik, azok pedig, akik nem mentek velök a háborúba, a társadalom termelő rétegét. Így az osztálytagozódás a korábbi munkamegosztás alapján jött létre, amint az egész társadalom továbbra is munkamegosztáson, a katonák-tisztviselők és a termelők munkamegosztásán alapult.

8. A földművelés kiterjedése

Láttuk korábban, hogy az osztályrend fejlődése — a magántulajdoni rendszer, amely a vezető réteg javára létrejött s az utóbbi elnyomó törekvései — a honfoglalás után a magyar

[29] Anonymus már a honfoglaló magyar társadalmat osztálytársadalomnak, éspedig feudális osztálytársadalomnak tünteti fel. Hibája abban áll, hogy a honfoglaló magyar társadalom részleges feudális vonásait általánosította.

pásztortársadalomban gazdasági válságot idéztek fel, s hogy a válságnak a termelőerők fejlesztése, a földművelés kifejlesztése vethetett volna véget. Utaltunk azonban azokra a nehézségekre is, amelyekbe beleütközik a könnyűéletű pásztornépek áttérése a fáradságos földművelő életmódra. Az állami, majd az osztályrend kialakulása kiélezte a válságot azáltal, hogy a dolgozó szabadokat általánosan megterhelte az állami és az egyházi, utóbb a földesúri adókkal is. A fegyveres felkelés, a lopás elharapódzása, a tömegméretben fellépő csavargás és elvándorlás a válság kifejezései s egyúttal kiélesedésének tünetei voltak. De a társadalom osztályfejlődése a válság orvosszerét is kitermelte. Az egyház által támogatott államhatalomban oly erő létesült, melynek működése arra irányult, hogy a dolgozó szabadoktól a rájuk rótt kötelezettségek teljesítését kikényszerítse. Az állami rend megszilárdulásával a kényszerítő erő még hatályosabbá vált. A kötelezettségek teljesítésére irányuló kényszer pedig egyértelmű volt a termelőerők fejlesztésének, a földművelés kiterjesztésének a kényszerével. A dolgozó szabadok termelése a rájuk rótt terhet csak a földművelés kiterjesztése útján fedezhette. És kötelezettségük kikényszerítése mellett létüket csak úgy tarthatták fenn, ha a földművelést kiterjesztették. A társadalom osztályfejlődése így két ellentétes irányzatot hívott életre. Az egyik a társadalmat növekvő mértékben válságba sodorta, a másik a válság orvosszerét növekvő mértékben kitermelte. A két irányzat küzdelméből az utóbbi került ki győztesen, a társadalom gazdasági válságának végetvetett a termelőerők fejlődése, a földművelés kiterjesztése. A társadalom nem annyira az osztályrend fejlődése, mint inkább annak elégtelensége miatt szenvedett. Betegségét, amelyet az osztályfejlődés megindulása és kibontakozása okozott, ennek betetőzése gyógyította meg.

A két irányzat párhuzamossága folytán egyrészt azok a jelenségek, melyek a válságot kifejezték, másrészt a földművelés s az ezt kikényszerítő erő, melyek a válságot orvosolták, párhuzamosan és kölcsönhatásban fejlődtek. A földművelés térfoglalása a magyar pásztorvilágban már a honfoglalás után megkezdődött, amikor a főnökök a dolgozó szabadok alávetéséhez hozzáfogtak. De a 10. század közepén a magyarság nagy többsége még pásztoréletet folytatott, s a földművelést, az állami és osztályrend nyomása alatt, csak igen fokozatosan, hosszú idő alatt terjesztette ki. Az átmenet sokkal súlyosabb

volt, semhogy máról-holnapra lejátszódhatott volna. Azok az adatok, melyekből újabban már viszonylag korai időben, Szent István alatt, a földművelés uralmára következtetnek, ennek megcáfolására nem alkalmasak. Helyes értékelésükhöz szemelőtt kell tartani, hogy a magyar társadalomban eredetileg két társadalom egyesült, a pásztorkodó magyarság társadalma és a földművelő szláv társadalom. Magyarország lakosságának többsége már a 10. század közepe táján földművelő lehetett, főleg a behurcolt hadifogoly munkaerő révén, mely a földmíveselemet gyarapította, a nélkül, hogy a magyarság többsége az lett volna. A szóbanforgó adatok nem igazolnak többet, minthogy a társadalom többsége, mely főleg nem-magyar eredetű elemekből állott, Szent István idejében földművelő volt; ezt a tényt fejezik ki s nem a magyarság többségének termelőmódjára vonatkoznak.

Géza és Szent István idejében, a 10. század utolsó és a 11. század első évtizedeiben, a földművelés a magyarság körében mindenesetre továbbterjedt. Megjelentek az állami és egyházi adók, s az állami és egyházi szervezet kikényszerítésük, tehát a földművelés kiterjesztése irányában hatott. De az eredmény ekkor még túl messzemenő nem lehetett. Szent Gellért erről az időről azt jegyzi fel, hogy a magyarok csak a lóhoz és az istállóhoz értenek. A tihanyi alapítólevél, amely majdnem két évtizeddel Szent István halála után kelt, még mindig oly viszonyokat tükröz vissza, melyekben a földművelésnek az állattenyésztéssel szemben kis szerepe van. A Szent István halálát követő, mintegy negyed évszázadig tomboló fegyveres osztályharcok is arra mutatnak, hogy az állami rend terhei a dolgozó magyarságra ekkor még alig elviselhető súllyal nehezedtek, hogy tehát termelőerői azoknak a követelményeknek, amelyeket az állami rend velük szemben támasztott, még jóval alatta maradtak. De hogy a földművelés Géza és Szent István alatt valamelyest mégis fejlődött, ha nem is az egész országban, legalább a Dunántúlon, következtethető abból, hogy utánuk a fegyveres osztályharcok központja innen a Tiszántúlra helyeződött. Koppány felkelése még a Dunántúlról indult ki, Vatáé és fiáé már a Tiszántúlról. A Dunántúlon, ahol az állami és egyházi szervezet legelőször vert gyökeret, az állami nyomás súlyát a termelőerők fejlődése már csökkentette, míg a Tiszántúlon, ahol az uralkodó osztály szervezetei újabb keletűek voltak, a nyomás még teljes súlyával érvényesült.

A földművelés jelentősebben fejlődhetett az I. Béla uralkodásától, a fegyveres harcok korszakának lezárulásától Szent László haláláig terjedő időben, a 11. század utolsó évtizedeiben. A dolgozó szabadok ebben az időben nagyszámban kerültek földesúri hatalom alá, mint kezdődő összefoglalásuk a régebbi földesúri népekkel falusiak, parasztok elnevezés alatt mutatja. A földesúri hatalom alá került szabadok termelésének a földesúri terheket is fedeznie kellett, és a földesúri igények teljesítéséről gondoskodott a megszilárdult államhatalom s a pogányságon győztes keresztény egyház. De azért a szabadok az úri szolgálatba korántsem törtek be még teljesen. A termelőerők fejlesztése, a nehéz munka helyett tömegesen választották még a lopás könnyebbnek látszó megoldását, amiről Szent László statáriális törvényhozása világosan tanúskodik. És Szent László egyik törvénycikke, mely a király házáról vagy sátráról beszél, oly társadalomra vet fényt, amelyben a pásztorélet szokásai még teljes elevenséggel élnek.

A fordulópont Kálmán király uralkodásának idejére, a 12. század elejére tehető. A honfoglalással megindult fejlődés eredményei a termelésben határozott formában először ekkor jelentkeznek. Kálmán törvényei már lényegesen más gazdasági viszonyokat szabályoznak, mint Szent István törvényei. Az ezüstpénz a pénzbüntetésekben az állatpénzt kiszorította. A törvények intézkednek az ezüstpénzben lerótt állami adóról, a kereskedelmi és hitelügyletekről és részletesen foglalkoznak a törvénykezési eljárással, annak jeléül, hogy a jogi élet bonyolultabb lett, amihez képest az általános bírói szervezetbe bevonják az értelmiséget képviselő egyházat. Mindez az árutermelés fejlődésére mutat, amely mögött a termelőerők fejlődése, a földművelés kiterjedése áll. Ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok is szilárdultak. A dolgozó szabad, aki fejét a földművelésre adja, felhagy a lopással. A tolvajlás már nem lépett fel járványszerűen: a törvény enyhébb lett, halállal már csak a lopás súlyosabb eseteit büntette. A földművelés ugyan az egész törzsökös magyarság legfontosabb termelőágává még távolról sem vált. (A 11. század előrehaladásával a magyarság törzsökös elemeit mindinkább meg kell különböztetni elmagyarosodott szláv és egyéb elemeitől.) Guibert nogenti apát és társai, akik 1096-ban, Kálmán idejében, az 1. kereszteshadjárat résztvevőivel az országban jártak, a toronymagasságú asztagokon kívül, melyek nyilván az ország szláv gyökerű földművelésének

a haladásáról tanúskodtak, töméntelen nyájról, gulyáról, a lovak végtelen sokaságáról, s ekként még mindig az állattenyésztés előtérben állásáról számolnak be. Az is az állattenyésztés hagyományos formájának fennállására mutat, hogy a szabadoktól háború esetén lovakat lehetett beszedni. (A sok legelő az országban a 2. kereszteshadjárat résztvevőinek még a 12. század közepén is feltűnt.) A törzsökös magyarság termelő életében még mozgékonyabb volt, mint a földművelő népek. Kálmán még éppúgy kénytelen volt eltiltani, hogy a falu templomától messze távozzék, mint Szent László. (Ez a tilalom, mint láttuk, szláv eredetű földművesfalvakra is vonatkozhatott.) S termelőerőinek fejletlensége is uraival még mindig összetűzésekre vezet, melyek következtében vándorútra kel. Kóbor tömegei még mindig az ország szélei felé áramlanak, hogy a nehezen elviselhető állami rendtől szabaduljanak. A 12. század eleje tehát fordulópontnak a törzsökös magyarság termelésében csak annyiban tekinthető, hogy a pásztorkodás és a földművelés korszakai között átmenetet képvisel, ami mellett ezek viszonylagos súlya országrészenként még erősen különböző volt. A földművelés a Dunántúlon már közel lehetett ahhoz, hogy a törzsökös magyarság uralkodó termelőágává váljék, a Délvidéken, a Duna alsó folyásának környékén is jelentős szerepet játszhatott, míg az Alföld északibb részein az állattenyésztést még mindig csak kiegészítette, akárcsak a pásztorkorban, ha fontossága azóta kétségtelenül itt is nőtt.

A 12. század folyamán a dolgozó szabadok földesúri hatalom alá süllyesztése lényegileg befejeződött. S a földművelés a törzsökös magyarság körében csak ebben az évszázadban haladt annyira előre, hogy bélyegét a század végén többségének termelőmódjára már ráütötte. Ebben az időben tehát az osztályrend gazdasági alapja fokozatosan kiépült s ezzel párhuzamosan a társadalom gazdasági válsága elsimult — habár a menekülő elvándorlás a gazdaságilag megalapozott osztályrendből is továbbtartott.

A törzsökös magyarság főfoglakozása azokban az országrészekben, amelyekben zöme élt, a Dunántúlon és a Délvidéken, ha itt talán még nem is annyira általánosságban, mint amott, a 12. század végén már az ekés földművelés volt. S a földet itt véglegesen letelepülve, állandó falvakból és már túlnyomóan a szabályozott talajváltórendszer, sőt a Dél-Dunántúlon feltehető-

leg már a kétnyomásos rendszer szerint művelte meg. Csak kisebbsége élt még pásztoréletet, főleg az északibb Alföldön, ahol a lassan terjedő földművelésben még a vad talajváltórendszer uralkodott. Itt a sátorozás még a 13. században is dívott, és a külterjesen űzött állattenyésztés az egész középkoron át s még azután is a legfontosabb termelőág maradt. Ennek következtében Magyarország a nemzetközi árucserében a földművesiparos nyugati Európával szemben még sokáig állattenyésztő országként szerepelt. (Azok az újabb ásatások, amelyek a 13. és 16. századi duna-tiszaközi magyar települések szerszámkészletét felszínre hozták, kétséget kizáróan bebizonyították, hogy a magyarság ezen a vidéken, a honfoglalástól kezdve az egész középkoron át, elsősorban állattenyésztéssel foglalkozott.)

A földművelés 10—12. századbeli fejlődésének a képe, amint ezt az előbbiekben bemutattuk, az osztályviszonyok segítségével értelmezett kevésszámú termelési adat és ezek kiegészítéseként a népesedési viszonyokra vonatkozó adatok alapján rajzolható meg. Magyarország és egyes részeinek középkorvégi népessége a rendelkezésre álló adatok alapján nagyjából kiszámítható. Az ország honfoglaláskori népességéről, mely a középkor végére felnövekedett, szintén van megközelítő fogalmunk. Így a népesség számát és sűrűségét, hozzávetőlegesen, mind az egész országra, mind egyes részeire nézve, a honfoglalás és a középkor vége közé eső meghatározott időpontokban is megállapíthatjuk, szemelőtt tartva azokat a történeti tényeket, amelyek a középkori Magyarországon a népszaporodást és ennek ütemét az egyes országrészekben befolyásolták. Meghatározott népsűrűségnek azonban adott természeti viszonyok mellett a termelőerők meghatározott foka felel meg, mert az utóbbi az előbbinek feltétele. Ezért a termelőerők állapotára a népsűrűségből is következtethetünk. Ez a következtetés megerősíti s egyben konkretizálja azt az eredményt, amelyet az osztályviszonyok ismeretében a termelési adatokból nyerünk. A népsűrűség 1200 körül a legjobban betelepült Dunántúlon és Délvidéken km²-kint 10, míg az északibb Alföldön 3 körül járhatott. Ezek a számok a termelőerők állapotáról, hozzávetőlegességük mellett is, tájékoztatást nyujtanak. Láttuk korábban, hogy a germán Európa népsűrűségét átlagosan, tehát nemcsak a lakottabb területeken, már a 9. századra vonatkoztatva km²-kint 10 főre teszik. A termelőerők, ebből kitűnőleg, Magyarország leghaladottabb részeiben is csak a 12. szá-

zad végére fejlődtek fel arra a fokra, amelyen Németországban átlagosan már a 9. században állottak.

A magyarországi szlávság egyrésze már a 9. században fellépett a termelőerőknek arra a színvonalára, amelyet a törzsökös magyarság általánosságban a 12. század végén ért el. A 9. század óta a szláv eredetű népesség termelőerői is fejlődtek, úgyhogy a termelőerők szóbanforgó színvonala a 12. század végén az egész magyar társadalom termelőerőinek általános fejlődési fokát képviseli. A termelőerőknek ez a színvonala a társadalmi fejlődés lépcsőzetében a barbárság felső fokának — az ekés földművelés termelőmódjának — felel meg. A törzsökös magyarság tehát a 10—12. századok alatt a barbárság középfokáról ennek felső fokára jutott, „kultúrnéppé" vált a szó eredeti értelmében, amely földművelőnépet jelent és kifejezi, hogy minden kultúrfejlődés alapja a földművelés.

Ezért a fejlődésért nagy árat fizetett. A dolgozó magyarság tömegei, elveszítve gazdasági függetlenségüket, az alávetett osztály helyzetébe süllyedtek, és a könnyű pásztorélet helyett a földművelés nehéz munkájára kényszerültek.

A magyar nyelvnek a munkára vonatkozó, e korbeli szláv jövevényszavai az átalakulás lényegét világosan szemléltetik. Ha „dolgozni" eredetileg annyit jelentett, mint másnak járó kikényszerített munkát végezni, a „munka" szónak eredeti szláv értelme, ami kín, gyötrelem, a munka technikai jellegének megváltozására is utal. E szó átvétele a munka fogalmának a jelzésére nemcsak azt fejezi ki, hogy az önfenntartó szabad munka helyébe más számára végzett kényszermunka lépett, hanem azt is, hogy a pásztorkodás könnyű munkája helyét a földművelés nehéz munkája foglalta el; azt szemlélteti tehát, hogy a munka mind társadalmi, mind technikai szempontból játékosan könnyed tevékenységből keserves teherré változott.

Ez az osztályrend műve volt. De azért az osztályrend a haladás erőit képviselte. Az elnyomás és kizsákmányolás, a terhek, amelyekkel a dolgozó tömegeket sujtotta, ezeket arra kényszerítették, hogy a társadalom termelőerőit kifejlesztve, a pásztorkodásról a földművelésre térjenek át és ezáltal megnöveljék a termékfelesleget, amellyel a társadalom rendelkezik. Ennek minden hasznát közvetlenül ugyan a vezető réteg élvezte, mely, uralkodó osztállyá átalakulva, életét, a megnőtt termékfelesleg felhasználásával, gazdagabbá, többoldalúvá tette. És minden költségét a termelőréteg fizette, mely elnyo-

mott osztállyá süllyedve, keményen megdolgozott, hogy létének fenntartása mellett az uralkodó osztály által megkivánt termékeket előállíthassa. De az uralkodó osztály birtokába jutott termékfelesleg közvetve az egész társadalom továbbfejlődését szolgálta. A termékfeleslegből fenntartott földesúri és állami szervezet a termelő munkaerőnek viszonylagos védelmet nyujtott, s igy biztositotta a termelőmunka zavartalanságát és ezzel a termelőerők továbbfejlődését. Ennek következtében pedig az uralkodó osztálynak jutó termékfelesleg tovább nőtt. A továbbnövekedett termékfeleslegen alapult azután a vásárlóerő, mely a városi ipart életrehivta s a piacot kiterjesztette, ez tette lehetővé az állami és jogi szervezet teljesebb kiépítését, ami a fejlettebb gazdasági élet feltétele volt, ez engedte meg, hogy a tudomány és a művészet fejlődésnek indulianak, egyszóval ezen alapult a társadalom kiemelkedése a barbárságból és belépése a civilizáció korszakába. A termelőerők alacsonyabb fokán, amelyen a társadalom viszonylag csekély termékfelesleggel rendelkezik, a társadalom haladását csak az előbbi felhalmozódása egy kiváltságos kisebbség kezében biztosíthatja. Ha a termékfelesleg az egész társadalomban szétjelporlik, nem lendíti ezt előre, s a társadalom mozdulatlanul vesztegel ugyanazon a ponton. A társadalmi fejlődés az emberiség egész „előtörténeti" korszakában szükségszerűen ellentétes formákban játszódik le, oly formákban, melyek szembeállítják az uralkodó és kiváltságos kisebbséget az elnyomott és kizsákmányolt többséggel. S a történetírás feladata ezzel kapcsolatban nem az, hogy az elnyomást és a kizsákmányolást elleplezze, hanem az, hogy történeti szerepüket felfedje.

Az úgynevezett „szent-istváni állameszme", melyről a múltban annyit vitatkoztak, ebben az összefüggésben nyeri el értelmét. A „szent-istváni állameszme", a magyar államalapítás történeti értelme abban áll, hogy a szabad nemzetségi szervezetet megsemmisítő, ennek helyébe lépő állam kiküszöbölte azokat a termelőviszonyokat, amelyek gazdasági válságot idézve elő, a földművelésre való áttérést és a termelőerők további fejlődését akadályozták. S az osztályrend felállításával oly termelőviszonyokat létesített, amelyek mellett a gazdasági válság megoldódhatott, a földművelésre való áttérés végbemehetett, és a termelőerők a földművelés alapján tovább fejlődhettek.

A társadalom gazdasági válságát, Szent István idejében, politikai válság tetézte, mely a vezér és a törzsfőnökök hatalmi harcával tört ki. S a gazdasági válság megoldásának eszközeit

a politikai válság megoldása, az államalapítás teremtette meg, szabaddá téve a termelőerők fejlődésének az útját. A „szentistváni állameszme" azt a történeti útmutatást tartalmazza tehát, hogy a társadalom gazdasági válságát az olyan politikai cselekvés oldja meg, mely az avult termelőviszonyokat felszámolja és ezáltal a termelőerők szabad fejlődése előtt az útat megnyitja.

Mindezekből következik, hogy Géza és Szent István azzal az erőszakkal, amelyet a magyar állam megalapításánál alkalmaztak, egy új, magasabbrendű társadalmi korszak feltételeit teremtették meg. Géza és Szent István tehát a magyar történet első nagy forradalmárai. Azok pedig, akik alkotásukkal szembehelyezkedtek, mint Aba Sámuel és a dolgozó tömegek, ellenforradalmárok, akik a történet kerekét visszafelé akarták forgatni. Mai szemmel nézve különösnek tünhetik egy oly forradalom, amely zászlaján nem a szabadság, hanem a szolgaság jelszavát viseli. De az első nagy történeti forradalom, amely az osztálytársadalmat létrehozta, szükségképen más természetű, mint az osztálytársadalmakban lejátszódó forradalmak.[30]

Szent Istvánban a keresztény Magyarország megalkotóját, a magyar keresztény egyház megszervezőjét is magasztalják. Ennek az értékelésnek a történeti jogosultsága nemcsak abban gyökeredzik, hogy az egyház, mint az osztályrend egyik tényezője, megszervezésekor ugyanazt a progresszív történeti szerepet töltötte be, mint az állam, az osztályrend másik tényezője, s hogy ezt a szerepet, az ókori civilizáció fejlett módszereinek a birtokában, hathatósan tudta betölteni. A keresztény egyház egyébként is az ókori civilizáció örököse volt. Az ókori civilizáció legmagasabb színvonalát ugyan már keletkezésekor sem képviselte. Ellenkezőleg, az ókori civilizáció hanyatlásának,

[30] Azon a kérdésen, hogy a dolgozók tömegmozgalma a *kialakuló* feudalizmus ellen progresszív vagy regresszív jellegünek tekintendő-e, ma is vitáznak. Ha azonban elfogadjuk, amint el kell fogadnunk, hogy az osztályrend megteremtése a társadalom továbbhaladásának előfeltétele volt, más álláspontra nem helyezkedhetünk, minthogy az ilyen mozgalmak regresszív, reakciós jellegüek. Ami a társadalom haladását elősegíti, progresszív jellegü, ami ennek útját állja, az regresszív jellegü. A források alapján azt kell megállapítani, hogy Aba Sámuel tömegmozgalma Géza és Szent István alapvető alkotása, a magánföldtulajdoni rend ellen irányult. Ha ez a mozgalom győz, s a földközösség helyreáll, valószínüleg mindazok az intézmények visszatértek volna, melyek a földközösségen alapultak, s a társadalom visszasüllyedt volna abba a gazdasági és politikai válságba, amelyből Géza és Szent István éppen kivezették.

kezdődő elbarbárosodásának a terméke volt. Hatalomrajutását olyan korszak tette lehetővé, melyben a tudás helyébe hit és babona, a filozófia helyébe teológia, az asztronómia helyébe asztrológia lépett, amelyben a magasabb szellemi élet minden teremtő megnyilvánulása megszünt. S a középkor első évszázadaiban, a barbár környezetben, az egyház tovább barbárosodott. A világot ördögökkel és démonokkal népesítette be, az orvosokat csodák útján való kuruzsló gyógyításaival háttérbe szorította, az ókori irodalom jórészét index alá vetette és így a társadalomból száműzte, kiadta a „docta ignorantia", a tudós, a tudatos tudatlanság jelszavát. De a barbár korszakban a civilizáció maradványainak még elbarbárosodott állapotában is egyedüli őrzője volt, különösen kolostoraival, melyek iskolákat tartottak fenn, könyveket másoltattak, építészeket, festőket foglalkoztattak, sőt minden szellemi kultúra alapjának, a termelésnek, mezőgazdaságnak, iparnak és forgalomnak felvirágoztatására törekedtek. Az egyház azután a barbár magyar társadalomba mindazt bevitte, ami kezén az ókori civilizáció hagyatékából fennmaradt, s így a társadalom kiemelkedését a barbárságból ezen az úton is elősegítette.

9. Magyarok és szlávok: a magyar nép kialakulása

A magyar etnogenezisnek, a magyar nép kialakulásának zárószakasza a honfoglalás után, Magyarország területén játszódott le. A két etnikai elem, amelyek kombinációja a magyar népet, mint etnikailag új minőséget létrehozta, a honfoglaló magyarság és Magyarország szláv őslakossága volt, amennyiben az utóbbi azon a területen élt, amelyet a magyarság megszállott. A honfoglalás előtt magyar *népről* nem beszélhetünk. A nép tartós történeti alakulat, s a honfoglalás előtti magyar törzsszövetség, a pásztorkodó életmód mellett, az állandó bomlás-újjáalakulás állapotában volt. Törzsek, mint a szavárdok, testéről végleg leszakadtak, más törzsek, mint a kabarok, újonnan csatlakoztak. A magyar nép mint tartós történeti alakulat, csupán a honfoglalás után, a települt földművelés alapján jött létre.

Kétségtelen, hogy amint a Kubán-vidéken az ugor és török kereszteződés alapján, úgy Magyarországon a törökös-ugor és a szláv elem kereszteződése alapján új etnikum alakult ki. A honfoglalók termelőmódja, a félnomád állattenyésztés helyébe, a Magyarországon talált szlávok hatására, a települt földműve-

lés lépett, az állattenyésztés és az ipar magasabb fokra való emelkedésével. Az osztálynélküli társadalom osztálytársadalommá változott, és létrejött, szláv alapon, az állami és az egyházi szervezet. S mindezek következtében a szabad, törökös pásztortörzseket, melyek szlávokkal kereszteződtek, kultúrájában jelentős mértékben szlávos, elnyomott parasztnép váltotta fel.

A szláv hatás, amely a törökös-ugor elembe oltva, a tulajdonképeni magyar etnikumot létrehozta, visszatükröződik a magyar nyelv szláv eredetű szavaiban. A földművelés, állattenyésztés, az ipar, az osztályrend, az állami és az egyházi élet terminológiája a magyar nyelvben, itt kisebb, ott nagyobb mértékben, szláv eredetű. S a szláv szókincs mindennapi életünk terminológiáját is át- meg átitatja.[31]

A *kása*, a *lepény*, a *galuska*, a *kalács*, a *tarhonya*, a *tészta*, a *szalonna*, a *pecsenye*, amit a magyar paraszt eszik, a *kemence*, amelyben ételét süti, a *zsír*, a *paprika*, amellyel elkészíti, az *asztal*, amelyre tálalja, az *abrosz*, amellyel ezt leteríti, a *lóca*, amelyre az evéshez ül, a *tányér*, amelyből eszik, a *villa*, amelyvel eszik, az *ebéd*, az *uzsonna*, a *vacsora*, amikor eszik, a *korsó*, amelyet maga elé állít, a *pohár*, amelyből iszik, a *pálinka*, amelyet iszik, a *nyoszolya*, *párnája*, *vánkosa*, amelyre fekszik, ezek a szláv eredetű vagy közvetítésű szavak épúgy a szláv hatás mélységét mutatják, mint a *ruha*, a *gatya* és a *suba*, a *nadrág* és a *kapca*, amelyet a magyar paraszt, a *szoknya*, amelyet asszonya visel. Ha a magyar paraszt kinéz az *ablakon*, kiül a *pitvarra*, lemegy a *pincébe*, bemegy a *konyhába*, vagy a *szobába*, vagy a *kamrába*, kimegy az *udvarra*, vagy az *utcára*, ha *beszél*, ha *komáját* szólítja, ha a *szomszédot* keresi, ha *barátjához* fordul, ha a *kocsmában* mulat, ha *csárdást táncol*, ha körülnéz a *rónán*, vagy a *pusztán*, ha *bojtárnak* megy, ha *betyáréletre* adja magát, ha *elemózsiát* visz magával, ha *tanyán* lakik, ha a csikó nyakába *pányvát* vet, ha az ökröt *igába* fogja, ha a *csordát* hazahajtja, ha a *kasza* nyelét megfogja, ha *asztagot* rak, ha a jószágnak *abrakot* ad, ha *talicskát* tol, ha *dolgo-*

[31] A magyar nyelv, mai állapotában, az eredeti szláv hatás erejét már nem tükrözi vissza. A középkori magyar nyelv tele volt szláv elemekkel, melyeknek nagyrésze azóta elenyészett, vagy legfeljebb tájszólásokban maradt fenn. A besztercei és a schlägli szójegyzékek, melyek a 16. század elejéről valók, a szláv nyelvi hatást még eredeti mértékében szemléltetik.

zik, vagy ha *munkáját* befejezi, ha bármit *csinál,* — egyformán olyan dolgokat művel, amelyeket szlávból jött szóval fejez ki.

A magyar nyelv alapszókészlete mindenesetre, csakúgy, mint a török kereszteződéssel kapcsolatban, ugor jellegű maradt. Ez annak következménye volt, hogy a törökös ugor elem, települési területén, a szláv elemet számával túlszárnyalta. Ennek ellenére a honfoglalás után a magyar nyelvfejlődés is új szakaszába lépett. A korábbi törzsszövetségi nyelvet ekkor váltotta fel a népi nyelv, amely az előbbinél magasabbrendű nyelvtípust képvisel.

A nyelvészek feladata, hogy ezt a fejlődést bemutassák és részleteiben megvizsgálják. Kétségtelen azonban, hogy a magyar népi nyelv kifejlődését szláv szótömeg behatolása a magyar nyelv szókészletébe kísérte. S ezenfelül ez a nyelvi fejlődés egybeesik az új, szlávos magyar etnikum kialakulásával. Ezért abban a nyelvi fejlődésben, amely a magyar törzsszövetségi nyelvet magyar népi nyelvvé alakította át, annak az etnikai folyamatnak az egyik oldalát kell látnunk, amely a törökös-ugor és a szláv etnikai elem kombinációja révén a magyar etnikumot létrehozta, s amely ezeknek az elemeknek a nyelvi összeolvadásával járt. A magyar népi nyelv törökös-ugor és szláv nyelvi elemek integrálódásának az eredménye.

A törökös-ugor, mondhatjuk röviden, magyar és a szláv etnikai elemek összeolvadása a magyarok és a szlávok többségének: dolgozó tömegeinek etnikai összeolvadásán alapult. Az összeolvadás abban a mértékben haladt előre, amelyben a dolgozó magyarok szabad pásztorokból úrnak szolgáló földművesekké váltak, amelyben tehát mind termelőmunkájuk, mind termelőviszonyaik szempontjából a szláv dolgozók helyzetébe kerültek. A magyar és a szláv dolgozók azonos helyzete a termelésben szoros együttélésükre vezetett s ezáltal etnikai egybeolvadásuk feltétele adva volt.

Az egybeolvadási folyamat kezdete a 10. század végére esik. A magyar és a szláv dolgozók szoros együttélésének az első tanújelei azok a közös magyar-szláv temetők, melyek az előbbi időből fennmaradtak. De az ezekben elföldelt magyarok elsősorban még ahhoz a szolgaréteghez tartoztak, amely a magyar társadalomban a honfoglalás előtt kialakult. A kor közös temetői lényegileg még nem a magyar tömegek életviszonyai-

nak a megváltozását szemléltetik, hanem azt, hogy a szláv szolganép területi elszigetelődésének megszüntével a szolganép szláv és magyar elemei elkeveredtek. Az is erre mutat, hogy a közös temetőket főleg a volt vezéri törzs területén találjuk, ahol a szláv vár- és udvari nép legkorábban kerülhetett központi igazgatás alá. Itt tehát még csak a keskeny magyar függő rétegnek a szláv tömegekkel való egybeolvadása kezdődött meg.

A tömegméretű egybeolvadás a 11. században, különösen ennek második felében indulhatott meg, amikor a dolgozó magyarok tömegesen királyi vagy magánföldesuraság alá jutottak. Szent László idejében a várhoz tartozó népeket, amelyek eredetileg szlávok voltak, s kezdetben bizonyára épp úgy szláv nevükön szerepeltek, mint az udvarnokok, közönségesen már magyar szóval, őröknek nevezték. Ebből az következik, hogy a várnépek ekkor már nagy számban foglaltak magukban szabad magyarokat, tehát a két etnikai elem egybeolvadása ekkor már a várnépek körében is előrehaladóban volt. És amikor egy okirat, a 12. század első felében, szolganépeket név szerint is megjelöl, ezek, a két elem egybeolvadásának jeléül, már túlnyomóan magyar nevet viselnek. A 12. század folyamán azután, párhuzamosan a dolgozó szabadok földesúri hatalom alá süllyesztésének befejezésével, a magyar és a szláv elem etnikai egybeolvadása lényegileg befejeződött. A 13. században szláv nyelvszigetek a magyarság települési területén már csak itt-ott akadtak, viszont a magyarság szlávos kultúrájú néppé alakult át.

A szlávok, etnikai különállásuk idejében, a magyar társadalom vezető rétegében, majd uralkodó osztályában fontos szerepet játszottak. A katonai kíséretekben, mint a szláv vitéz szó átvétele mutatja, nagy számban foglaltak helyet, — a 10. században a külföldön harcoló magyar csapatok élén néha vezérkedtek is, — és bekerültek az állam főtisztviselői közé, amiről Szent István szolgaeredetű ispánjai tanuskodnak. Szláv származású főembereket a 10—11. századból névszerint is ismerünk. Ilyen volt a 10. században Bogát és Durcsák (mindkettő szláv nevet viselt), akik a 920-as években Olaszországban hadakoztak, majd a 11. században Sztoiszlav, aki Szent István főtisztviselői közé tartozhatott, ennek talán egyik „szolgaispánja" volt és részt vett Péter király első megbuktatásában. Továbbá I. Endre alatt szerepel Woitech ispán, Salamon alatt

pedig Szvatoplukon, a testőrség parancsnokán kívül Ilia ispán, a német Vid veje és Bikács ispán, aki nevéről ítélve, szintén szláv származású lehetett. Az utóbbiak között ugyan külföldről bejött szlávok is akadhattak, de a történeti adatok, a magyarországi szláv vitézek és szolgaispánok szerepének az ismeretében, elsősorban magyarországi szlávokat kell bennük keresnünk. A szlávok társadalmi emelkedésüket annak köszönhették, hogy a hatalom birtokosainak magyar ellenfeleikkel szemben, előbb a főnököknek a nemzetségekkel, utóbb a királyoknak az urakkal szemben, támaszul szolgáltak.

Lehetséges, hogy a magyar vezető, illetve a magyar uralkodó réteg egyoldalú nyelvi elszlávosodása is megindult. Az erdélyi gyulának, akit Szent István legyőzött, szláv neve volt: Prokuj, és a családjából való Saroltának, Géza fejedelem nejének szláv neve, Beleknigini alakban, szintén fennmaradt. Sőt Géza testvérének, Mihálynak a fiai is, Vazul (Vaszili) és Szár László (Vladiszlav) szláv nevet viseltek. A bolgár történetben a török-bolgárok nyelvi elszlávosodásának egyik tünete az, hogy a török-bolgár uralkodócsaládban szláv személynevek jelennek meg. A magyar előkelők szlávos környezete és az előkelő szláv családokkal feltehető házassági kapcsolataik megindíthatták egyoldalú nyelvi elszlávosodásuk folyamatát.

De ha ez a folyamat meg is indult, ki már nem fejlődhetett, mert időközben azok a források, amelyek végső fokon táplálták, elapadtak, annak következtében, hogy a szláv tömegek nyelvében, a magyar dolgozókkal való együttélésük révén, a magyar elemek felülkerekedtek. Az uralkodó Árpád-házban szláv neveket ugyan később is találunk, sőt ennek tagjai közvetlen és erős szláv befolyás alatt állottak. I. Bélának nevén kívül mellékneve, Benyn (Bajnok) is szláv eredetű, és Szent László a lengyel krónikás Gallus szerint „szokásaira, életmódjára nézve olyan volt, mint egy lengyel". De ez már csak az uralkodócsalád külföldi szláv politikai és házassági összeköttetéseinek a következménye volt.

10. A társadalom közszervezete

Az állami rendben, a törzsszövetséggel és a törzsek szervezetével együtt, a nemzetségek szervezete is megsemmisült. A törzsek az egész országban szétjeleszóródtak és összekeveredtek. Ez megállapítható abból, hogy az egyes törzsnevek, mint hely-

nevek, az egész országban előfordulnak. A törzsek szétszóródásában öntudatos, az államszervezéssel kapcsolatos művelet eredményét kell látni. Fel kell tennünk, hogy a törzseket, leverésük után, Géza és Szent István szórták széjjel, hogy szervezetük megsemmisítésével az államellenes erőket gyengítsék. A céltudatos államszervezés ezt a műveletet mindenesetre megkívánta. S a történet, hasonló társadalmi viszonyok mellett, a legyőzött ellenséggel szemben számos példát mutat ilyen rendszabály alkalmazására. Így járt el egyébként Kálmán király is az izmaelita falvak népével.

Ha azonban Géza és Szent István a törzseket széjjelszórták, azt is fel kell tennünk, hogy ugyanezt a rendszabályt alkalmazták a nemzetségekkel szemben. A nemzetségek voltak a régi társadalmi rend legszorosabban összefogott politikai egységei. Ha az államszervező fejedelmek a laza szervezetű törzsek széjjelszórását szükségesnek tartották, a nemzetségi tagok széjjeltelepítése még inkább szükséges volt. Nehezen képzelhető, hogy a törzsek szétszakítása a nemzetségek egységének fenntartásával történt volna. A nemzetségek szervezeti megsemmisítése az államszervező háborúkban a magyarázata annak, hogy az előbbiek az állami rendben, mint szervezeti egységek, már nem szerepelnek.

A feudális kor úri nemzetségei, a reakciós történetírás felfogásával szemben, a pásztorkor nemzetségeivel nem azonosak. Az úri nemzetségek, ahogy ezt Eckhardt Ferenc, a jogtörténész szabatosan kifejtette, egy vagyonszerző elől leszármazottjai, akiknek az elődjüktől eredő vagyonra meghatározott jogaik vannak. Ez a *vagyon* az úri nemzetség összetartozásának az alapja, nempedig a közös őstől való származás. Az úri nemzetség tagjai nem azok a rokonok, akik közös őstől származnak, hanem csupán azok, akik a vagyonszerző elől leszármazottjai. Az úri nemzetség tehát más alakulat, mint a pásztorkor nemzetsége. Nem tulajdonképpeni vérrokonsági csoport, amelynél a vérrokonok vagyon-(föld-)közösségben élnek, hanem meghatározott vagyonközösségi csoport, amelynek tagjait vérrokonság fűzi össze: nem természeti, a természetes leszármazáson alapuló, hanem társadalmi, a vagyon elismert társadalmi intézményén alapuló alakulat. Az úri nemzetségnek két őse is lehet, abban az esetben, ha a nemzetség alapjául szolgáló vagyont két testvér szerzi. (Gut-Keled, Hont-Pázmán nemzetség). Ikerapákat azonban a természet még nem produkált, csupán ikergyermekeket.

A feudális úri nemzetségek a pásztorkor nemzetségeivel csak történeti összefüggésben állanak, de ez az összefüggés annál lényegesebb. Az úri nemzetségek létüket a pásztornemzetségek elpusztításának köszönhették, amint az osztályrend, amelyhez tartoznak, a maga létét az osztálynélküli társadalom elpusztításának. A szétroncsolt nemzetségi szervezet helyén, az államban keletkeztek, a dolgozók közös nemzetségi földtulajdonának kisajátítása, az úri magánföldtulajdon bevezetése alapján. A feudális magántulajdoni rend termékei (amely a vagyonközösség meghatározott formáival volt egybekötve), s történetük a feudális korszak történetébe tartozik.

Egyes vonásokat a pásztornemzetségek szervezetéből, habár elkorcsosult alakban, mindenesetre az úri nemzetségek szervezetében is megtalálunk. Így mindenekelőtt a vagyonközösség bizonyos, a valódi nemzetségek vagyonközösségéhez képest visszafejlődött formáit. Továbbá a házassági tilalmak rendszerét, melyek a házasságkötést az eredeti nemzetségi exogámián innen elég messzemenően korlátozták. Werbőczy Hármaskönyve a negyedik ízen belüli házasságot nemcsak tiltja, de főbenjáró bűnnek minősíti. S Balassa Bálintot, a költőt, unokanővérével kötött házassága miatt, mint vérfertőzőt üldözték. Ide tartozik még a rokonok büntetőjogi felelőssége egymásért és a vagyonszerző elől, mint ős, keresztény formák közé zsugorodott vallásos tisztelete.

De a nemzetségi szervezet maradványait az úri nemzetségeken kívül is megtaláljuk, sőt elsősorban éppen alattuk és velük szemben találjuk meg, a faluközösségekben, amelyek a régi nemzetségek igazi örökösei, szellemük leghívebb letéteményesei voltak. A dolgozók faluközösségeiben a nemzetségi földközösség élt a feudális tulajdoni formák alatt tovább, és idővel bennük az együttműködés szelleme is kifejlődött, mely a nemzetség szervezetét virágkorában jellemzi, s az ugor korszak hordaszervezetét is jellemezte.

A rokoni kötelék hagyományos szervezőerejének a makacsságát mutatja, hogy a faluközösségek a 11. század állami rendjében, a nemzetségek szétjelverése után is, rokoni alakulatok maradtak. A falvak a földművelés terjedésével együtt fejlődtek. A földművelő faluközösségekben, a pásztorkor különélő nagycsaládjaival szemben, több rokon nagycsalád élt együtt. (A honfoglaláskori apró temetőket, a 11. századtól kezdve, fokozatosan nagyobb temetők váltják fel.) Az egymásból kirajzott nagycsaládok együtt maradtak s együttesen alkották a

faluközösséget. A pásztorkor viszonyaihoz képest az állatállomány csökkent, az állattenyésztés természeti és társadalmi feltételei is javultak. Ezért a nagycsaládoknak állataik számára nem volt már külön legelőkre és itatókra szükségük; viszont vagyonuk megvédése és az összeműködés a termelésben tömörülésüket kívánta meg. Így a vadászhorda rokoni termelőszervezete magasabb fokon újra helyreállott.

A 11. század törvényeiben a rokoni faluközösség, a „rokonsági falu", parentes, cognati (rokonok) néven játszik szerepet. Szent István törvényei szerint a bűbájosokat és ördöngősöket megbüntetés végett ennek adják ki, és ezt illeti meg a vérdíj, illetve ennek egyrésze, tagjai meggyilkolása esetében, vagy ha a rokonságból férjhez ment nőt házastársa megölte. A vérdíjat még Szent László törvénye szerint is a rokonság kapja, ez lép fel, ha egyik tagját jogtalanul letartóztatják, a rokonság szolgáltatja ki lopáson ért tagját, s a pappal tiltott viszonyban élő asszonyt ennek adják vissza.

De a század végén, Kálmán törvényeiben, a rokonság már nem szerepel. A rokonsági falu követte a többi rokoni kötelék sorsát: felbomlott, mint ezek, az állami rend nyomása alatt. Itt az egyik nagycsalád elhagyta faluját, hogy az ispán vagy más hatalmas önkényétől, üldözésétől szabaduljon, Amott a másik nagycsaládot a büntetőtörvények szigora indította arra, hogy falujától messze meneküljön. Majd megint az egyik nagycsalád védelmet keresve, az ispán, a másik a püspök falujába költözött, vagy a király népei, várnépek és udvarnokok földjére távozott.

Az elköltözöttek helyét a falvakban nem-rokon nagycsaládok s rajtuk kívül hódolt szlávok ivadékai, valamint rabszolgaelemek foglalták el, kiket uraik telepítettek be. Ezzel a faluközösség rokoni jellege megszünt. A falvakban most már, egymás szomszédságában, különböző eredetű családok éltek, a rokonsági falu „szomszédsági faluvá" alakult át.

A 12. század óta e szomszédsági falvak voltak a közszervezet alapegységei. De a falvak a közszervezet magasabb egységeibe, a vármegyékbe és az úri birtokokba nem a maguk egységében, nem területi összefüggésükben iktatódtak be, mint a vadászhordák a hordaszövetségbe és a pásztornemzetségek a törzsbe. (Látni fogjuk később, hogy tágabb értelemben az úri birtokok is, beleértve a király udvari birtokait, a közszervezet részei voltak.) A falu népének egy része az egyik vármegye, illetve úri birtok alá, másrésze a másik vármegye, illetve úri birtok alá tartozott. S a vármegyék és az úri birtokok nem

területileg összefüggő egész falvakat kapcsoltak egymáshoz, hanem mindenfelé szétszórt falvak néprészeit foglalták magukba.

Milyen természetű volt az a kötelék, amely a falvak egyes népelemeit a magasabb egységekhez fűzte? Személyi kötelék volt ez, a személyi függőségnek az a viszonya, mely a dolgozókat a várispánhoz vagy a földesúrhoz, illetve az udvari gazdaság ispánjához kötötte. És az államba a magasabb egységeket, a vármegyéket és az úri birtokokat, szintén személyi kötelék iktatta be, a személyi függőségnek az a viszonya, amely az ispánokat és a földesurakat az állam, a közszervezet élén álló királyhoz kapcsolta. A közszervezetből a rokonsági kötelékek eltűntek s helyüket az egész vonalon a személyi függőség viszonyai foglalták el.

VIII.

FEUDALIZMUS ÉS PREFEUDALIZMUS

1. A feudalizmus fogalma és történeti helye

A polgári történettudomány a feudalizmus fogalmával tudvalevőleg nem boldogul. Kezdetben politikai-jogi rendszerként határozta meg, azután a földesúri birtokrendszerben látta a lényegét, majd, mint használhatatlant, teljesen elvetette. Újabban ugyan egyik iránya, politikai fogalomként, újból elismeri, de ugyanakkor más képviselői a legkülönbözőbb módokon értelmezik.

Mi hát a feudalizmus? A feudalizmus fogalma a középkori Európa társadalmi viszonyaiból ered, ezek eszmei visszatükröződése. E viszonyokat, közvetlen megjelenési formájukban a legáltalánosabban az jellemzi, hogy itt „mindenki — jobbágy és földesúr, hűbéres és hűbérúr, világi és egyházi — függő helyzetben van. A személyi függőség jellemzi úgy az anyagi termelés társadalmi viszonyait, mint az ezen felépülő életköröket... Az adott társadalmi alapot — személyi függőségi viszonyok alkotják." (Marx, A tőke I. 42.) A feudalizmus eszerint személyi függőségek rendszere mind a földesurak és a jobbágyok, az uralkodó és a szolgáló osztály viszonyában, mind a hűbérurak és a hűbéresek viszonyában, tehát az uralkodó osztályon belül.

A feudalizmus első polgári meghatározásai a feudális tár-

sadalom általános politikai-jogi szervezetét, s elsősorban az uralkodó osztály belső rendjét tartották szem előtt. De a társadalmi szervezet alapvető rétege a termelőszervezet. Az osztálytársadalmakban pedig, amelyek közé a feudális társadalom is tartozik, az a viszony az alapvető, amely a termelésben az uralkodó osztály és a szolgáló osztály között fennáll. Az osztálytársadalom alapjellegét ez a viszony határozza meg és nem a politikai-jogi szervezet általános formája. Amikor tehát a feudalizmus fogalmát meg akarjuk határozni, egyedül abból a viszonyból kell kiindulnunk, amely a feudális termelésben az uralkodó és a szolgáló osztály között fennáll, vagyis a feudális termelőviszonyból. E viszonyt, mint láttuk, közvetlenül és a legáltalánosabban az jellemzi, hogy a jobbágyok, tehát a közvetlen termelők a földesuraktól, tehát a termelőeszközök, illetve a föld tulajdonosaitól személyükben függenek. Feudális volna eszerint minden olyan társadalom, amelyben a szolgáló osztály tagjai, a közvetlen termelők, az uralkodó osztály tagjaitól, a termelőeszközök, illetve a föld tulajdonosaitól, személyükben függenek, — tekintet nélkül arra, hogy a személyi függőségek rendszere az uralkodó osztályon belül érvényesül-e vagy sem, tekintet nélkül tehát a társadalom politikai-jogi szervezetének az általános formájára.

Ez a meghatározás azonban még nem kielégítő. Alkalmas arra, hogy feudálisnak minősítsük azokat az európai társadalmakat, amelyekben a feudális termelőviszony fennállott, anélkül, hogy a politikai-jogi szervezetet általánosan a személyi függőségek rendszere jellemezte volna. Arra is alkalmas, hogy a feudális társadalmat a polgári társadalomtól megkülönböztessük, mert az utóbbiban a közvetlen termelők személyükben a termelőeszközök tulajdonosaitól nem függenek, hanem ellenkezőleg, személyükben szabadok. De nem alkalmas többé arra, hogy a feudális társadalmat a rabszolgatársadalomtól megkülönböztessük. A rabszolgaság termelőviszonyát ugyanis szintén az jellemzi, hogy a közvetlen termelők, a rabszolgák, a termelőeszközök és a föld tulajdonosaitól, a rabszolgatartóktól, személyükben függenek.

Egy olyan jeggyel kell tehát a feudális társadalom meghatározását kibővíteni, amelynek alapján ez a rabszolgatársadalomtól is elhatárolható. Ezt a jegyet természetesen szintén a termelőviszonyokból kell meríteni, vagyis meg kell állapítani, hogy mi az alapvető különbség a feudális termelőviszony és a rabszolgaság termelőviszonya között. Erre a különbségre már

Marx rámutatott: a jobbágytársadalomban „a közvetlen termelő... birtokában van saját termelőeszközeinek... földművelését és a vele egybekötött falusi háziipart önállóan űzi... A rabszolga- vagy ültetvényes gazdaságtól őket (az előbbi jobbágyokat) az különbözteti meg, hogy a rabszolga itt idegen termelőfeltételekkel és nem önállóan dolgozik. (A tőke III/2., 324.) Rabszolgatársadalom tehát az a társadalom, amelyben a közvetlen termelők a termelőeszközök, illetve a föld tulajdonosaitól nemcsak személyükben függenek, hanem egyúttal, a termelőeszközök birtokából is kizárva, idegen termelőfeltételekkel és nem önállóan dolgoznak. És feudális társadalom végeredményben az a társadalom, amelyben a közvetlen termelők, ugyanakkor, amikor a termelőeszközök, illetve a föld tulajdonosaitól személyükben függenek, a föld és a többi szükséges termelőeszköz birtokában, saját termelőfeltételekkel és önállóan dolgoznak.[32]

A jobbágy, a föld és a többi szükséges termelőeszköz birtokában, gazdaságilag önálló. A rabszolga, a termelőeszközök birtokából kizárva, gazdaságilag önállótlan. A jobbágy gazdasági önállóságának jogi önállóság felel meg, olyan jogi helyzet, amelyben a jobbágy személye és vagyona elvileg bizonyos, szűkebb vagy tágabb körű jogvédelemben részesül. A rabszolga gazdasági önállótlanságának viszont jogi önállótlanság felel meg, olyan jogi helyzet, amelyben a rabszolga elvileg teljesen jogtalan.

A történeti valóságban a gazdasági és a jogi helyzet nem esik szükségképpen egybe. A közvetlen termelő birtokában lehet a földnek és a szükséges termelőeszközöknek, s ugyanakkor teljesen jogtalan lehet. Ebben az esetben gazdasági szempontból jobbágy, jogi szempontból rabszolga. Viszont ki lehet zárva a termelőeszközök birtokából, s ugyanakkor bizonyos jogvédelemben részesülhet. Ebben az esetben pedig gazdasági szempontból rabszolga, míg jogi szempontból a jobbágy sorsában osztozik. Minthogy azonban a gazdasági helyzet az alapvető, az a közvetlen termelő, aki a földet és a szükséges termelőeszközöket birtokában tartja, rendszerint előbb-utóbb személyi és

[32] A birtok a fenti meghatározásokban tényleges hatalmat jelent. A jobbágy tényleges hatalmában tartja a földet és a szükséges termelőeszközöket, bárki tulajdonában is legyenek ezek. Ezekkel a termelőmunkában közvetlenül rendelkezik, s ezért önállóan dolgozik. Ezzel szemben a rabszolga nem tartja tényleges hatalmában a termelőeszközöket. Ezekkel közvetlenül ura rendelkezik, s ezért a rabszolga nem önállóan dolgozik.

vagyoni jogokat is szerez. Másrészt az a körülmény, hogy a termelőeszközök birtokából kizárt közvetlen termelő bizonyos jogvédelemben részesül, annak kifejezése, hogy a társadalom szükségletei a közvetlen termelők gazdasági önállósulását kívánják meg, azt jelzi tehát, hogy ezek gazdasági önállósulása küszöbön áll.

A feudális társadalom és a rabszolgatársadalom szabatos elhatárolása előfeltétele annak, hogy a magyar osztálytársadalom jellegét, amely az osztálynélküli társadalom helyén a 10—12. században kialakult, meghatározhassuk. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, egy előkérdés tisztázása szükséges.

Marxista körökben elterjedt nézet, hogy a marxizmus klasszikusainak, Marxnak és Engelsnek az álláspontja szerint az osztálytársadalom első történeti formája a rabszolgatársadalom, abban az értelemben, hogy az osztálynélküli társadalom bomlásából szükségszerűen rabszolgatársadalom alakul ki. Ha ez a felfogás helyes, akkor a 10—12. században kialakult magyar osztálytársadalmat is, amely az osztálynélküli társadalom bomlásának az eredménye volt, minden további nélkül rabszolgatársadalomnak kellene tekinteni. Ez a felfogás azonban nem helyes, és nem fedi a marxizmus klasszikusainak az álláspontját.

A kérdésben Engelsre szoktak hivatkozni, éspedig „A család, a magántulajdon és az állam eredete" egy szövegrészére, amely így hangzik: „A civilizáció korában teljesen kibontakozó rabszolgaság idézte elő a társadalom nagy szakadását, kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályra. E szakadás fennmaradt a civilizáció egész korszakán át. A kizsákmányolás első, az antik világra jellemző formája a rabszolgaság; utána a középkor jobbágysága és az újkor bérmunkája következett. Ez a civilizáció három nagy korszakára jellemző három főformája a szolgaságnak; mindig együtt jár vele, a nyílt, a legújabban leplezett rabszolgaság." (Szikra, Budapest 1949. 179. oldal.)

Miről van itten szó? A szolgaságnak vagy az osztálytársadalomnak azokról a formáiról, amelyek az egyes nagy történeti korszakokra, az ókorra, a középkorra és az újkorra jellemzők. E formák sorrendje időbeli, de az időbeli sorrend nem egy meghatározott társadalom formáinak történeti sorrendjét állapítja meg, és nem képviseli az általános társadalmi fejlődés formáinak történeti sorrendjét sem. Az időbeli sorrend a nagy világtörténeti korszakok, az ókor, a középkor és

az újkor egymásutánján alapul. E sorrend felállításával nem áll ellentmondásban az a feltevés vagy tény, hogy egy meghatározott osztálynélküli társadalom, akár a történeti kor előtt vagy az ókorban, akár a középkorban vagy az újkorban, az osztálytársadalom formái közül elsőnek a jobbágytársadalom (feudális társadalom) formáját öltötte fel. A sorrend csak annyit mond, hogy az osztálytársadalom formái közül az ókorban a rabszolgatársadalom, a középkorban a feudális társadalom, az újkorban a polgári társadalom az uralkodó forma.

Más kérdés, hogy az ókori görög és római társadalom elsőnek az osztálytársadalom melyik formáját öltötte fel. Engels — és Marx — álláspontja az volt, hogy a rabszolgatársadalom formáját. De már, ami a német (germán) társadalmi fejlődést illeti, Engels azt az álláspontot foglalta el, hogy ez elsőnek nem a rabszolgatársadalom, hanem a feudális társadalom formáját hozta létre: „A hatalmas földesurak és a nekik szolgáló parasztok közötti viszony (tehát a jobbágyi viszony), amely ezek (a rómaiak) számára az ókori világ kiútnélküli pusztulási formája volt, most azok (a németek) számára egy új fejlődés kiindulópontjává vált." Továbbá: a németeknél is „a szolgaság enyhébb formája uralkodott, (t. i. a jobbágyság), amelyet már hazájukban is bevezettek, s amelybe fokozatosan a római birodalom rabszolgasága is átfejlődött." És végül: a németek „nem jutottak el a kialakult rabszolgaságig". (Id. m. 163—164. old.)

Engels tehát abban a kérdésben, hogy az általános társadalmi fejlődést nézve, az osztálytársadalom formái milyen időbeli sorrendben követik egymást, azon az álláspontón volt, hogy a társadalmi fejlődés e tekintetben nem egyöntetűen játszódik le. Mert míg a görög és a római társadalom elsőnek a rabszolgatársadalom alakját öltötte fel, addig a germán társadalom elsőnek a jobbágy- vagyis a feudális társadalom alakját fejlesztette ki.

Engels e mellett külön kiemelte, hogy az ókorban különleges történeti feltételek voltak szükségesek ahhoz, hogy az osztálytársadalom a rabszolgatársadalom alakjában jöjjön létre. „Az ókori, különösen a görög világ történelmi adottságai mellett egy osztályellentéteken alapuló társadalomhoz való előrehaladás csakis a rabszolgaság formájában mehetett végbe." (Anti-Dühring, Szikra kiadás, 1948. 172. old.) E szerint a rabszolgatársadalom az ókorban e kor különleges történeti

feltételei alapján vált az osztálytársadalom első formájává; az átmenet az osztályellentéteken alapuló társadalomba más történeti feltételek mellett más formában is végbemehet, tehát a rabszolgatársadalom nem tekinthető annak a formának, amelyben az átmenet az osztálytársadalomba általánosan lejátszódik.

Marx is felsorolja az osztálytársadalom formáit. „A politikai gazdaságtan kritikájához" című munkájában ezt olvashatjuk: „Nagy vonalakban az ázsiai, ókori, feudális és a modern polgári termelőmód tekinthetők a gazdasági társadalmi alakzat előrehaladó (progresszív) korszakainak." (LVI.)

A formák sorrendje itt ugyanaz, mint Engelsnél, azzal a különbséggel, hogy a sor, a legelején, az ázsiai termelőmóddal bővül. Azt jelenti talán ez, hogy Marx, Engels-szel szemben, az „ázsiai társadalmat" tekintette az osztálytársadalom első szükségszerű formájának? Egyáltalában nem.[33] A sorrendet Marx, mint ő maga világosan megmondja, az egyes termelőmódok (osztálytársadalmak) fejlettségi foka alapján állítja fel. Az osztálytársadalom formái közül legkezdetlegesebb az ázsiai társadalom, ennél fejlettebb az ókori rabszolgatársadalom, ennél megint a feudális társadalom, a legfejlettebb pedig a polgári társadalom.

E mellett persze a rabszolgatársadalom, a feudális társadalom és a polgári társadalom összefüggő történeti fejlődés láncolatát is képviselik. A középkori feudális társadalom az ókori rabszolgatársadalomból fejlődött ki, és az újkori polgári társadalom a középkori feudális társadalomból. S ha a sorrend egyúttal a haladás lépcsőfokait szemlélteti, ezzel azt is kifejezésre juttatja, hogy a történeti fejlődés haladó irányú, mind haladottabb társadalmi formákat hoz létre, — ami mellett átmeneti visszaesések persze lehetségesek.

Mi következik mindezekből? Az, hogy Marx és Engels történeti elmélete szabad utat enged a tudománynak, amikor ez az előtt a feladat előtt áll, hogy valamely nép társadalmi fejlődésében a kialakult osztálytársadalom jellegét meghatározza. A kérdést, általános törvényszerűség hiányában, a tények alapján kell eldönteni. Nézzük tehát, mit mondanak a tények, ami-

[33] Az ázsiai társadalommal, amelyet a szovjet-történettudomány egyébként a rabszolgatársadalom egyik válfajának tekint, közelebbről itt nem foglalkozunk, mert megítélése a bennünket érdeklő kérdéseket nem érinti.

kor arról van szó, hogy a magyar nép fejlődése az osztálytársadalmat milyen formában hozta létre.

Két megoldás lehetséges, s ennek megfelelően két felfogás áll szemben egymással. Az egyik szerint az osztálynéküli társadalom bomlása a magyar nép történetében rabszolgatársadalom kialakulására, a másik szerint feudális társadalom kialakulására vezetett.

2. A feudalizmus kifejlődése Magyarországon

Hogyan érvelhetnek a rabszolgatársadalom elméletének a hívei? A források rendszerint servi néven emlegetik mindazt a szolganépet, amely nem tartozik a szabadok (liberi) csoportjához. Servi-nek nevezik tehát nemcsak általában a háborúban szerzett vagy a vett rabszolgát, hanem az ország őslakóinak ivadékait is, akik a honfoglaláskor kerültek magyar uralom alá, s kétségtelenül nem tartoztak a szabadok közé. A servus pedig a rabszolga latin elnevezése. Következőleg rabszolgák lettek az ország őslakói, illetve ezek ivadékai is. A rabszolgáknak ez a két csoportja pedig, ha hozzájuk számítjuk a honfoglaló társadalom rabszolgaelemeit, továbbá azokat, akiket büntetésből adtak el rabszolgának, már a 10. század végén a dolgozók többségét tehette ki, vagy nagy számával legalább is rányomta bélyegét a dolgozók, és mindenesetre a függő helyzetben lévő dolgozók rétegére. A magyar társadalom tehát, a honfoglalás után, a rabszolgatársadalom alakját öltötte fel.

Ehhez azt kell mindenekelőtt megjegyezni, hogy a servi megjelölés a szolganép jogi helyzetére vonatkozik, s ennek jogi önállótlanságát, rabszolgai jogállását fejezi ki. Gazdasági szempontból a servi-nek nevezett szolganép túlnyomó többsége biztosan önálló volt, vagyis a földet, amelyből élt, s a szükséges termelőeszközöket birtokában tartotta. Az alapvető gazdasági szempontból tehát mindenesetre jobbágynak tekintendő, s csupán az alárendelt jogi szempontból minősülhet rabszolgának.

Kérdés azonban, hogy az ország őslakói a honfoglaláskor valóban a rabszolga jogi helyzetébe kerültek-e? Erről, bizonyos értelemben, és rövidebb átmeneti időre, valóban beszélhetünk.

A honfoglaló magyarok uralmukat az országban nyers erőszak útján állították fel, olyan népen, melyet tőlük nyelv, termelőmód és kultúra egyaránt elválasztott. Nem valószínű,

hogy a kizsákmányolást nyomban szervezett formák között gyakorolták. A valószínűség inkább az anarchikus forma mellett szól. A dolgok ahhoz hasonlóan játszódhattak le, ahogyan a frank Fredegar a 7. században a hódító avarok és a hódolt szlávok viszonyát leírja: „Az avarok minden évben a szlávokhoz mentek, hogy náluk töltsék a telet; akkor a szlávok közül asszonyokat és gyermekeket vettek és használták őket és a többi erőszak betetőzéséül a szlávok adót tartoztak fizetni az avaroknak" — s e mellett katonai szolgálatot teljesíteni. A kizsákmányolás a nyers erőszak rögtönzött formáiban mehetett végbe, ami mellett a hódolt szlávok személye és vagyona a hódítóknak teljesen ki volt szolgáltatva. Ezek a szlávoktól azt vehették el, amit akartak, földjeikről is elűzhették, sőt akár meg is ölhették őket. A hódolt szlávok helyzetét tehát a teljes jogtalanság jellemezte, s ebben az értelemben valóban a rabszolga jogi helyzetében voltak. De persze, itt nem annyira a rabszolgaság társadalmi intézményéről, mint inkább a hódítók és a hódolt nép viszonyának az első formáiról van szó.

Ez a helyzet azonban rövid idő alatt megváltozott. A hódolt szlávok csakhamar jogokat vívtak ki maguknak, csakúgy, mint a zsákmányolt és vett rabszolgák, ha földre ültették őket. (A rabszolgák behozatala az országba a 12. századtól kezdve csökkenőben volt.)

A kizsákmányolás anarchikus formája, ennek rendszeres és állandó gyakorlását nem biztosítja. A magyar uralkodó osztálynak át kellett térnie a kizsákmányolás szervezett formáira, s ezeket kellett alkalmaznia a zsákmányolt és vett rabszolgákkal szemben is, ha észszerűen akart eljárni. A kizsákmányolás megszervezése pedig, az adott feltételek mellett, korlátozását is magában foglalta.

Minthogy a szolganép nagy többsége, mint földmíves „telkes rabszolga" önállóan dolgozott, a szolga munkateljesítménye, a pásztorkor önállótlan rabszolgájával szemben, az ellenőrzés nehézsége mellett lényegileg saját magától függött. Ezért mindaddig, amíg az úr a szolga munkáját korlátozás nélkül elsajátíthatta, ez többet alig dolgozott, mint amennyi saját fenntartásához szükséges volt. S ura, munkája révén, ilyen körülmények között csak csekély és emellett bizonytalan, ingadozó nagyságú adótermék-mennyiséghez jutott. Az úrnak tehát érdekében állott, hogy igényét a szolga munkájával szemben korlátozza, éspedig akként, hogy ennek csak meghatáro-

zott részét tartsa fenn magának. Így a szolga számára volt már értelme annak, hogy azt a szabott munkát, amit az úr tőle kívánt, elvégezze, mert ennek ellenében többi munkáját saját javára fordíthatta.

Ennek megfelelően már az első ránkmaradt oklevélből, a veszprémvölgyi apácakolostor görögnyelvű alapítóleveléből, mely Szent István korából ered, azt látjuk, hogy a szolganépet állandó csoportokba osztották, melyek mindegyike főleg az úri szükségletek egyikének kielégítéséről gondoskodott, s ezt nevével is kifejezte. Az oklevélben földművesek, vincellérek, udvarnokok, méhészek, halászok, szekeresek, révészek és különböző kézművesek szerepelnek, akiket a nevükben kifejezett főszolgálaton kívül bizonyára egyéb, minőségileg megállapított szolgáltatások is terheltek. Ez a rendszer az úri igényeknek megfelelt, mert ebben a korban, amelyet a termelőerők lassú fejlődése s a természeti gazdálkodás jellemzett, az úri szükségletek, minőségüket s egymáshoz való viszonyukat nézve, többé-kevésbbé változatlanok voltak. A szolganép szolgáltatásai tehát, minőségüket illetően már Szent István idejében, sőt valószínűleg ezt megelőzően, határozott alakot kezdtek ölteni.

S szolgáltatásuk egyrésze rövidesen mennyiségileg is határozottá vált. Elsősorban a mezőgazdaságból s mellette a vadászatból, halászatból, sóbányászatból, tehát az őstermelésből származó termékadók és a földművelő robot tartoznak ide, amelyekre vonatkozólag az úri szükségletek mennyiségi szempontból is alig változtak.

Az úr gyomrának befogadóképessége nem növekedett, „gyomorfalai korlátjai voltak a paraszt kizsákmányolásának." A szolga tehát, például a halász vagy a földműves, urának hosszú időn át ugyanazt a halmennyiséget szolgáltatta, illetve ugyanazt a nagyságú területet művelte meg. Ezen az alapon kialakult a szolgáltatások mennyiségének szokásszerű rendje. Az úrnak pedig nemcsak nem fűződött érdeke e szokások megbolygatásához, hanem egyenesen elismerésük állott érdekében. Az osztályviszony szokásokon, hagyományokon alapult, s a szolganéptől e hagyományok tiszteletét csak akkor követelhette, ha a szolgáltatások hagyományos mennyiségi rendjét ő maga is tiszteletben tartotta.

A forrásokban, II. István egyik oklevelében, már a 12. század első évtizedeiben szó van a „magyarok szokása szerint" szolgáltatandó úrbérről. A 12. században megkezdődött azután a terhek mennyiségének írásbeli lerögzítése, ami által határo-

zottságuk szilárdabb alakot öltött. Ennek első esetében — a veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevelében — jellemzően vincellérek, e nagy becsben tartott szakmunkások terhét jegyzik fel, akik egyenként, illetve családonként 60 köböl bort tartoznak az apácáknak adni. S a csatári apátság adománylevele, 1140 körül, már a földművelő robotnapok számát is megállapítja, — heti 3 napban, a mezei munka idejében.

Más szolgáltatásoknál ugyan pontos mennyiségi megszabásuk elmaradt. Ide főleg olyan munkaszolgáltatások tartoznak, amelyekkel kapcsolatban az úri szükségletek mértéke változott, pl. épületek emelése és javítása, amit a dömösi apátság 1131. évi oklevele értelmében parancs szerint kellett teljesíteni; vagy fuvarozás és az úr szolgálása utazásain, amivel az említett csatári oklevél a szolgáló népet minden korlátozás nélkül terheli.

S a szolga nem ragaszkodhatott ahhoz a szolgálathoz, amelyet egyszer néki vagy apáinak kijelöltek. Ha az úri szükségletek egymáshoz való viszonya többé-kevésbbé állandó is volt, esetleges körülmények néha szükségessé tehették az egyik szolgálatra rendelt csoport megnövelését a másik csökkentésével, ezenkívül különböző csoportokba tartozó személyek kicserélését és mindezekkel kapcsolatban a szolga áthelyezését egyik helységből a másikba.

Ehhez képest azt olvassuk a leleszi prépostság 1214-ből keltezett adománylevelében, hogy az adományozott szabadosok „az ügyek esetlegességei szerint helyről-helyre áthelyezhetők és szogálatból-szolgálatba áttehetők". Ezt a jogi helyzetet, a királyi várszolgák, udvarnokok, stb. tekintetében, számos példa igazolja. A külföldön pedig magyar szokásként tartották számon, hogy a lakosságot az egyik püspöki megyéből a másikba viszik.

Így a szolga, aki urához volt kötve, nem volt egyúttal röghöz kötve. Nem volt meghatározott földdarab elválaszthatatlan tartozéka, tehát földjéhez, urával szemben, igényt nem támaszthatott, ez őt föld nélkül is elidegeníthette, mint ezt egy 1256. évi, szabadossal kapcsolatos esetből látjuk, s földjét is elidegeníthette nélküle, mire nézve számos példával találkozunk.

Mi haszna van azonban a szolgáltatások minőségi meghatározásának, ha a szolgát az egyik szolgálatból a másikba tetszés szerint át lehetett rendelni? És mi haszna van a szolgáltatások mennyiségi megszabásának, ha ezek egyrészét minden mennyiségi korlátozás nélkül lehetett követelni, s ezáltal az össz-

szolgáltatásokat korlátlanul emelni? Nem jelenti-e ez azt, hogy az úr a szolga munkaerejével korlátlanul rendelkezett, tehát ez a rabszolga jogi helyzetében volt?

Látszat szerint ezt jelenti. Valójában azonban a szolgáltatás minőségi meghatározása is mennyiségi meghatározást foglalt magában. Az, hogy a szolga parancs szerint, korlátlanul tartozott ura számára fuvarozni, gyakorlatilag annyit tett, hogy az őt terhelő fuvarozási munka mennyiségét ura szükséglete szabta meg. Ez a szükséglet pedig nem volt korlátlan; terjedelmét, ennek úgy felső, mint alsó határát, megszabták általánosan a társadalmi, különösen a helyi viszonyok. Ennélfogva a munka mennyisége is meg volt tényleg szabva, csak nem állandó, hanem meghatározott keretek között változó mértékben. (Franciaországban a bíróságok a „corvée à merci", a parancs szerinti robot pontos időtartamát is megállapították.) A szolgától tehát munkateljesítményt egy meghatározott mértéken felül nem követeltek. Így parancs szerinti szolgáltatásai, egyedül minőségi meghatározásuknál fogva, mennyiségileg is meg voltak határozva e mennyiség határértékei által, s ehhez képest összszolgáltatásai, ebben a formában, mennyiségileg szintén határozottak voltak. Az úr a szolga munkaidejét nemzedékek során át csak az így meghatározott mértékben vette igénybe. Ennek következtében a szokások, hagyományok, a szolgától elsajátított összes munka, a túlmunka mennyisége tekintetében is kialakultak, sőt elsősorban éppen ebben a tekintetben alakultak ki, elismerve a hagyományokra hivatkozó úr által. Végeredményben a szokás a szolgát terhelő túlmunka mennyiségét állapította meg, habár bizonyos keretek között változó mértékben, és az úrnak szabadkezet engedett arra, hogy a túlmunka mennyiségi korlátjának érintése nélkül ennek minőségét megváltoztathassa.

Ha tehát a szolgát más szolgálatba helyezték, ez igényt tarthatott arra, hogy munkaterhe ne súlyosbodjék. Amikor II. Endre Gora vármegyét a topuszkói apátnak adományozta, tetszésére bízta ugyan, hogy a megyei szolganépek addigi szolgálatait és adóit megváltoztatja-e vagy sem. De, az előbbi jogelv alkalmazásával, kikötötte, hogy a netalán megváltoztatott terheknek a korábbiakkal egyenlő mértékűeknek kell lenniök.

Hasonlóan elismerték a szolgáknak azt az igényét is, hagyományos földbirtoklásuk alapján, hogy a megélhetéshez szükséges földet megkapják, ha régi földjükről őket kimozdították. Amikor V. István hat nyitramegyei szolgája földjét

János gömöri főesperesnek adományozta, intézkedett aziránt, hogy szolgái másutt elegendő földet kapjanak.

S a szolganép a szükséges termelőeszközök tulajdonát is megszerezte, mégpedig korán, legkésőbb a 11. századtól kezdve. Ezt az I. esztergomi zsinat határozatainak 63. pontjából látjuk, amelyben olyan egyházi szolgák is szerepelnek, akik saját ökreikkel szántanak. S a büntetőtörvényekből is kitűnik, amelyek a szolgáknak megengedik büntetésük megváltását tinóval vagy más vagyonértékkel. (Szent István II. törvényének 6. cikke és Szent László II. törvényének 2. cikke a tolvaj szolgáról.)

A szokás tehát a 10—12. század folyamán fokozatosan megállapította a szolgák munkaterhét, kialakította ingótulajdonukat és szentesítette földbirtokigényüket. S a szokás társadalmilag elismert szokásjog alakját vette fel. A szolganép a szokás megsértésével szemben orvoslásért az állami bírósághoz fordulhatott. A várispán és népei vitájában az illetékes bíróságot már Kálmán király kijelölte. (I. tv. 13. c.) A 13. század első feléből pedig nagyszámú perről tudunk, melyek a királyi bíróság előtt a szolganép és urai között folytak.

Mindez még nem az összes szolganépre, nem az összes servi-re vonatkozik. Jogtalan rabszolgákat a 13. században is adtak-vettek. S a 13. században telkes rabszolgákkal is találkozunk, kiknek munkaterhe még teljesen határozatlan volt. Ilyenek éltek a garamszentbenedeki apátság Kovácsi falujában, mindenféle szolgálatra kötelezve, amelyet az apát tőlük csak kívánt. Azonban a servi nagy többsége az említett „szabadságokat" a 12. század végére megszerezte. Ezeket néha mint „libertini"-ket, szabadosokat emlegették a jogtalan rabszolgákkal, az „igazi" szolgákkal szemben. De ugyanakkor a szolganép egységes servi megjelölése általában véve fennmaradt. Az oklevelek szerkesztői az egyházi terminológiát használták, amelyben a servi terminus tág. (Az egyház szempontjából végülis minden ember Isten szolgája: servus Dei.) S emellett a szabadosokat és az igazi szolgákat valóban egybefoglalta az, hogy, ellentétben a szabadokkal, kik urukat bizonyos feltételek mellett elhagyhatták, személyükben egyaránt feltétlenül urukhoz voltak kötve.

Mit jelent az, hogy a servi nagy többségéből ténylegesen libertini lett? Azt jelenti, hogy a szolganép nagy többsége a 10—12. század folyamán fokozatosan jogokat szerzett, vagyis jogi önállóságra tett szert. Ez a folyamat a hódolt szlávok iva-

dékainál a 10. században megindulhatott, a zsákmányolt vagy vett rabszolgáknál földre ültetésük különböző időpontjai után vette kezdetét. S a szolganép nagy többsége ezáltal, jogi helyzetét illetően, a leigázott nép vagy rabszolga állapotából jobbággyá emelkedett. Így szűnt meg az az ellentmondás, amely a telkes rabszolga gazdasági önállósága és jogi önállótlansága között fennállott. A közvetlen termelő másodlagos jogi helyzete alapvető gazdasági helyzetéhez idomult.

Ebből azonban az következik, hogy a szolganép, a servi jogi helyzetét, a 10—12. században, nem a rabszolgaság jellemzi, hanem a rabszolgaállapot fokozatos átmenetele a jobbágyság állapotába. És, ugyanebben az időben, a szabad magyar dolgozók körében is hasonló folyamat játszódott le, csak ellentétes oldalról kiindulva. Ezek széles tömegei, gazdaságilag független állapotukból, gazdaságilag függő, jobbágyi állapotba süllyedtek. A 10—12. században az ő helyzetüket sem meghatározott állapot, a gazdasági függetlenség vagy függőség állapota jellemzi, hanem a gazdasági függetlenség állapotának fokozatos átmenetele a gazdasági függőség jobbágyi állapotába.

A 10—12. század termelőviszonyait tehát nem egy kialakult társadalmi rendszer, rabszolgarend vagy feudalizmus fennállása határozza meg, hanem egy új társadalmi rendszer kialakulása. Ez a társadalmi rendszer a feudalizmus volt, mert a 12. század végére kialakult társadalmi rendszerben a közvetlen termelők tömegeit személyileg függő helyzetben, de a föld s a szükséges termelőeszközök, nemkülönben meghatározott jogok birtokában találjuk. S mert eszerint a 10—12. század a feudális társadalom kialakulásának a kora, azért a kor társadalmi viszonyait a feudális társadalmat közvetlenül megelőző és kialakító társadalom: a prefeudális társadalom fogalmában foglalhatjuk össze. A prefeudális társadalom fogalma tehát nem meghatározott társadalmi rendet jelöl, hanem meghatározott társadalmi rend kialakulására utal. A prefeudális társadalom keretében az osztálynélküli társadalom hosszú bomlási folyamatának utolsó szakasza játszódik le, amely közvetlenül átvezet az osztálytársadalom, éspedig a feudális osztálytársadalom korszakába.[34]

---

[34] A Szovjetúnió történettudományában ma már nem vitás, hogy az osztálynélküli társadalom bomlása a szláv népeknél sem rabszolgatársadalom, hanem feudális társadalom kialakulására vezetett. Amikor V. Husa 1946-ban megkísérelte a cseh történet marxista periodizálását, s ezzel

A 12. századvégi magyar társadalmat azért nevezzük feudális társadalomnak, mert az uralkodó és a szolgáló osztály között feudális jellegű termelőviszony állott fenn. Az általános politikai-jogi rend s az uralkodó osztály belső szervezetének a kérdése itt közömbös. Mégis megemlítjük, hogy a 12. századvégi magyar társadalom politikai-jogi rendje egy sor olyan vonást mutat fel, amely a feudalizmus eredeti polgári meghatározása értelmében is feudális jellegű, s a nyugateurópai feudalizmust is jellemezte. Ilyen a közszervezet ráépítése a személyi függőség viszonyaira. Nemcsak a dolgozók függtek személyükben az uraktól. Az uralkodó osztály tagjait is személyi hűség kötötte a királyhoz, akivel a személyes alárendeltség viszonyában állottak.[35] S ide tartozik még a fokozatos tulajdon, a fegyveres erő s az államhatalom szétforgácsolódása s hozzákapcsolódása a nagybirtokhoz, nemkülönben a társadalmi anarchia, melyekkel később részletesen foglalkozunk. Még az úri földbirtok rangrend szerinti tagozódására is emlékeztet az a láncolat, amely a birtokrendben, mint látni fogjuk, a királyt: az ország területének főtulajdonosát: a megyésispánt: a megye időleges tulajdonosát; és a várjobbágyokat: meghatározott megyei földek közös tulajdonosait egymáshoz fűzte. Az alapjukban egyező termelőviszonyok az általános politikai-jogi viszonyokat Magyarországon és Nyugat-Európában hasonlóan alakították ki.

A társadalmi munkamegosztás s ezzel együtt a feudális társadalom fejlődésében korszakalkotó az ipari város megjelenése és ellentétbe helyezkedése a mezőgazdasági faluval. Marx szerint „a társadalom egész gazdasági története ennek az ellentétnek (a város és a falu ellentétének) a mozgásában foglalható össze." (A tőke I. 317.) Ennek megfelelően a feudális társadalom történetében megkülönböztetjük a „barbár feudalizmus" és a „civilizált feudalizmus" korszakát. Az első nem ismeri még az ipari várost. Ezért itt a társadalom nem lépett még ki a barbárság nagy korszakából. A másik, az ipari város és a mezőgazdasági falu ellentétjével, már a civilizáció nagy korszakába tartozik. A barbár és a civilizált feudalizmus meg-

kapcsolatban a cseh fejlődésbe beiktatta a rabszolgarend korszakát, e felfogását a szovjetkritika elutasította. (Lásd Voproszy Isztorii 1948. évfolyam, 137.)

[35] Anonymus szerint Pusztaszeren azt rendezték el Árpád vezér és nemesei, hogy milképpen „szolgáljanak" a vezérnek meg főembereinek. (73.)

különböztetése megfelel Engels történeti periódusainak, aki civilizációnak a társadalom azon fejlődési fokát nevezi, „amelyen a munkamegosztás, az ebből kialakuló egyéni csere, s a kettőt összefogó árutermelés teljesen kibontakozik, és az egész korábbi társadalmat felforgatja." (Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete, Szikra, Budapest 1949. 177. old.) A munkamegosztás és a csere, illetve az árutermelés az ipari város és a mezőgazdasági falu ellentétjének a megjelenésével kezd kibontakozni. Ennek az ellentétnek a megjelenése tehát a civilizáció nagy korszakának a kezdetét jelzi. A barbár és a civilizált feudalizmus korszakát azután, mint a feudális társadalom történetének harmadik és utolsó korszaka, a feudális abszolutizmus kora követi.

A magyar társadalom a 12. század végével, ipari városok hiányában, a barbár feudalizmus korszakába lépett be.

MÁSODIK FEJEZET

A FEUDÁLIS OSZTÁLYTÁRSADALOM

A BARBÁR FEUDALIZMUS [1]

I.

TERMELŐERŐK ÉS TERMELŐVISZONYOK

1. A termelőerők

A földművelés uralkodóvá válásával a tavaszi vetés mellé az őszi vetés lépett s a szántóföldön művelt növényfajták száma megnőtt. A földművelésben új munkaeszközök jelentek meg, s régi munkaeszközei fejlettebb alakot öltöttek. A korábbi egyélű ekevassal ellátott eke helyébe a kétélű ekevassal felszerelt faeke (csoroszlyavasas faeke) lépett, melyet 4, sőt nehéz talajon, Erdélyben még a 18. században is, 8 és több, néha 24 ökör húzott. A régebbi sarlókat, amelyeknél a vas görbülete felső részére esett, oly sarlók váltották fel, amelyek vasa már a nyél tövénél kiöblösödött. A gabona levágására szolgáló sarló mellé a munkaeszközök közé bevonultak a fűvágásra használt kasza s a szénatermelés egyéb szerszámai. A magot vetés után, beszántása helyett, most már sok helyütt borona segítségével takarták be, s a learatott gabonát nemcsak állati erővel nyomtatták, hanem a szem elválasztására csépet is alkalmaztak.

A földművelés termelőerőinek fejlődését a szabályozott talajváltórendszer keretében kifejezi az a körülmény, hogy ugyanaz a nagyságú földdarab az idők során növekvő számú parasztcsalád megélhetését biztosította. Azt a — helyi viszonyokhoz képest változó — szántóföld nagyságot, amely szükséges volt eredetileg ahhoz, hogy egy parasztcsalád megélhessen s emellett adóterheit fedezhesse, ekealjának, ekeföldnek nevezték (mert egy eke munkáját vette igénybe). Az ekealja a *sza-*

[1] A következőkben a magyar feudális osztálytársadalom első alakjával, a barbár feudalizmussal foglalkozunk, éspedig ennek 12 századvégi szerkezetével. Az utóbbi megrajzolásánál mind a korábbi, mind a későbbi forrásanyagot felhasználtuk, amennyiben ez a 12. századvégi állapotokra következtetést enged.

bályozott talajváltórendszerhez tartozó területegység, mert oly területet jelöl, melynek egyes részei szabályos időközökben váltakozva kerülnek eke alá. Nagysága a 13. századbeli adatok szerint általában és átlagosan 120 holdat tett ki. Kérdés azonban, hogy mekkora földterületet értettek ebben az időben egy holdon?

Az egykorú forrásokban többféle holdmérték szerepel. Közös sajátosságuk, hogy királyi négyszögölekben, tehát hivatalos mértékegység alapulvételével vannak megállapítva. E korai időkben azonban a mindennapi életben nem hivatalos, hanem a termelés viszonyaiból merített, természetes mértékegységeket használtak, amilyen maga az ekealja is. A kor holdmértékének nagyságát tehát a termelés viszonyaiból kell kifejtenünk.

A 18. században uralkodó holdmérték, a magyar hold, 1200 négyszögöl körül ingadozott. Ezzel kell a középkori holdat azonosítanunk, mert ez a mértékegység a középkori termelés viszonyaiból ered. 1200, illetve ennél a helyi viszonyokhoz képest valamivel több vagy kevesebb négyszögöl, az a terület, melyet a középkori négyökrös faekével egy nap alatt fel lehetett szántani. Ez a mértékegység megfelel a hasonló eredetű angol acre-nek, amely ma 1126 négyszögölet tesz ki. S egyezik egyébként egyik középkori hivatalos holdmértékünkkel is, a 490 királyi négyszögöles holddal, amely (ölét 3.056 méterrel számítva) 1272 négyszögöl volt. De egyezik az ilyen 120 holddal mért ekealja az átlagos parasztbirtok terjedelmével a késői római császárság nyugati felében is, amely 120 acre-re rugott (Ch. Dawson: The Making of Europe) A parasztcsalád megélhetését biztosító, átlagosan 120 magyar holdas (= 90 kat. hold à 1600 négyszögöl) ekealját tehát a fejlődés kiindulópontjául nyugodtan elfogadhatjuk.

Egy ekealja földön a 11—13. században általában már nem 1, hanem 2—3—4 parasztcsaládot találunk. Ebben az időben tehát 1—1 parasztcsaládra már csak 60—40—30 m. hold szántóföld esett. Az ekeföldeknek most nagyobb része állott művelés alatt és kisebb része hevert, legelő célját szolgálva, parlagon, mint korábban, — ugyanazt a földdarabot most egyfolytában hosszabb ideig művelték, illetve rövidebb ideig pihentették. Ezt vetésforgó alkalmazása, vagy az alkalmazott vetésforgó megjavítása, ugarszántás és esetenkénti trágyázás tették lehetővé. (Egy 1258-ban kelt okirat, amelyet a pannonhalmi konvent állított ki, már trágyás földekről beszél.)

Az átlagos létszámú — ekkor, mint később látni fogjuk, 10 főnyi — parasztcsaládnak 20 m. hold (15 kat. hold) átlagos termékenységű szántóföldet kellett megművelnie a 11—13. században ahhoz, hogy megélhessen és adóterheit fedezhesse. Ezt igazolja a következő számítás.

1 magyar holdon a 18. században 2 pozsonyi mérő, vagyis 125 liter gabonát vetettek el. Ez sűrű vetésmód, s a vetésnek ezt a módját kell a középkorban is feltételezni, mert kezdetleges viszonyok folyománya, amelyeknél nem gyomlálnak s így csak a sűrűn vetett gabona tud a gaznak felébe kerekedni.

Az átlagos termékenységű föld átlagos hozadékát ebben az időben az elvetett mag 2—3-szorosára tehetjük. Ugyanennyi volt a gabonavetés átlagos hozadéka a középkori Oroszországban, mielőtt ott a háromnyomásos rendszer elterjedt volna. Magyarországon az előbbinél magasabb átlagos hozadékot csak a talajváltórendszernél magasabbrendű háromnyomásos rendszer korában találunk: az 1828. évi összeírás szerint a termés országos átlagban a vetőmag 3—4-szeresét tette ki. Ez megfelel a középkorvégi Nyugat-Európa viszonyainak, ahol a háromnyomásos rendszer uralkodása mellett hasonló hozadékokkal találkozunk. Talajváltórendszer mellett a hozadéknak ennél kevesebbnek kellene lennie, s az orosz analógia jogosulttá teszi a 2—3-szoros hozadék feltevését.

Eszerint 1 magyar hold gabonatermése, a középszámot, 2½-szeres hozadékot véve alapul, 312.5 literre tehető, 20 hold termése pedig 6250 literre. (Az egész 20 holdat gabonavetésnek tekinthetjük, mert az egyéb növények: len, kender, főzelék-, zöldségfélék, hüvelyesek termelése a szántóföldön kívül, kertekben folyt). Mennyi maradt ebből kenyér, darakása, tésztaneműek alakjában a parasztcsalád évi fogyasztására?

A levonandó tételek a vetőmag, az egyházi tized és a földesúrnak úrbérbe szolgáltatott rész: szemesgabona, továbbá liszt, kenyér, sör, ill. az ezek előállításához szükséges gabonamennyiség. A vetőmag 20 holdnál 2500 litert tesz ki, az egyházi tized 625 liter. Az úrbért illetően, a számítás egyszerűsítése kedvéért, a pannonhalmi apátság udvarnokainak évi szolgáltatásait vesszük alapul a 13. század első felében, melyek családonkint 600 liter körül jártak és így, 625 litert számítva, a kimutatott termés további $^1/_{10}$ részét képviselik („kilenced"). Ennél többel nem számolhatunk. Az I. esztergomi zsinat ugyan, a 11. század végén, az egyház szolganépétől a termés ½—⅓ részét követelte, de ezt az intézkedést papíron maradt szabálynak kell

tekintenünk, mert gyakorlati megvalósulása a föld művelőit elviselhetetlen teherrel sujtotta volna. Tényleg némely adat — a csatári apátság oklevele 1137-ből, a dömösi apátság oklevele 1138-ból — a kilencednél is kisebb teherre, 300—450 liter gabonaúrbérre enged következtetést. Az innen előálló különbözet kiküszöbölődik azonban az alábbiak szerint.

A levonandó tételek (2500 + 650 + 625) összege 3775 liter, amihez képest marad a parasztcsalád évi kenyér stb. fogyasztására 2500 liter. Az onnan származó hiány, hogy e fogyasztási alap valamilyen minimális részét esetleg állati takarmányra fordították (az árpa és a zab ebben az időben túlnyomóan az emberi táplálkozást szolgálta, az állatnak a szántóföld termékeiből csak a szalma jutott), nemkülönben, hogy az árpa egy részéből sört főztek, kiegyenlítődik azáltal, hogy úrbérgabona címén a valóságosnál valószínűleg magasabb tételt helyeztünk levonásba.

A 2500 liter gabonát, és pedig búzát, rozsot, árpát, zabot vegyesen (a termelt gabonafajták közül a kölest és a tatárkát egyszerűség kedvéért mellőzve), a kornak megfelelő alacsony, 60 kg-os átlagos hektolitersúly alapulvételével, 1500 kg gabonával egyenlősíthetjük.[2] E szerint a 10 főnyi család minden egyes tagjának évi fogyasztásra 150 kg gabona jutott. Ez az eredmény, a maga valószínűségével, azt a feltevést igazolja, amelyből a parasztcsalád által megművelt föld nagysága tekintetében kiindultunk.

Az 5 tagból álló, főleg növényi táplálékból élő európai munkáscsalád átlagos évi gabonafogyasztását 1900 körül 1000 kg-ra teszik. Egy főre esik tehát 200 kg. Magyarországon a 11—13. században, az állattenyésztésről a földművelésre való áttérés korszakában, az emberi élelemben a növényi eredetű táplálék kisebb és az állatvilágból származó nagyobb szerepet játszott, mint 1900 körül az európai munkáscsalád élelmezésében. (Egy adat szerint a középkori Nyugat-Európában a felnőttek napi átlagos húsfogyasztása hasonló viszonyok mellett 1¼—1½ fontot, ⅔—¾ kg-ot tett ki. Ezzel szemben Magyarországon 1939-ben a napi húsfogyasztás fejenként ⅛ kg volt.) Ennek megfelelően a 150 kg-ot a fejenkénti évi gabonafogyasz-

[2] Egy kat. hold búzatermésül, 70 kg hektolitersúlyt számítva, 291 kg-ot kapunk, szemben az 1926—35. évek átlagában Magyarországon elért 765 kg-mal. A vetőmag levonása után mutatkozó hozadék az első esetben 174 kg, a másodikban 665 kg. A tiszta hozadék tehát a 11—13. században a mainak kb. ¼-e lehetett.

tás sem igen haladhatta meg. De nem is igen maradhatott ennek alatta, mert, mint még látni fogjuk, a magyar paraszt a 11—13. században jól táplálkozott. A lehetséges hiba mindenesetre nem abban áll, hogy a 150 kg kevés, hanem legfeljebb abban, hogy sok. A valóságtól való ilyen irányú eltérés azonban a földművelés rendszeréről alkotható képünket nem befolyásolja.[3]

Abból a szempontból, hogy egy ekealja földön hány parasztcsalád élt, az átlagos helyzet kifejezésének azt az esetet tekinthetjük, amelynél az ekealja föld 3 parasztcsalád között oszlott meg, amelynél tehát 1 parasztcsaládra 40 m. hold (30 kat. hold) esett. Minthogy a kifejtettek szerint ennek a parasztcsaládnak átlagos viszonyok mellett 20 m. holdat kellett megművelnie ahhoz, hogy megélhessen, a reá eső 40 holdnak mindenkor a szabályos időközökben változtatott felerésze állott művelés alatt, másik felerésze pedig legelőként parlagon hevert. Ez a viszonylat egyik fontos mértéke a földművelésben elért átlagos fejlődési foknak.

Az átlagnak megfelelő változat körül helyezkedtek el az egyéb területi változatok, meghatározva mind az ekeföldön élő családok átlagfeletti és átlagalatti számától, mind a föld átlagfeletti és átlagalatti termékenységétől. (A családi létszámnak az átlagostól való eltérései számbajövő szerepet itt nem játszanak, mert ezek egymást a területi egységeken, a falvakon belül, többé-kevésbbé kiegyenlíthették.) Az ekeföldön élő családok átlagalatti száma és a föld átlagfeletti termékenysége leszállította a szántóföld mindenkor megművelt hányadát pl. annak egyharmadára; az ekeföldön élő családok átlagfeletti száma és a föld átlagalatti termékenysége pedig felemelte kétharmadára is.[4]

---

[3] A fenti számítások, hasonlóan a könyvben található egyéb számításokhoz, természetesen semmiféle statisztikai pontosságra nem tartanak igényt. Céljuk az, hogy a viszonyokról számszerűleg hozzávetőleges képet adjanak. A számszerű kép, minden hozzávetőlegessége mellett is szemléltetőbb, mint az az ábrázolási mód, amely a számok használatáról, éppen hozzávetőlegességük miatt, lemond.

[4] A szántóföld kétharmadának megművelése éppoly kevéssé jelenti még a háromnyomásos rendszer alkalmazását, mint egymagában felerészének megművelése a kétnyomásos rendszer bevezetését. A nyomásos rendszerek nemcsak abban állanak, hogy a szántóföld felét vagy kétharmadát művelik. Lényegükhöz tartozik, a talajváltórendszer különböző nemeivel szemben, hogy a termelésből kieső földrészletet egy év elteltével a termelésbe újra bevonják. S e földrészletet az egy évre csökkentett

A paraszti földművelés rendszerének ezt a képét, amely az ország mértékadó, haladottabb részeinek viszonyait tükrözi vissza, hézagos adatok és a hézagokat kitöltő feltevések alapján kellett megszerkesztenünk. Az elmaradottabb, északibb Alföldön dívott vad legelőváltórendszerről a 18. század adatai alapján már közvetlenebb képet alkothatunk. Ezekből kitűnik, hogy ugyanazt a földrészletet, mindenesetre az ott újabb keletű vetésforgó alkalmazása mellett, általában egyfolytában 5—6—7 évig művelték, s azután határozatlan ideig pihentették, illetve legelőnek használták. A pihenési idő 12—15 évig, sőt tovább eltartott.

Teljesen új, a földművelésre való áttéréssel kapcsolatos vívmányok voltak a kertészet, a gyümölcs- és a szőlőtermelés. Az előbbiek általában még jelentéktelenek lehettek, az utóbbi már e korban figyelemreméltóan elterjedt.[5]

Rétekről, amelyekről szénát rendszeresen gyüjtöttek, már 11. századi források megemlékeznek. A Magyarországon télen vastag hótakaró a rendszeres szénatermelést, a szárazabb Kubánvidék viszonyaival szemben, szükségessé tette, mert a téli legeltetést akadályozta.

Az úri földművelőüzem technikailag a parasztüzemtől általában miben sem különbözött. A szántóföldi rendszer tekin-

---

pihenő alatt is a következő termelési évre ugarszántással készítik elő. Ennélfogva minden évben visszatérő ugarszántásukkal s e réven az egész szántóföldnek minden évben való felszántásával jóval több munkát igényelnek, mint a szántóföld fele- vagy kétharmadrészének megművelésével egybekötött talajváltórendszer, amelynél a szántóföld pihenő része éveken át semmiféle munkát nem kíván. Ezért a nyomásos rendszerekre, előbb a kétnyomásosra, mely az állattenyésztés érdekeinek jobban megfelel, majd a háromnyomásos rendszerre, a velük kapcsolatos nagyobb földhozadék kedvéért csak akkor térnek át, amikor a parasztnépesség megfelelő mértékű növekedése az utóbbit szükségessé teszi, vagy cseretárgyként való értékesítésére akár az úr, akár a paraszt részéről a városi gabonafogyasztópiac kialakulása lehetőséget nyujt. Ezek a feltételek azonban a 11—13. században Magyarországon nagyrészt még hiányoztak. Ipari városok nem léteztek, s a népszaporulat főleg addig művelésbe be nem vont földeken helyezkedett el.

[5] A székesfehérvári káptalan somogymegyei birtokai 1229-ben 73 faluban terültek el. A káptalan e falvakban 1126 szolgáló telekkel rendelkezett, melyek 526 eke, vagyis 63.000 m. hold szántóföldet műveltek meg. (Egy telekre, azaz egy parasztcsaládra tehát 60 m. hold szántóföld esett.) Ugyanakkor e falvakban 2186 művelt és 731 nem művelt szőlője volt. Egy-egy falura tehát átlagosan 30 művelt és 10 nem művelt szőlő esett, s az egyik szőlő területe elérte a 60 holdat. De itt mindenesetre Somogy megyéről van szó, ahol a szőlőtermelés különösen fejlett volt.

tetében nem is különbözhetett, mert az úri szántóföldek a paraszt szántóföldekkel elegyesen feküdtek, s ennélfogva szükségképpen ugyanolyan művelés alá estek, mint az utóbbiak.

Az egyházi, főleg kolostori üzemek azonban technikai szempontból részben külön helyet foglaltak el. Azokban, amelyeket külföldről bejött szerzetesek, vagy ezek tanítványai irányítottak, a szántóföldeket részben a parasztföldektől elkülönítve művelték, s ezekben a háromnyomásos rendszert is alkalmazták, hogy ahhoz a nagy kenyérmennyiséghez hozzájussanak, amelyre a szerzeteseknek a különleges kolostori táplálkozási rend mellett szükségük volt. Ezenkívül a kolostorok szerepet játszottak, a nyugati hatás képviselőiként, a kertészet, a gyümölcstermelés és a szőlőgazdaság fejlesztése és terjesztése területén, — világi bevándorlókkal egyetemben. A szőlőtermelésnek egyébként az országban régi gyökerei voltak; a legelső kolostori adománylevelek nem kolostori, hanem paraszti szőlőüzemekre mutatnak. A tihanyi apátság 1055-ben vincellérеket kapott szőlőjükkel, s a veszprémvölgyi apácáknak 1109-ben 54 szolgaház borral adózott.

A tenyésztett állatok köre kibővült. A Kubánvidéken még nagyjában lóra és juhra korlátozott állattenyésztés már Levédiában a korábbiakkal egyenrangú ágként ölelte fel a szarvasmarhatenyésztést, Magyarországon pedig kiegészült a sertés- és szárnyastenyésztéssel.

Az állattenyésztés technikája különböző volt a nyugati és a keleti országrészekben, párhuzamosan a földművelés különböző fontosságával és eltérő technikájával. Nyugaton, ahol az állattenyésztés a földművelésnek alá volt rendelve, az igavonó ökröt. a tehenet, borjút és más fiatal állatot, s részben a lovakat illetően már az ú. n. félszilaj állattartás divott, melynél a jószágot télen takarmányon, istállóban tartják, s csupán tavasztól őszig hajtják legelőre. Keleten, ahol az állattenyésztés volt a fő termelőág, továbbra is a keletről hozott szilaj, „ázsiai" állattartási mód uralkodott, amelynél a jószág télen-nyáron a legelőn élt. A juh- és sertéstenyésztés azonban nyugaton is szilaj módra folyt, utóbbi a hatalmas makkos erdőségekben, s a források „erdei" lovakról is beszámolnak. Az állatot, a disznón kívül az ökröt és a birkát, már tervszerűen hízlalták.

Az egyházi földesurak állatállományáról és ennek összetételéről a 11—12. század kolostoralapító oklevelei tájékoztatnak. Az alapítók a kolostorokat 800—2300 drb jószággal látták el: 100—200 drb lóval, ugyanannyi szarvasmarhával és ser-

téssel, 500—1700 drb juhval. Ha összehasonlítjuk ezt az állatállományt a középkori Nyugat-Európa földesúri nyájaival, feltűnik a lovak és juhok viszonylag nagy száma, amely a pusztai állattenyésztés hagyományainak továbbélését bizonyítja.

A parasztcsalád jószágállományára vonatkozólag a következő két adatot általános érvényűnek tekinthetjük, mert megegyeznek a Meroving- és angolszász kor megfelelő adataival. Szent István törvénye szerint a falusi plébánia szolgálatára 2 háznép szolgát kell adni 2 lóval, 6 ökörrel, 2 tehénnel és 30 kisebb jószággal. 1152-ben pedig a pannonhalmi egyháznak ajándékoznak 2 szolgacsaládot 8 ökörrel, 10 tehénnel és 100 juhval. Átszámítva ezt az állatállományt 1 parasztcsaládra, mindkét esetben megtaláljuk a szokásos számú igavonó jószágot, 4 ökröt, vagy 3 ökröt és 1 tehenet. A későbbi adatban a ló már hiányzik, ami azt szemlélteti, hogy ennek az állatnak, amely elsősorban hadi, utazási és szállítási eszköz volt, az úri szolgálaton kívül a paraszt gazdaságában kevés hely jutott. Jellegzetes a második adatban szereplő 5 drb tehén és 50 drb juh, utóbbi mindenesetre csak mint a juhállomány felső határa. Az első adat 15 kisebb állatában a juhok mellett 4—6 drb sertés rejtőzhetik. Mindezekhez még a baromfi járult. A viszonylag nagy tehén-, sertés- és juhállomány a kor bőséges tejtermék- és húsneműfogyasztását mutatja. A szarvasmarhaállomány nagyságára vonatkozó adatot egyébként Szent István büntető törvényei is megerősítik, amelyek a „közrendűt" vagy „szegényt" 5—10—12 tinó bírsággal sujtják. Hasonló bírságoknak csak megfelelő marhavagyon mellett van értelmük.

Nagy szerepet játszott e korban a méhészet: az édesítőszerül szolgáló méz s a világítóeszköznek használt viasz termelése. Továbbá jóval nagyobb jelentősége volt, mint napjainkban, a vadászatnak és halászatnak, a hústermelés e két kezdetleges módjának.

Az ipar területén fejlődött ebben az időben a fonó-szövő munka, a fazekasság (korongon készült edények) és a vasipar mellett (kohászat) kimutathatóan a faipar (esztergapad), s a házépítés technikája (tökéletesebb faépítkezés, majd téglaégetés). A mezőgazdasági iparban fontos a valószínűleg már korábban ismert kézimalom, a feudális társadalom e jellegzetes munkaeszközének általánosabb elterjedése és tökéletesítése és mellette a vizimalom, „minden gépezet elemi alakjának" a feltűnése, amely Franciaországból került hozzánk, lehetséges, hogy szerzetesek közvetítésével. Míg a korábban általánosan hasz-

nált mozsár segítségével a gabonaszemből csak dara lett, melyet kásának készítettek el, a melléje lépő kézi- és vizimalom révén lisztet nyertek, melyből kenyeret sütöttek. S a vizimalom már nagyobb mennyiségű liszt őrlését tette egyszerre lehetővé. Az ipar haladását a munkamegosztás fejlődése is maga után vonta, amelyről később beszélünk.

A vas-, réz- és aranybányászat még csekély volt. A fontosabb ezüstbányászat többek között a fémpénz nyersanyagát állította elő. Nagy jelentősége a bányászat ágai közül csupán a sótermelésnek volt.

Ami a szállítás eszközeit illeti, ha voltak már vámok, amelyeket az utak karbantartásáért fizettek, karbantartott utak még nem voltak. Az út kitaposott ösvény volt, amelyet csak nyáron és jó időben lehetett használni, s ha felhagytak vele, csakhamar eltűnt. A folyókon gázlóknál keltek át, vagy komp segítségével, amit már a Szt. Gellért-legenda említ, s állandó hidat csak kivételesen vertek. A terheket szállítójuk nagy távolságra is gyakran hátán cipelte, amely módon csak csekély, 20—25 kg-os súlyokat lehetett s ezeket is csak lassan, naponta legfeljebb 20 km-es távolságra továbbítani. Ha a szállításhoz állati erő állott rendelkezésre, a szállítható súlymennyiség 1—2 állat felhasználásával a rossz utakon legfeljebb néhány mázsára emelkedett. Emellett azonban, ha a szállítást járműi, a szokásos 1—2 ökör húzta, kétkerekű szekér bonyolította le, az átlagos napi menetteljesítmény 10 km-re csökkent. Ráadásul pedig a szekerezés a rossz utakon az utas testi épségét veszélyeztette. Ezért az állati erőt igénybevevő szállítás gyakran málhás állatot, főleg lovat alkalmazott (melyet már a hazai szlávoktól eltanult vaspatkóval láttak el), s az utas a szállítmányt lovon kísérte. Ez volt a szállítás leggyorsabb módja, amelynél naponta 50 km-t is meg lehetett tenni. De a kis súlyteljesítmény mellett a szárazföldi fuvarozás ez esetben is igen költséges volt. A költségek nagyobb mértékű csökkentését csak a természetes víziutak felhasználásával lehetett elérni. A folyó vízével egyirányú hajózás átlagos napi menetteljesítménye 30 km. volt, s a régi csónakhoz képest nagyságban megnőtt hajó rakománya az 1—2 igás vagy málhás állat szállította tehernek 100-szorosát is elérte. Amikor persze a hajó a folyó vizével ellentétes irányban haladt, lovak által vontatva, a szállítás megint igen költségessé vált. Forrásaink a dunai hajózást magyar területen a 12. század közepétől tanúsítják, míg a vizi-

szállítás másik módját, a tutajozást, a Vágon és a Garamon a 13. században, a Maroson (az Ajtony megvámolta sóhajók) már a 11. század első felében.

2. A csere

A csere kiterjedt a pásztorkor viszonyaihoz képest. Növekvését több tényező idézte elő. A termelőerők fejlődésével megnőtt a csere céljára rendelkezésre álló termékmennyiség, s nőtt a népszám és népsűrűség, kiterjesztve és hozzáférhetőbbé téve a piacot. A hajózás megkönnyítette a termékek szállítását. Végül a csere útján kielégíthető szükségletek egy része lényegessé vált, aminek következtében a csere szükségszerű társadalmi műveletté változott.

A vertpénz bevezetése Szent István óta a királyi jövedelmek fokozását célozta, s nem az áruforgalom igényein alapult. De a vertpénzben kivetett adó rendszeresítése már a csere szükségszerű jellegét szemlélteti. A király csak azért követelhette meg a 8 ezüstdénárig terjedő adó állandó fizetését a szabadoktól, a falusi plébános csak azért igényelhetett minden évben 3 ezüstdénárt az egyház szolgáitól (Kálmán II. törvényének 5. cikke), mert ezek gazdálkodásához elválaszthatatlanul hozzátartozott most már árunak vertpénz ellenében való kicserélése. A természeti pénzt, a vadászkorszak prémpénzét, a pásztorkorszak lópénzét a termelésben maga a vadász és a pásztor előállíthatta. Vert ezüstpénzhez a paraszt csak áru eladása ellenében juthatott.

Lényeges, csere által kielégítendő szükségletek tárgya volt a só, a bors vagy más fűszer a mindennapi táplálkozással, a hal a böjti táplálkozással, a vas a szerszámkészítéssel, az agyagedény a háztartás felszerelésével kapcsolatban, az Alföld erdőtlen, pásztorkodó vidékein a fa és a gabona is. Sóforgalomról, láttuk, már a 11. század első felében van adat. A fűszer nélkülözhetetlen volt a téli időre eltett hús besózásánál. Halpiacra a dömösi apátság 1138. évi oklevele utal ott, ahol a helembai halászok kötelességévé teszi, hogy szükség esetén pénzen vásárolják meg az úrbér fejében járó halat. Agyagedényeket piacra termelő fazekasfalu nevével — Gerencsér — legelső kétségtelenül hiteles okiratunkban, a veszprémvölgyi apácakolostor 11. századeleji alapítólevelében találkozunk. A tutajozó faszállítást fentebb érintettük, s cseregabonára kell gondolnunk a pannonhalmi apátság azon oklevelével (13. század első fele)

összefüggésben, amely szerint a véneki halászok tartoznak az apátság élelemszállító hajóival Győr megyéből a Csepelsziget déli csúcsáig lemenni. Az utóbbi két esetben a fa és a gabona, e súlyos tömegáruk piaci értékesítését a vizierő felhasználása és a rendeltetési helynek a folyó irányában való fekvése tette lehetővé. Egyébként, tömeges piaci szükséglet a gabonára vonatkozólag, belviszonylatban, az Alföldet nem tekintve, csak rossz termés esetében jelentkezett, s ilyenkor a szállítás nagy költségét a gabona roppantul megnőtt ára fedezte, mely megfelelő külföldi példákból ítélve, az átlagár 30-szorosát is elérte.

Lényeges szükséglet mutatkozott még, de csak az úri osztály körében, bonyolultabb fegyverek és rabszolgák iránt. Az utóbbiakat a mellett, hogy vásárolták, emberrabló hadjáratok útján szerezték be. A 11—13. század német, cseh, besenyő, görög s eretnekellenes balkáni háborúi kivétel nélkül rabszolgavadászattal voltak egybekötve, persze nemcsak a magyarok, hanem az ellenség részéről is. A barátot sem kímélték, mint az 1094. évi eset mutatja, amikor Szt. László a szövetséges Csehországon át tért haza hadjáratáról és sok foglyot hozott magával az előbbi országból. Még kevésbbé menekülhetett a rabszolgasorstól az országba került védtelen idegen. Szent Romuald tanítványait, akik mint hittérítők jöttek az országba, ugyanúgy eladták rabszolgának Szt. István idejében, mint 1282-ben azokat a cseheket és lengyeleket, akik az otthoni éhinség elől futottak Magyarországba.[6] Ez időben azonban a rabszolgaszerzésnek már más jelentősége volt, mint a pásztorkorban. Ha az utóbbi korszakban az emberzsákmányt nagyrészt eladták külföldre, most, a földművelésre való áttéréssel, elsősorban a belföldi termelésben hasznosították. Kálmán törvénye a rabszolgák meghatározott nemeinek kivitelét a belföldi szükségletre való tekintettel már egyenesen eltiltotta.

Fontosabb árucikkek voltak még a bor, a fa-, bőr- és vasipar némely terméke (pl. szekerek, hordók, faevőeszközök, süvegek, vas-szerszámok) és a prém. Papok által fenntartott kocsmákról már 1100 körül hallunk (I. esztergomi zsinat 58.), s később, a 12. század folyamán, a források dunai borszállítás-

[6] Reakciós történészeink, ugyanakkor, amikor a zsidók szerepét a rabszolgakereskedelemben azzal emelik ki, hogy ez tette őket közgyülölet tárgyává, hallgatnak arról, hogy ezekben a századokban a rabszolgafogdosás, a zsidóktól függetlenül, államilag szentesített, sőt államilag üzött tevékenység volt.

ról (II. Géza 1148. évi oklevele a budai egyháznak) és a szlavóniai ciszterci szerzetesek borkereskedéséről beszélnek. Ugyanezen idő körül bognár- és pohárnok-, továbbá szűcs- és kovácsfalvakkal találkozunk.

Mindezekhez a külkereskedelem különleges árui járultak. A kivitelnél elsősorban az ökör és a ló tartoznak ide. Nagy távolságra való szállításukat lábon hajtásuk segítette elő. Ide sorozható még a külföldi egyházaknak szállított viasz, mely a hainburgi osztrák vámszabályzatban a 11. században szerepel.

A fentebbi áruk közül a só, hal, gabona, rabszolga, bor, prém és a bőripar némely terméke kivitelre is került. Sókivitelről, Ausztria felé, a 12. század második feléből van adat. A halat besózva (a 13. század közepén) Németország belsejébe is elszállították. Borkivitellel a 13. század elején a pécsi egyházmegye cisztercitái foglalkoztak, s 1244-ben Bécsben a magyar bor behozatalát megtiltották. Prémet (400 prémes mentét) a német királynak már Aba Sámuel „ajándékozott", 1043-ban, egy békekötés alkalmával, s ugyancsak a 11. században tudunk „latinok"-ról, kik Magyarországból az olaszországi papság részére kucsmaanyagnak való prémet szállítottak. A bőr- vagy szűcsipari kivitelnél, amelyet a 11—12. századi osztrák vámszabályzatok tanusítanak, elsősorban kikészített gyapjas birkabőrökről lehet szó. Az egyébként nyerstermékekből álló kivitelben az ipari termelést a bőr- és viaszipar cikkei képviselték. A bőripar az alföldi pásztornép keletről hozott különleges ipara volt, s külföldön mint különleges magyar iparág volt ismeretes a 13. század végén. A viaszipar Magyarország szláv ősnépének erdei méhészetéből fejlődött ki.

Gabonát rendszeresen csupán az osztrák határral szomszédos nyugati területek vittek ki, és pedig főleg a közeli Bécsbe, melynek gazdasági élete már a 12. században városias jelleget kezdett ölteni. E határrészek más termékeiket is, pl. a halat és a bort, a bécsi piacra szállították, s így Bécs őstermelő hátterületének szerepét kezdték játszani. Hasonló centrifugális erők bontakoztak ki délen, ahol Szlavónia nyerstermékeit, Dalmácia közvetítésével, az olasz városok piacaira vitte ki.

A bevitel különleges árui a keleti fűszerek, a finom flandriai és kölni posztó, a bizánci és keleti selyem, bársony, aranyhímzés, arany- és ezüst ékszerek, drágakövek, az északról jövő borostyánkő, az olasz-német-bizánci arany- és ezüst ötvösmunkák, a francia-német-bizánci bronz- és rézműtárgyak és mellettük a tökéletesebb fegyverek voltak. Bevitel tárgya volt még

a rabszolga és az ausztriai vas. A nyerstermékekből álló kivitellel szemben a bevitelben az iparcikkek uralkodtak.

Nyugat felől a külkereskedelmet elsősorban regensburgi németek és velencei olaszok bonyolították le. Az utóbbiak, mint nevezetes rabszolgakereskedők, bizonyára jelentős részt vettek — a csehek mellett — a rabszolgabevitelben; a keleti fűszereket elsősorban ők szállíthatták Magyarországra, s a prémárut ők vihették ki innen Olaszországba. A gazdasági kapcsolatok alapján politikai összeköttetések épültek ki. Aba Sámuel és a regensburgi kereskedőpolgárok szövetségével a magyar-német feudalizmus ellen már találkoztunk. Szt. István családi összeköttetése a velencei dogeval s a velencei Péternek ebből következő magyarországi uralma is a magyar-velencei kereskedelmi kapcsolaton alapulhatott. Kelet és dél felől a külkereskedés főleg a magyarországi izmaeliták kezén lehetett.

Egyetlen pillantás a beviteli áruk összetételére meggyőz arról, hogy ezek nagyrészt fényűzési célokat szolgáltak. Elsősorban az egyházi fényűzés tárgyai jönnek itt tekintetbe, a fényűzően kiállított miseruhák, oltárterítők, kelyhek, gyertyatartók, oltári keresztek stb. Ez áruk vevői az egyházi urak voltak. S elsősorban az urak részére hozták be azokat az árukat is, — a fegyvereket, rabszolgákat, — amelyek nem fényűzési szükségleteket elégítettek ki. A beviteli áruk közül közfogyasztási cikkeknek egyedül a fűszer és a vas tekinthetők. Ennek megfelelően a kiviteli áruk legnagyobb része az úri gazdaságokból származott, ha egy részük az előbbiekbe úrbér címén a parasztgazdaságokból került is. A külkereskedelem így lényegileg abban állott, hogy az urak az ország nyerstermékeinek egy részét elcserélték a fejlettebb külföld finom ipari és értékes fényűzési cikkeivel.

A belső csere a pásztorkor állapotaihoz képest jobban fejlődött, mint a külkereskedelem. A csere kiterjedésének tényezői közül a megnőtt népszám és népsűrűség a belső cserét élénkítették. Sokkal inkább hatott azonban ebben az irányban az a körülmény, hogy az ország, az egyes vidékek eltérő természeti viszonyai alapján, különböző termelési köröket foglalt magában, melyek egymással cserét folytattak. A belső piacra Erdély sót és vasat, a Dunántúl gabonát, s különösen déli részei, a Szerémséggel együtt, bort, a Délvidék halat, az Alföld bőrárut, a Felföld fát, Szlavónia prémet szállított. (A hat megye közül, amelyekben a legtöbb 11. századi, illetve szentistvánkori pénzt találtak, öt a Dunántúlon, ezek közül is

három a bortermelő Dél-Dunántúlon van, a hatodik pedig a vastermelő Hunyad megye Erdélyben. S a somogyi kupa — az ottani piaci bortermelés révén — a Váradi Regestrum 15. esetéből kitűnőleg már a 13. század elején országosan ismert borürmérték volt.) A belső csereforgalom alapján alakultak át, a 13. századtól kezdve, politikailag összefüggő területi egységekké azok a vármegyék is, amelyek hegy- és síkvidéki részeket egyaránt magukban foglalnak, mint pl. Heves és Borsod vagy Bereg. Az ilyen megyék egymással cserét folytató ellentétes termelési körök összefoglalásaként, mint gazdasági egységek jöttek létre. Székhelyükké azok a helységek váltak, amelyek a hegy- és síkvidéki részek érintkezésénél feküdtek, s ezért ezek cseréjének természetes színhelyei voltak.

Az országon átmenő áruforgalom jelentőségét e korra vonatkozólag épúgy túlozzák, mint a levédiai korszakkal kapcsolatban. Van szerző, aki szerint Magyarország a 10. század végétől „a levantei kereskedelemben döntő fontosságú szerepet töltött be" s ezt a „kiváltságos világkereskedelmi helyzetét" egészen a 12. század végéig megtartotta. A hasonló nézetek szem elől tévesztik a tengeri szállítás nagy fölényét a szárazföldi útvonal használatával szemben, mely olcsóságán alapul. Helytelen ebben az összefüggésben a tengeri út veszedelmeire való hivatkozás is. Ez időben nem lehet már a Földközi-tenger arab blokádjáról beszélni. Ha pedig a tengeri hajózást, a szárazföldi kereskedéssel szemben, a rablókon felül természeti csapások is fenyegették, az innen származó nagyobb kockázatot az érdekelt tengeri kereskedők társulása ellensúlyozta. A tengeri szállítás hasonlíthatatlanul olcsóbb volta a levantei áruforgalmat Magyarországtól szükségképpen elterelte. Az ellentétes nézet csupán újabb változata a régebbi, megdőlt elméletnek, amely a levantei kereskedelem egyik főútvonalának a Dunát tartotta. Ezekből az állításokból mindössze annyit lehet helytállónak tekinteni, hogy a levantei áruforgalom, igen vékony erecskékben, úgy Bizánc, mint Kiev felől Magyarországon is átszivárgott.

Nagyobb fontosságot a Kiev felől jövő átmenő forgalomnak kell tulajdonítani, de nem a levantei áruk miatt, hanem azért, mert benne szerepet játszott az orosz áruknak, különösen a prémnek nyugatra való közvetítése. A nyugaton vásárolt „magyar" prém nagyrésze orosz áru lehetett. A délorosz—délnémet kereskedelem Kiev és Regensburg között ugyan nemcsak Magyarországon át bonyolódott le. A Kárpá-

tok forgalmi akadálya ennek a kereskedelemnek egy részét a Dél-Lengyelországon át vezető útra irányította. Hogy azonban az orosz áruknak jelentős hányada haladt át Magyarországon Kiev felől nyugati irányba, azt bizonyítja, olyan tények mellett, hogy Kiev egyik kapuját a 12. században „Magyarkapu"-nak nevezték, különösen az izmaelita — volgai bolgár, kazár, arab — kereskedők beáramlása Magyarországba. Ezek kiemelkedő helyet a délorosz kereskedelemben foglaltak el, s minthogy Magyarországra és Oroszországra korlátolt élénkebb árucsere feltevésére nincsen ok, hozzánk másként nem kerülhettek, mint az Oroszországból nyugatra Magyarországon át vezető útvonal mentén, mint az ez útvonalon folytatott átmenő kereskedelem közvetítői. Előbb elhozták az orosz árut Magyarországra, ahol kicserélték a német és mellettük olasz kereskedők cikkeivel, utóbb le is telepedtek az országban, ahol azután a keleti és déli kereskedelemben s a pénzgazdaságban csakhamar vezető szerephez jutottak. Az átmenő kereskedelem jelentőségét a 11—12. század Magyarországában velük kapcsolatban sem szabad persze túlozni. Ahol az átmenő kereskedelem e korban — viszonylagosan — valóban nagyarányú volt, mint pl. Kievben, ott nyomában jelentékeny ipar fakadt, s a városok nagy politikai súlyra tettek szert. Mindennek Magyarországon a 11—12. században nincs nyoma. Nálunk a városi ipar később fejlődött ki, s a városok az egész feudális korban nem váltak igazi politikai erőtényezőkké.

Árualakot ebben az időben nemcsak munkatermékek öltöttek, hanem a föld is felvette már az áru alakját. Ez a feudális tulajdon fejlődésének eredménye volt, melyről később lesz szó. A vett föld a törvényekben már a 11. század fordulóján felbukkan (Kálmán I. törvényének 21. és 75. cikke), a 12. század közepén a forrásokban megjelennek a földeladás konkrét esetei, s a 13. században a föld-adásvétel (s a birtokelidegenítésre vezető zálogkölcsönügylet) elég gyakorivá vált. Sőt egyes esetekben földet már árutermelés céljára is vásároltak. Így a pécsi egyházmegye ciszterci kolostorai a 13. század elején szőlőket vásároltak össze, hogy borkereskedést folytassanak.

Az úri vevő a föld vételára ellenében azt a járadékot szerezte meg, melyet a földet megmívelő, szabadon szegődött parasztok a föld úri tulajdonosának fizettek. Az áruk ára értékük kifejezése. De a föld, e különleges áru ára nem volt egyéb, mint a földjáradéknak — a föld tulajdonosa részére a föld megművelője által teljesített szolgáltatások egyenértéké-

nek — a tőkésítése. A föld úri vevője azt vette meg, ami a feudális földtulajdon és minden osztálytulajdon lényege, az idegen munkával, munkatermékkel való rendelkezés jogát, az embereken való uralmat.

3. Az árak

A kevésszámú adatból úgy látszik, hogy az árak a 11. század végétől a 13. század végéig emelkedtek. Egy kepe gabona ára a 11. század végén 2 g (gramm) ezüst volt (ezüstön, közelebbi meghatározás nélkül, színezüstöt értünk), a 13. század folyamán 4 g ezüst (1 pondus). A hadi ló ára a 11. század végén 3½, a 13. században 10 magyar márka ezüstöt tett ki. Ez a két adatpár a szóbanforgó idő alatt 50—150%-os áremelkedésre mutat. A közönséges ló ára a 13. század elejétől végéig 1—2 márkáról 3 márkára, a rabszolga ára a 13. század első feléről második felére 2½ márkáról 3½ márkára emelkedett, ami 40—100%-os növekvésnek felel meg. Úgylátszik tehát, hogy az áremelkedés a 13. században meggyorsult.

Hogyan viszonylottak a 13. századi magyar árak a 20. századbeliekhez, illetve a képviseletükre itt kiválasztott, általában az 1927. évből való árakhoz? Ezt az alábbi táblázat mutatja meg:[7]

---

[7] A 13. század ezüstben, illetve ezüstvalutában megadott árait, ezek átlagát véve, 1:10.5 értékviszony alapján színaranyra számítottuk át és aranypengőben fejeztük ki. 1 kg színarany = 3800 aranypengő. A magyar statisztika nem dolgozza fel a szántó- és szőlőföld-árakra vonatkozó adatokat. A szántóföldek 1927. évi árát az átlagos földárral azonosítottuk, melytől az ország 1927-es határai között csak kevéssé térhetett el. A szőlőföldek ára a szántóföldek árának átlagban mintegy háromszorosát tehette ki. Az egyéb mai ár-adat közül a lábbelire (férficipő) vonatkozó, az 1928. évből való, a bor-ár az 1929—31. évek átlagos mustára 50%-kal megnövelve, ami körülbelül megfelel a bor átlagos fogyasztói árának. A só-ár 1937. évbeli, a többi adat az 1927. évre vonatkozik. A (közönséges) gyapjúposztó ára a nagykereskedelmi ár + 25% = kiskereskedelmi ár. Az egyes adatok forrásai a következők: A lóra, ökörre (magyar fajta), sertésre vonatkozólag Fellner Frigyes: „Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme" II. tábla, a földre, illetve szántóföldre vonatkozólag Fellner Frigyes: „Csonka-Magyarország nemzeti vagyona" 17. o., a lábbelinél György Endre: „Az árak kialakulása a kereskedelmi forgalomban" 47. o., a gyapjúposztónál a Magyar Gazdaságkutató Intézet 17. számú gazdasági helyzetjelentése 93. o., a többi árunál hivatalos statisztikai kiadványok.

A 13. századi szántóföld-áraknál az ekeföld 3 magyar márka átlagos árából indultunk ki s az ekeföldet 90 kat. holddal azonosítottuk. Az egy-

áru	árak a 13. században			1927-ben	
	1. gramm ezustben	2. gramm aranyban	3. arany pengőben	4. arany pengőben	5. a 3. alatti viszonya a 4. alattihoz
1 kat. hold szántóföld	6.2	0.59	2.24	837.77	1:374
1 kat. hold szőlő	560.0	53.33	202.66	2.500.00	1:12.3
1 q búza	16.5	1.57	5.97	32.01	1:5.4
1 hl bor	66.5	6.33	24.06	26.10	1:1.1
közönséges ló	280.0	26.67	101.34	581.65	1:5.7
ökör	93.3	8.89	33.78	496.62	1:14.8
hízott disznó	46.7	4.45	16.91	248.00	1:14.6
1 q kősó	16.8	1.60	6.08	38.00	1:6.3
1 pár bőr lábbeli	12.5	1.19	4.52	22.00	1:4.9
1 m közöns. gyapjúszöv.	24.0	2.28	8.66	16.25	1:1.9

idejű búza-árakra vonatkozólag nincsen felhasználható adat. (Nem tudjuk, hogy a kepe gabona, melynek árát ismerjük, milyen mennyiséget képviselt.) Ezért a 13. századi búza-árat a 15. századközépi búza-árak alapján számítottuk ki, figyelembevéve a két időpont között lejátszódott általános árfejlődést.

A bor 13. századi árát az egykorú forrás egy tunella, vagyis egy hordónyi mennyiségre vonatkoztatva adja meg. Ezt a mennyiséget 10 akóval, tehát 566 literrel egyenlősítettük. Ha a forrásban szereplő tunellát kisebb űrmértékkel azonosítjuk, elfogadhatatlanul magas árat kapunk. A fenti alapon számított bor-ár viszont megfelel a szőlőföldek 13. századi árának s annak a vámtételnek is, mellyel az 1255. évi győri vámtarifa a tunella bort terheli. Végül összhangban áll az 566 literes tunella a 13. század kiváltságos földesúri falvainak élelemadási terhére (descensus) vonatkozó adatokkal. Ez a teher 1 tunella bor (vagy sör) és egyéb apró szolgáltatás mellett 1 ökörből és 100 kenyérből állott, tehát oly mennyiségű élelemből, amellyel az 566 literrel számított tunella teljesen arányos.

A felsorolt étel-ital a földesúr egynapi ellátását volt hivatva fedezni. Mennyiségéből nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a földesúrnak, hanem egyúttal nagyszámú kíséretének az ellátásáról van szó. E teher mennyiségileg az első időkben alakulhatott ki, mikor az úr az alávetettek körében fegyveres kísérettel megjelent, hogy az élelemadást kikényszerítse. Később, amikor közvetlen erőszak alkalmazására szükség már nem volt, a teher ugyan mennyiségileg változatlan maradt, de a csekélyebb kísérettel megjelenő földesúr az élelemnek csak egy részét fogyasztotta el a helyszínen, a többit adóként székhelyére szállították. Amikor azután a földesúr rendszeres „vendégeskedése" falvaiban megszűnt, az eredetileg ezzel kapcsolatos teher a földesúrnak beadott „ajándék" alakjában jelent meg.

Az egyéb 13. századi adatok, a gyapjúposztó árának kiszámítási alapja a forrásban 1 röf = 70 cm düreni posztóra vonatkozólag megadott ár.

A földárakat nem nézve, amelyek alakulásánál más törvények irányadók, mint a termelt áruknál, a táblázatban mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy az ökör és a disznó ára a 13. században jóval alacsonyabb volt 20. századbeli árához képest, mint a többi áru ára. Ennek oka az, hogy a vágóökör vagy disznó élősúlya jóval csekélyebb volt a 13. században, mint a 20.-ban. Nem járunk messze a valóságtól, ha az élősúlyt a 13. században a 20. századi felére tesszük. Itt tehát egyenlő áruminőségeket csak akkor állítunk szembe, ha a 13. századbeli árakat megkettőzzük. Ennek eredményeként az árviszonyt kifejező számviszony az ökörnél 1:7.4-re, a disznónál 1:7.3-ra csökken. (A vágójószág élősúly-különbözetének az elhanyagolása arra vezet, hogy a pénz 13. századi vásárlóereje nemcsak a vágójószágra vonatkoztatva, de általában is a valóságosnál jóval nagyobbnak tűnik fel.)

Ha az 5. oszlopban kimutatott számviszonyok nyers átlagát, melyek a pénz 13. századi vásárlóerejét az egyes árukra vonatkoztatva fejezik ki, az előbbi módosítás keresztülvitele után kiszámítjuk, eredményül 1:5-öt kapunk. E szerint a pénz általános vásárlóereje a termelt árukra vonatkoztatva (tehát a földet nem tekintve) a 13. században 20. századi vásárlóerejének ötszöröse volt, vagy másként: a 13. századi általános árszínvonal a 20. századinak 20%-át tette ki.

Ezt az eredményt akkor tudjuk megfelelően értékelni, ha szembeállítjuk azokkal az árakkal, amelyek a 13. században Nyugat-Európában fennállottak, s egyúttal figyelembe vesszük azt az árfejlődést, amely Magyarországon és Nyugat-Európában a 13. századtól a 15. századig lejátszódott. D'Avenel adatai, illetve számításai alapján például megállapítható, hogy a franciaországi árszínvonal a 13. században a magyarországinál jóval magasabb volt. Az általános árszínvonal Franciaországban a 13. században 48%-át tette ki az 1927-es általános árszínvonalnak, ugyanakkor, amikor Magyarországon csupán 20%-át. És Franciaországban a 13. században 1 q búza átlagára 14.66 aP (aranypengő), ill. ezzel egyenértékű színarany volt, ugyanakkor, amikor Magyarországon csak 5.97 aP. Ha viszont azokat az árakat hasonlítjuk össze, amelyek Magyarországon és Nyugat-Európában a 15. században fennállottak, német és angol viszonylatban (Lamprecht és Wiebe, ill. Mulhall számításai alapján) azt látjuk, hogy a magyar és a nyugati árszínvonal a 15. századra lényegileg kiegyenlítődött, illetve, hogy az árak

eltérései lecsökkentek arra a mértékre, amelyet az egyes országok viszonyában ma normálisnak tekinthetünk. A kiegyenlítődés úgy jött létre, hogy a magyar árak lényegileg változatlanok maradtak, a nyugatiak azonban a 14. század közepétől kezdve estek.

Mi a magyarázata az árak kiegyenlítődésének és annak a különböző árfejlődésnek, mely ezt létrehozta? Valószínűnek látszik a következő magyarázat. A magyarországi árakat a 13. században, a nyugatiakkal szemben, még nem értékük határozta meg, mert Magyarországon az árutermelés ekkor még túl fejletlen volt ahhoz, hogy az árakat az értékekhez kapcsolja. S minthogy a forgalomban lévő pénzkészlet csekély volt, az árak az értékek alatt alakultak ki. A 15. században azután az árutermelés Magyarországon is elérte azt a fokot, amelyen az áruk árát már értékük határozza meg, s ez az árak emelésére irányuló tendenciát hozott létre. De ugyanakkor a pénz vásárlóereje Európában általánosan növekedett, minthogy a pénzkészlet növekvése nem tartott az árutermelés fejlődésével lépést. A pénz vásárlóerejének növekvése a nyugateurópai árak csökkenésében zavartalanul kifejezésre jutott, mert Nyugat-Európában az árak már korábban is az értékek körül mozogtak. Ellenben Magyarországon a pénz vásárlóerejének a növekedését ellensúlyozta az a körülmény, hogy az árak időközben a termékek értékéhez kapcsolódtak.

Az áraknak az érték felé haladását egy korábbi időszakban, a Karoling-kortól a 12—13. századig, Nyugat-Európában is megtaláljuk. Németországban, Inama-Sternegg számításai szerint (Deutsche Wirtschaftsgeschichte II. Bd.) a közönséges ló ára a 9. századról a 12.-re 326 g ezüstről 650 g-ra, az ökröé 71 g ezüstről 140 g-ra emelkedett. És D'Avenel szerint Franciaországban az árak a Karoling-kortól a 13. századra 4-szeresükre nőttek. Egyáltalában azt látjuk, hogy a magyarországi árszínvonal a 13. században ahhoz az árszínvonalhoz hasonlít, amely a nyugati országokban a Meroving- és Karoling-korszakban, tehát a 6—9. században állott fent. Ez kitűnik a következő táblázatból:[8]

[8] A Meroving- és Karoling-kor adatait Inama—Sternegg „Deutsche Wirtschaftsgeschichte" c. munkájának I. kötetéből vettük át, az azokban szereplő arany- és ezüst-solidusok színezüst értékét 52 és 20.4 grammal számítva.

	ár g ezüstben		
	Meroving-kor	Karoling-kor	Magyarország a 13. sz.-ban
közönséges ló		326.4	280.0
ökör		71.4	93.3
tinó	52.0		46.65
rabszolga	624.0		560.0

Az árszínvonal hasonlósága a gazdasági színvonal hasonlóságát fejezi ki, többek között azt, hogy Magyarország a 13. században és Nyugat-Európa a Meroving-, ill. Karoling-korban még mélyen a természeti gazdálkodás rendjében éltek. Láttuk egyébként annakidején, hogy Magyarország haladottabb részein a népsűrűség is a 12. század végére érte el azt a fokot, amelyen a nyugati germán Európában a 9. században állott.

Ha azonban az árakat a 13. századi Magyarországon nem is az áruk értéke határozta meg, bizonyos törvényszerűség az áralakulásban mégis kifejezésre jutott. Ez azokra az árakra vonatkozik, melyek alacsonyságuknál, vagy ellenkezőleg, magasságuknál fogva az átlagtól lényegesen eltértek. Az első csoportba a szántóföld, a másodikba a bor és a szövet ára tartozik.

A magyar szántóföld-árak rendkívüli alacsonysága kitűnik már az első táblázatból, amely a 13. századi árakat a 20. századiakhoz viszonyítja. De ugyanezt látjuk, ha a 13. századi magyar árakat az egykori nyugati árakkal állítjuk szembe. Franciaországban 1 kat. hold szántóföld ára a 13. században D'Avenel adatai szerint 475.6 g ezüst volt. E szerint a francia földár a magyarnak (6.2 g ezüst) több, mint 75-szörösét tette ki.

A föld ára annak tőkésített járadéka. Franciaországban és Magyarországon a földjáradékot, vagyis a föld területi egységének a járadékát, ebben az időben egyaránt 10%-os alapon tőkésítették, vagyis a földjáradék a föld-ár 10%-a volt. A francia és a magyar föld-árak nagy eltérésének az okát tehát a földjáradékok eltérésében kell keresni.

Itt elsősorban a földjáradékban foglalt szolgáltatások mennyiségi különbsége játszik szerepet, aminek kettős magyarázata van. Először a népsűrűség Franciaországban sokkal magasabb volt, mint Magyarországon; ott a 13. században km²-ként 30 körül járt, és így mintegy 5-szörösét tette ki a magyarországinak, amely a 13. század elején, amikor a század

földárai nálunk kialakultak, országos átlagban a 6—7-et sem igen haladta meg. Következőleg ugyanolyan nagyságú földterületen Franciaországban több parasztcsalád élt és adózott a földesúrnak, mint Magyarországon, tehát a terület egységére eső földjáradék ott több szolgáltatást foglalt magában, mint itt.

Másodszor pedig a parasztság Franciaországban, ahol a 13. században a kötöttségből nagyrészt már felszabadult, a földet jobban kereste, mint Magyarországon. Nálunk a 13. század elején, a parasztság jogi vagy tényleges kötöttsége mellett, a földkeresletet inkább csak a külföldről bevándorolt parasztság képviselte. Ezért a földesúr a föld használatáért egy parasztcsaládda szemben is több szolgáltatást köthetett ki Franciaországban, mint Magyarországon, ami az ottani földjáradékot a magyarországival szemben tovább növelte.

Ezek mellett azután még az általános árszínvonal-különbség is hatott, mely a földjáradékban foglalt szolgáltatások pénzegyenértékét Franciaországban magasabb színvonalon alakította ki, mint Magyarországon.

A föld-ár Magyarország egyes részeiben különböző volt. Legmagasabbra, kat. holdanként 13.6 g ezüsttel, a Bécs város hátterületét alkotó Pozsony, Sopron és Moson megyékben emelkedett. Az északnyugati megyékben 8.5 g-ot, a Dunántúlon 6.8 g-ot tett ki. Szlavóniában leszállott 5.9, északkeleten 5.1 g-ra. A magasabb földár mögött alacsonyabb kamatláb és ezzel fejlettebb hitelviszonyok, nagyobb népsűrűség s ezzel belterjesebb mezőgazdasági munka, nagyobb paraszti földkereslet s ezzel szabadabb társadalmi viszonyok, nagyobb pénzforgalom s ezzel fejlettebb árutermelés állottak.

A szőlőföld ára azonban a szántóföld árának 90-szeresét tette ki. Ennek a nagy eltérésnek több oka volt. A szőlő több munkát igényel, mint a szántó. A szakképzett vincellér munkaerejének nagyobb az értéke, mint a szántó-vető paraszt munkaerejének. Főleg pedig a bortermelés a középkorban nem tudta a szükségletet kielégíteni, s ezért a bor ára értékét még inkább meghaladta, mint a többi áru ára. Az első táblázatból látjuk, hogy a bor 13. századbeli ára a mainak nem igen maradt alatta. Mindezen okokból a szőlőföldből tulajdonosa hasonlíthatatlanul nagyobb járadékot húzott, mint a szántóföldből, ami azután kifejezésre jutott a szőlőföld hasonlíthatatlanul magasabb árában.

A külföldi gyapjúszövet, épúgy, mint a belföldi termelésű

bor, viszonylag drága volt. Drágaságát elsősorban nem a szállítási költség, hanem a monopolisztikus haszon idézte elő, amelyre a külföldi kereskedők árának megszabásánál szert tettek.

A táblázatban közönséges gyapjúszövet szerepel. A legfinomabb posztó méterének ára azonban 80 aP körül járt. Igen költséges volt a fegyverzet is. Egy páncél rendes ára 720 aP-re rúgott, s a páncélos lovag teljes felszerelése természetesen még többe került. Az előbbi költséget egyedül a paripa ára duplájára emelte. Legdrágábbak az aranyművesség kincsként gyüjtött termékei voltak. 1275-ben egy drágaköves övet aranyból kereken 35.000 aP-vel egyenértékű ezüstmennyiségre értékeltek.

Ebben az áralakulásban az jut kifejezésre, hogy az ipari termelőerők a 13. században, a mai viszonyokhoz képest, a mezőgazdaságiaknál jóval fejletlenebbek voltak, mert ugyanakkor, amikor az ipar a kézi munkán alapult, a mezőgazdaságban „egy a természet által berendezett gépezet" is működött. A mai viszonyokhoz képest tág nyílású „agrárollóval" van tehát dolgunk. Az ipari termékért akkor jóval több mezőgazdasági terméket kellett adni, mint ma.

4. A természeti gazdálkodás uralma

A középkori árak elemzésének s mindannak, ami ezzel összefügg, megvan a jogosultsága, mert ezen az úton a kor gazdasági viszonyairól értékes felvilágosításokat nyerünk. Nem szabad azonban e mellett szem elől téveszteni, hogy az árak Magyarországon a 12—13. században a gazdasági életben csekély szerepet játszottak. Az „agrárolló", a létfenntartáshoz szükséges termékek árának alakulása az urat és a parasztot kevéssé érintette, mert ezek szükségleteiket áruvásárlás útján csak kis részben elégítették ki. A paraszt a szükséges termékek javarészét maga termelte, az úr pedig főleg adó fejében kapta. A természeti gazdálkodás még ebben a korszakban is uralkodott.

Természeti gazdálkodáson nem csak önellátó, saját szükségletre (és — a paraszt szempontjából — a feudális úr szükségletére) termelő gazdálkodást értenek, hanem gyakran olyan gazdálkodást is, amelyben pénz által nem közvetített termékcsere folyik. A gazdálkodás utóbbi módját irodalmunkban néha

terménygazdaságnak nevezik és szembeállítják a pénzgazdasággal, amelyben a termékcserét (vert) pénz közvetíti.

Itt nem egyszerűen terminológiai ellentétről van szó, hanem többről, a gazdasági tények helyes értékeléséről. A lényeges gazdasági fejlődés nem abban áll, hogy a közvetlen termékcsere helyébe pénz által közvetített termékcsere lép. A lényeges gazdasági fejlődés egy országban abban áll, hogy a saját szükségletre termelő gazdálkodás helyébe, melyet csak szórványos csere egészít ki, a termelőerők fejlődésével fokozatosan piacra termelő vagy árutermelő gazdálkodás lép, amelyben a termékcsere uralkodik. Az a termékcsere azután, amelyet a saját szükségletre termelő gazdálkodás rendszerében is megtalálunk, közvetlenül, vagy természeti pénz közvetítésével, végül az előbbiek mellett természeti fémpénz (mérlegelt nemesfém) közvetítésével bonyolódik le. Ezzel szemben az árutermelés fejlődésével előtérbe lépő termékcserét mindinkább vertpénz közvetíti. Ezáltal a „cseregazdaság" helyét, amely az önellátó gazdaságnak alárendelt forma, a „pénzgazdaság" foglalja el, mely az árutermelő gazdaság megjelenési formája.

Az alapvető gazdasági ellentéteket tehát nem a csere különböző alakjainak, az ezeket képviselő terménygazdaságnak vagy cseregazdaságnak és a pénzgazdaságnak a szembeállítása fejezi ki, hanem a termelés különböző alakjainak, az önellátó termelésnek és az árutermelésnek a szembeállítása, amelyek a csere különböző mértékű térfoglalásával esnek egybe. A csere alakváltozása csupán következménye a termelés alakváltozásának, amely egybeesik a csere kiterjedésével. Az önellátó termeléssel kapcsolatos szórványos csere nélkülözheti a pénzt, vagy beérheti természeti pénzzel és természeti fémpénzzel. Az árutermeléssel kapcsolatos kiterjedt cserét csak vertpénz (vagy a melléje lépő még magasabbrendű pénzformák) segítségével lehet lebonyolítani.

Ugyanazok a tényezők, — a termelőerők és a szállítóeszközök fejlődése, a népszám és a népsűrűség növekvése, a csere útján kielégítendő szükségletek lényegessé válása, — amelyek a korábbi viszonyokhoz képest a csere kiterjedését idézték elő, korlátoltságuk folytán csak csekély rést ütöttek az önellátó természeti gazdálkodás rendszerében. A csere fejlődését maga az osztályrend is korlátolta. A paraszt azon termékeit, amelyeket egyébként elcserélhetett volna, jórészt kénytelen volt adó fejében az úrnak átengedni, aki viszont e termékek nagyrészét háznépével, kíséretével elfogyasztotta. Így

a termékeknek piacra igen jelentéktelen része került, ha az úr a kezére jutott termékek nagyobb hányadát változtatta is át áruvá, mint a paraszt a kezén megmaradt termékeknek.

Az áruforgalomnál jelentősebb lehetett az árualakot nem öltött termékek helyközi forgalma. Az urak birtokai széjjelszórva feküdtek, ezért az adótermékeket székhelyükre kellett fuvarozni. A szállítás nehézségei ugyan gyakran odavezettek, hogy nem a termék ment az úri fogyasztóhoz, hanem az utóbbi a termékhez. Az urak bejárták birtokaikat, s az adótermék egy részét a helyszínen ették fel. De a gazdaságosság szempontjai az úr és a paraszt viszonyában kevésbbé érvényesültek, mint az áruforgalomban. Az urak annyira megkövetelték az adótermékek székhelyükre való fuvarozását, a szállítás nehézségei ellenére is, hogy a fuvarozás ebben az időben a paraszt legsúlyosabb terhei közé tartozott.

Ezenkívül az adótermékeket az úton lévő úr után kellett szállítani, hogy utazás közben el legyen látva étellel-itallal. Ez szintén a természeti gazdálkodás következménye volt, amely mellett úton a szükséges ételt-italt csak nehezen lehetett áruként beszerezni. Az ilyen nehézségek miatt kötelezte Kálmán király a lakosságot arra, hogy az utasembernek megszabott áron gabonát adjon el (I. tv. 44. c.).

A természeti gazdálkodás tovább tartó uralmát mutatja, hogy a természeti pénz, a fémpénz mellett, továbbra is nagy szerepet játszott. Ebben a korszakban pénz gyanánt különösen a ló és az ökör, mint a kivitel fontos cikkei és a posztó, a fontos beviteli áru, szerepelt. De a vertpénz használata is oly körülményekkel volt egybekötve, amelyeket egyedül a természeti gazdálkodás rendjében lehetett valamennyire elviselni, amelyben az áru- és a pénzalakot a termékeknek csekély része ölti fel.

A király a 11. században minden második évben, a 12. század második harmadától minden évben új pénzt bocsátott ki, amelyért be kellett a forgalomban lévő régit váltani. De a régi pénz helyett az újból csak feleannyit adtak, s e mellett az új kibocsátású pénzérme kevesebb ezüstöt tartalmazott, mint a régi. (Ebben állott a „királyi pénzhamisítás".) Ez nemcsak magaskulcsú, az 50%-ot meghaladó adóterhet jelentett, de azt is maga után vonta, hogy a forgalomban lévő pénz vásárlóereje a kétévi, illetve évi kibocsátások közti időben, fokozatosan csökkent, minél jobban közeledett az új pénz kibocsátásának időpontja, amikor tulajdonosának a régit súlyos veszteséggel

kellett beváltania. Ennek megfelelően az áruk ára vertpénzben, dénárokban, vagy az ezeket összefoglaló számítási pénzben, a pensában kifejezve, a kibocsátások közti időben fokozatosan emelkedett, majd közvetlenül az új pénz kibocsátása után lezuhant, hogy ezután újra emelkedésnek induljon.

A fennálló pénzviszonyok tehát folytonos áringadozásra vezettek. Nyilvánvaló, hogy ilyen pénzrendszer az árutermelő gazdálkodással összeegyeztethetetlen lett volna. Tényleg még a természeti gazdálkodásban adott csekély áruforgalom főrészesei, az urak és a kereskedők is kivonták magukat e rendszer hatásai alól, amennyiben pénz gyanánt, a királyi vertpénz helyett, a lehetőségig veretlen ezüstrudat használták, amelyet súlya és finomsága szerint értékeltek. Így azután a nagyobb értékű áruk forgalma a természeti pénzek mellett nem is vertpénz, hanem természeti fémpénz segítségével bonyolódott le, összhangban az uralkodó természeti gazdálkodással. (A márka, mint pénzegység, az ezüstrúd súlyegysége volt.) A vertpénz használata a kisforgalom területére szorítkozott s ennek következtében elsősorban a parasztokat károsította. A kereskedő, aki adott-vett, a vertpénztől gyorsan, s így veszteség nélkül megszabadult; a paraszt, akinél az eladást vétel nyomon nem követte, tehetetlenül nézte, mint zsugorodik össze kezeiben eladott termékeinek ellenértéke, a termék helyébe lépett vertpénz vásárló ereje.

Az ilyen viszonyok természetesen nem buzdítottak árutermelésre, ellenkezőleg, a vertpénztől s vele a termék árualakjától való tartózkodásra indítottak. Így a vertpénz, amelynek használata nem a társadalom gazdasági szükségleteiből, hanem a király pénzügyi szükségleteiből eredt, ahelyett, hogy az áruforgalmat elősegítette volna, ezt még akadályozta.[9]

A paraszt úri tartozásait, a természeti gazdálkodás uralmához képest, a 11—12. században természetben rótta le. A 8 dénárig terjedő királyi adó, a Szlavóniában és másutt a nyestbőradó megváltása fejében fizetett 12 dénár, s a plébánosnak járó 3 dénáros adó (3.5, 5.3 és 1.3 g ezüst Kálmán király idejében) épúgy kivételek voltak, mint a mise árának olykori pénzben lerovása, vagy az az eset, amikor Márton ispán, 1140

[9] A forgalomnak szüksége volt az ezüstpénzre. Minthogy azonban tárgyai elsősorban nagyobb értékű áruk voltak, beérhette a természeti, rúdalakban forgó ezüstpénzzel. Az egészen csekély kisforgalmat vertpénz nélkül is le lehetett volna bonyolítani.

körül, egy halastó megásásáért 700 pensát, tehát valami 2000 g ezüstöt fizetett. (Még inkább kivételes az az 1146. évi eset, amidőn egy szabad urának 6 pensával, akkor mintegy 24 g ezüsttel adózott. Ez a szabad nem is bírta az adóterhet, 1160 körül adósságai miatt szolgaságba került.)

Az urak tisztviselőiket, katonáikat, házi személyzetüket természetben tartották el, vagy birtokot engedtek át nekik, ennek természeti jövedelmével, mint a király várispánjainak a vármegyéket, természeti jövedelmük egy részével. Az úr nem fizethetett pénzzel, mert nem rendelkezett elég áruval, amelyet pénzzé tehetett volna; s embere nem látta volna hasznát a pénzfizetésnek, mert a piacon nem volt elegendő áru, amelyet a pénz ellenében megszerezhetett volna.

A föld is többnyire olyankor változott át áruvá, amikor tulajdonosát különleges okok: háborús kiadások, eladósodás kényszerítették arra, hogy birtokától megváljék. Ennek megfelelően a birtokszerzés bevett módja sem a vétel volt. A földbirtokot rendesen adományba kapták, vagy erőszakos foglalás útján szerezték.

Az áruforgalom csekélységét — bár csak egészen durva módon — a pénzforgalom nagyságára vonatkozó adatok szemléltetik. Egy számítás szerint Magyarországon a 12. század végén 2642.4 kg színezüst volt, állami pénzzé, dénárokká kiverve, forgalomban. Ha az ország lakosságát ebben az időben 2 millióra tesszük, 1 főre 1.32 g színezüstnyi vertpénzforgalom esik, ami (1:10 értékarány mellett) 0.132 g színaranynak, vagy (1 kg színarany = 3280 aranykorona) 0.43 aranykoronának felel meg. Ezzel szemben a Magyarországon 1892-től 1910-ig pénzzé vert 167.297 kg színarany értékű aranyból és ezüstből (az ezüstöt aranyra itt 1:30 értékarány alapján átszámítva), nemkülönben az 1911. évben 2541 millió koronára rúgó osztrák-magyar bankjegyforgalomból az ország akkori 20.9 milliónyi népessége mellett 1 főre 147.80 aranykoronányi pénzforgalom esett. A vertpénzforgalom, e fejhányadot nézve, a 12. század végén tehát az 1910 körüli arany-, ezüstpénz- és bankjegyforgalomnak csupán 1/344 része volt.

5. A kereskedelmi- és kölcsöntőke

Amint a termékeket részben még közvetlenül, pénz közbenjötte nélkül cserélték ki, úgy cserélik még jórészt kereskedők közbenjötte nélkül folyt. De azért a kereskedő a társa-

dalomban már lényeges szerepet játszott. Sőt, a kereskedői tevékenység már megosztott alakban jelent meg. Megosztása azonban nem a nagy- és kiskereskedői tevékenység elkülönülésében állott, nem azon alapult, hogy a kereskedő kereskedőnek vagy fogyasztónak adja el áruját. Ebben az időben a termelővel és a fogyasztóval még minden kereskedő közvetlen kapcsolatot tartott. A megosztás alapja a tőkeerő volt.

A gazdag „távolsági kereskedő" nagyobb tőkéket forgatott, árui egy részét messze külföldre szállította s onnan szerezte be, belföldi vevőit, egyes előkelő urak kivételével, személyesen nem kereste fel, belföldi kereskedőnek is eladott, áruit, ha nem hajón, málhás állaton szállította, s ilyenkor azokra fegyveres személyzet vigyázott. A szegény „szatócs" üzletébe nyomorúságos pénzecskéjét fektette, portékáját belföldön szerezte be és itt árusította, közvetlenül a fogyasztóknak, helységről-helységre, „de civitate in civitatem" (Szt. László II. törvényének 11. cikke) házalva, az árut hátán cipelve, vagy magahúzta taligán vonszolva.

A kereskedőnek ez a két alakja szerepel Kálmán I. törvényének 33. cikkében: a távolsági kereskedő, „ki csak azért űz kereskedést áruival, hogy gazdagodjék", és a házaló szatócs, „a szegény, aki a vásárból él". Abban azonban mindkét típus megegyezett, hogy képviselői ú. n. „vándorkereskedést" folytattak. Nemcsak a szatócs házalt. A távolsági kereskedő, azonkívül, hogy eljárt a közeli hetipiacokra, messzi útakat bevándorolt üzletei lebonyolítása végett. A kereskedő nem egyedül lakhelyén űzte foglalkozását, mint általában mai utódja, hanem „nomadizált", épúgy, mint az az úr, aki az adóterméket birtokról-birtokra járva ette föl.

És amint az utóbbi a természeti gazdálkodás korának s az ezt jellemző fejletlen szállítási technikának a terméke, úgy a házaló vándorkereskedő alakját is a természeti gazdálkodás uralma magyarázza. Itt ugyan, éppen fordítva, mint a nomadizáló úrnál, a termék ment a fogyasztóhoz. De a terméknek azért kellett vándorútra kelnie, mert a helyi piac még egészen szűk volt, s mert közvetlen megjelenésével kellett a fogyasztóban az áruszükségletet felkeltenie.

A kölcsöntőke első történeti nyomával a 11. században találkozunk. Egy külföldi forrás beszámol arról, hogy a század közepe táján Magyarországon egy zsidó pénzt adott egy másiknak, Németországgal való kereskedés céljára. 1100 kö-

rül a keresztény által zsidónak, vagy zsidó által kereszténynek nyujtott kölcsön feltételeit törvény szabályozza, zálogadást írva elő arra az esetre, ha a kölcsönösszeg 2—3 pensát meghalad (Kálmán II. törvényének 2. cikke). Ugyanakkortájt az I. esztergomi zsinat határozatainak 58. pontja a papoknak megtiltja, hogy uzsoráskodjanak (és kocsmát tartsanak). A 12. század közepéről pedig fentmaradt egy oklevél, amely szerint a pannonhalmi apát II. Géza királynak 20 márka ezüstöt kölcsönzött.

A kor pénzkölcsöneinek a természetéről ez a néhány adat is tájékoztat. (Pénzen itt persze már fémpénz értendő.) Az üzleti célokra nyujtott kölcsönnek mindenesetre sokkal kisebb szerepe volt, mint belőlük látszanék. (A törvényben körülírt azon esetet, midőn keresztény ad kölcsönt zsidónak, általában szintén az üzleti kölcsön körébe kell soroznunk, nem tévesztve azonban szem elől, hogy a forrás itt nem tényleg folyósított kölcsönöket tanusít, hanem csak ilyenek lehetőségét engedi meg.)[10] A kölcsönöket túlnyomóan fogyasztási célokra adták. Kik adták és kiknek adták?

A kölcsönnyujtók az adatok szerint a zsidók, vagy általánosabban, a kereskedők és a papok voltak. Pénztőkével a kereskedők és az úriosztály leghaladottabb rétege, a papság rendelkezett. A kölcsönök felvevői pedig az úri osztály világi elemeiből és a parasztok közül kerültek ki. A király a fenti adatokban az előbbieket képviseli. A pénzre az osztrák hercceggel való találkozáshoz volt szüksége, nyilván, hogy rangjához méltó pompával jelenhessék meg. Az úri eladósodás fontos okát, a fényűzést érintjük itt. A parasztok, mint adósok, az adatokban közvetlenül nem szerepelnek. De azokban egyrészt szó van csekély összegű, 2 pensának (35 g ezüst) alatta maradó kölcsönökről is, másrészt az uzsoráskodó papokon — akik kocsmát is tartanak — falusi plébánosokat is kell érteni. A csekély összegű kölcsönök és a néppel együttélő falusi plébánosok, mint hitelezők parasztokra, mint kölcsönvevőkre vallanak. A parasztot kölcsönfelvételre leginkább pénzadói indíthatták.

---

[10] A szellemtörténész Dopsch tanár egyik nagy felfedezése, hogy az üzleti hitel egyidős a fogyasztási hitellel. Egészen természetes, hogy ha van fogyasztási célokat szolgáló pénzhitel, akkor van pénztőke, tehát kereskedő, s ha van hitelt nyujtó kereskedő, akkor van hitelt nyerő kereskedő is.

A pénzkölcsön után általában kamatot szedtek. „Uzsora" a kor szóhasználatában kamatot jelentett. Az esztergomi zsinat, amely a papokat az uzsoráskodástól el akarta tiltani, a kamatszedést kívánta megakadályozni. De az egyházi kamattilalom a gyakorlatban nem érvényesült. A kamattilalom ugyan a természeti gazdálkodás viszonyaiból eredt, amelyek mellett a fogyasztási hitel túlnyomó lévén, a kamatozó kölcsön a termelőt csak elnyomoríthatta. A kamattilalom a természeti gazdálkodás tiltakozása volt a kezdődő pénzgazdaság ellen. Azonban már ennek első kezdetei jogi szabályozásánál erősebbeknek bizonyultak. A pénzkölcsön után még az egyházi személyek is kamatot követeltek, s a kölcsön-kamatláb ebben az időben igen magas lehetett, úgyhogy a pénzkölcsön-ügyletek mai értelemben is uzsoraügyletek voltak. A kamatláb még a 13. század vége felé s a legnagyobb biztonságot nyujtó zálogbirtokkölcsönöknél is, melyeknél a hitelező a zálogul lekötött földbirtok jövedelmét húzta, 50—80% körül állott.

Azonban a pénzkölcsön a 11. és a 12. században, egészen az utóbbi végéig még igen csekély szerepet játszott (épúgy, mint a Meroving-korban, melynek hitelviszonyai a magyar 11—12. század hitelviszonyaival teljesen megegyeznek). A pénztőke igen fejletlen volt. A pannonhalmi apát és II. Géza fenti ügyleténél kis összegű kölcsönről volt szó. 20 márka ebben az időben legfeljebb 4—5 hadi paripa egyenértéke lehetett. Mégis az apát csak úgy volt képes az összeget folyósítani, hogy egy birtokát 20 márkáért eladta. A kamatláb magassága a pénztőke fejletlenségét fejezte ki. Maga a pénz is annyira ritka volt, hogy a király az előbbi kölcsönt nem pénzben fizette vissza, hanem természetben, megtérítéséül birtokot adományozva. S fejletlenek voltak még azok a szükségletek is, amelyek kölcsönfelvételre indítottak. Az úri fényűzés első kezdeteinél tartott, s a paraszt pénzszükséglete, a pénzadók még kivételes jellege mellett, jelentéktelen volt.

6. A gazdasági munkamegosztás

A természeti gazdálkodás, amely e korban uralkodott, feltételezte az iparnak, mint melléküzemnek az alapvető földmüveléssel való összekapcsolását. Ennek a természeti alapja abban állott, hogy a termelés és a munka időszakai a földmüvelésben széjjel válnak. Ebben a tél termelési időszak, de — az

e korban a télbe még áthúzódó cséplést nem tekintve — nem munkaidőszak, úgyhogy a parasztnak az ipari munkára ideje jutott télen.

A paraszt legtöbb ipari szükségletét saját munkájával elégítette ki, épúgy, mint korábban a pásztor. E paraszti háziiparnak legfontosabb ága a szövés-fonás volt, amely a ruházat anyagát szolgáltatta. De a paraszt házát is maga építette, amint saját maga készítette legtöbb szerszámját, ide számítva valószínűleg a vasalkatrészekkel ellátott szerszámok egy részét is. (Már Liutprand külföldi krónikás feljegyezte, hogy mielőtt a magyarok a 899. évi tavaszi hadjáratra indultak volna, egész télen át szorgalmasan dolgoztak fegyverek és nyilak, tehát vasalkatrészekkel ellátott hadieszközök készítésén. S a 10. század magyar sírjaiban sok, részben vasból készült tárgyat találtak.) Az egyéb iparágak közül a szíjgyártás háziipari jellegét a dömösi apátság 1138. évi oklevele tanusítja, amely szerint az apátságnak erdélyi szolgáló népei évente többek között 100 szíjjal adóztak.

Ilyen körülmények között az iparban az élettani alapoktól független munkamegosztásnak kevés tere maradt. A természeti gazdálkodás rendjében némi rést, mint már az ősidőkben, a csoportipar ütött, a nyersanyagok területi eloszlásának egyenlőtlensége következtében. Azok a fazekas-, bognár- és pohárnok-, szűcs- és kovácsfalvak, amelyekkel már találkoztunk, ezen az alapon keletkeztek. Hozzájuk vasat, sót, ezüstöt stb. termelő bányászfalvak járulhattak. A idevágó iparok termékeit a parasztok részben, némelyiknél egészben, ott, ahol a nyersanyagok előfordulásának feltételei így kivánták, nem maguk állították elő, hanem csoportiparosoktól szerezték be. De az utóbbiak maguk is földművelő parasztok (vagy egyéb őstermelők) voltak. A többi paraszttól csak abban különböztek, hogy mellékes háziipari termelésükben meghatározott iparágnak különleges súlya volt más iparágak elhanyagolása árán, — ami őket nagyobb mértékben utalta iparcikkek piaci beszerzésére, mint a többi parasztot.

Bizonyos ipari munkamegosztásra mutatnak azok a 11—12. századi és 13. századeleji adománylevelek és birtokösszeírások, amelyekben úrbéresek iparosok gyanánt szerepelnek. Itt legtöbbször bőriparosokkal (szűcs, timár, varga, szíjgyártó, nyereggyártó), faiparosokkal (esztergályos, ács, kádár, bognár vagy kerékgyártó, pohárnok, faedénykészítő), vasiparosokkal

(kovácsok), pékekkel, molnárokkal és — csekély számban — ötvösökkel (aranyművesek) találkozunk. Ezekben a forrásokban, amint már részben a csoportiparra vonatkozó adatokban, visszatükröződik a munkamegosztás fejlődése egyes iparágakban, s ezáltal a mesterségek elkülönülése, úgy a pásztorkor óta, mint a most vázolt korszak folyamán. A pásztorkor általános famunkása, az „ács" helyébe ácsok, kádárok, bognárok, faedénykészítők léptek. A pásztorkor általános bőrmunkása, a „szűcs" helyén a tihanyi apátság 1055. évi oklevelében timárokat, kik egyúttal szűcsök és vargákat találunk; az apátság 1211. évi birtokösszeírása a vargák mellett a szűcsöket és a timárokat már külön említi; az 1240. év körüli pannonhalmi összeírásban pedig a timárok, vargák, szűcsök mellett nyereggyártók is megjelennek.

De azért itt is csak kézműveskedő parasztokról van szó, — a csekély számú ötvös kivételével, akik külön elbírálás alá esnek. Ez kitűnik már e „kézművesek" viszonylag nagy számából. Néhol, mint pl. a pannonhalmi apátság birtokain 1240 körül, a szolgáló nép 10%-át is megközelítették, holott az iparosnépesség aránya az egész lakosságban Magyarországon csupán a 19. század második felében érte el a 9%-ot (az 1869. évi népszámlálás eredményeiből kiszámított adat). Csak azért szerepeltek iparosok gyanánt, mert azok voltak a földesúrral szemben, akinek ipari munkával vagy termékekkel adóztak.

A földesúr meghatározott ipari munkateljesítményt éppen tőlük mindenesetre azért követelt, mert meghatározott iparágban való ügyességükkel a többi paraszt közül kiváltak. (Az 1138. évi dömösi oklevél az esztergályosoknál ezek ügyességére hivatkozik.) S ha az ügyesség a földesúri iparosoknál kezdetben hiányzott, megszerezték azt idővel annak folytán, hogy a földesúr számára apáról-fiúra ugyanabban az iparágban kellett dolgozniok. Alkalmilag megszabott mesterségükben bizonyára a többi paraszt részére is dolgoztak, s mint csoportiparosok, — akikkel egyébként részben egybeesnek, — a piacra a többi parasztnál jobban rá voltak utalva. Mindez azonban nem új dolog. Ezt a típust, amelynél a „kézműves" többi társa közül csak különleges ügyességével válik ki, különben pedig ezek általános munkakörében marad, a társadalom ősidők óta ismerte, éppúgy, mint a csoportipar jelenségét.

Ami itt lényeges, az az ipari technika fejlődése, amely az

ipari munkamegosztás fejlődését szükségképpen nyomon követte. A technika fejlődése a falusi háziiparban egyik előfeltétele volt annak, hogy a kézművességet mellékesen űző falusi őstermelők egy része átalakuljon, ha még nem is az őstermelő munkától teljesen mentesült, de őstermelést már csak mellékesen folytató városi kézművessé.

Az ötvösség nem tartozott a paraszti háziipar körébe. Az ötvösök a földesúri iparosok között külön helyet foglaltak el, mint ezt a garamszentbenedeki apátság oklevéléből is látjuk, amelyben olyan ötvösről van szó, akinek 5 eke földje van (akinek eltartásáról tehát nyilván a földesúr gondoskodott az 5 eke földet megművelő parasztjai útján). A 13. században birtokadományban részesítették, nemesítették őket. Az ötvösök, s velük elsősorban a pénzverők és a kőfaragók (építőmesterek, egyúttal szobrászok is) a tanult kézművesnek e korban még kivételes, megbecsült alakját képviselték.

A tanult kézművesek, jogállásukra nézve, többnyire szabadok voltak, mert rendesen mint vándoriparosok tevékenykedtek. A dömösi kolostort különböző helyekről jött mesteremberek építették, s Anonymus szerint Árpád „fogadott mesteremberekkel" emeltetett magának „pompás vezéri házakat". (Ez persze a 12. század viszonyait tükrözi vissza.) A tanult kézműves a helyi piac szűk volta következtében rendszerint csak úgy élhetett meg, hogy felkereste vándorolva, lakhelyét elhagyva, azokat a helyeket, amelyeken munkája iránt szükséglet mutatkozott. A vándorló földesúr, a vándorkereskedő alakját kiegészítette a vándoriparos alakja.

Ezek a kézművesek kezdetben idegenek voltak, külföldről jöttek be, s egy részük újra el is távozott. A magyarok körében már Levédiában élhettek arab vagy kazár ötvösök, s arab ötvösök a 10. század Magyarországában is tartózkodtak. A 11. századból egy német ötvöst névszerint ismerünk. A keresztény kor templomainak stílusa olasz és bizánci, majd francia építőmesterekre vall. A pénzverők pedig Szt. István idejében németek, a 12. században izmaeliták voltak. Az idegeneknek azonban idővel magyar tanítványaik is akadtak.

A tanult kézművesek számára állandó munkaalkalom csak a leggazdagabb és legigényesebb urak, elsősorban a király és az egyházfők körében kínálkozott. A királyi udvarban a pénzverő műhely mellett állandó ötvös-, majd kőfaragóműhely korán létesülhetett. Az ilyen ötvösök és kőfaragók uruk engedé-

lyével más urak számára is dolgoztak, és pedig vagy lakhelyükön, megrendelésre, vagy munkájuk természetéhez képest (templomépítés) lakhelyükön kívül is, meghívásra.

A földesúri nyomás, amely a parasztokat ipari szolgáltatásokra kényszerítette, az ipari munkamegosztás fejlődésének egyik tényezője volt. A tanult kézművesek, az ötvösök, a kőfaragók működését a király, az egyházi urak fényűzési szükséglete tette lehetővé. Az előbbiek fényűzési munkásokat hoztak be az országba, s ezáltal megvetették a hazai fényűzési ipar fejlődésének az alapját. Amint a pásztorkorban a munkamegosztást a társadalom vagyoni rétegeződése lendítette előre, most az osztályrend hatott az iparra fejlesztően.

A termelés természeti feltételeinek a különbözősége nemcsak az iparban, hanem az őstermelésben is létrehozott bizonyos munkamegosztást. A Dunántúl parasztjaival az Alföldön pásztorok, a Délvidéken halászok, a nagy erdőségek vidékein vadászok állottak szemben, akik földműveléssel csak alárendelten foglalkoztak, mint ahogy a Dunántúl parasztjai az állattenyésztést, halászatot és vadászatot csak alárendelten űzték.

E mellékalakoktól s a kevés tanult kézművestől — és a kézművesnek később szemügyre veendő, e korban még csak szórványosan feltűnő városi alakjától — eltekintve, az anyagi munka megosztásának két lényeges tényezője volt: a háziparos paraszt, az „összmunkás" és a kereskedő. Az utóbbi a pásztorkorban sem volt ismeretlen. De a természeti gazdálkodás rendje csak ebben a korszakban lazult meg annyira, hogy hézagaiban a kereskedő lényeges társadalmi tényezőként helyezkedhetett el.

Láttuk, hogy a kereskedő alakja a vagyoni különbségek alapján mindjárt ketté is hasadt a házaló szatócs és a távolsági kereskedő alakjára, s hogy ezáltal a kereskedelemben bizonyos munkamegosztás jött létre. De ugyanakkor a kereskedő tevékenységében még a legkülönbözőbb árukkal — közöttük rabszolgákkal — űzött kereskedés egyesült az áruszállítással, a pénzkölcsönzéssel, a pénzváltással, s a távolsági kereskedőnél a nagy- és kiskereskedés is egybefolyt. Amint a paraszt összmunkás volt, a kereskedő osztatlanul folytatta mindazokat a tevékenységeket, amelyek az áruforgalomhoz kapcsolódtak. A szatócs, illetve családja pedig mellékesen még a mezőgazdaságban is dolgozott.

II.

CSALÁD ÉS TELEPÜLÉSI FORMÁK

1. A család

A földművelés termelőerői és az osztályrend alapján a család szervezete megváltozott, bár alapformája, ha nem is pásztorkori szilárdságában, továbbra is a nagycsalád maradt.

A nagycsaládi formát ebben a korban a források világosan tanúsítják. Szt. László I. törvényének 40. cikke szembeállítja, a tized fizetése szempontjából, „a fiút, aki apja házában van", oly fiakkal, akiknek saját maguknak van házuk. Az előbbi apjával együtt adózik, az utóbbiak a tizedet külön fizetik. Itt adófizetőkről, tehát felnőtt fiakról van szó, a felnőtt fiak pedig e korban, amelyben korán házasodtak (a parasztlegények nemrégen még 18—20 éves korukban kötöttek házasságot), általában nős embereket jelentenek, akkor is, ha apjukkal együtt laknak.

A szüleikkel együttlakó nős fiúkból s ezek gyermekeiből álló család a nagycsaládnak azt a változatát képviseli, amelyet nagyszülői családnak neveztünk. Ugyanezt a változatot találjuk meg jóval később pl. az 1454. évi II. decretum 6. cikkében, amely ama nemesekről és más előkelőbbekről beszél, „kiknek osztozatlan fiaik vannak". Az osztozatlan, vagyis apjukkal vagyon- és házközösségben élő fiak itt is felnőttek, mert a törvény személyes hadkötelezettségüket szabályozza, tehát rendszerint nősek. S a nagycsaládnak ugyanezt a változatát kell feltennünk mindazokban az esetekben, amelyekben adománylevelek és birtokösszeírások a szolgáló emberek mellett ezek fiait is megemlítik, mert ez okiratok szerkesztésénél az irányadó szempont az volt, hogy feltüntessék a szolgáló nép munkaképességét, aminél csak felnőtt fiak jönnek figyelembe.

A nagycsalád másik változata az, amelynél fivérek élnek együtt. Ez úgy keletkezik, hogy az apjukkal együttélt fiak az előbbi halála után is családi közösségben maradnak. Ezt a változatot, az „osztatlan fivérek" esetét, a 15. századi törvények egész sora megemlíti, így az 1435. évi I. decretum 4. cikke, amely a hadiszolgálat szempontjából azzal a tényállással foglalkozik, midőn „két vagy több fivér osztatlan állapotban van

és egy háztartásban él". Leszármazott alakja az, midőn a közösséget a fivérek fiai, az unokafivérek is fenntartják. Az utóbbi esetre még a Hármaskönyv intézkedései is kiterjednek (Hk. I. r. 45. r. 2. §). Mindezekben az esetekben természetesen még inkább nős személyekről van szó, mint az apjukkal együttlakó fiaknál. És általában nős személyeket kell akkor is érteni, amikor fivérek adománylevelekben és birtokösszeírásokban egy házhelyen szerepelnek, — ugyanabból az okból, mint az apa és fiai együttes feltüntetése esetében. A nagycsalád ennél a változatnál együttélő nős fivérekből, esetleg unokafivérekből s ezek gyermekeiből áll.

A nagycsalád e két alapváltozata mellett azonban már az önállósult kiscsaláddal is találkozunk, és pedig Szt. László I. törvényének 40. cikkében, ahol azok a fiak képviselik, akiknek saját maguknak van házuk, valamint az adománylevelekben és birtokösszeírásokban, amelyek szolgáló embereket fiú és fivér nélkül is felsorolnak. A földművelés uralkodóvá válásával kevésbbé volt szükséges, hogy a termelésben nagyobbszámú munkaerő közvetlenül együttműködjék. S a termelés szempontjai az úri osztálynál, melynek tagjai a termelőmunkából kiváltak, egyáltalában nem érvényesültek. Itt kifejezetten elismerték a fivéreknek és unokafivéreknek azt a jogát, hogy a nagycsaládi közösségből vagyonrészükkel együtt kiválhassanak, sőt az apai beleegyezéssel házasságra lépett, vagy az apa által házasságkötéstől eltiltott nagykorú fiú is kiléphetett apja családi közösségéből, s az ősi birtokból és ingó vagyonból reá eső rész kiadását követelhette (Hk. I. r. 45., 53. és 54. c.). A kiscsalád tehát, amely a nagycsalád keretei közt már a pásztorkorban megjelent, e korban a család önálló alakjaként lépett a nagycsalád mellé.

Nem elég, hogy irodalmunk zavaros képet nyújt a történetelőtti korban fennállott rokonsági csoportokról. Ráadásul a kiscsalád önállósulása, amely pedig a történeti korban játszódott le, Hóman Bálint „Magyar Történet"-ében a nemzetségi, sőt az ősi nemzetségi szervezet felbomlási folyamataként szerepel, amely a 12. században indult volna meg, s a 14. században ért véget. A kiscsalád önállósulása, vagyis a nagycsalád s nem a nemzetség bomlása, azonban legkésőbb a 11. században megindult, mint Szt. László I. törvényének 40. cikke mutatja, de befejezésétől a 16. század elején is távol volt, mint ez, az úri osztállyal kapcsolatban, a Hármaskönyvből kitűnik.

Előrehaladását — nemcsak az úri osztályban — igen meglassította az a körülmény, hogy a létrejött kiscsaládokból részben újból nagycsaládok keletkeztek, amennyiben vagy az előbbiek fejei fiaikkal családi közösségben maradtak, mikor ezek felnőttek és házasságot kötöttek, vagy az utóbbiak apjuk halála után a családi közösségben maradtak. Osztatlan fivérek a 15. században az 1433. évi sienai registrum tanusága szerint, még az úri osztály legfelső rétegében, a bandériumállító nagyurak közt is nagyobb számban találkoztak. A parasztságnál e mellett a termelés szempontjai is érvényesültek. Így a földművelés térnyerését szolgáló erdőirtás, amely az egész középkoron át folyt, legalább is a nagycsalád munkaerejét kívánta meg. A kiscsalád munkaereje ehhez nem volt elégséges.

A 12. században a család uralkodó formája mindenesetre mind a parasztságban, mind az úri osztályban, a nagycsalád volt. A parasztcsalád számviszonyairól az egykorú adománylevelek és birtokösszeírások tájékoztatnak. A családok létszáma természetesen meglehetősen eltérő volt. Mihály birtok házhelyein, amelyet Imre király 1198-ban Ugrin győri püspöknek adományozott, találunk szolgát, feleségén és 2 leányán kívül, 4 (az előbbiek szerint többségükben nősnek tekinthető) fiúval, ahol a nagycsalád teljes létszáma, a munkaképtelen gyermekekkel együtt a 15-öt elérhette. És szerepel itt szolga csupán feleséggel és egyetlen (munkaképessége folytán számbavett, tehát felnőtt) leánnyal, vagyis oly kiscsalád, melynek teljes létszáma, a kisgyermekekkel együtt, az 5-öt feltehetőleg nem sokkal haladta meg. Az 1211. évi tihanyi birtokösszeírásban akad hasonlóan vincellérház, melyben 4 fivér s az egyiknek 2 fia (6 nagyobbrészt nősnek vehető személy) lakik, ahol tehát a nagycsalád teljes létszáma (az összeírásban mellőzött) nőkkel és gyermekekkel együtt a 20-at is megközelíthette. És előfordulnak itt vargák, udvarnokok, földművesek, mint családfők egymagukban, azaz a maival egyező nagyságú kiscsaládok. Az eltérő számok mérlegelése azonban arra az eredményre vezet, hogy a parasztcsalád átlagos létszáma 10 körül járhatott, vagyis az átlagos parasztcsaládot a mintegy 10 tagú nagycsalád képviselte. Ez a létszám oly nagycsaládnak felel meg, amelyben pl. a szülők 2 nős fiúval, ezek feleségeivel és gyermekeivel élnek együtt, vagy amely 2—3 nős fivér, feleségeik és gyermekeik közössége. Az angol jobbágycsaládok átlagos létszámát a 11. században és még előbb, ugyancsak 10-re teszik. A nagy-

család létszáma tehát a pásztorkor viszonyaihoz képest, a termelőmód megváltozása következtében csökkent.

A családfő, illetve nagycsaládfő hatalmának köre a földművelő osztálytársadalomban szűkebb volt, mint a pásztorkorban, az úri osztálynál általánosan, a parasztságnál egyes vidékeken. Némely vidéken, mint ez a közelmultban még megfigyelhető volt, a paraszt nagycsalád feje (a nagyszülői család fejének kivételével) helyét választás útján nyerte el, és pedig a házközösségben élő összes felnőtt családtag választotta. A választott családfőnek természetszerűleg kisebb hatalma volt, mint annak a családfőnek, aki hatalmát az apa vagy a család legidősebb férfitagja jogán gyakorolta. A nagycsaládnak ez a demokratikus alakja minden valószínűség szerint szláv átvétel vagy maradvány, még abból a korból, amelyben Magyarország szláv őslakói és a honfoglaló magyarság összeolvadtak. Az előbbieknél a nagycsalád demokratikus alakban állott fent, illetve megőrizte ezt az alakját a vadászkor napjai óta, mert társadalmi fejlődésükből hiányzott a pásztorkor, amelynek viszonyai a nagycsaládfőt a család urává teszik. A magyarságnak a földművelésre való áttérése egymagában e forma kialakulására nem vezethetett, mert a nagycsalád pásztorkori tekintélyi formája a magyar parasztságban a földművelő termelőmód mellett is általában fentmaradt.

Az úri osztályban az apa, a Hármaskönyv korára kialakult jogi helyzet szerint, ősi birtokait meghatározott esetekben csak fiai beleegyezésével adhatta vagy zálogosíthatta el (I. r. 58—60. c.); és, mint fentebb láttuk, a házasságkötéssel kapcsolatos meghatározott esetekben az ősi birtokot s ingóvagyont fiaival megosztani volt köteles. A fiúkat tehát az ősi vagyon tekintetében mintegy apjuk társtulajdonosainak tekintették. (Már a 13. század elején van példa — a Váradi Regestrum 154. esetében — arra, hogy az apa fia beleegyezésével bocsát szabadon rabszolgát.) Ebben az egyén önállósulása jut kifejezésre a családdal szemben, amint a kiscsaládoknak a vagyonmegosztással összefüggő elkülönülésében is.

A vadász- és pásztorkorban az egyén a nagycsaládi közösségbe olvadt. Kifelé a nagycsalád zárt egységként jelentkezett, képviselője, a nagycsaládfő útján, aki befelé a pásztorkor óta (a nagyszülői családban), a nagycsaládi vagyon kizárólagos tulajdonosa volt, az ezzel való rendelkezésben a családtagok tartási igénye által csak erkölcsileg korlátozva. Az egyén felszí-

vódása a rokoni közösségben megnyilvánult a családtagok, sőt a nemzetségi tagok kölcsönös jogi felelősségében. A kollektív családi felelősség a földművelő osztálytársadalomban is fentmaradt. Szt. István I. törvényének 31. cikke megállapítja a férj vagyoni felelősségét felesége lopásáért, Szt. László II. törvényének 12. cikke és Kálmán I. törvényének 56. cikke eladni rendelik a tolvaj szabad 10, illetve 15 évnél idősebb gyermekeit, s a Váradi Regestrum korában, a 13. század elején, a tolvajjal és a fizetésképtelen adóssal együtt rabszolgának adták el feleségét és gyermekeit (189. és 141. eset).

Az egyéni felelősség elve ugyan már a 13. században fellépett; az 1231. évi 25. törvénycikk kimondotta, hogy a tolvajok és rablók nejét és gyermekeit férjük, illetve apáik vétkeiért nem szabad eladni. De a kollektív felelősség elvét az egész középkoron át nem tudta kiszorítani. A Kun Lászlót meggyilkolt kunokat egész nemzetségükkel együtt írtották ki, és Zách Felicián esetében harmadiziglen büntettek halállal s azontúl is szolgasággal. S ha az 1351. évi törvény 10. cikke el is rendelte, hogy ezentúl senki rokona bűnéért ne lakoljon, az 1486. évi 56. törvénycikk újból kénytelen volt az ellen állástfoglalni, hogy fiút atyjának bűnéért és viszont elmarasztaljanak.

Ezekben a törvényekben az egyén küzdelme tükröződik, azért, hogy magát a család és a még távolabbi rokonság nyűgeiből kiszabadítsa. A jogi felelősség területén ez a küzdelem nem járt teljes eredménnyel. S egyéb területeken is fentmaradt a család, a családfő hatalma az egyénnel szemben, még az úri osztály körében is. A Hármaskönyv korában az úri apa nagykorú fiát még mindíg megfenyíthette, sőt be is zárhatta és túszul adhatta (I. r. 51. c. 5., 8. §). S a fiú apját még később is apám-„uram"-nak nevezte. De az egyén önállósulása mégis megindult. S ez a folyamat elsősorban az úri osztályban bontakozott ki, ahol a nagycsalád bomlása gyorsabban haladt előre, a fiú vagyonjogai az apával szemben kiépültek, s ahol az egyéni felelősség elvét is jobban tudták érvényesíteni. Az úr fia, aki osztályhelyzeténél fogva az alávetett osztály tagjai fölé emelkedett, úri mivoltánál fogva alávetett családi helyzetében is emelkedni kezdett. Így fejlődtek az egyén jogai, egyelőre főleg csak az uralkodó osztály körében, ennek tagjai hasznára, de végeredményben az egész társadalom javára, mely magasabb fokon az úri vívmányokat birtokába vette. Az em-

beri egyéniség, az emberi képességek fejlődése az osztálytársadalomban kezdetben szükségképpen többé-kevésbbé az uralkodó osztály monopóliuma, de gyümölcseit, részlegesen már az osztálytársadalom magasabb fokán, s az osztálytársadalomnál magasabb fokú osztálynélküli társadalomban összességükben, az egész társadalom élvezi.

Hasonlóan alakultak a viszonyok a nőket illetően. A nő helyzete a dolgozók körében valamelyest javult. A pásztorkorban a nők az apai vagyonban nem örököltek (így volt ez még nemrégen pl. a mongoloknál), csak valami, prémből álló kelengye-félét vihettek férjhezadásukkor magukkal férjük nagycsaládjába (Gardézi feljegyzése). A Hármaskönyv korában a paraszt ingó- és ingatlan javait fiai és leányai elvileg már egyformán örökölték (Hk. III. r. 29. c.). Gyakorlatilag ugyan a lányok ekkor és még jóval később sem kaptak rendszerint egyebet, mint jelentéktelen kiházasítást, egy borjút, egy ködmönt, vagy más effélét. Mégis egyenlő örökjoguk elismerése a nők helyzetének emelkedésére mutat. A feleséget pedig megillette ekkor már a házasság alatt szerzett vagyon felerésze (Hk. u. o.). S a nagycsaládfő felesége, mint „gazdasszony", a nagycsalád életében vezetőhelyre került. A háztartásban a női családtagok, a „fehércselédek" munkáját teljhatalommal irányította és éppúgy kegyelmesnek szólították, mint a gazdát, a nagycsalád fejét.

A nő emelkedésének hátterében itt a férfi süllyedése áll. A megelőző korszak dologtalan szabad pásztorából az osztálytársadalomban keservesen dolgozó jobbágy földműves lett. A kemény munkából most a férfinak és a nőnek egyaránt kijutott, s helyzetük azonossága a termelésben jogaik kiegyenlítése irányában hatott. Az a családi forma is befolyással lehetett, amely Magyarország utóbb elmagyarosodott szláv őslakóinál fennállott. Ezeknél a nő helyzete kedvező volt, s a gazdasszony nagycsaládi rendjükben ugyanazt a szerepet játszotta, amelyben később a magyar paraszt nagycsaládban viszontlátjuk.

A társadalom felső rétegében a nő emelkedését, ellenkezőleg, a férfi emelkedése, úrrá átalakulása vonta maga után. Ezen a vonalon a hajdani pásztor dolgos nejéből nem dologtalan, hanem a nehéz munka alól mentesült, a háztartási és egyéb munkára felügyelő úrnő lett, aki nem csak az alávetett osztály nőinek, hanem férfiainak munkájával is rendelkezett. Ha korábban a dolgozó nőt a dologtalan férfival szemben alacsonyabb-

rendűnek tekintették, most a dolgozó férfi vált alacsonyabbrendűvé a rajta úrrá lett nővel szemben, akire tisztelettel kellett feltekintenie. A férfi-nő viszony eltolódása az osztályközi viszonylatban módosította azután a nő helyzetét az úri osztály belső viszonylataiban.

Ez a fejlődés már a pásztorkorban megindult, amikor egyes nagycsaládfők meggazdagodtak és magukat szolganéppel vették körül. A honfoglaláskori magyar sírokban az előkelő nők mellett az orsógomb, a szolgáló asszony jelvénye hiányzik, viszont megtalálni a kengyelt, zablát, kantárt, az uralkodó férfi lovas felszerelésének a kellékeit. Az előkelő nő egyes esetekben a társadalomban is vezető szerephez jutott. Géza fejedelem nejéről, Saroltáról, a források azt beszélik, hogy férjét és az egész országot markában tartotta.

A földművelő osztálytársadalom korában az úri nő társadalmi helyzetét vagyonjogi helyzetéből ítélhetjük meg. A vételár, amelyet korábban a férj (illetve nagycsaládjának feje) a feleségért az utóbbi apjának (illetve nagycsaládja fejének) fizetett, most, mint „hitbér", özvegysége esetére és tartásának biztosítására, a feleségét illette meg. A szülők a prémekből álló egykori kelengye helyett a menyasszonnyal „jegyajándékot" — a 13. században többek közt rabszolgákat, jelentős összegű pénzt, néha helyette birtokot — adtak, s a menyasszony ennek tulajdonosává vált. Valószínű e mellett, hogy a lányok az Árpádkorban a szülők mindennemű földbirtokát s egyéb vagyonát, fiúk mellett is örökölték, habár együttesen csak negyedrészben. (Utóbb, a középkor végén, a vett földbirtokot és az ingóvagyont a fiúkkal egyformán örökölték, viszont az ősi földbirtokot csak fiúleszármazó nemlétében s ekkor is együttesen csak negyedrész erejéig.)

Az úri nő vagyonjogokkal való felruházásában az úrrá lett nő társadalmi méltánylása jutott kifejezésre. (A vagyont mindennek fölébe helyező osztálytársadalom a társadalmi elismerést vagyonjogok átengedésével juttatta kifejezésre.) De személyének megbecsülése elválaszthatatlanul összefonódott vagyoni tárgyként való kezelésével, az általa képviselt vagyoni érték megbecsülésével.

A nő már a pásztorkorban vagyoni értéket képviselt: az apa számára mint eladó leány, a férj számára, mint munkaerő. Az osztálytársadalomban azonban az úri nő vagyoni értékének egészen más jelentősége volt. Az úri nő a jegyajándék s örökjoga révén földbirtok- és egyéb vagyoni jogok alanyává vált.

Aki kezét megszerezte, megszerezte a rendelkezést ezekkel a jogokkal, megszerezte azt az uralmat az idegen munkaerőn, amelyet e jogok az osztálytársadalomban magukban foglaltak. Így a házasság az úri osztályban az embereken való uralom kiterjesztésének egyik módjává, a nő az anyagi hatalom gyarapításának egyik eszközévé lett, s az, amit az úri osztály az úri nőben megbecsült, mindenekelőtt ez a szerepköre volt.

Mindazonáltal a nő vagyonjogai vagyonjogi önállóságának elismerését jelentették, mind az úri-, mind a parasztosztályban, s ezzel önállósulása megindult. Megvetett lényből a parasztságban legalább mint gazdasszony, az úri osztályban általánosan, megbecsült személlyé változott át. Ezzel a nő felszabadulása megkezdődött. Ez a folyamat elsősorban az úri osztályban haladt előre. Kibontakozása során az úri nő lett „hölgy"-gyé, „nagyasszony"-nyá, tisztelt személlyé, míg a parasztasszony továbbra is a férfi durvasága alatt szenvedett. Korlátolt maradt az úri nővel kapcsolatban is. Ez, míg férjhez nem ment, nagykorúságában is gyámság alatt állott, s ha férjével szemben hűtlen volt, az utóbbi továbbra is szabadon s jogosan megölhette (Hk. I. r. 112. és 106. c.). De azok a rabszíjak, amelyeken a pásztorkor a nőt tartotta, mégis lazulóban voltak.

A nemek viszonyában tehát ugyanaz a helyzet alakult ki, mint az egyén és a család kapcsolatában. A nő kezdődő felszabadulásának színhelye éppúgy elsősorban az uralkodó osztály életköre, mint az egyén kezdődő felszabadulásának. E folyamatok alapja egyformán az osztályrend, feltétele azok az áldozatok, amelyeket az alávetett osztály e rend fenntartásával hoz. De amint az úri egyén felszabadulása az emberi egyéniség felszabadulásának útját egyengeti, úgy az úri nő egyoldalú felszabadulása is történeti igazolást talál abban, hogy az egyetemes női egyenjogúság megvalósulását készíti elő.

2. A faluközösség

A parasztcsaládok falvakban éltek, s nem tanyarendszer szerint települtek. A falvak népességének nagyságát a kútfők adataiból nem lehet megállapítani. A legtöbb falu ezekben túlsok házhellyel szerepel ahhoz, hogy egyetlen településnek tekinthessük. 1240 körül a pannonhami apátság birtokain 92 faluban, melyek egyrésze nem is volt egészében az apátság tulajdona, 2700 házhelyet írtak össze. Egy falura tehát átlagban 30 házhely, illetve ugyanannyi család esnék, sőt Pozsony-

megyében 181. Nyilvánvaló, hogy a kútfők egy faluban rendesen több önálló települést foglalnak össze. Ennek magyarázatát megtaláljuk a Váradi Regestrumban, ahol például a gyánfalvai jobbágyok mellett a másik gyánbeli jobbágyok és a harmadik gyánbeli várnépek (323. eset), vagy a bajomiak és a másik Bajomba való bihariak (281. eset) szerepelnek. A falvakból a népesség szaporodásával a határba fiókfalvak rajzottak ki, amelyek az anyafalu nevét megtartották. Gyánból lett egy másik Gyán és egy harmadik Gyán, tehát három különálló település, de e három falu házhelyeit továbbra is az egyetlen Gyán név alatt számították össze.

Így a falvak nagyságáról külföldi analógiák alapján kell képet alkotni. Angliában az angolszász korban a falvak többségében 4—8 háztartásban 40—80 ember élt. A falvak lakossága a 100 főt rendesen még a 12.—13. században sem haladta meg. Ezen az alapon a magyar falvak lakosságát a 11.—12. században 40—80 emberre tehetjük, és pedig az egész korszakban, mert a természetes szaporodás ebben az időben a föld bősége következtében nem a falu lakosságának növekedésére, hanem, mint előbb is láttuk, új falvak alapítására vezetett.

A falu határa nem volt állandó birtoktestekre osztva. A parasztok a legelőt, erdőt és a vizeket osztatlanul s egyformán használták. Az erdélyi szászok 1224. évi szabadságlevele kimondja, hogy az erdő és víz használatában mindenki egyformán részesüljön. Az erdővel kapcsolatban ez egyéb adatokkal is igazolható (lásd Árpád-kori új oklevéltár I. 92. 119.) Az erdő használata a vadászati jogot is magában foglalta. Ez kitűnik abból, hogy a földesúri szolganépben vadászok nem szerepelnek, hanem a vadászatból eredő szolgáltatásokat a parasztság viselte.[11] A szántóföldeket és a réteket ugyan felosztották, de csak ideiglenesen, rövid időre. A falu egész határa tehát lakóinak közös birtokában volt, a faluban a földközösség rendszere uralkodott.

---

[11] A vizek általánosan közös használata mellett az előnyös halászhelyek már a vadászkorban magántulajdonban állottak. Kálmán király I. törvényének 15., 16. cikke nem a halászóhelyek magántulajdonát vezeti be, hanem ezek úri kisajátítását jelzi. Az erdők úri magántulajdonba vétele, úri erdők kihasítása a parasztság közös erdeiből, ugyancsak korán megkezdődött. Erdőőröket, kik nyilván az úri magántulajdonban lévő erdőket őrizték, már 1240-ben említenek. S az a körülmény, hogy 1229-től kezdve az erdők területét felmérik, szintén ezek úri magántulajdonba vételére mutat.

Ezt a rendszert a középkorban „fűnosztás"-nak nevezték, Tagányi Károly szerint azért, mert az ideiglenesen kiosztott szántóföldeket fűvel benőtt mesgyék választották el egymástól. Hogy a földhasználatnak ezt a módját részleteiben megismerhessük, 16—18. századi adatokat is fel kell használnunk, amely időben még kiterjedt maradványaival találkozunk.

A határ egyes részei a földművelés szempontjából különböző értékűek, a falutól való kisebb-nagyobb távolságukhoz és jobb-rosszabb minőségükhöz képest. A szántóföldek kiosztásánál irányadó szempont volt, hogy egyik parasztcsalád se jusson a másik hátrányával értékesebb földekhez. Ezért a különböző értékű határrészekből, a dülőkből vagy járásokból mindegyik családnak osztottak földet. Ennek következtében egy-egy család ideiglenes birtoka több tagban, széjjelszórva feküdt. Ahol egy járáson belül is értékkülönbségek mutatkoztak, ott a felosztás úgy történt, hogy a járás földjét nyílvetéssel kisorsolták. Ahol ilyen különbségek nem voltak, a sorsolás elmaradt, és a járás földjét a házak sorrendjében osztották ki. Szántóföldet minden évben osztottak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az egész szántóföldet minden évben újra felosztották. A talajváltórendszerrel kapcsolatban a szántóföld egy része az eke alól minden évben kikerült, helyette más területet fogtak művelés alá, s ezt osztották fel. Az üresen maradt földek addigi művelőjük birtokából kiestek, s parlagi legelőként közhasználat tárgyává váltak. Közösen használták legelőnek az ideiglenesen magánbirtokban lévő szántóföldeket is, az aratás befejezésétől a vetés megkezdéséig, nemkülönben kaszálás után a magánréteket.

Mennyi földet osztottak egy-egy családnak? Pest 1244. évvel keltezett szabadságlevele szerint „mindenki csak annyit kapjon, amennyit megművelhet". Ez a szövegezés ugyan nagyobb település fejlettebb viszonyainak felel meg. Az előírás szembehelyezkedik már azok igényeivel, kik több földet akarnának, mint amennyit saját maguk megművelhetnek. De ebben a korlátozó alakban magában foglalja azt az osztási elvet, amely a 12. században uralkodhatott s amellyel későbbi időben is, így Bereg megyében 1604-ben találkozunk: mindenki annyi földet kaphat, amennyit meg tud művelni.

Mit jelent ez a tétel a 12. század viszonyai mellett? A föld megműveléséhez elsősorban igaerő, ökör volt szükséges. Úgy látszanék tehát, hogy minden család igaereje, vagyis vagyoni ereje arányában kapott földet. Amely családnak több

ökre volt, annak több földet osztottak, amely családnak kevesebb ökre, annak kevesebbet. De ebben az időben minden család legfeljebb annyi igásökröt tartott, amennyire szüksége volt oly nagyságú föld megműveléséhez, amelynek termése fedezte saját szükségletét és az úri terheket. Rendes piac hiányában a többtermelésnek értelme nem volt. Ennyi ökörrel (vagy tehénnel) viszont a legtöbb parasztcsalád rendelkezett.

Így az a szabály, hogy mindenki annyi földet kapjon, amennyit megművelni képes, az adott viszonyok mellett arra vezetett, hogy minden család tényleg annyi földet kapott, amennyire szüksége volt saját szükségleteinek és az úri terhek nek a fedezésére. Az elsajátításnak ez a feudálisan színezett, kommunisztikus elve, mely a termelőerők fejletlensége mellett és a föld bősége alapján állhatott fenn, határozta meg az egyes családoknak kiosztott föld nagyságát. A nagyobb családok több földet, a kisebbek kevesebbet kaptak. Az előbbi elsajátítási elv tartalma csupán később változott meg, a rendelkezésre álló földterület viszonylagos csökkenésével és a piac fejlődésével, és ekkor lépett melléje egy másik, amelynek értelmében minden házhely után egyenlő nagyságú földdarabot osztottak.

A földesúr saját szántóföldjét és rétjét rendesen a falusi földkiosztás keretében, a parasztföldekkel elegyesen vette ki és a legelőt, valamint általában az erdőt, vizet, a parasztokkal közösen használta. Annyi szántóföldet igényelt, amennyi termésére a parasztok termékszolgáltatásán felül szüksége volt. Az igénybevett föld nagyságát korlátozta sajátmagának és csekélyszámú háznépének személyes szükséglete, s ezen a körön belül is a paraszti adótermék mennyisége. E kettős korlátozás folytán az úri szántóföld kis terjedelmű volt. A földesúr a 15. században is többnyire csak kétszerannyi szántóföldet használt, mint amennyi ebben a korban egy-egy paraszttelekre esett.

Csak a falu közelében lévő földet, az „osztásföldet", „nyílföldet" osztották ki. A további földek „szabad földek" voltak, amelyekből mindenki ott és annyit szántott, amennyit akart. Ezeken tehát az „első foglalás", vagy helyesebben a szabad foglalás rendszere érvényesült. De állandó birtokjogra ez sem vezetett. Az ilyen foglaló — állapították meg 1673-ban Debrecenben — „míg élni akarja, élheti" a földet, de „ha eláll mellőle, az foghatja fel, aki előbb éri". A foglalt földet eladni sem lehetett, mint ezt Erdélyben, az Aranyosszék közös föld-

jeire vonatkozó 1828. évi határozmányokból látjuk. E mellett földfoglalásra ritkán került a sor; csak kivételes körülmények indokolhatták, mert a rendes szükségletet az osztott földek kielégítették.

A szabad foglalás jogát csak a távolabbi földeken gyakorolták, a közel eső földek felosztásának alárendelten, ennek kiegészítéséül. Téves az a felfogás, amelyet, úgy látszik, már Tagányi Károly vallott, hogy a szabad foglalás Magyarországon a falusi földközösség legősibb rendszere, melyből a földosztás szokása később fejlődött ki. A föld egyes részeinek használati értéke azokban a falvakban is különböző, melyek határában a föld minősége mindenütt egyforma, — aszerint, hogy a részek a faluhoz közelebb vagy tőle távolabb esnek. Ezért a falutársak a szabad foglalás jogát a falu közelében csak egymás rovására gyakorolhatták volna, ami a békés együttéléssel össze nem egyeztethető. A Tagányi által közölt újkori forrásanyag egész sor esetében (Zombor 1584, Nyíregyháza 1715—1720, Debrecen 1588, Aranyosszék 1828, Kolozsvár 1617) a szabad foglalás a földosztás mellett másodlagosan szerepel. Egy esetben (Szeged 1715) más adatokból megállapítható (lásd Reizner János: Szeged mezőgazdasági története), hogy a szabad foglalás rendszere a valóságban csak másodlagosan érvényesült. Egy másik eset pedig (Arad megye 1715—1720?), ahol a szabad foglalás tanyarendszerrel kapcsolatos, megvilágítja az előbbi fentmaradó példáit, amennyiben ezek nem egyszerűen a forrásanyag hiányosságából magyarázandók. A szabad foglalás rendje, mint a falusi földközösség önálló alakja, — amelyet a falusi földközösség anarchista alakjának nevezhetünk, szervezett, földosztó alakjával szemben, — csak tanyarendszerrel összefüggésben képzelhető el. E rendszer mellett, földbőség feltételezésével, semmi akadálya annak, hogy ki-ki ott foglaljon földet, ott üssön tanyát, ahol akar, mert a faluközelség vagy távolság szempontjai többé nem irányadók. Azok a „szeres települések" az ország nyugati szélein, amelyeknél a szabad foglalás szokása uralkodott, hegyvidéki tanyarendszerrel voltak kapcsolatosak. Az újkori alföldi tanyarendszer a szabad foglalással együtt járhatott. De a középkorban Magyarországon a — földművelő — tanyarendszer ismeretlen volt, s így nem lehet arról szó, hogy a magyar falusi földközösség legősibb formája a szabad foglalás rendje volt.

A magyar falusi földközösség egyenes utódja, továbbfejlődött alakja volt, a földművelő termelőmód alapján, a korábbi

nemzetségi földközösségnek, amint az utóbbi a pásztorélet alapján a vadászhorda földközösségének. A pásztorkorban a nyári legelőket osztották ki a nemzetséghez tartozó nagycsaládok között, míg a téli szálláshelyeket szabadon foglalták. Az együttműködés szempontjából pedig, szemben a pásztorkor nemzetségi rendjével, amelyben a vadászhordát összefűző érdekközösség meglazult, a faluközösség feltámasztotta a vadászkor hagyományait.

Az érdekellentétek a faluközösségben sem voltak ugyan ismeretlenek. A föld közössége mellett a többi termelőeszköz, az ingóvagyon magántulajdonban állott. A vagyon magántulajdoni formájától pedig a vagyon egyenlőtlensége elválaszhatatlan. De a vagyoni különbségek nem voltak jelentékenyek. Elsősorban az állatállomány nagyságában nyilvánultak meg, amely a pásztorkor viszonyaival szemben már magában véve sem volt jelentékeny. S e mellett nem voltak lényegesek. Mint hajdan a vadászkorban, a döntő tény a föld közössége volt.[12]

Érdekellentét származott onnan is, hogy a falunak rendszerint több földesura volt, akik között a falu népe megoszlott. Ennek következtében a parasztok érdekei a földesúrral szemben bizonyos mértékig különböztek, ami a falu népét külön érdekcsoportokra tagolta. Ezek között súrlódások is keletkeztek így a földhasználat kérdésében. Példát erre a Váradi Regestrum 7. esetében találunk, ahol ugyanabban a faluban lakó várnépek és szabadok állanak egymással szemben. De az innen származó ellentéteknél erősebb volt a termelés viszonyainak kényszere, amely a parasztokat politikai együttműködésre indította a földesúri hatalommal szemben, és gazdasági együttműködésre a természet hatalmaival szemben. Amikor a királyok a 13. század folyamán a népeik és más földesúri népek között fennálló földközösséget meg akarták szüntetni, az előbbiek tiltakoztak ez ellen, azt hozva fel, hogy a közösség megszüntetése pusztulásukat vonná maga után.

A gazdasági együttműködés igen kiterjedt volt. Az egész földművelés közösen megállapított terv szerint folyt — ahol a

[12] Vagyoni különbségek kétségtelenül voltak. 1086-ban például az 1. esztergomi zsinat határozatai olyan parasztokat említenek, kik földjüket, saját jószág hiányában, az egyház ökreivel művelik meg. E mellett a falvakba jött-ment elemek vetődtek, kiknek jogai a falu közös földjére nem voltak. De a 12. századvégi faluban a vagyoni ellentétek még csak csírázóban voltak, a falu életében lényeges szerepet nem játszottak.

közösségben a földesúr is résztvett, ennek befolyása mellett. Amint a közösség osztott földet, ez határozta meg, hogy mely földdarabokat vegyék művelés alá és hogy az utóbbiak művelése hány évig tartson, illetve hogy a művelésből kieső földdarabok meddig pihenjenek. A közösség szabta meg a vetésforgót s mindenkire nézve egységesen előírta, hogy a szántásvetés és az aratás mikor történjék. A munkálatok egységes üteme azt a célt szolgálta, hogy a magánhasználatban lévő földek egyszerre szabaduljanak föl közlegelőnek. A közlegelőn közös pásztorok a falu jószágait együtt legeltették.

A termelő munka egyrészét közösen végezték, nemcsak egyidejűleg vagy együttesen, hanem közös eredményt létrehozva, tehát kollektív formában. Idetartozik részben a talaj előkészítése: az égetés, az irtás. Kollektív munka volt még a kölcsönös segítés alapján a házépítés és a cséplés. „Összement az egész falu, mikor építettek", — beszélték Somogyban a közelmult öregjei. A szántáshoz is összefogtak, legalább azokon a helyeken, ahol a nehéz talaj miatt az ekébe a normálisnál nagyobbszámú ökröt kellett fogni. Nem kollektíven, de együttesen, társaságban folyt, ennek a munkára gyakorolt ösztönző hatása miatt, a háziipari tevékenység jelentékeny része, a nők által végzett gabonaőrlés, kenyérsütés, fonás-szövés, tollfosztás. Fonó szavunk, mely azt a helyiséget jelöli, amelyben a társas fonásra összegyűltek, az Árpád-korból való.

A korábbi nemzetségi földközösség a magyar falusi földközösségnek nem egyetlen gyökere volt. Másik gyökerét az ország szláv őslakóinak falusi földközösségében kell látnunk. A közös falusi munkát kifejező kaláka szavunk szláv átvétel. A szlávokról azonban tudjuk, hogy őskorukban sokhelyütt nemcsak a talaj előkészítése, hanem megmunkálása: a szántás, sőt az aratás a falu kollektív műve volt. A kollektív földművelésnek Magyarországon még a szláv kort megelőző időből is voltak hagyományai. Horatius elmondja, hogy a (földművelő) géták — hozzájuk tartoztak a dákok, akik Erdélyben s ettől nyugatra a Tiszáig éltek — közösen aratnak. (Moldvában és a Havasalföldön, ahol korábban szintén géták éltek, a román parasztok a falusi közföldek egyrészét ugyancsak közösen művelték meg.) Lehetséges tehát, hogy a magyarországi szlávoknál eredetileg a falusi földközösség legősibb alakja állott fenn, amelynél az egész földművelés, az aratást beleszámítva, kollektív keretekben folyik, s a földkiosztás hiányzik, csupán a termésen osztoznak.

S ez a rend kezdetben tovább élhetett, legalább helyenként, a magyar falusi földközösségben, amelynek fejlődése így a paraszti földközösség legősibb alakját is ismerné. Egyébként az úri föld közös megművelése a robotmunka keretében (a pannonhalmi apátság egyik 13. századi oklevelében: „communem araturam quae vulgariter eneu dicitur") a fejlődésben közvetlenül azt a fokot követi, amelynél a falusi földek egyrészét közcélokra közösen művelik meg. (Az utóbbi fejlődési fokot a román parasztokkal kapcsolatban az imént érintettük.) Az osztályrend felállításával e közérdekű kollektív munka kollektíven végzett úri robottá változik át. A részlegesen kollektív földművelést tehát minden további nélkül feltehetjük a magyarországi szlávoknál s így a magyar falusi földközösség előtörténetében.

3. A mezőváros

A falunál, melynek közösségi életét leírtuk, voltak az országban nagyobb települések is. Ezeket íróink általában városoknak nevezik. Valódi városokról van-e itten szó? A város alapvető értelmében, tehát nem a jogi (kiváltságok) vagy katonai (vár), hanem a gazdasági szervezetből s ezen a körön belül is a termelésből merített ismertetőjele alapján: az ipar és a mezőgazdaság közötti munkamegosztás tényezője, ipari város a mezőgazdaságot űző faluval szemben, s egyben az ipari technikának a falusi háziiparnál magasabb fokát képviseli. A várost a termelőerők fejlődése hozza létre: a mezőgazdasági termelőerők fejlődése azáltal, hogy lehetővé teszi a városnak élelmiszerekkel és nyersanyagokkal való ellátását; és a (falusi házi-) ipari termelőerők fejlődése azáltal, hogy megteremti a városi ipar magasabb technikai színvonalának előfeltételeit. A termelőerők fejlődése során az ipari tevékenység egyrésze a falusi mezőgazdasági és háziipari munka egységéből kiszakad és az így önállósult ipari tevékenység képviselői, a kézművesek, a parasztoktól területileg elkülönülve, ezek falvaival szemben külön helységekben, városokban csoportosulnak, melyek lakosságának zöme belőlük áll.

Ilyen értelemben vett városok Magyarországon a 10—12. században nem léteztek. Ha azonban az ipari várost történeti kifejlődésében tekintjük, vagyis azt a folyamatot tartjuk szem előtt, melynek során az ipari tevékenység fokozatosan önállósul és meghatározott helységekben összpontosul, már ebben a korban megpillantjuk a város előformáját, a városiasodó falut, a

„mezővárost", sőt felfedezhetjük a város csíraalakját, a „sátorvárost", a pásztorkornak, annyi modern társadalmi forma szülőanyjának a méhében. Az érintett folyamat nem más, mint az őstermelés és az ipar közti munkamegosztás fejlődésének egyik oldala.

A magyar sátorvárosnál persze nem Dzsingisz kán feleségének 1000 sátorból álló táborára, vagy Attilának Priszkosz által leírt óriási haditáborára kell gondolnunk. Ezek a nomád birodalmak képződményei voltak. A magyar város csíraalakját a gazdag főnökök téli szállásaiban kell keresnünk. A kézműveskedő pásztorok a főnökök környezetében helyezkedtek el, mert itt számukra nagyobb munkaalkalom kínálkozott. Ugyancsak az előbbiek környezetében tételezhetünk fel egy-egy idegen eredetű iparilag képezett rabszolgát. Amennyire tehát az ipari tevékenység e korban az őstermeléstől elkülönült, a főnökök lakóhelyein összpontosult. De ezeket a helyeket az (ipari) város két másodlagos ismertetőjele is jellemezte: a kereskedők jelenléte és a nagyobbszámú lakosság. Azok az idegen kereskedők, akik a magyar pásztortársadalomban letelepedtek, sátraikat bizonyára a főnökök téli szállásai mellett ütötték fel, ahol élénkebb árucsere folyt, s a védelem számukra biztosítva volt. A kor vásárhelyei, a határmentieket nem tekintve, a főnökök téli szállásai lehettek. A nagyobbszámú lakosság pedig, amely az iparosokat és kereskedőket szintén vonzotta, a főnökök népesebb nagycsaládjából, katonai kíséretéből, védenceiből, szolganépéből sorozódott.

A sátorváros ugyan időszakosan mozgékonnyá vált. A pásztorkorszak sátorvárosa nem volt rögzített lakóhely, mint a későbbi mezőváros vagy ipari város. De a földesúr, a kézműves, a kereskedő a következő korszakban, a helyhez kötött mezővárosok korában is vándorolt, s látni fogjuk, hogy a mezővárosi lakosság legfontosabb elemei éppen ezek voltak. A város és lakosságának helyhez kötöttsége fokozatosan fejlődött ki. A pásztorkorban időszakosan még a város is vándorolt. A földművelés korszakában a város helyhez kötődött, de lakosságának egy része időnként még vándorolt. A városok egész lakossága csak az ipari városok korszakában vált többé-kevésbbé helyhez kötötté.

A mezővárosok a magyar társadalomban nem belső fejlődés eredményeként jelentek meg. A honfoglaló magyarság ezeket az országban készen találta. S nem a római korszak maradványai voltak, latinnyelvű lakossággal, mint újabban Pleidell

Ambrus a folytonossági elmélet alkalmazásával feltette. A római Pannonia városai (a délvidéki Sziszek és Szerém — a mai Mitrovica — kivételével) római nevüket nem tartották meg, amint történt volna, ha latinnyelvű lakosságuk megmarad. Az országban talált mezővárosok szláv települések voltak, a szláv társadalom központjai, amely a mezővárosképzés fokára már eljutott. Kitűnik ez abból, hogy a 10—12. század mezővárosai többnyire szláv eredetű nevet viselnek. Többek között éppen a legnevezetesebbek tartoznak ide: Esztergom, melynek szláv neve Osztrigom volt, (Székes-)Fehérvár, melynek magyar neve a szláv Belgrad fordítása (egy 1192-ben kelt hiteles feljegyzésben Székesfehérvárt Belgrádnak írják) és Pest Budával, melyek közül az első neve eredeti szláv alakjában kemencét, a másodiké vizet jelent. A szláv mezővárosok azután a magyar társadalom központjaivá váltak, s mint ilyenek fejlődtek tovább.

A mezővárosok alapjukban piachelyek voltak, az árucsere legfőbb központjai.

A legkisebb piachelyek szerepét azok a falvak töltötték be, amelyekben templom épült. Nem minden faluban volt templom. Szt. István is csak azt rendelte el, hogy minden 10 falu templomot emeljen (II. tv. 1. c.). Így vasárnaponkint a templomnál, melynek látogatását Szt. István kötelezővé tette (I. tv. 9. c.), több falu népe összejött s alkalmat talált a termékcserére. A templomhelyből ekként kis falukörzet piachelye lett (Szt. László III. törvényének 14. cikke „az eklézsiáról vagy vásárról" beszél), melyen borkimérésről gyakran a plébános gondoskodott. (Az I. esztergomi zsinat határozatainak 58. pontja tiltotta, hogy a papok kocsmát tartsanak.) A vasárnapból pedig, mint neve is mutatja, vásárnap lett. Piacot tehát hetenkint tartottak (hetipiac), és pedig általában vasárnap, a vallásos indokolású, törvényes tilalmak ellenére is. Amellett, hogy vasárnaponként „sokadalom" gyűlt össze, a csere, melyet a heti munkaszünet napján bonyolítottak le, a cserélő termelők számára munkaidőveszteséggel nem járt. Azt, hogy piacot jelentéktelen falvakban is tartottak, legrégibb forrásainkból tudjuk. A veszprémvölgyi apácák, 1109. évi oklevelükből kitűnőleg, megkapták Szt. Istvántól Szántó falu vásárvámját. A pécsváradi alapítólevélből pedig kitűnik, hogy a kolostor közelében 2 faluban is volt hetivásár.

Fontosabb piachelyek voltak a megyeszékhelyek, különösen, ha ezekben kolostorok, káptalanok, püspökségek is székeltek. A megyeszékhelyen az emberek meghatározott alkalmak-

kor, mint például törvénynapokon, az egész megye területéről összejöttek, hogy a hatóságnál dolgaikat intézzék. Ha pedig a megyei központ az előbbi egyházi intézmények székhelyéül is szolgált, a vallási ünnepek a vidék népét szintén oda vonzották. E mellett azonban a megyei, káptalani, püspökségi székhelyek, mint a világi és egyházi igazgatás központjai, az ezt irányító urak, tisztjeik és egyéb személyzetük lakhelyei voltak. Itt laktak a várispán, ennek tisztjei és katonái, a prépost és a püspök és velük nagyobbszámú pap és kispap. Ha a megyeszékhelyen kolostor volt, itt éltek ennek apátfőnöke és szerzetesei. És az egyházi méltóságok környezetében tartózkodtak földesúri tisztjeik is. A megyeszékhelyeken tehát nemcsak a nép gyűlt össze időnkint, — nagyobb körzetekből, mint az egyszerű templomkörzet — alkalmat találva a cserére, hanem a megyeszékhelyek voltak az úri árukínálat és árukereslet központjai is. Ezért a kereskedők ezeket a helyeket szívesen látogatták. Szt. László III. törvényének 11. cikke megemlíti a „de civitate in civitatem", megyeszékhelyről megyeszékhelyre járó kereskedőket.

Ha mármost az igazgatási központok földrajzi fekvése az áruforgalom szempontjából különösen kedvező volt, a kereskedők ezekben meg is telepedtek, a gazdag távolsági kereskedők éppúgy, mint a szegény házaló szatócsok, s az igazgatási központok az árucsere legfőbb központjaivá, mezővárosokká fejlődtek. Ilyen előnyös földrajzi helyzettel rendelkeztek Pozsony és Sopron megyei székhelyek, az előbbi egyúttal káptalani székhely, melyek a nyugati határszélen, Bécs közelében feküdtek, Pozsony a Duna mellett is, s így lebonyolították Bécsnek magyar gazdasági hátterével folytatott árucseréjét és közvetítették egyáltalában Magyarország nyugati irányú külkereskedelmét. (Pozsony eredetileg szintén szláv mezőváros volt. Elnémetesített alakban fentmaradt régi szláv neve Brezisburg vagy Preslawaspurch.) Ide tartoznak még Pest megyei székhely, Zágráb és Győr megyei és püspöki székhelyek, Fehérvár megyei, káptalani és királyi székhely és Esztergom megyei, érseki és királyi székhely. (Az utóbbi három helyen kolostorok is voltak.) Győr a Duna mellett s egyben a nyugati külkereskedelem szárazföldi útvonalán feküdt, Fehérvár a tőle délre eső dunántúli dombvidék és a Kisalföld különböző termelőövei között és délnyugati külkereskedelmi útvonalon, Esztergom a Duna mentén s az északnyugati irányú szárazföldi külkereskedelmi útvonal dunai átkelőhelyén. Különösen kedvező helyzete volt

Zágrábnak, melyet fekvése a centrifugális szlavon-dalmát-olasz kereskedelem főállomásává tett, és még inkább Pestnek, amely az ország földrajzi központjában, a földművelő Dunántúl, a pásztorkodó Alföld és az erdőgazdaságot űző Felvidék összeszögelésénél, a Duna mentén s ennek legjobb átkelő helyénél épült. Ennek következtében Pest és Zágráb a vezető mezővárosok csoportjába emelkedtek, melyben rajtuk kívül csupán a királyi székhelyek, Fehérvár és Esztergom foglaltak helyet, elsősorban nem földrajzi fekvésük, hanem társadalmi súlyuk révén. Itt, a király mellett, éltek udvarának méltóságai, tisztjei, papjai, a királyi testőrök, néhány nagyúr, és a két városban sok ügyesbajos ember megfordult az ország minden részéből. Minthogy Esztergom nemcsak a király, hanem ezenkívül az országos egyház élén álló érsek székhelye is volt, az ország főpiachelyévé a négy mezőváros közül is ez a hely lett, az itt legtömegesebben fellépő árukínálat — és kereslet következtében.

A kereskedőket az igazgatási központokban való letelepedésre az a körülmény indította, hogy ezekben nemcsak helyben találtak jelentős árukínálatot — és keresletet, hanem e helyeken, földrajzi fekvésüknél fogva, a vidéki és külföldi áruk beszerzésének, illetve az áruk vidékre és külföldre szállításának a feltételei is kedvezőek voltak.

A piachelyeket tehát nem a vásárjog királyi adományozása teremtette meg. A „királyi vásár" a már kialakult piachelyek hetivásárjából lett, azáltal, hogy azon a király embere megjelent és a piaci ügyletek után vásárvámot szedett. Amikor a király vásárjogot adományozott, az adomány valódi tárgya nem a vásártartás engedélyezése, hanem a királyi vásárvám elengedése vagy átengedése volt. A királyi vásárvám elengedése vagy más jogi kedvezmények, mint a vámmentesség, árumegállítási jog a már létrejött piachely fejlődését csak gyorsították.

A tanult kézművesek, az ötvösök, az építőmesterek lakhelyül leginkább a mezővárosokat választották, akár függetlenek maradtak, akár úri szolgálatba léptek, mert a legtöbb helyi munkaalkalom ezekben kínálkozott. S a mezővárosokban megindult a kézművességet addig mellékesen űző őstermelők átalakulása is az őstermelést már csak mellékesen folytató kézművesekké. Ezt a mezővárosi piac terjedelme tette lehetővé, amelynek az úri vásárlóerőn kívül a kereskedők, főleg a gazdag távolsági kereskedők vásárlóereje is tényezője volt. A tanult kézművesek mellett megjelentek így a mezővárosban a házi-

iparos parasztokból lett kézművesek. A mezőváros az iparosok e két csoportjának együttes jelenléte révén válik azután az ipari város, a valódi város előhírnökévé.

A második csoport összetételéről csupán 13. századi adatok tájékoztatnak. Összevetve ezeket a megfelelő külföldi viszonyokkal, az következtethető, hogy a mezővárosokban elsősorban pékek, mészárosok, vargák, tímárok, szűcsök, kovácsok és takácsok működtek, oly kézművesek, akik főleg a helyi piac mindennapi szükségletét elégítették ki. (A mezővárosokban, a hetivásár mellett, idővel a napi szükségletek ellátására csekély napi piac is kifejlődött.) De rajtuk kívül az adatokban oly kézművesek is feltűnnek, akik a mezővárosi kézműiparban az ipari munkamegosztás s ezáltal az ipari termelőerők továbbfejlődését jelzik a falusi kézműiparral szemben. Idetartoznak a csapók (kallósok, ványolók), akik gyapjúból szűrposztót készítettek, amelyet viszont (szűr-) szabók és süvegesek dolgoztak fel tovább. Itt tehát a nyersanyagból az első kézműves már csak félgyártmányt állított elő, amelyet különböző készgyártmánnyá két másfajta kézműves alakított. Amint ezek a munkaágak a különleges magyar ipar, a bőripar kiágazásainak tekinthetők, úgy a mezővárosban most felbukkanó kesztyűs is az egykori általános bőriparos differenciált megjelenési formája. Továbbá a piaci szükséglet állandósága módot adott arra, hogy a mezővárosi kézműves, — a falusival szemben, aki paraszttársai számára csak alkalmilag, megrendelésre, az ezek adta nyersanyag felhasználásával dolgozott, — habár csak csekély mértékben, de saját anyagának felhasználásával raktárra is dolgozhassék. S minthogy a mezővárosi kézművest a falusinál szakmai ipari munkája sokkal jobban igénybe vette, az őstermelésben való részvétele jóval korlátozottabb volt, egy kis szántóföld, szőlő és kert megművelésére, tehén, disznó tartására, tűzi-, építő- és szerszámfának az erdőből való kitermelésére szorítkozott, egyéb háziipari tevékenysége pedig még jobban összezsugorodott. Ennek következtében szükségletei kielégítésénél nagyobb mértékben volt a piacra utalva, s így — a tanult kézművessel együtt — maga is a mezővárosi piac kiterjesztésének tényezőjévé vált.

A mezővárosi kézműipar tehát, amelyet a mezővárossal együtt az osztályrend hívott életre, a kézműiparnak a falusinál kétségtelenül fejlettebb alakja volt. De az ipari város céhbeli kézműiparától még távol állott. Egy-egy helyen csak néhány kézműves képviselte — éppúgy, mint a tanult kézművességet.

A kézműves segéd nélkül, családtagjaival dolgozott, szaktudása csupán a családi munkahagyományokon alapult. S a mezőváros piaca megélhetését többnyire még nem biztosította. Ezért áruival — melyeket maga árusított — eljárt a környező falvak hetipiacaira,vagy házalt velük a környéken, hátán vagy magavonta taligán cipelve azokat, ugyanúgy, mint a vándorló szatócs tette. (Az ilyen körzeti vándorárusítást könnyítette meg az a vámmentesség, amelyet Pozsony polgárai Pozsony megye területére 1291-ben III. Endre királytól kaptak.)

A mezőváros mindössze nagy falu volt. Az egykorú forrásokban is rendesen falu (villa) néven szerepel. Lakosságát néhány száz főnél többre tenni nem igen lehet. S a lakosság — az egyházi és világi urak, tisztjeik s egyéb személyzetük, a kereskedők s a csekélyszámú kézműves mellett — túlnyomóan parasztokból állott. Sombart hasonló jellegű helyeken a lakosságnak elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó részét 90%-ra becsüli. A mezővárosok parasztsága, a források tanúsága szerint, várnépekből, egyházi szolganépből, beköltözött szabadokból és külföldi telepesekből sorozódott. Ehhez képest a mezővárosok gazdasági életére a mezőgazdasági termelés ütötte rá bélyegét. Fehérvárról egy 12. századi feljegyzésben az olvasható, hogy jól művelt határa bőséggel termi a gabonát és a hüvelyes veteményt; Nagyolasz, egy szerémségi piachely lakói dús legelőiken táplálták jószágaikat; és Pozsonyról még 1354-ben is azt mondották, hogy egész életlehetősége a boron és a szőlőkön alapszik. S a mezővárosok dolgozói, a parasztok, a földet is művelő kézművesek és szatócsok éppúgy földközösségben éltek, mint a falusi parasztság. Ezt a Pesten fennállott földközösség példájából is láthatjuk.

De az előbbiekből az is kitűnik, hogy a mezőgazdasági termelés a mezővárosokban magasabb fokot ért el, mint a falvakban. Fehérvárral kapcsolatban jól művelt határról s ezen kívül bőségesen termelt hüvelyes veteményről, tehát fejlett kertészetről van szó. A jól művelt határ és a fejlett kertészet belterjesebb termelést jelentenek, amit a mezővárosi piac, a nem vagy nem elsősorban mezőgazdasági termelőknek azon érvényesülő szükséglete tett lehetővé. A mezővárosokban nagyobb mértékben termeltek piacra mezőgazdasági cikkeket, mint a falvakban, s ez a mezőgazdasági termelés színvonalának emelkedését vonta maga után. A mezőváros mint város fejletlen volt még ahhoz, hogy a környező falvakban magának árutermelő mezőgazdasági

hátterületet teremtsen, de saját határában a mezőgazdasági árutermelésre már fejlesztően hatott. Még inkább áll ez a szőlészetre, erre az ugyancsak belterjes s egyúttal szaktudást igénylő termelőágra nézve. Ennek terméke, a bor, amúgy is igen keresett és jól megfizetett árucikk volt, amelyet piacra a falvakban is szívesen termeltek. A mezővárosokban azonban a borértékesítés feltételei különösen kedvezőek voltak. Ezekben a bor helyben is nagyobbszámú fogyasztóra talált, s ezenkívül itt éltek a kereskedők, akik a bort felvásárolták, hogy vidékre vagy külföldre szállítsák. Ennek következtében a mezővárosokban mindenütt fejlett szőlőműveléssel és kiterjedt piaci bortermeléssel találkozunk. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a város, ha nem is volt e korban ipari város, de magát a mezőgazdaságot többé-kevésbbé ipari, — belterjes, árutermelő, szakszerű — „indusztrializált" formában űzte. S mezőgazdasági termelésének fejlettebb formáit végső fokon annak köszönhette, hogy az úri osztály igazgatási központja volt.

A 12. század mezővárosainak lakosságát, a régebben uralkodó felfogással ellentétben, nem tarthatjuk túlnyomóan, vagy akárcsak többségében idegen eredetűnek. Kétségtelen, hogy az utóbbi elem számottevően képviselve volt. Ez azonban elsősorban keskeny felső rétegére s e mellett a városias foglalkozást űzők csekélyszámú csoportjára érvényes. Az egyházi és a világi urak között, nemkülönben személyzetükben sok volt az idegen. A gazdag távolsági kereskedők s egyáltalában a kereskedők szinte kizárólag idegenekből állottak. A tanult vándorkézművesek is eredetileg mind idegenek voltak. De a lakosság törzse, a parasztság, magyar (vagy elmagyarosodott szláv) volt, magyar volt ennélfogva a parasztságból kifejlődő kézművesréteg, s ha a parasztság soraiban idegen bevándorlókkal is találkozunk, joggal feltehetjük, hogy a magyarság számszerű többségét azért általában megtartotta. A kor mezővárosát azért és annyiban kell tehát magyarnak tartanunk, mert és amennyiben nem város, hanem falu volt. A mezőváros persze magyar, az előbbi értelemben, a magyarság települési területén volt. Ennélfogva magyar mezővárosnak tekinthető Esztergom, Fehérvár, Győr s talán Sopron. De a magyar nyelvterületen akadtak idegen eredetű mezővárosok is. Ilyen volt az izmaelita Pest, amely a 12. század végére már elmagyarosodott. Nemzetiségi területen pedig s a határszéleken a mezővárosi lakosság többsége idegen nyelvű volt, Zágrábban horvát, Pozsonyban német.

III.

AZ OSZTÁLYREND

1. A szolgáló osztály

A 12. század végén a szolgáló osztály túlnyomó zömében jobbágyokból, kisrészében rabszolgákból állott. E két csoportot, mint láttuk, egymástól elsősorban nem gazdasági, hanem jogi helyzete különböztette meg. Gazdaságilag a jobbágyok és a rabszolgák többsége, a telkes rabszolgák egyaránt önállóak voltak, de míg a jobbágyoknál a gazdasági önállóságot jogi önállóság egészítette ki, addig a rabszolgák jogilag önállótlanok maradtak. Azt is láttuk azonban, hogy a telkes rabszolgák jogi önállótlansága csupán átmeneti állapot volt, mert gazdasági önállóságuk előbb-utóbb maga után vonta a jogi önállóság megszerzését. A jobbágyság egyik része is így alakult ki, telkes rabszolgaelemekből, melyek jogi önállóságra tettek szert. Az önállótlan jogi helyzet tartósan csak azoknál a rabszolgáknál maradt fenn, akik gazdaságilag is önállótlanok voltak, s ehhez képest uruk termelőeszközeivel s ennek közvetlen felügyelete alatt dolgoztak.

A jobbágyok között két csoportot különböztethetünk meg, és pedig ugyancsak eltérő jogi helyzetük alapján. Az első csoportba azok a jobbágyok tartoztak, kik személyükben feltétlenül urukhoz voltak kötve. Ezek lényegileg a hódolt szlávoknak vagy vett és zsákmányolt rabszolgáknak a rabszolgahelyzetből felszabadult ivadékai voltak. A forrásokban velük mint szabadosokkal, udvarnokokkal, várszolgákkal s oly egyéb néven találkozunk, amely valamely munkakört jelöl (szántó, vincellér stb.). Minthogy örökösen urukhoz voltak kötve, örökös jobbágyoknak nevezzük őket. (Az örökös jobbágy a német „Leibeigener" fogalmát fedi.)

A felső csoport azokból a jobbágyokból került ki, kik személyükben nem voltak feltétlenül urukhoz kötve, hanem ezt elvileg, szabad költözködési joguk alapján, más úrral felcserélhették. Ezek lényegileg a hajdani szabad magyar dolgozók ivadékai és külföldről jött telepesek voltak. A forrásokban mint szabadok és vendégek szerepelnek. Elvileg elismert szabad költözködési joguk alapján szabad jobbágyoknak nevezhetjük őket.

A szabad jobbágyok a szolgáló osztály felső rétegét alkották. A középső réteg az örökös jobbágyokból állott. Az alsó ré-

tegbe a rabszolgák tartoztak, kiknek egyrésze mint telkes rabszolga gazdaságilag önálló volt, másrésze mint házicseléd-féle, a gazdasági önállóságot nélkülözte.

A személyi függőség a szolgáló osztály mindhárom rétegét jellemezte. A legteljesebb a teljesen jogtalan rabszolgáknál volt. Fennállott az örökös jobbágyoknál, kik csakúgy, mint a rabszolgák, feltétlenül urukhoz voltak kötve, és, ha kisebb mértékben is, a szabad jobbágyokra szintén kiterjedt. A szabad jobbágy, elvileg elismert szabad költözködési joga mellett, urát csak meghatározott feltételek mellett hagyhatta el.

A dolgozó tehát, akár rabszolga volt, akár jobbágy, személyében, feltétlenül vagy feltételesen, urához volt kötve. A személyi függőség, amely az egész szolgáló osztályt jellemezte, az úrhozkötés éles formájában nyilvánult meg.

A kizsákmányolási viszony nem a társadalom gazdasági intézményein, hanem gazdaságon kívüli, politikai-jogi kényszeren alapult, amennyiben összeforrt a személyi függőség viszonyaival, a közvetlen úr-szolga viszonnyal. A bérmunkás kizsákmányolásához, a bérmunka-viszony fenntartásához elégséges a gazdasági viszonyok kényszere. A bérmunkás jogilag szabad lehet, munkaerejével szabadon rendelkezhetik, nincs szükség arra, hogy a bérmunkára politikai-jogi eszközökkel kényszerítsék. Rákényszerítik őt erre a gazdasági viszonyok, az a körülmény, hogy a termelőeszközök tulajdonából és birtokából ténylegesen (nem jogilag) kizárva, megélhetését csak úgy biztosíthatja, ha munkaerejét a termelőeszközök tulajdonosának, a tőkésnek eladja. Ha azonban a közvetlen termelő a megélhetéséhez szükséges termelőeszközök birtokában van, csak politikai-jogi eszközökkel lehet őt arra kényszeríteni, hogy túlmunkáját másnak átengedje. Ebben az esetben a közvetlen termelő nem lehet szabad, hanem jogi helyzetét szükségképpen a személyi függőség viszonyai, a rabszolga vagy a jobbágy jogi állapota fogják jellemezni, amelynek fenntartásáról a politikai hatalom, az állam kényszerítő eszközei gondoskodnak.

A rabszolgaság és a jobbágyság, eredetüket nézve is, gazdaságon kívüli erők, a politikai erőszak termékei. (Ebben a bérmunkaviszonytól, melynek történeti alapját az eredeti tőkefelhalmozás erőszakos eszközei teremtik meg, nem különböznek.) A rabszolgát fegyveres erővel, háborúban ejtik. És Magyarország szláv őslakosságát a magyar urak fegyverrel a kezükben igázták le. Politikai erőszak kényszerítette a szabad

magyar dolgozókat is jobbágyságba. Az állam fegyveres erővel vetette őket alá, s úri szolgaságba, a törvényes elnyomásba azért kényszerültek, hogy a törvénytelen elnyomással, a politikai erőszakkal szemben védelmet nyerjenek.

A magyar társadalomban a rabszolgaság jogi intézménye a pásztorkorban tűnt fel. Itt is, mint másutt, a háborúból eredt, s a rabszolgák többségét Magyarországon ez szolgáltatta. Nemcsak a foglyul ejtett harcosok tartoznak ide, hanem a háborúban zsákmányként elhajtott nép is, s a háború vetette piacra azoknak a rabszolgáknak a javarészét, akik az országba vásárlás útján kerültek. A rabszolgák többsége így idegen eredetű volt. Az utóbbiak közé számítandók még azok az országba jött védtelen külföldiek, akiket itt eladtak rabszolgának.

Az idegen rabszolgák intézményének a nyomán kifejlődik mindenütt a belföldiek rabszolgaságának az intézménye. Ennek főforrása Magyarországon a büntetés volt. A törvények a bűnös eladásával nagyszámú cselekményt sujtottak, néha olymódon, hogy az eladottat a rabszolgaságból nem lehetett felszabadítani (örökös rabszolgaság). A büntetőrabszolgaság alá vonhatjuk a fizetésképtelen adósok, közöttük a büntetéspénz megfizetésére képtelen személyek eladását is. Az adós azonban a rabszolgaságból mindig felszabadulhatott, ha tartozását ő vagy más megfizette. Előfordult az önkéntes rabszolgaság is, amelynél a tönkrement emberek sajátmagukat adták rabszolgaságba. Ezzel kapcsolatos az az eset, amidőn az apa szorultságában gyermekeit, vagy a fivér a nővérét adja el rabszolgának. Rabszolga lett végül eredetileg az a szabad férfi, aki rabnőt vett feleségül. S rabszolgák maradtak természetesen a rabszolgák gyermekei.

A rabszolga ki volt szolgáltatva ura fegyelmező hatalmának Szt. István I. törvényének 20. cikke kimondja, hogy „semmiféle vétek okáért valamely szolgaszemély vádlást ... az ő ura ... ellen ne tehessen". E fegyelmező hatalom gyakorlásával találkozunk a Gellért-legendában (14. p.), amikor Szt. Gellért püspök megparancsolja, hogy kocsisát, aki felborította, korbácsolják meg, vagy tegyék bilincsbe. A fenyítés joga a rabszolga megöléséig terjedt, amit még egyházi jellegű rendszabályok sem toroltak meg. Szt. István I. törvénye 4. cikkének 4. pontja a kánonok szerinti böjtölést csak arra az esetre írta elő, amidőn szabad ember *más* rabszolgáját ölte meg. Ilyenkor ezenkívül csak azt az anyagi kárt kellett megtéríteni, amelyet

az úr rabszolgája megölése által vagyonában, a rabszolgának vagyonból való elvonása által szenvedett.

A rabszolga házasságot csak ura engedélyével köthetett. Kálmán I. törvényének 41. cikke szerint a rabszolgának feleséget *adnak*. A házasság által létrejött családi kötelékeket a rabszolga ura kezdetben tetszése szerint szétjelszakíthatta, mint ezt még a 13. század elején is, a Váradi Regestrum 353. esetéből látjuk, ahol az úr rabszolgáját az egyháznak, az előbbi feleségét és leányait nővéreinek hagyományozza. Úgy látszik, hogy a házasságkötést a rabszolgáknak igen gyakran nem engedték meg. Erre mutat az a nagyszámú eset, amelyben rabnőről és gyermekeiről van szó, anélkül, hogy férj szerepelne. A tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírása a „rabnők fiait" egyenesen külön csoportban tünteti fel. A házasságtól eltiltott rabszolgának csak a „paráználkodás" volt megengedve, de ez is, büntetés terhe alatt, csak ura rabnőjével (lásd Szt. István I. törvénynek 28. cikkét), hogy a születendő gyermek urának vagyonát gyarapítsa. A rabnővel ura nemileg is rendelkezett. Szt. István előbbi törvénycikke az uraknak (szabadoknak) csak a más rabnőjével való paráználkodást tiltja.

A rabszolgának semilyen vagyoni joga nem volt. Viszonylag késői időben, 1256-ban, még felszabadult rabszolgákkal is találkozunk, akiknek ingóságai eladásukkor régi uruk birtokában maradnak. Ura tetszése szerint dolgoztathatta őket.

A rabszolgával szemben ura gyakorolta a bírói hatalmat s ezzel összefüggésben a szintén mivel sem korlátolt büntetés jogát is, azokban az esetekben, amelyekben cselekménye ura birtokán kívül eső személyt nem érintett. A királyi bíróság a rabszolgával szemben csak az így megvont körön túl lépett fel, s e körön belül csak kivételesen, lopás és vallásellenes vagy ilyennek tekintett cselekmény esetében, olyankor tehát, midőn eljárása a társadalom alapintézményét, a magántulajdon rendjét, és ennek ideológiáját sértette, s így a megtorlásról az egész úri osztály érdekében feltétlenül gondoskodni kellett. A központi államszervezet az úr és rabszolgája viszonyába ezen felül csak annyiban avatkozott be, hogy a 12. század eleje óta tiltotta a magyarnyelvű, vagy Magyarországon született rabszolgák eladását külföldre. Ez az intézkedés is az egész úri osztály érdekét szolgálta, mert ebben az időben a kizsákmányolható rabszolgák piaci kínálata az országban már csökkenőben volt. (Egy német forrás, az 1125 utáni évekről beszélve, elmondja,

hogy Magyarországon a férfiak és a nők eladása, mely oly sokáig volt ott szokásban, most igen ritkává vált.)

Ez volt a rabszolgák jogi helyzete, amelynek alapján őket a forrásokban felismerhetjük. Velük találkozunk az I. esztergomi zsinat határozatainak 63. pontjában, ahol olyan szolgákról van szó, akik uruk, az egyház ökreivel szántanak. Ők éltek, mint láttuk, a garamszentbenedeki apátság Kovácsi falujában, mindenféle szolgálatra kötelezve, amelyet az apát csak kívánt tőlük; ők szerepelnek a leleszi prépostság 1214. évi adománylevelében „felhasználhatóan minden szolgai munkálatra". És reájuk kell gondolnunk mindazokban az esetekben, amelyekben birtokösszeírások, adománylevelek olyan házak (mansiones) mellett, melyeknek szolgálata meg van határozva, csupán számszerint megjelölt egyéb házakat említenek.

Az igazi, jogtalan rabszolgák túlnagy számban már a 11. században sem lehettek. Különböző forrásokból előálló szaporodásukat meghaladta előrehaladó felszabadulásuk; amikor pedig a rabszolgabevitel szláv forrásai a 12. században apadni kezdtek, számuk gyors csökkenésnek indult.

A rabszolgafelszabadításokban „az egyház emberies törekvései" szerepet nem játszottak. Az egyház nem a rabszolgák általános felszabadítására buzdított, hanem arra, hogy az urak az egyháznak juttassák lelki üdvösségükért felszabadított rabszolgáikat, a torlókat vagy, szláv eredetű nevükön, dusnokokat. E réven az egyház annyi szolganéphez jutott, hogy néhol, mint a 13. század végén a pécsi püspök birtokain, a torlókat külön szervezetben tömörítette. Az egyház fel nem szabadított rabszolgákat is elfogadott. Így kapott pl. 1269-ben a topuszkói apátság kegyes adományként 12 rabszolgát. Saját rabszolgáit viszont csak anyagi ellenérték fejében szabadította fel. Egyed tihanyi apát pl. egyik somlyószőllősi rabszolgáját családostul 3 márka lefizetése ellenében tette szabaddá. S ha az urak által kiadott felszabadító oklevélben néha naiv módon egyesül a túlvilági és az anyagi érdekű indokolás, — Uzdi Pál pl. felszabadította 1296-ban Balázs nevű rabszolgáját „lelki üdvösségéért és 1 márka lefizetése ellenében", — a hasonló egyházi oklevelek a pénzbeli ellenérték megszabásával is beérik. Az egyháziak rabszolgákat vásároltak is, mint 1268-ban a zágrábi püspök, aki egy rabszolgacsaládot 5 márkáért vett. Emellett rabnőket ágyasként tartottak, amit Szt. László I. törvényének 2. cikke igyekezett megakadályozni. Sőt az egyház a rabszolgaságot szervezetileg intézményesítette. Az I. esztergomi zsinat ha-

tározatainak 29. pontja olyan papi személyről beszél, aki az egyház rabszolgája lesz, 57. pontja pedig a tolvaj és vagyontalan papot eladni rendeli. Mindez érthetővé teszi, hogy miért találunk még a 13. század második felében is egyházi személyek hatalmában mindenféle rabszolgákat, holott a rabszolgafelszabadítás már 300 éve folyt.

A rabszolgák felszabadulásának — amelynek a rabszolgák kifejezett felszabadítása csak egyik esete — alapvető oka az az összeférhetetlenség volt, amely a rabszolga gazdasági önállósága és jogi önállótlansága között a földművelő társadalomban fennállott. Erről már beszéltünk, s elmondottuk, hogyan szereztek a rabszolgák vagyoni jogokat. (Lásd: „A feudalizmus kifejlődése Magyarországon" című fejezetet.)

A rabszolga vagyoni jogainak fejlődését személyi jogainak kiépülése kísérte, ami a házassági jog területén követhető nyomon. Házassági kötelékét kezdték érinthetetlennek tartani. A Váradi Regestrum 252. esetében a tulajdonos kijelenti a rabnőről, hogy férjétől jogosan el nem veheti. A rabszolga és a szabad házassága, amely a 13. század elején gyakorivá vált, a szabad házastárs rabszolgaságra vetésére már nem vezetett. S ha az ilyen házasságból született gyermek eleinte rabszolga lett, a 13. század folyamán az a szokás kezdett tért hódítani, hogy a gyermekek szüleik jogállását nemük szerint követték, tehát pl. a rabszolga férfitől és szabad nőtől született fiúgyermekeket rabszolgáknak, a leánygyermekeket ellenben szabadoknak tekintették.

A rabszolga szokásjogi önállósulásával felszabadulása a rabszolgaságból végbement. Azokban az esetekben, amelyekben a rabszolgákat kifejezetten, külön jogügylet útján szabadították fel, rendszerint csak elismerték, az írott jog formáiban, megtörtént felszabadulásukat. Ez olyankor egészen szembeszökő, amikor a rabszolga magát pénzen váltja meg. Itt a felszabadulás tartalma, a jogi önállóság, már a felszabadítás előtt adva van, a rabszolga pénzvagyona által kifejezett vagyonjogi önállóságában.

A felszabadult rabszolga szabály szerint a szolgáló osztály középső csoportjába, az örökös jobbágyok közé emelkedett mint szabados, vagy régi nevén, uheg.

Az örökös jobbágyok vagyoni és személyi jogai korlátoltak voltak. Vagyonukkal sem élők között, sem halálesetre szabadon nem rendelkeztek, és ez rokonságukra nem szállt át korlátlanul. Termékeiket uruk hatalma alatt álló személynek

csak az előbbi engedélyével adhatták el (a jus commercii korlátozása.) Ezt onnan tudjuk, hogy a későbbi felszabadult jobbágyoknak termékeik szabad értékesítését külön engedélyezték (példa: Pann. Mon. II. 528—29.). Az engedélyt legkorábban és legáltalánosabban háziipari termékeik tekintetében kaphatták meg. A falusi csoportipar csak termékei szabad értékesítése mellett állhatott fenn. Hagyatékuk fiúleszármazó hiányában urukra szállott. A végrendelkezés jogát fiúleszármazó hiányában a későbbi időben is külön kiváltságok biztosították. Ha pedig fiúgyermeket hagytak hátra, uruknak jogában állott hagyatékukból legalább a legjobb darabot kiválasztani. (Ez a német-francia Besthaupt, mortuarium intézményével egyezik.)[13]

Szabadon csak uruk hatalma alatt álló személlyel házasodhattak (a jus connubii korlátozása.) Ez kiviláglik pl. a bakonybéli apátság egy okleveléből, amely, a korlátokat még szűkebbre is vonva, a szántóknak és a vincelléreknek a házasságralépést csak falujukbelivel engedi meg (1180 körül). Ugyanez az oklevél a lovasszolgákat külön engedéllyel jogosítja fel, hogy onnan hozhassanak feleséget, ahol kapnak. Hasonlóan a csatári apátság szabadosai is szabadokkal csak az apát engedélyével köthettek házasságot (1140 körül).

Uruk, ha a nagyobb birtokosok közé tartozott, a bírói hatalmat felettük ugyanabban a körben gyakorolta, mint rabszolgái felett. (A kisebb birtokosok, mint a kir. serviensek, bírói hatalmát örökös jobbágyaikon a királyi törvénykezés a 12. században szűkebb körre szorította.) Az úri bíróság, az „úriszék", a forrásokban már 1201-ben kiépült alakjában jelenik meg, a pannonhalmi apátság birtokain, ahol az apát nevében annak négy megbízottja, ispánjai és poroszlói ítélkeztek az udvarnokokon. Az úriszék a jobbágyokat tetszés szerinti bírsággal sujthatta, szemben a jobbágyfelszabadulás után kialakult állapottal, amidőn a kiszabható bírságok nagyságát az urbáriumok szabályozták. (A bírságok az úri jövedelemnek fontos részét tették.) De az örökös jobbágyok urukkal való vitáikban, mint korábban láttuk, a királyi bírósághoz fordulhattak. Más kérdés persze, hogy a jobbágyok a királyi bíróságok előtt meny-

[13] A fentiek az ingó vagyonra vonatkoznak. Ingatlanára, mint láttuk, az örökös jobbágy feltétlen igényt nem tarthatott, arról ura, más ingatlan ellenében, elmozdíthatta. (Nem volt tehát „Hörige" a német feudalizmus fogalmai szerint.) De persze ingatlanöröklési jog hiánya a tényleges öröklést nem zárta ki. A gyakoribb eset valószínűleg az öröklés volt.

nyiben jutottak hozzá igazságukhoz. S tényleg az urak népeikkel való ügyeikben önkényesen maguk is bíráskodtak. A pannonhalmi apát a 13. század első felében a véneki halászokat, kik jogtalan követeléseit teljesíteni nem akarták, összeverette és megkopaszttatta.

A tényleges állapotok és a jogi helyzet éppen nem fedték egymást. Az urak a jobbágyokat jogellenes szolgáltatásokkal is megterhelték. S földet is elvettek tőlük, anélkül, hogy helyette mást adtak volna. A 12. században folyt osztályharcnak, a zobori apátság népeinek 1113. évi lázadása mellett, még egy esetét jegyezték fel. Ennél a királyi udvarnokok, — akiket egyébként fegyverrel vertek le — azért keltek fel, mert II. Géza király földjüket a pannonhalmi apátnak adományozta. (1151.)

Ha az örökös jobbágy előírt kötelességeit nem teljesítette, büntetésül rabszolgaságba taszították. A 13. század forrásanyagában gyakran találkozunk olyan esetekkel, amidőn a királyi bíróság a fellázadt szolganépet leberetvált fejjel adja vissza urának. (Ilyen esettel volt dolgunk a pannonhalmi népek 1234. évi lázadásával kapcsolatban.) A leberetvált fej a rabszolga ismertető jele volt. (Lásd: Szt. László II. tv. 11. c. és Kálmán I. tv. 41. c.) Mindezekben az esetekben a fellázadt örökös jobbágyot rabszolgasággal büntették.

A szabad jobbágyok szabadságának a viszonylagosságát a források határozottan igazolják.

A „vendég"-re (hospes) vonatkozólag, aki éppúgy lehetett szabad magyar dolgozó, mint külföldi jövevény, Szent István I. törvényének 24. cikke világosan kimondja, hogy ha ura az ő „tisztességes tartásáról gondot visel, valameddig feltett szándéka szerint látja, ne hagyja el... az ő gazdáját, se lakószállást ne keressen másnál". Ugyane törvény 23. cikke a katonai szolgálatot vállalt szabadról intézkedik úgy, hogy „minden úrnál megmaradjon az ő vitéze". Szent László I. törvényének 18. cikke pedig megköti a püspökhöz vagy ispánhoz állott egyházi személyt (clericus), azzal, hogy ha „az ő ura jól bánik vele és a szegődség szerint tartja őt, semmiképen el ne hagyja azt, ha távozni akarna, míg a szenvedett igazságtalanságról való panaszát a király nem hallja".

Mindezeket a rendelkezéseket ugyanaz a gondolat hatja át. Az úrhoz állott szabad, közvetlen termelő vagy más, urát csak akkor hagyhatja el és csak akkor léphet át más úr szolgálatába, ha régi ura a szegődség feltételeit megsérti. A szabad jobbágy tehát szintén urához volt kötve, csak nem feltétlenül,

mint a rabszolga és az örökös jobbágy, hanem meghatározott feltételek mellett felbontható szerződési viszony által. E kötöttségével egyezik eladományozása ura részéről, amit „szabadokkal" kapcsolatban pl. két pannonhalmi oklevél az 1146. és 1152. évből tanusít, „vendégekre" vonatkozólag pedig Euridianus oklevele az 1156. évből. A szabad jobbágy eladományozásának nem lett volna értelme, ha ez a megadományozottat minden további nélkül elhagyhatta volna. S kötöttségének felel meg az is, hogy eredeti szabadságát néha kifejezett felszabadítás útján nyerte vissza, amit egy 1274. évi esetből látunk.

A szerződés, amellyel a szabad jobbágy személyét egy úrnak alávetette, megszabta ennek járó szolgáltatásait. Az esetek egy részében a szabad az örökös jobbágyok valamelyik csoportjába lépett, vállalva az idetartozók szolgálatait. Ellenesetben, amikor önállóan szerződött, terhei rendszerint enyhébbek és mérsékeltebbek voltak, mint az örökös jobbágy szolgáltatásai, amelyeket eredetileg az úr egyoldalú önkénye állapított meg. A legterhesebb jellegű robotmunkával ugyan ilyenkor is találkozunk, így a bakonybéli apátság birtokain és a királyi várföldeken (Kálmán I. törvényének 35. cikke a vendégekről). De az előbbi birtokon a szabad jobbágyokat, a földműveléssel kapcsolatban, évenként mindössze 3 napi szántó- és arató robot terhelte, míg ugyanott az örökös jobbágyok közé tartozó lovasok 9 napon át szántottak, a felszántott föld termését learatták, a gabonát elnyomtatták, a szemet őrlés végett a malomba vitték, végül onnan a lisztet a monostorba szállították. A királyi várföldeken pedig a vendég pénzadóval megválthatta robot — és minden egyéb — szolgálatát. És a pénzben adott úrbér, amely annyiban a legkevésbbé terhes úrbéri szolgáltatás, hogy a jobbágynak a termelésben legnagyobb szabadságot enged, a 11—12. században, a szlavóniai kir. várnépek kivételével, úgy látszik csak a szabad jobbágyoknál fordult elő.[14]

A szabad jobbágyok — vagy legalább egy részük — kimozdíthatatlanul, örökjogon bírták földjüket, illetve jutalékukat a földközösségben. Az úri hatalom alá került szabad magyar dolgozók közül elsősorban azok tartozhatnak ide, akik

[14] Pénzbeli úrbért fizettek ebben az időben az említett vendégek, — s a velük valószínűleg azonos „castellani", akik Kálmán I. törvényének 81. cikkében fordulnak elő, — továbbá az ugyanezen törvény 45. cikkének 1. §-ában szereplő szabad hetes várnépek, nemkülönben, nyestbőradó címén, a szlavóniai várnépek, és pedig Kálmán király idejében 12 dénárt (= 5.3 g ezüst).

magukat földjükkel együtt vetették alá egy úr fennhatóságának. Ilyenek lehettek azok a pannonhalmi apátot szolgáló „jobbágyok", akiket Albeus főesperes 1240 körül írt össze Obsun faluban „saját örökletes földjükkel"; vagy azok a parasztok, kik ugyanezen időtájt a királyné Asszonyfa nevű falujában éltek „saját" földjükön s egyúttal a pannonhalmi apátnál „jobbágyi" szolgálatot vállaltak; vagy végül, egész helyzetükből ítélve, a pannonhalmi apát által megvásárolt Bogát s a hozzá tartozó három falu lakosai Somogyban, akiknek földjére vonatkozólag a rokonság öröklési jogát 1239-ben nádori ítélet állapította meg. A földesúr az ilyen földre, magszakadás esetében, rendelkezési jogot kötött ki magának, mint a garamszentbenedeki apát 1234-ben tíz szolgálatába lépett szelepcsényi szabaddal szemben. Örökletesen bírták földjüket a külföldről jött telepesek is, akik a forrásokban a vendégek között szerepelnek. Azok a kiváltságlevelek, amelyeket a 13. század folyamán vendégek részére kiadtak s amelyek elismerik a kiváltságoltak földjére vonatkozólag a rokonság öröklési jogát, fiú nemlétében a végrendelkezés jogát is, minden bizonnyal az első letelepedéstől kezdve fennállott jogi helyzetet rögzítették le írásban. Az ingó vagyon természetesen az ingatlan sorsában osztozott, de mortuariumot néha a szabad jobbágyok is adtak és pedig végrendelkezési joguk megváltása címén. Ha a füzitői szabad vendég örökös (fiúgyermek) nélkül halt el, hagyatékából földesura, a pannonhalmi apát, egy tárgyat tetszése szerint kiválaszthatott (1263). Az erdélyi püspök pedig ilyen esetben sárdi vendégei hagyatékából egy hároméves ökörre tarthatott igényt.

A földjüket örökjogon bíró szabad jobbágyok szabad — úri szolgálattal nem terhelt — földbirtokot is szerezhettek, uruk hozzájárulása nélkül. A 13. századból számos példa van erre, vendégekkel kapcsolatban. S az ilyen birtokot persze szabadon el is idegeníthették. Ingó vagyonukkal élők között uruktól szabadon rendelkeztek, míg szolgálattal terhelt földjük elidegenítése bizonyára úri engedélyhez volt kötve. Eladományozásuk, vagy egyébkénti elidegenítésük az utóbbi földdel együtt történt, illetve ennek elidegenítése uruk által hozzá való jogukat nem érintette, mint a bogátiak fenti esete mutatja. Házasságkötésükben az úr nem korlátozta őket. Azonban uruk bírói hatalma alatt állottak, éppúgy s ugyanolyan mértékben, mint az örökös jobbágyok. Amikor pl. Imre király 1201-ben az esztergomi vásárteret a rajta lakó vendégekkel együtt az ottani

káptalannak adományozta, a káptalannak az ezeken teljes joggal való ítélkezést is átengedte. S az Aranybulla sem vette ki a szabad jobbágyokat, amikor a királyi servienseket jószágaikon bírói hatalommal — ugyanazzal, amelyet a nagyobb birtokosok már korábban gyakoroltak — ruházta fel (5. c.). A földesúr bírói hatalma a szabad jobbágyokkal szemben halálos ítélet hozatalára is kiterjedt. Ez kitűnik azokból a kiváltságlevelekből, amelyeket a földesurak szabad lakosságú községeik számára a 13. század folyamán kiadtak. E kiváltságlevelekben a földesurak, — így Szebelléb vendégközség királyilag megerősített 1233. évi oklevelében az esztergomi káptalan, — átengedve kisebb ügyekben a bírói hatalmat a községeknek, az ítélkezést továbbra is maguknak tartják fenn a súlyosabb, főbenjáró, tehát halálos ítélettel járható ügyekben. (Annál inkább gyakorolta tehát a földesúr a „pallos-jogot" az örökös jobbágyok ügyeiben. A földesúri pallosjog ehhez képest nem későbbi fejlemény, hanem már ebben a korban fennállott.)

Ha a jobbágyságra süllyedt szabadok földesúri tartozásuk lerovását megtagadták, azokat a szankciókat alkalmazták velük szemben, amelyekkel a veszprémvölgyi apácamonostor és pécsváradi kolostor alapítóleveleiben találkoztunk. A 12. század végén a „szciszcibeliek" nem voltak hajlandók kajári földjük után a bakonybéli apátnak adót fizetni. Erre a királyi poroszló, Gild veszprémi kanonok, malmukat felgyújttatta, házaikat lehordatta, őket meg falujukból kidobatta. Akkor a népek könyörögni kezdtek: „Ne dobjanak ki földjeinkről, inkább fizetünk utánuk őseink példájára adót". A király, aki előtt azután egyességet kötöttek, saját öklével mérte ki a nagy köblöt, amely szerint búzaadójukat leróni tartoztak, s a mértéket megküldötte az apátnak. (Árpád-kori új oklevéltár, I. 68. old.)

A jobbágyok nevükben kifejezett megoszlása az úri szolgálat főágai között több szempontból megvilágítja a kor viszonyait. A számbelileg legerősebb csoport azokból állott, akik fuvarozásra, üzenetek továbbítására (híradásra, követségbe járásra) s arra voltak kötelezve, hogy urukat útjain kísérjék. Ezek a pannonhalmi apátság birtokain, mint lovasjobbágyok és lovasszolgák, 1240 körül az összes szolgáló nép 34%-át, a pécsváradi apátság birtokain, mint lovasok és szekeresek, 51%-át tették ki. Láttuk korábban, hogy a fuvarozási szükséglet nagyságát elsősorban az úri birtokok széjjelszórtsága és emellett az árubeszerzés nehézségei magyarázzák. A híradó-

szolgálat is főleg a széjjelszórt birtokok szervezeti összekapcsolását szolgálta, s az urat leginkább akkor kellett kísérni, amikor egyik birtokáról a másikra utazott. Az e célokra igénybevett munkaerő tömege a szállítás, a személyforgalom, a hírszolgálat technikájának igen alacsony színvonalát fejezi ki (az utazásokon szükséges nagyobb kíséret a közbiztonsági viszonyok fogyatékosságát is). 1930-ban Magyarország népességének, fejlett áru- és hírforgalom mellett, csupán 3.9%-a tartozott a közlekedés, közúti, vasúti, postai, stb. forgalmat lebonyolító foglalkozások körébe.

A fuvarozás és a hírszolgálat bizonyos mértékben a jobbágyság többi csoportját is terhelte, mint ezt a pannonhalmi apátság birtokain látjuk. (A jobbágyok vízi és áruszállító fuvart is teljesítettek. Erre példát ugyancsak Pannonhalmán, a véneki és séllyei halászokkal kapcsolatban találunk.) Ha most még figyelembe vesszük a robotmunka egyéb nemeit, a földművelő, a jószágőrző, az építő robotot, a házi szolgálatot, stb., megállapíthatjuk, hogy a jobbágyok munkaerejét ebben az időben elsősorban robotmunka alakjában használták ki, bár a szorosabb értelemben vett földművelő robot az úri földművelő üzem kis terjedelme következtében csak csekély időt kívánt. A földjáradék alapformája tehát a munkajáradék volt. De éppen a robotmunka jelentékeny része, a fuvarozás, híradás, kísérés, építés volt olyan természetű, hogy azt a jobbágynak parancs szerint kellett teljesítenie. Következőleg éppen a jobbágyok legfontosabb, az úri szolgálatot legáltalánosabban jellemző terhei maradtak tekintélyes részükben határozottságukban is határozatlanok. A robotmunka bizonytalan időpontja és időtartama pedig a jobbágyokat saját termelésükben súlyosan zavarta.

A kézművesek arányszáma az egyes birtokokon általában 7—10, a halászoké 4—6% között mozgott, a vincellérekéé rendesen a 10—15%-ot is elérte. Az urak ipari szükségleteit túlnyomóan e kézművesek, vagyis kézművesnek beosztott saját jobbágyaik munkája elégítette ki. (A külföldi iparcikkek fogyasztása s a hazai tanult kézművesek igénybevétele jelentéktelen volt, a többi jobbágy részéről csak a fonó-szövő munka játszott nagyobb szerepet.) Minthogy pedig az urak ezek munkaerejét rendszerint más célokra is felhasználták, ipari szükségleteik fedezését a rendelkezésükre álló társadalmi túlmunkának 7—10%-a sem szolgálta. Ha szembeállítjuk ezzel az 1930. évi népszámlálás azon adatát, amely szerint ekkor a né-

pesség 21.7%-a foglalkozott iparral, tehát az *egész* társadalmi munkának megközelítőleg hasonló részét fordították az *átlagos* ipari szükségletek kielégítésére, szembeötlik az urak ipari, vagyis magasabbrendű szükségleteinek fejletlensége, ami az ipari termelőerők alacsony színvonalának a következménye volt.

A halászok és a vincellérek arányszáma viszont az étel-ital közönséges szükségleteinek bőséges kielégítéséről tanúskodik (az előbbiek arányszáma egyszersmind a halászat akkori jóval nagyobb fontosságáról tesz bizonyságot a termelésben és a szükségletek fedezésében, amit az egyházi előírások is magyaráznak.) 1930-ban a népesség számba sem vehető töredéke foglalkozott halászattal és haltenyésztéssel. Különösen nagy volt az urak borfogyasztása, aminél szem előtt tartandó, hogy az adatok kolostori birtokokra vonatkoznak, tehát egyházi személyek, az apátok és szerzeteseik borfogyasztását szemléltetik. 1930-ban Magyarországon a mezőgazdaságban végzett munkának mintegy 15%-a esett a szőlőmívelésre (Matolcsy Mátyás „A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon" című munkájának adata), az összes társadalmi munkának pedig, tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági népesség ekkor az egész népességnek körülbelül felét tette ki, mintegy 7½%-a. Ezzel szemben a kor (egyházi) úri osztálya a rendelkezése alatt lévő túlmunkának oly hányadát fordította borszükségletének kielégítésére, amely a vincellérek arányszáma szerinti 10—15%-nak alig maradhatott alatta, mert ha ez utóbbiak nemcsak borszolgáltatással tartoztak, a jobbágyok más elemei, így részben a torlók, borban szintén adóztak. A borital úton is mindig kéznél volt. A pannonhalmi apát a boroshordót lovasszolgáival szállíttatta maga után. Ezeknek a lovasszolgáknak úgy kellett kiküzdeniök, hogy csak annyi bort legyenek kötelesek az apát után vinni, amennyi néki és kíséretének egy napra elegendő.

A kézművesek csoportjába tartozó jobbágyok főterhei, az ipari szolgáltatások, úgy látszik, általában mennyiségileg határozatlanok voltak. Némely kézműves kész ipari termékkel adózott, mint a dömösi apátság esztergályosai, akik fatálakat adtak. Mások, mint a pannonhalmi apátság kovácsai és szűcsei, tartoztak uruknál parancsra megjelenni és ott a szakmájukba vágó iparcikket elkészíteni. A nyersanyagot bizonyos munkáknál s legalább a 13. század első felében, a földesúr adta (pannonhalmi apátság kovácsai és hálókészítő halászai).

Ezzel szemben az úri házban és mezőgazdaságban szolgálatra kötelezett jobbágyoknál, a szakácsoknál, mosóknál, háziszolgáknál, tárnokoknál, pásztoroknál, földműveseknél, valószínűleg általánosan, a szolgálatnak ugyanaz a meghatározott rendje alakult ki, amellyel egyik csoportjuknál, a mindenesi szolgálatot teljesítő udvarnokoknál a pannonhalmi apátság birtokain s mindenes munkájukban a csatári szabadosoknál, bakonybéli lovas- és szántószolgáknál találkozunk. A mindenes kötelességeihez tartozott a favágás és fahordás, tűzrakás, vízhordás, az udvar seprése, az úriház őrzése, a jószágok legeltetése és takarmányozása, a kert művelése. Az előbbi mindenesek ezt a szolgálatot úgy végezték, hogy csoportokat alkottak, melyek egymást a munkában hetenként vagy havonta váltották, amihez képest ez időben korlátolt volt. (Hetes szolgálat, láttuk, a várnépeknél is előfordult.) Hasonló időbeli beosztás mellett dolgozhattak a fent említett, házi és mezőgazdasági munkát teljesítő jobbágyok is.

Az utóbbiak, éppúgy, mint a mindenesek, földesjobbágyok voltak, akik uruk házában csak meghatározott ideig tartózkodtak, addig, míg az őket terhelő munkát el nem végezték. A földesúr házi és házkörüli munkára a jobbágyok fiait is berendelhette, legalább egyes csoportjaiknál, mint ezt a bakonybéli apátság szántószolgáiról tudjuk, leányaikat meg fonómunkára parancsolhatta. De voltak persze olyan szolgák is, akik állandóan uruk házában vagy amellett laktak. Ezekkel már Szent László I. törvényének 40. cikkében találkozunk, míg állandóan uruk mellett élő szolganőkről elsőnek a tihanyi alapítólevél értesít. Általában azonban az ilyen házi cselédség nagyobb számú nem lehetett, mert különben munkaköre ellátására nem kellett volna a földesjobbágyságot oly mértékben igénybevenni, mint ez tényleg megtörtént. S a házi cselédség túlnyomóan rabszolgákból állhatott. A közvetlen felügyelet, amely a rabmunka kihasználásának feltétele, itt lehetséges volt.

A fonó-szövőipari munka többnyire a jobbágynők különleges terhe volt. Ők készítették azt a 10 rőf vásznat, amely a bakonybéli apátságnak szántószolgáitól évente járt. Ugyanezen apátság Palan nevű birtokán 1181-ben szövőnőket találunk. 1152-ben meg Pannonhalmán találkozunk 3 szabados nővel, akik az apátságnak egyenként és évente 10 rőf vásznat tartoztak adni.

A robotmunka nagy fontosságánál fogva kísérő körülményei

is lényegesek voltak. Úgylátszik, hogy eredetileg a jobbágy a robotmunka alatt köteles volt magát és állatait élelmezni. A bakonybéli lovas- és szántószolgák élelemmel ellátva tartoztak a monostorban hetes szolgálatra jelentkezni. A kérdés körül azonban harc folyt, mely a 13. század első felében a pannonhalmi lovasjobbágyoknál és lovasszolgáknál részben a jobbágyok javára dőlt el. 1237-ben a bélakúti apátság vincellérjeinél is azt látjuk, hogy bár az apátság szőlőit saját költségükön tartoznak megművelni, de ennek fejében a termésből már bizonyos részt kapnak.

Mennyire rúghattak pénzben kifejezve a jobbágyok úrbéri terhei? A 12. század elején azok a szabad jobbágycsaládok, amelyek királyi várföldön mint vendégek éltek, 8 dénáron, 3.5 g ezüsttel összes évi szolgáltatásaikat megválthatták (Kálmán I. törvényének 35. cikke). Ez az összeg, amely körülbelül egy birka árának felelt meg, egészen csekély, szinte jelképesnek mondható szolgáltatás volt. Csekélységét a rengeteg üres föld magyarázza, amellyel szemben a szabad parasztok részéről jelentéktelen kereslet állott. A földesúr örült, ha semmi hasznot nem hajtó, lakatlan földjét potom áron értékesíteni tudta.

A 12. század folyamán a helyzet megváltozott. A megélénkült bevándorlást a földesurak a földet kereső szabad parasztokkal szemben arra használták ki, hogy nagyobb igényeket támasszanak. A szerződött vendégcsalád, ha pénzben adózott, a 13. században egy telekért már évi 6 pondust (kereken 24 g ezüst) is fizetett. Ehhez a földesúr egyszeri megvendégelésével kapcsolatban mintegy 16 g ezüstre becsülhető teher járult, úgyhogy az összes teher egyenértéke 6 pondus maximális census mellett 40 g ezüstre tehető. Ez már alig maradt alatta egy harmadfű tinó árának.[15]

Az örökös jobbágyok úrbéri terhe jóval súlyosabb volt. Erről az a pénzösszeg tájékoztat, amelyet a földesurak jövedelmükből az egyháznak tized fejében fizettek. Ez a 13. században egy ekeföldnyi birtok után évi 1 fertót tett ki. Ennélfogva annak az átlagos úri jövedelemnek az elfogadott mértéke, amelyet ilyen nagyságú birtokból húztak, 10-szer annyi, vagyis 10

[15] A vendégfalunak a földesúr megvendégelésével kapcsolatos terhét a 6. jegyzetben részleteztük. Ha a közigazgatási s nem települési értelemben vett falura, amelynek a megvendégelés közös terhe lehetett, átlagban 30 családot, illetve telket számítunk, a falu e terhének pénzegyenértékéből egy családra mintegy 16 g ezüst esik.

fertó = 120 pondus = 480 g ezüst volt. Egy ekeföldön azonban átlagosan 3 jobbágycsalád élt, amihez képest egy jobbágycsalád átlagosan 160 g ezüst egyenértékével járult az úri jövedelemhez — és pedig csupán termék- (és esetleg termékpótló pénz-) szolgáltatásai s talán terméket előállító robotja révén, mert egyéb szolgálatai a földesúri jövedelem megbecsülésénél bizonyára figyelmen kívül maradtak. (Az utóbbi szolgálatokat, számszerű adatok hiányában, az alábbi számításoknál is figyelmen kívül hagytuk.) Ezt az átlagos terhet az örökös jobbágy átlagterhével azonosíthatjuk, mert a jobbágyság zömét az örökös jobbágyok és a közéjük lépettek tették ki, és emellett az önállóan szerződött szabad jobbágyoknak az örökös jobbágyokénál enyhébb s a rabszolgáknak az utóbbiakénál súlyosabb terhei egymást nagyjából ellensúlyozhatták.

Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha kiszámítjuk a torlócsaládok 12—13. századi átlagos termékbeszolgáltatásainak évi pénzegyenértékét. A torlók átlagos évi szolgáltatásait körülbelül így állíthatjuk össze: 1 harmadfű tinó, 3 lúd, 5 tyúk, 20 vödör bor vagy megfelelő árú sör és 100 kenyér. (Ez hasonlít ahhoz a szolgáltatáshoz, amely a vendégfalut földesura megvendégelésével kapcsolatban terhelte.) Ezek pénzegyenértéke a 13. század árai alapján ugyancsak kereken 160 g ezüstre tehető. Kb. ugyanennyit, 3 fertó ezüstöt fizettek a pannonhalmi apátság ókanizsai torlói is összes úrbéri tartozásuk fejében, a 13. század első felében.[16])

E szerint az örökös jobbágyok úrbéri terhe, pénzre átszámítva, átlagosan 4-szerese volt a pénzben adózó szabad jobbágyok legmagasabb úrbéri terhének.

Hogy viszonylott most már az a termékmennyiség, amely az örökös jobbágycsalád birtokában megélhetésre megmaradt, ahhoz a 160 g ezüst egyenértékű terméktöbblethez, amelyet ez urának átengedni kényszerült? Másszóval: milyen mértékű volt az örökös jobbágy földesúri kizsákmányolása?

A 13. században általában 2 ekeföld volt az a legkisebb birtoknagyság, amelyet hűbéres katonák megélhetésük céljára kaptak. Ezt látjuk a szepesi lándzsások, a túróc-liptói „jobbágyfiúk" esetében. A legkisebb hűbéres katonai birtok, tulaj-

[16] A 100 kenyér árának kiszámításánál más adat hiányában 15. századi — magyarországi — árviszonylatból kellett kiindulni. Ezen az alapon a 100 kenyér ára 6 hl búza árával egyenlősíthető. Láttuk korábban, hogy a pannonhalmi udvarnokok gabonaúrbére ugyancsak 6 hl volt.

donosának, az átlagos társadalmi életszínvonalnál, tehát a parasztság zömét képviselő örökös jobbágyság életszínvonalánál különb megélhetést aligha biztosíthatott. Az ilyen birtok adományozása ugyanis a legkevesebb költséggel szolgálta azt a célt, hogy tulajdonosa a termelő munkától mentesen katonai szolgálatra rendelkezésre álljon. A 2 ekeföldet birtokló hűbéres katona életszínvonalát tehát az örökös jobbágy életszínvonalával nagyobb hiba nélkül azonosíthatjuk. (Az egyszerű szerzetes jobb ellátásban részesült, mint az ilyen hűbéres katona, mert az I. esztergomi zsinat határozatainak 37. pontja szerint egymaga tartására igényelhette azt a 2 ekeföldet, amelynek jövedelméből a hűbéres katona egész családjával együtt élt.

Minthogy 2 ekeföldet átlagosan 6 jobbágycsalád művelt, egy hűbéres katonacsalád eltartásához 6 örökös jobbágycsalád termékbeszolgáltatása volt szükséges, s ehhez mindegyik jobbágycsalád $\frac{1}{6}$ részben járult hozzá. Minthogy pedig a jobbágycsalád által átlagosan szolgáltatott termékek egyenértéke 160 g ezüst volt, a hűbéres katonacsalád a 6 jobbágycsaládtól együttesen 6-szor annyi, vagyis 960 g ezüst, kereken 5 közönséges magyar márka egyenértékű termékjövedelmet húzott. E jövedelmet azonban egyházi tized címén 96 g ezüst terhelte. (Az egyéb terhektől részben jelentéktelenségük, részben rendkívüliségük, részben a jobbágyokra való áthárításuk miatt eltekinthetünk.) Így a tiszta termékjövedelem végeredményben 864 g ezüst egyenértékére rúgott. Következőleg ennyire kell tennünk az örökös jobbágycsalád birtokában megélhetésre megmaradt termékek, a család tiszta termékjövedelmének egyenértékét is.

A Karoling-korban, illetve a 9. században, melynek árszínvonala a magyar 13. század árszínvonalához erősen hasonlít, egynapi közönséges (férfi-) munka ellenértéke $\frac{1}{2}$ dénár, vagyis 0.85 g ezüst volt. Ez, a középkorban szokásos évi 250 munkanap alapulvételével, 212.5 g ezüst évi jövedelemnek felel meg. A 10-tagú magyar jobbágynagycsalád összes munkaereje, férfimunkaerőre átszámítva, átlagosan 4 férfimunkaerőt képviselhetett. Egy férfimunkaerőre tehát az egész család évi termékjövedelmének 864 g ezüst egyenértékéből 216 g esik. Ez a Karolingkori férfimunkás 212.5 g ezüst évi jövedelmével majdnem pontosan egyezik. Így az utóbbi adat, figyelemmel a Karoling-kor és a magyar 13. század árviszonyainak hasonlóságára, arra mutat, hogy a magyar örökös jobbágycsalád évi termékjöve-

delmének 864 g ezüstben kiszámított egyenértéke a valódi helyzetet körülbelül fedheti.

Ezen az alapon azután az örökös jobbágycsalád földesúri kizsákmányolásának jelzőszáma (rátája) 864:160 = 10:x; 18.5%.[17]

Ez a jelzőszám nem fejezi ki az örökös jobbágycsaládok kizsákmányolásának teljes mértékét. Egyrészt azért nem, mert figyelmen kívül maradtak a jobbágy termékben testet nem öltő szolgálatai. Ha ezeket számba tudnánk venni, a földesúri kizsákmányolás jelzőszáma magasabb volna. Másrészt pedig az eddigiekben mellőztük azokat a szolgáltatásokat, amelyekkel a jobbágy nem földesurának, hanem másnak tartozott. Ezek egyrészét — az állam pénzváltási hasznát, amely a 12. században nem volt számottevő teher, a plébánosnak és a földesúri tiszteknek járó szolgáltatásokat, a vámterheket — jelentéktelenségük miatt, más részét — a háborús terheket — rendkívüliségük miatt elhanyagolhatjuk. Ellenben feltétlenül tekintetbe kellene venni a jobbágy által fizetett egyházi tizedet, amely egész nyers termékjövedelmét terhelte. A nyers termékjövedelmet azonban nem tudjuk megállapítani s így a tized egyenértékét sincs módunkban kiszámítani. De kétségtelen, külföldi analógiáknál s a dolog természeténél fogva, hogy az egyházi tized a földesúri adónál enyhébb terhet képviselt. Ha tehát a tizedet súlyban a földesúri teherrel azonosítjuk, úgy az örökös jobbágy kizsákmányolásáról legfeljebb túlzott képet fogunk kapni, de a valóságosnál semmiesetre sem enyhébbet. E mellett az innen előálló hiba többé-kevésbbé kiegyenlítődik, azáltal, hogy figyelmen kívül hagytuk nemcsak a termékben testet nem öltő földesúri szolgálatokat, hanem az állami közmunkaterhet is (l. 1231. évi 28. tc.). A kizsákmányolásnak így nyert jelzőszáma alkalmas tehát arra, hogy az örökös jobbágy kizsákmányolásának teljes mértékét megközelítően kifejezze.

E jelzőszám 864:(160+160)=10:x; 37%. Ezen az alapon az örökös jobbágycsalád kizsákmányolásának mértékét

[17] Lehetséges volna, hogy ha a földesurak az egyházi tizedet a 13. században nem teljes termékjövedelmük után fizették, hogy tehát a jobbágycsalád urának átlagosan 160 g ezüst egyenértékét meghaladó termékmennyiséget szolgáltatott. Ez azonban nem érinti a kimutatott jelzőszám helyességét, mert az utóbbi csupán arányszám. Az előbb felhozott Karoling-kori párhuzam arra enged egyébként következtetést, hogy az egyházi tized alapja többé-kevésbbé a valódi földesúri termékjövedelem volt.

úgy is kifejezhetjük, hogy az uralkodó osztály képviselői összes munkájának (ide nem számítva a termelés megújításához szükséges termelőeszközök előállítására fordított munkahányadot) 27%-át sajátították el.

A kizsákmányolásnak ez a mértéke nem magas. D'Avenel és Inama-Sternegg szerint a francia és német jobbágyok a 13—14. századokban, tehát felszabadulásuk után, földjük tiszta hozadékának 67—70%-át voltak kénytelenek úrnak, egyháznak, államnak átengedni. A magasfokú kizsákmányolás általános feltételei ebben a korban még hiányoztak, mert a termelőerők színvonala alacsony, s így az elsajátítható munkamennyiség csekély volt. De itt más körülmény is közrejátszott. A természeti gazdálkodás rendje korlátozta az úri szükségleteket, s az úri szükségletek, az „úr gyomorfalai korlátjai voltak a paraszt kizsákmányolásának".

Egy 1272-ből való adat szerint, (amelyet megerősít egy későbbi, Károly Róbert korából származó adat), a földesúr 1 rabszolgát 3 szabadossal azonosított, értéke, vagyis kizsákmányolhatósága szempontjából. Ez annyit jelent, hogy a rabszolgától ura 3-szor annyi munkát, illetve terméket sajátíthatott el, mint a szabadostól, tehát az örökös jobbágytól. Ha az örökös jobbágycsalád munkaerejét az előbbiekhez képest férfimunkaerőre átszámítjuk, egy férfijobbágyra az egész jobbágycsaládtól elsajátított termékmennyiség 160 g ezüst egyenértékéből ¼ rész, 40 g ezüst esik. A rabszolgától elsajátított termékmennyiség egyenértéke ennek 3-szorosa, 120 g ezüst volt, tehát 80 g-mal több. A rabszolgából úgy tudta ura ezt a mennyiséget kipréselni, hogy a legszükségesebb élelmiszerekre szorította, azokra, amelyek munkaerejének fenntartásához feltétlenül szükségesek voltak. Ha az örökös jobbágycsalád munkaerejét is ilyen mértékben vette volna igénybe, 4-szer 80 g, összesen 320 g ezüsttel egyenértékű terméktöbblethez jutott volna. E 320 g azt a termékmennyiséget képviseli, amely az örökös jobbágycsalád munkaerejének a fenntartásához nem volt feltétlenül szükséges, s amelyet ez mégis saját fogyasztására fordíthatott. A jobbágycsalád rendelkezésére maradt, 864 g ezüsttel egyenértékű terménymennyiségből így ú. n. szükséges termék, csupán 864—320=544 g, az egész mennyiség 63% volt, a többi a család életszínvonalát emelte a testi létminimum fölé.

Az örökös jobbágyok életszínvonala tehát a testi létminimumhoz viszonyítva elég magas volt. Még kedvezőbb körülmé-

nyek között éltek a (pénzben adózó) szabad jobbágyok, akiknél a földesúri kizsákmányolás legmagasabb jelzőszáma csupán (860+120) : 40=100:x; 4%-ot tett ki.

A források megerősítik annak a képnek a helyességét, amelyet számításaink segítségével a dolgozó tömegek életszínvonaláról nyertünk. Az 1. keresztes hadjárat résztvevőinek feltűnt 1096-ban a sok szép — tehát mindenesetre egészséges és jóltáplált — asszony és leány. Csodálkozva nézték a toronymagasságú asztagokat, melyekbe több év termése volt egybehordva, a sokféle pecsenyét és gyümölcsöt, melyben az ország bővelkedett. A bambergi püspök követei meglepetéssel látták 1139-ben a vagyonosságnak országszerte megnyilvánuló jeleit. Egy külföldi, aki az országban 1148 körül járt, arról számol be, hogy itt a falvakban és a városokban egyaránt sok és jó kenyeret sütnek. Azokon a vásárokon, amelyeket a 3. keresztes hadjárat résztvevői számára 1189-ben csaptak, kenyeret, bort, zabot bőségesen árusítottak. Birtokösszeírások is, mint az 1211. évi tihanyi, a nép módos voltáról tanuskodnak. Ezt igazolja végül a falusi plébánosok kocsmáiról fentmaradt adat, amelyekben a drága bort a nép fogyasztotta.

Mindez azonban csak a jobbágyság általános viszonyaira vonatkozik. A barbár feudalizmusban az urak harca egymással napirenden van, s elsősorban a jobbágyok terhére folyik, akiknek a külellenség ellen hadbavonuló csapatok fosztogatásait is el kell viselniök. A törvényes kizsákmányolást súlyosbítja itt a törvénytelen fosztogatás, mely a jobbágyságtól időnként és helyenként a legelemibb létfenntartás eszközeit is elragadja.

2. A feudális tulajdon

A feudális tulajdonnak, éppúgy mint a polgári (tőke) tulajdonnak lényege a mások kényszerűen átengedett munkájával való rendelkezés. A feudális és a polgári tulajdon egyaránt: társadalmi, úr-szolga viszony, embereken való uralom. A tulajdonnak ez a két neme abban tér el egymástól, hogy míg a polgári tulajdon személyükben szabad, de a termelőeszközöktől is szabad embereken való uralmat foglal magában, addig a feudális tulajdon tartalma uralom személyükben függő, de a termelőeszközök birtokában lévő embereken. Az embereken való uralom azonban mindkét esetben a termelőeszközökön, a

feudális tulajdonnál közelebbről a földön való uralommal van egybekötve. A feudális tulajdonnak tehát, hasonlóan a polgári tulajdonhoz, két eleme van: egy személyi, amely lényegét fejezi ki, az embereken való uralom; s egy dologi, amely az előbbivel elválaszthatatlanul össze van kapcsolva, a termelőeszközökön, illetve a földön való uralom.

A feudalizmus alacsonyabb fokán a közvetlen termelő, a jobbágy, személyében urához van kötve, ennélfogva uráé, ennek tulajdonában áll, éppúgy, mint a rabszolga, és mint ez, urának munkáját közvetlen kényszer hatása alatt engedi át. (A jobbágyon való tulajdon kifejezésre jut az — örökös — jobbágy német nevében, a „Leibeigener"-ben. A német örökös jobbágyokat „eigene Leute"-nek is nevezték.) Ezen a fokon a feudális tulajdon így közvetlenül mint embertulajdon jelenik meg, a tulajdon lényeges tartalmát az osztálytársadalomban, a benne foglalt úr-szolgai viszonyt, a kikényszerített idegen munkával való rendelkezést minden lepel nélkül megnyilvánítva. A tulajdon lényege és megjelenési formája itt közvetlenül egybeesnek. S a feudális fejlődés kiindulópontján a tulajdon dologi eleme a földön való uralom, a földtulajdon csupán következménye az embereken való uralomnak, az embertulajdonnak. A földtulajdont az embertulajdon közvetíti.

A feudális tulajdonnal a magyar társadalomban a honfoglalás után az utóbbi alakban találkozunk. A meghódolt szláv parasztok, mint jobbágyok, a magyar főnökök tulajdonába jutottak, kényszermunkát végeztek részükre, s a rajtuk való uralom révén földjük is a magyar főnökök uralma alá került. Amikor később a főfőnökből, a vezérből lett király a dolgozó magyar nemzetségeket alávetette és őket szolgáltatásokra kényszerítette, földjük a rajtuk való uralom révén ugyancsak a király hatalmi körébe jutott. A kialakult állami rendben azt látjuk, hogy a földtulajdont annyira az embertulajdon magától értetődő következményének tekintik, hogy gyakran külön meg sem említik. Szt. István a falusi plébános szolgálatára két háznép rabszolgát rendel, de a velük járó földről nem beszél (II. tv. 1. c.); és törvényei a földtulajdonnal kifejezetten sehol sem foglalkoznak.

A földtulajdon, az embertulajdonnal egybekötve, a forrásokban ugyan már az első időkben is szerepel. A veszprémvölgyi apácák a 11. század elején, a tihanyi apátság e század közepén okleveleik szerint a királytól nemcsak embereket kap-

tak, hanem az előbbiek pl. egy szigetet, az utóbbi művelt és műveletlen földeket meg szőlőket. Szt. László II. törvényének 8. cikke révén a szolganép mellett a föld és a szőlő vagyontárgyként a 11. század törvényeiben is előfordul. Mindez természetesen folyik abból, hogy a földtulajdon az embertulajdon kiaknázásának feltétele volt. De mert az urak rendelkezésére munkaerő csak korlátolt számban, föld viszont bőségesen állott, a földtulajdon az embertulajdonnal szemben rendszerint ilyenkor is a figyelem hátterébe szorult. Az adománylevelek, amelyek az átruházott szolganép mellett az ajándékozott földeket is felsorolják, elsősorban az előbbivel foglalkoznak, a földeknek még a határát sem adják meg, mint a veszprémvölgyi apácák érintett oklevele, vagy csak a legnagyobb általánosságban jelölik meg, mint, a szántóföldek kivételével, a tihanyi alapítólevél. A földtulajdon elhanyagolása abban is megnyilvánul, hogy a birtok nagyságát az ekealjával, tehát egy ingadozó természetes és terjedelmes egységgel mérték.

A feudális tulajdon e megjelenési formája, amelynél a tulajdon dologi eleme, a föltulajdon csak háttérbe szoruló következménye személyi elemének, az embertulajdonnak, a 12. század végéig uralkodott. A 13. században a feudális tulajdon új alakban jelent meg, amelynél, fordítva, az embertulajdon volt a földtulajdon háttérbe szoruló következménye. Ennek az alaknak a kifejlődése már az első időben kezdetét vette, s a földnek, mint járadékforrásnak, a hasznosításán alapult.

A főnökök már a 10. században tulajdoni igényt támasztottak a közföldekre, hogy tulajdonuk jogcímén a nemzetségek dolgozó tagjait járadékfizetésre kényszerítsék és e földeken külföldről rabolt s járadékfizetésre kényszerített foglyaikat letelepítsék. A királyá lett főfőnök azután a határait fokozatosan kitoló ország egész földterületét tulajdonába vette, ideszámítva a lakatlan földsávokat. A királyok és az általuk megadományozott urak a külföldön vásárolt, kényszermunkát végző rabszolgákat az utóbbi üres földekre telepítették le. S a rajtuk való letelepedést a dolgozó szabad magyaroknak, akik különböző okokból eredeti szállásföldjüket elhagyni kényszerültek, csak járadékfizetés ellenében engedték meg. Ennek első nyomával a 11. század elején, a veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelében találkozunk, amely eltiltja a kolostor földjének használatától azokat a szabadokat, akik „a főnöknő s a nővérek engedelme", vagyis járadékfizetés nélkül akarná-

nak ezen a földön lakni. S az üres föld, mint járadékforrás a 11. század végére keresetté vált. Ekkor már adják-veszik, erőszakosan elfoglalják, s a betelepült földekről is elűzik lakóikat. (Kálmán I. törvényének 21., 75., 32. és 19. cikke.) Mindezzel kapcsolatban kezdtek a földre nagyobb gondot fordítani. A zobori apátság 1113. évi oklevele a birtokhatárokat már pontosabban megállapította, s az ekealja mellett megjelent a 12. század első felében a hold kisebb térmértéke.

A 12. század derekáig az üres föld járadékforrásként való hasznosításának csak korlátolt lehetőségei voltak. Ekkor azonban a küldföldi telepesparasztok nagyobb arányban kezdtek az országba beáramlani, s csakhamar a viszonylag túlnépesült országrészek népfeleslege is a még lakatlan földek felé tájékozódott. Most már, aki üres földdel rendelkezett, mind biztosabban számíthatott arra, hogy módjában lesz azt járadékot fizető munkaerővel betelepíteni. Ha azelőtt a királyok szolganépet adományoztak földdel, most értékessé vált a puszta föld adománya is. A 12. század végétől azt látjuk tehát, hogy a királyok mindinkább lakatlan földet adományoznak, s ha az adományföld nem lakatlan, népeiket róla elköltöztetik. S most már lényegesekké váltak a földbirtok pontos határai és kiterjedése, mert tőlük a földjáradék nagysága függött. A birtokhatárok körülírása a 13. században fokozatosan szabatossá vált; a hold a század második felében uralkodó térmérték lett, és egy hivatalosan, tehát pontosan megállapított hosszmérték, a királyi öl alapján kezdték számítani.

Az új munkaerő kiaknázásának előfeltétele a földdel való rendelkezés volt. Ebben a vonatkozásban az embertulajdon jelent meg a földtulajdon következménye gyanánt, az embertulajdont, az embereken való uralmat a földtulajdon, a földön való uralom közvetítette. Ezt az összefüggést azután, amely most a figyelem előterébe került, átvitték az ember és a föld általános viszonyára s az embertulajdont általánosságban a földtulajdon következményének fogták fel. Minthogy pedig a földtulajdont most már az embertulajdon mindinkább kiegészítette, az utóbbi mint természetes tartozék, a feudális tulajdon megjelenési formájában a földtulajdon mögött háttérbe szorult. A 12. század végétől azok az adománylevelek, amelyek földet és szolgáló népet együttesen ruháznak át, mindinkább csak az adományozott földeket jelölik meg, az adományozott nép a földdel együtt jár. A feudális tulajdon megjelenési for-

májában tehát a személyi elem a dologi elem háttérbe szoruló következményévé vált.

A feudalizmus magasabb fokán, amelyet a magyar társadalom csak a 14. században ért el, a tulajdon személyi eleme, az embereken való uralom, enyhébb alakot öltött. A jobbágy hozzákötése egy úrhoz s ezzel az úr tulajdona a jobbágyon megszűnt, az utóbbi urát szabadon elhagyhatta — legalább is szabadabban, mint a megelőző korszak szabad jobbágya. A jobbágyok munkájukat az uraknak most már nem közvetlen kényszer hatása alatt engedték át, hanem csupán a társadalom törvényes rendjétől hajtva. Ez, elismerve és megvédve az urak kizárólagos tulajdonjogát a földön, a megélhetést csak úri földön találó parasztokat az urak szolgálatába kényszerítette. Ekként általánosult az a társadalmi helyzet, amelyben az embereken való uralmat a földön való uralom közvetíti. Egyúttal azonban, annak következtében, hogy a jobbágyok fölötti tulajdon megszűnt, eltűnt a feudális tulajdon megjelenési formájából annak személyi eleme, amely már a megelőző korszakban háttérbe szorult, s e forma csak a dolgon, a földön való uralmat foglalta magában. A feudális tulajdon közvetlenül tehát mint földtulajdon jelent meg. S ezáltal most már ellepleződött a tulajdon változatlan lényege, a mások kényszerűen átengedett munkájával való rendelkezés, az embereken való uralom.

A tulajdon leple a feudalizmusban még átlátszó. A földesúr megválasztásának és elhagyásának szabadsága korlátolt maradt, s a paraszt személyében földesurától egyébként is függött. Szabadsága, jogai terén, szolgaságba ment át. (A szabadság fokozatai, amelyekkel a feudális jogban találkozunk, a szolgaság fokozatai.) A tulajdon lényege, az embereken való uralom, a lepel mögött is megmutatkozik. Ez a lepel teljesen sűrűvé csak a polgári társadalomban, a tulajdon tőkealakjánál válik.

A társadalom törvényes rendje itt is elismeri és megvédi a tőkések kizárólagos tulajdonjogát a termelőeszközökön, miként a feudalizmus magasabb fokán az urak kizárólagos tulajdonjogát a földön. A termelőeszközökön való uralom itt is az embereken való uralmat közvetíti, miként a feudalizmus magasabb fokán a földön való uralom, mert a termelőeszközök nélkül megélni képtelen munkások arra kényszerülnek, hogy munkájukat a termelőeszközök használata ellenében a tőkéseknek

átengedjék, miként a feudalizmus magasabb fokán a parasztok arra, hogy átengedjék munkájukat a földesuraknak. A tulajdon lényege tehát itt is az embereken való uralom, akárcsak a feudalizmus alacsonyabb fokán, ahol az embereken való uralom közvetlenül az embertulajdon alakjában jelenik meg. De ugyanakkor, amikor a tulajdon itt is közvetlenül csak dolgokon, a termelőeszközökön való tulajdon képében jelenik meg, miként a feudalizmus magasabb fokán a földön való tulajdon képében, itt már teljesen hiányzik az uralkodó osztály tagjainak, a termelőeszközök tulajdonosainak személyi hatalma a szolgáló osztály tagjain, a munkásokon. Ezek személyükben a termelőeszközök tulajdonosaitól jogilag teljesen szabadok és teljes jogi szabadsággal választják meg és hagyják el a tőkést, akinek munkájukat átengedik. Ennek következtében azután a termelőeszközök tulajdonában foglalt uralom a dolgozókon, ezek szolgasága közvetlenül ellentétjének, szabadságuknak képében jelenik meg, s ezáltal a tulajdon lényege itt már teljesen ellepleződik.

3. A haditechnika

Miközben a nomád pásztorkodás termelőerőinek helyébe az ekés földművelés fejlettebb termelőerői léptek, a hadi technika is magasabb színvonalra emelkedett. A pásztorkor könnyű lovasával, a lovas íjásszal szemben megjelent a nehéz, páncélos lovas, akinek főfegyvere a lándzsa volt. A 11. század sírleleteiben nyomon lehet követni az új fegyverek szaporodását. Szent László már lándzsával harcolt, Kálmán király az ispánokat páncélos lovasok kiállítására kötelezte, az egykorú Ottó freisingi püspök, illetve Kinnamosz feljegyzése szerint az 1146. évi lajtai csatában a németek ellen, az 1167. évi zimonyi csatában a görögök ellen magyar részről már páncélos lovasság küzdött.

A páncélos lovas, a „lovag" felszerelése igen költséges volt. Az ipari termelőerők fejletlensége a fegyverzetet drágává tette. A 13. században egyedül a páncél 10 magyar márka = 1867 g ezüstbe került. Ehhez a sisak, kard, lándzsa, pajzs beszerzési költsége járult. Ezekkel együtt a lovag teljes fegyverzetének ára egy Meroving-korbeli adat szerint 2340 g ezüstre rugott. Drága volt a hadiló is, melynek ára Magyarországon, a 13. században, ugyancsak 1867 g ezüstöt tett ki. Így csupán a

fegyverzet és a hadiló költsége kereken 4200 g ezüstre tehető. A lovagnak azonban egy másik lóra is szüksége volt, amelyet menetközben használt, s ezenkívül élelemmel megrakott szekeret vitt magával. Ezért lovas szolga és szekérhajtó is kisérte, akiket fegyverrel és élelemmel szintén el kellett látni.

A termelők és a katonák, a jövő két feudális osztálya elemeinek elkülönülése már a pásztorkorban megindult. De ebben az időben katonai szempontból nem volt még közöttük éles választóvonal. A pásztor lovas íjásszá könnyen átalakulhatott. Volt lova, kitűnően lovagolt, az íj-nyíl beszerzése nem okozott sok költséget, s az íjászatban is begyakorolta magát, mert mindig készen kellett állania arra, hogy jószágállományát fegyverrel megvédje.

A feudális társadalomban a helyzet megváltozott. A paraszt lovas íjásznak sem volt többé minden további nélkül alkalmas. Minthogy ökörrel szántott, gyakran lova sem volt. Vagyonát, amely urának gyümölcsözött, fegyverrel elsősorban ez védte meg. Se indoka, se alkalma nem volt arra, hogy magát az íjazásban, amely hosszú gyakorlatot követel, kiképezze. Arról pedig szó sem lehetett, hogy a költséges lovagi fegyverzetet be tudja szerezni, s az ezzel való bánásmód, amelyet a lovagok családjukban és nagyurak szolgálatában sajátítottak el, előtte teljesen ismeretlen volt.

Így a fejlett fegyvereket, a korszerű haditechnikát a társadalom vagyonos katonai rétege monopolizálta, amivel szemben termelői rétege a kezdetlegesebb harcmód által megkívánt katonai képességeket is elveszítette. A termelőerők fejlődése katonai szempontból is mély árkot ásott az uralkodó osztállyá emelkedett katonák és a szolgáló osztály helyzetébe süllyedt termelők közé, s így létrehozva az osztálytársadalmat, megteremtette egyúttal az osztályrend fennállásának katonai biztosítékait.

A lovagi felszerelés olyan költséges volt, hogy az uralkodó osztály alsóbb tagjai sem voltak képesek maguk beszerezni. Ezért a túróc-liptói jobbágyfiúk közül 6 család, a szepesi lándzsások közül 4 család a 13. században együttesen tartozott egy páncélos lovast kiállítani. A költségek nagysága következtében a nagyurak is csak csekélyszámú páncélos lovast tudtak felszerelni. Kálmán király egy-egy gazdag ispántól mindössze egy páncélos lovas állítását kívánta meg (I. tv. 40. c.), s a veglia grófok még a 12. század vége felé is, Modrus megye örökös bir-

toka ellenében, csupán 4—10 páncélos lovast tartoztak hadba küldeni.

A nyugati országok a népességhez viszonyítva nagyobbszámú páncélos lovasságot tudtak kiállítani, mint Magyarország, mert termelőerőik fejlettebbek voltak. Nyugaton a paraszt urának több mezőgazdasági terméket szolgáltatott, s ott az ipari termékért kevesebb mezőgazdasági terméket kellett adni. Ezért a páncélos lovasság nyugaton, a magyar viszonyokkal ellentétben, a hadsereg fő fegyvernemévé válhatott. Magyarországon a hadsereg zöme, az ország termelési színvonalának megfelelően, továbbra is a lovas íjászokból került ki. A külföld bennük látta a jellegzetes magyar fegyveres erőt, s a magyar hadsereget külföldön elsősorban ők képviselték. Mikor Barbarossa Frigyes II. Gézától 1158-ban katonai segítséget kért, ez 600 lovas íjászt küldött. Lovag módjára fegyverezve többnyire csak a nagyurak és közvetlen környezetük harcoltak. Hasonló volt a helyzet, mint a Meroving-kori frankoknál, akiknél szintén csak az előkelők és kíséretük rendelkeztek jobb fegyverekkel, páncéllal, sisakkal, karddal, fémlapokkal kivert pajzzsal.

E mellett a magyar páncélos lovasság idegen erőkre támaszkodott. Nemcsak hogy fegyverzetét jobbára a külföld szállította, hanem emberanyaga is jórészt idegenből vagy ilyenek ivadékaiból állott. Így volt ez még a 12. század közepén is, mint Ottó freisingi püspök révén tudjuk, aki elmondja, hogy a magyarok csaknem mindnyájan hitvány fegyverzetűek (ezen a lovas íjász fegyverzete értendő), kivéve a királyt körülvevő idegeneket, az idegen eredetű urakat s azokat a főembereket, akik az előbbiektől a németek harcmódját eltanulták.

A technikai elmaradottság egyébként is jellemezte e kor magyar hadseregét a vezető európai országok haderejével szemben, természetes következményeként annak, hogy a magyar társadalom a feudalizmus fokára az előbbieknél jóval később lépett fel. Amikor a nyílpuska („számszeríj") a 13. században elterjedt, a magyar hadseregben idegenek kezelték. Fehérvárt a tatárok ellen olasz, Esztergomot spanyol nyilpuskások védték, s 1259-ben IV. Béla IV. Sándor pápától kért nyílpuskásokat. A magyarok az ostromgépek kezeléséhez sem igen értettek. Járatlanságukat ezek használatában feljegyezték Belgrád 1071. évi ostromával kapcsolatban, II. István

görög háborújában pedig (1127—30) francia-normann lovagjainak ostromgépei szerepelnek. 1165-ben meg arról olvasunk, hogy a széles és nehézkes járművekből álló dunai magyar hajóhad Zimonynál vereséget szenvedett a tökéletesebb építésű görög hadihajóktól. Végül a magyar várak is a magyar hadszervezet technikai elmaradottságát mutatják. Nyugaton a 12. században a várak már kőből épültek, Magyarországon azonban még túlnyomóan föld- és favárakat építettek.

Sokat magasztalják az ősi magyar harcmodort, a könnyű magyar lovashadseregeket, amelyek a 10. században a nyugati lovashadseregeken aratott sorozatos győzelmeiket állítólag katonai fölényüknek köszönhették. A 12—13. században erről a kérdésről Magyarországon másként vélekedtek. Ekkor még emlékeztek a lechmezei ütközetre, amikor a német páncélos lovasság a magyar lovas íjászokat döntően legyőzte, s tudták, hogy a magyar állam külföldi lovagok fegyvereinek segítségével létesült és maradt fent az ősi harcmodort képviselő magyar tömegek ellenállásával és felkeléseivel szemben. A tatárjárás során elszenvedett vereségeket sem annak tulajdonították, hogy a magyarság áttért a lovagi harcmodorra, s így az ősi harcmódját folytató tatárseregnek nem tudott ellenállani, hanem ellenkezőleg annak, hogy nem tette eléggé magáévá az ázsiai nomád harcászattal szemben fölényben lévő nyugati haditechnikát. IV. Béla a tatárjárás után mindent elkövetett, hogy a páncélos lovasságot kifejlessze, s hogy az országban kővárak épüljenek. A 13. század második feléből származó királyi oklevelek mind a lovagi harcmódot dicsérik. S a Képes Krónika, a csehek elleni 1116. évi olsvai csatáról és az 1146. évi lajtai csatáról beszélve, (68., 70. fej.), megvetéssel emlékezik meg a — fegyverzetük miatt — „hitvány székelyekről és gaz besenyőkről", az ősi magyar lovas íjászharc képviselőiről, akik „mint jubok a farkas elől" szaladtak meg a német páncélos lovagok előtt.

Itt persze a krónikás a sulykot kissé elveti. Hangjából a királyi udvar lovagi körének feudális gőgje csendül ki. A középkori lovagot megszólaltató francia Gauthier, ha az íjászt gyávának is nevezi, mert közelharcba bocsátkozni nem mert, ugyanakkor fejére átkokat szór. Delbrück, a német hadtörténész pedig a lovas íjászságot bizonyos feltételek mellett egyenesen rettenetes fegyvernemnek nevezi. A magyar-kún lovas íjászhadsereg, a lovas íjászság lajtáninneni és lajtántúli le-

kicsinylése ellenére, még 1278-ban is képes volt arra, hogy eldöntse a világtörténeti jelentőségű morvamezei ütközetet.

A lovas íjász, „hitvány" fegyverzetével, nem veheti fel a páncélos lovassal a közelharcot, amelyben biztosan alulmaradna, hanem könnyű lovával kitér előle. A lovag ezért becsmérli gyávának. A zárt rendben reá vágtató páncélos lovasság, fölényes közelharci támadó és védő fegyvereivel, egyszerűen elseperné, mielőtt kis lőtávolságú nyílainak hatása érvényesülhetne. Ha a páncélos lovasság zárt rendben harcol, a csatatérnek a lovas íjászokkal szemben feltétlenül ura marad. A páncélos lovasság ezért magasabbrendű fegyvernem a lovas íjászságnál. De ahhoz, hogy a zárt alakzatot a harcban megtartsák, fegyelem kell. A feudális hadseregnek pedig, amely önálló részekből áll, a fegyelem nem erénye. Ha most már a páncélos lovasság a zárt harci alakzatot megbontja és kis csapatokban veti magát az előle kitérő lovas íjászok után, a tömegesen reá hulló nyilaknak menthetetlenül áldozatául esik. A magyar lovas íjászság 10. századi győzelmeit a nyugati páncélos lovasságon a harc ilyen alakulásának köszönhette. De az ilyen sikerek csak átmenetiek lehetnek, mert a kudarcok a páncélos lovasságot végül is fegyelmezett fellépésre kényszerítik, s ekkor a lovas íjászság harci dicsősége leáldozik.

4. *A haderő*

Magyarországon az a szokás, hogy nagyszámú had van a király körül, — írja a Kálmán királlyal egykorú malaterrai Ganfredus olasz szerzetes. A király mellett állandóan ott tartózkodó udvari katonaságról, testőrségről van itt szó, mely oly nagyszámú volt, hogy alkalomadtán önállóan is fel lehetett használni. Erre példa II. István görög háborúja. A nagybirtokosoknak is voltak udvari katonáik. Ez már Szt. István törvényéből következik (I. 23. 24.), a későbbi időben pedig freisingi Ottó kifejezetten beszámol az ispánokat körülvevő csatlósokról. A 12. században a nehéz páncélos lovasság az udvari katonaságból került ki. Az udvari katonaság más része könnyű lovasíjász volt. A királyi és nagybirtokosi udvarokban szolgáló katonák, páncélosok és íjászok egyaránt, begyakorolt hivatásos katonák voltak. Ők alkották a hadsereg valódi katonai magvát, katonai szempontból legértékesebb rétegét. Eltartásukról és felszerelésükről uraik saját udvarukban közvetlenül és természetben gondoskodtak, mint a pász-

torkor főnöke katonai kísérete tagjainak ellátásáról, s mint az utóbbiakat, uruk családtagjainak tekintették őket.

A király udvari katonaságában az idegen elem nagyszámban volt képviselve. A páncélos lovasokkal kapcsolatban mutatja ezt Ottó freisingi püspök előbbi megjegyzése. II. István fentebb érintett francia-normann lovagjai is udvari katonák lehettek. De az udvari katonaságban idegen lovas íjászokkal is találkozunk, így II. István alatt besenyőkkel.

A király állandó udvari katonaságát egyes hadjáratokon külföldi hivatásos katonák felfogadott csapatai egészítették ki. II. István az oroszok ellen lengyel és cseh, a görögök ellen cseh és szász csapatokat szerződtetett.

A hivatásos katonák másik csoportja azokból a kisebb úri birtokosokból állott, akik a 13. században mint királyi servienses jelentek meg, s mint ilyenek, a későbbi birtokos köznemesség törzsévé váltak. Ezek olyan királyi katonák voltak, akik — rendszerint csupán néhány ekényi — saját birtokukon laktak, melyet szolganép művelt meg. Háború esetén saját költségükön tartoztak hadba vonulni. Nem voltak teljes értékű katonák. Vagyonuk csekélysége mellett nagyrészt csak lovas íjászként harcolhattak. Emellett elszigetelten éltek, nem katonai környezetben, mint az udvari katonák, ami katonai képességeik fennmaradásának nem kedvezett. A muhi csatában gyakorlatlan, kevéssé használható tömegnek bizonyultak. A fejlődés arra irányult, hogy birtokos katonákból birtokos urakká alakuljanak át. Már a 13. század elején azt látjuk, hogy magukat a hadiszolgálat alól kivonni igyekeznek. Az Aranybulla 7. cikkében a király megígéri, hogy a hadiáratról való távolmaradásuk miatt rajtuk hadi bírságot nem vesz.

Birtokos királyi katonák — ugyancsak lovas íjászok — voltak, ha hivatásos katonáknak már nem is tekinthetők, a várkatonák (cives), a későbbi váriobbágyok is, kiknek úri birtokkal való ellátása elsősorban katonai szolgálatuk érdekében történt. Már Kálmán király törvénye megemlékezik a cives földjéről és az azon nékik szolgáló várnépekről (I. 35.), utalva közvetve arra, hogy a várnép nem szabad származású része az ő szolganépük (I. 45.). A királyi vár jobbágyai birtokaikat, melyek a vár földjéhez tartoztak, közösen bírták, mint ez a Váradi Regestrum adataiból következtethető, melyekből kitűnőleg a birtokaikra vonatkozó perekben együttesen léptek fel. A várispánnak alárendelt váriobbágyok a vármegyei hadcsapatok s a várőrség tisztjei voltak, de egyúttal elsősor-

ban ők látták el, ugyancsak a várispán alatt, a vármegye polgári-gazdasági igazgatását. Szolgálatuk tehát vegyesen polgári-katonai természetű volt, ugyanúgy mint a pásztorkori kíséret tagjainak szolgálata.

Hasonló, polgári-katonai szolgálatot teljesítő tisztekkel a király udvari gazdaságában és a nagybirtokokon is találkozunk. Ellátásuk módjáról nem lehet tiszta képet alkotni, bizonyos azonban, hogy a jobbágyoktól jövedelmeket húztak.

A haderő többi eleme a termelők közül került ki. Első helyen a parasztkatonák tartoznak ide, oly termelők, kiknek úri szolgálata főleg katonáskodásból állott. Ilyenek voltak a parasztkatonák között, a király szolgálatában, némely várnépek (Váradi Regestrum 10. pont), a 13. században exercituales néven megjelenő népek, az „őrök", a „nyilasok", nagybirtokosok szolgálatában a somogyvári és a pécsváradi apátság miles-ei. A parasztok közül katonai szolgálatot is teljesítettek, anélkül, hogy ez főszolgálatuknak volna tekinthető, a kútfők lovasai, lovasszolgái s különösen lovasjobbágyai. Minthogy tartoztak uraikat útjukon elkísérni, hadi útjaikon is elkísérték őket (például 1258.-i adat szerint a bakonybéli apátot „jobbágyai"). Ők szolgáltathatták a nagybirtokosok páncélos lovasainak fegyveres segédszemélyzetét.

A parasztkatonák a szükséges hadi gyakorlatot a folytonos háborúkban szerezték meg. A magyarság 972 és 1235 között, 264 év alatt, 90 hadjáratban vett részt, melyek közül egyesek több évig is eltartottak. Minden három év közül tehát egy: háborus év volt. Katonai szempontból azonban náluk a pásztorkatonák értékesebbek voltak, minthogy termelő életmódjuk a lovas íjászat előiskolája volt. A 12. században a könnyű lovas pásztorkatonaságot, mely a magyar dolgozók elparasztosodása következtében nem-magyarokból állott, besenyők és székelyek, a 13.-ban a székelyek mellett főleg kunok, kisrészben románok szolgáltatták. Az ország pásztornépei által kiállított lovas íjászhad a magyar haderőnek igen lényeges alkotórésze volt, s egyúttal katonailag legértékesebb eleme az udvari katonaság, illetve páncélos lovasság után, melynek kiegészítésére, például a megvert ellenség üldözésénél, igen alkalmas volt.

Az említett pásztornépek meghatározott számú katonát állítottak és nem fejenként katonáskodtak, mert a termeléstől minden munkaerőt elvonni nem lehetett. Ugyanez volt a helyzet azzal a katonai kötelezettséggel kapcsolatban, amely a pa-

rasztság tömegeit terhelte, azokat a parasztokat, akik uraiknak elsősorban gazdasági jellegű szolgálatokkal tartoztak. A falusi colonusok — írja Ottó freisingi püspök — kilencen a tizediket, vagy heten a nyolcadikat, ha szükséges, még többet, elküldik a háborúba, ellátva a szükséges felszereléssel (vagyis fegyverrel, lóval, élelemmel); a többi a föld művelésére otthon marad. A vármegyei zászlóaljak emberanyagát, a várbirtokokon élő parasztságból, főleg ez a népfelkelés szolgáltatta. A várnép a várakban állandó őrszolgálatot is teljesített, míg a közcélú erődítési munkálatok az egész parasztság közös terhe voltak, a (világi) nagybirtokosok népeinek a kivételével. (Lásd 1231. évi 28. tc.)

Népfelkelő parasztokkal — királyi várnépekkel, tárnokokkal, pohárnokokkal, szakácsokkal — még a 13. század háborúiban is találkozunk. De a 12. századtól kezdve, a hadi technika fejlődésével, csak nagy szükség esetén vették őket igénybe, mert a katonai képességüktől megfosztott dolgozók hadiszolgálata csekély értékű csapatokat nyujtott.

Figyelemreméltó, hogy a 12. századi kútfőkben a szabad magyar dolgozók, mint a hadkötelezettek vagy harcosok külön csoportja egyáltalában nem szerepelnek, habár egyébként e kútfők a hadszervezetről meglehetős részletesen tájékoztatnak. Annak jele ez, hogy a szabad magyar dolgozók széles tömegei már ebben az időben földesúri hatalom alatt állottak s ennek következtében a hadkötelezettség szempontjából is beolvadtak az egyéb (királyi vagy magán-) földesúri népekbe.

A haderő élén, melynek társadalmi elemeit ismertettük, egy katonai eredetű, katonás szellemű, a lovagi harcmódban gyakorlott csoport állott, a király és a nagybirtokosok. Feudális hadsereg volt ez, melyben megismétlődött az urak és a szolgák társadalmi ellentéte. A német Reimchronik, amikor a magyar hadsereget leírja, „uram"-okról és „szolgák"-ról beszél.

A hadbavonuló seregben a katonák, illetve uraik a felszerelésről és az élelmezésről saját költségükön tartoztak gondoskodni. Ebből a célból a király és a birtokos urak népeikre élelemadót vetettek ki s ezeket lovak állítására kötelezték. (Utóbbira nézve lásd Kálmán I. törvényének 40. cikkét.) De ez a népet nem mentesítette a csapatok fosztogatásaitól, melyeket sokkal későbbi törvények sem tudtak megakadályozni. Az ellenség területén pedig a hadsereg egyenesen mint zsákmányoló közösség lépett fel. A Képes Krónika elmondja például, hogy

amikor Salamon király és a hercegek Belgrádot elfoglalták, a bőséges zsákmányból minden magyar katona meggazdagodott.

A társadalmi munka megosztásában a katona alakját a nagybirtokosok, a királyi serviensek, az udvari katonák, a várjobbágyok s a hozzájuk hasonlók képviselték. A nagybirtokosok azonban az ország központi és megyei főtisztviselőinek (várispánok) polgári teendőit is ellátták és birtokaikat igazgatták, míg a várjobbágyok s a hozzájuk hasonlók munkakörét az alsóbb polgári tisztségek viselése egészítette ki.

5. Az egyház

A civilizáció első elemeit a barbár magyar társadalomba főleg a nyugati egyház vitte be.

Az egyháziaknak, különösen a kolostorok szerzeteseinek, szerepük volt a termelőerők gyarapításában. A háromnyomásos rendszert a magyar mezőgazdaságba a kolostorok vezették be, s az utóbbiaknak érdemeik voltak a kertészet, gyümölcstermelés és szőlőművelés fejlesztése és terjesztése körül is. Az ipari technika területén a vízimalommal a magyar dolgozókat feltehetőleg külföldi szerzetesek ismertették meg. A hazai fényűzési ipar fejlesztésében az egyházi fényűzésnek éppúgy elsőrendű szerepe volt, mint a külföldről való árubevitel növelésében s így a külfölddel való gazdasági érintkezés fellendítésében.

Az egyháziak jelentős részt vettek a bontakozó árutermelésben, áruforgalomban és pénzgazdaságban. Egyes kolostorok borral kereskedtek, mások egyenesen szőlőket vásároltak, hogy bortermelésüket külföldi piacokon értékesítsék. Voltak kolostorok, melyeknek kiváltságuk volt arra, hogy Magyarország egész területén adómentesen vásárolhassanak és árusíthassanak. Papok kocsmáikban borkiméréssel foglalkoztak, apátok pénzkölcsönöket nyujtottak. Az egyháziak a kereskedés és hitelezés üzletágaiban a zsidók, izmaeliták, olaszok versenytársaiként léptek fel. A kor talán legfontosabb árujával, a sóval való kereskedésben pedig a püspökök és az apátok monopóliummal rendelkeztek, amelyet csak a sót termelő királyi kincstárral osztottak meg. Minden püspökség és apátság jogosult volt meghatározott sómennyiséget a királyi raktárból saját székhelyére szállítani és a sót, amennyiben azt a királyi sótisztek bizonyos határidőn belül pénzen meg nem váltották, saját hasznára elárusítani. Minthogy a kincstárnak rendszerint nem volt pénze ahhoz, hogy a sót beváltsa, ez a szabályozás gyakorlatilag mo-

nopolisztikus osztozkodást jelentett a főpapok és a király között a sóeladás hasznán, melyet a főpapság részén csupán a só szállításának költsége terhelt.

Az üzleti szellem az egyházi tevékenységek területén is érvényesült. Az I. esztergomi zsinat határozataiból kitűnik, hogy a papok szerződést kötöttek a miseáldozatra, a keresztelésért és a temetésért árat kívánnak, az ünnepeket „eladták", vagyis fizetésért feloldottak az ünnepek megülésétől, egyszóval, amint ezt a tényállást Horváth Mihály, a történetíró püspök összegezi, az egyházi kegyelmeket pénzért osztogatták, vagyis áruk gyanánt hasznosították.

A civilizáció szelleme alapjában az árutermelés szelleme, nem más, mint az üzleti szellem. Az egyháziak, a civilizáció e korai hírnökeinek magatartása csak ezt példázza. De ugyanakkor az egyház fenntartotta a kereszténységnek, a rabszolgák és az elnyomottak vallásának legrégibb hagyományait is s ezen a vonalon a barbár osztálytársadalomban mint a társadalmi segítség szervezete jelent meg. Az egyház jövedelmének egyrészét a szegények támogatására fordította (lásd például III. István 1169. évi oklevelét). A szerzetesek, mint az ókori orvostudomány letéteményesei, betegek gyógyításával foglalkoztak. Némely kolostor kórházat állított fel, melyet rendesen szegénymenhely egészített ki.

S az egyház nemcsak az orvostudományt gyakorolta. E barbár korban a műveltség, az irodalom és a tudomány egyetlen képviselője volt. Írni-olvasni csak egyháziak tudtak. Mikor I. Endre katonái az ellenség levelét elfogták, seregében csak egy püspök akadt, aki ezt el tudta olvasni. Iskolákat — papok, szerzetesek kiképzésére — a káptalanok, kolostorok mellett csak az egyház tartott fent, s a magasabb műveltséget egyes tagjai már korán külföldi főiskolákon sajátították el. A kolostorok könyvtárakat rendeztek be. A pannonhalmi apátságnak már a 11. század vége felé 80 kötetes könyvtára volt, melyből Cicero és Cato művei sem hiányoztak. Az egyház — persze latin nyelvű — irodalmi munkássága már a 11. században megindult, s vallásos tárgyak feldolgozásán kívül már ebben az időben a történetírást is felölelte. A francia származású Alberich, ha valószínűleg nem is minden hízelgő túlzás nélkül, Szerafin esztergomi érsek palotáját már Kálmán király idejében „művelt és ékesszóló férfiak ragyogó műhelyének" nevezhette. S a 12. század derekán a források (kétségtelenül papi) jogtudósokról számolnak be.

Ilyen körülmények között az egyháziak közreműködését természetesen az állami élet terén sem lehetett nélkülözni. Az alsóbbrendű papság, a diákok egyrésze, vallási teendőktől többékevésbbé mentesen, egyenesen az állam- és mellette az egyházigazgatás körében helyezkedett el, az ispánok és a püspökök mellett az írásbeli munkát végezve. A központi államigazgatásban pedig, a király mellett, mint jegyzők az udvari káplánok végezték az irodai munkákat, amiből azután kifejlődött a királyi kancellária. Az udvari káplánok diplomáciai és egyéb politikai szolgálatokat is teljesítettek, míg a királyok legbizalmasabb tanácsadói kormányzati ügyekben a főpapok közül kerültek ki.

De a műveltségnek, mely a barbárság tengeréből kis szigetként emelkedett ki, az egyháziak közül is csak kevesen voltak részesei. A környező barbárság hullámai az egyházat is elöntötték.

A papok nagy többsége csak olvasni tudott, írni nem. Tudásuk éppencsak a vallási szertartások gépies elvégzését tette lehetővé. A 13. század legelején azt írja róluk az olasz Boncompagni, hogy „kardosan, nyilasan járnak, mintha zsiványok lennének". Amikor pedig az egyház nagy vagyont szerzett, s gazdagsága a katonai uralkodó osztály sarjait egyházi pályára csábította, a barbár erkölcsök a főpapi világba is bevonultak.

A békében vadászó, háborúban hadakozó főpap alakja közönségessé vált. Némely főpapunk pedig semmiben sem különbözött a Meroving-korszak azon egyháznagyjaitól, akiket toursi Gergely megörökített. (Egyébként a kor magyar egyházi műveltségéről is megállapították, hogy általános színvonala a Meroving-koréval egyezett.) Az említett Boncompagni szerint „érsekek, püspökök, apátok olyan dolgokat csinálnak, amitől a világiak visszaborzadnának". A Zách-nembeli Jób pécsi püspököt, akinek neméből Zách Felicián származott, a 13. század derekán emberöléssel, gyujtogatással, anyjával, leányával és két nővérével való vérfertőzéssel vádolták, melynek színhelye néha az egyház cinterme volt. A somogyi apátot hátrakötött kezekkel, ló hátához kötött lábakkal, szájában zabolával vitette. A győri püspököt székvárosából fegyverrel verte ki. (X. Gergely pápa ezt a Jób püspököt bízta meg a megromlott magyar egyházi élet megjavításával.) Bulcsu csanádi püspök a 13. század első felében a bisztrai apátot megostromolta, szerzeteseivel együtt vasraverve börtönbe vetette s végül is megölette. A Bórnembeli Kalán pécsi püspököt, Bánk bán nemzetségének tagját,

kit II. Endre esztergomi érsekké akart tenni, III. Béla megmérgezésével gyanúsították s unokahúgával való fajtalankodást vetettek szemére.

A nagybirtokosság ugyan másféle főpapokat is állított. Ezek közé tartozott például Lukács esztergomi érsek. Lukács a párisi főiskolán tanult, s iskolatársa, Gualterus Map, a híres angol költő „jóerkölcsű, alaposan készült embernek" írja le, kinek asztala a szegényeknek mindig nyitva állott. Mikor érsek lett s a politikai életben nagy szerephez jutott, egyéni magatartásában az egyház erkölcsi előírásaihoz teljes merevséggel ragaszkodott.

A két alapváltozatban megjelenő, barbár kiadásában tudatlan, erőszakos, civilizált formájában üzletes szellemű, művelt papság a kor társadalmi munkamegosztásának, a paraszt, a kereskedő és a katona mellett, negyedik és utolsó lényeges alakját képviseli. Mint a társadalom szellemi munkával foglalkozó, értelmiségi rétege, magasabb változatánál alapvető vallási-ideológiai működése mellett, kezében egyesítette a kulturális tevékenységeket és a közigazgatás fejlettebb módszereinek a gyakorlását.

A hajdani pogány papság maradványaiból, a pásztorkor hivatásos énekeseiből — a krónika Lechmezőről menekült „hetumoger"-jeiből — és az ország szláv őslakóinak igriceiből külön rend alakult, a regősök: vándor énekesek s egyúttal zenészek, bohócok rendje. Ezek, az egyház írásbeli, iskolás kultúrájával ellentétben, az ismeretterjesztés régi, szóbeli módszereit alkalmazták, s az írástudatlan társadalomban nélkülözhetetlenek voltak. Felette valószínű, hogy az egyházi kultúrával szemben, mely az uralkodó osztály szolgálatában állott, énekeikben a dolgozó tömegek eszmevilágának is hangot adtak. Erre mutat az, hogy egyrészüket utóbb királyi falvakba telepítették, ami állami ellenőrzés alá helyezésüket jelentette, s hogy a vándoréletnél megmaradtakat az egyház üldözte.

6. A társadalom osztálytagozódása

Ha az osztályok elfogadott marxista-leninista meghatározását leglényegesebb elemeire korlátozzuk, hogy a legrövidebben összefoglalhassuk, az osztályok fogalmát a következőképpen írhatjuk körül:

Az osztályok oly társadalmi csoportok, melyek a társadalmi

termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyzetüknél fogva s a termelőeszközökhöz való viszonyuk alapján azáltal különböznek, hogy az egyik csoport a másik munkáját elsajátíthatja.

Ez a meghatározás teljesen kielégítő, amikor a polgári társadalom viszonyait tartjuk szem előtt. Ha azonban a vizsgálat körébe az osztálytársadalom többi történeti formáját, tehát a feudális és a rabszolgatársadalmat is bevonjuk, kitűnik, hogy a meghatározás helyesbítésre szorul.

A helyesbítés nem érinti a meghatározásnak azt a jegyét, mely arra a helyzetre utal, amelyet az osztályoknak minősülő csoportok a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalnak. Az osztályok az osztálytársadalom minden formájánál a társadalmi *termelés* rendszeréhez tartozó csoportok, oly csoportok, melyek e vonatkozásban aszerint különböznek, hogy a termelésben uralkodó vagy szolgáló helyzetet foglalnak el.

Nem felesleges a meghatározás e jegyében a társadalmi termelés *történetileg meghatározott* rendszerének a kiemelése sem. Ez az ismertetőjel arra mutat rá, hogy a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerétől, tehát az osztálytársadalom történeti formájától függ az, hogy valamely társadalmi csoport osztálynak minősül-e vagy sem, illetve milyen osztálynak az alkateleme. A különböző osztálytársadalmakban másmás csoportok játsszák az osztályok szerepét. A parasztság osztálya a feudális társadalomnak, de nem osztálya a polgári társadalomnak, bár az utóbbi termelési rendszerében is helyet foglal. A polgári társadalom termelési rendszerében azok a csoportok minősülnek osztályoknak, melyeknek egyike tulajdonában tartja a termelőeszközöket, másika pedig a termelőeszközök tulajdonából ki van zárva s ennélfogva kénytelen munkáját az első csoportnak átengedni. A parasztság a polgári társadalomban ezen az alapon megoszlik a tőkésosztály és a munkásosztály közt s nem külön osztálya a társadalomnak.

Alapvető értelemben nem osztálya a polgári társadalomnak a parasztságnak az a része sem, mely a termelőeszközöket tulajdonában tartja, de mások munkáját (számottevő mértékben) nem sajátítja el, tehát a polgári társadalom két osztálya közül egyikbe sem tartozik. A polgári társadalomnak és minden osztálytársadalomnak alapvető értelemben csak két osztálya van. Innen származik a szóbanforgó meghatározásnak az a jegye,

mely osztályok gyanánt csupán *két csoportot* állít szembe egymással. Ez a jegy tehát az osztályok meghatározásának szintén lényeges kelléke. Felvétele az osztályok fogalmába abból a tapasztalatból ered, hogy minden kialakult és bomlásnak még nem indult osztálytársadalom alapvető jelenségeit két és nem több meghatározott csoportjának szembenállása határozza meg.

A társadalom egyéb csoportjainak az osztályhelyzete a két alaposztályhoz viszonyul, vagy pedig e csoportok nem a szóbanforgó osztálytársadalom különleges szerkezetének elemei, hanem a korábbi társadalmi forma elemeinek maradványai, illetve a jövő társadalmi forma elemeinek csírái. A parasztság említett rétege például a polgári társadalomban, ennek két alaposztálya, a tőkésosztály és a munkásosztály mellett, annak a feudális társadalomból származó maradványosztálynak egyik alkateleme, amelybe a hasonló társadalmi helyzetben lévő kézművesek is beletartoznak.

Végül nélkülözhetetlen, sőt kiemelkedő jegye az osztályok meghatározásának az a jegy, amely a szembenálló csoportok társadalmi viszonyát abban állapítja meg, hogy az egyik csoport *elsajátítja a másik munkáját.*

A szóbanforgó meghatározás annál a jegynél szorul helyesbítésre, amely az osztályoknak minősülő társadalmi csoportokat a termelőeszközökhöz való viszonyuk alapján különbözteti meg. A feudális és a rabszolgatársadalomban az osztályok ugyan a termelőeszközökhöz való viszonyuk alapján is különböznek, miként a polgári társadalomban. Mindkét társadalomban, miként a polgári társadalomban, a termelőeszközöknek, illetve a feudális társadalomban a legfontosabb termelőeszköznek, a földnek, az uralkodó osztály a tulajdonosa; a szolgáló osztály ezek tulajdonából — vagy legalább „főtulajdon"-ából — ki van zárva. De a polgári társadalomban az uralkodó osztály a szolgáló osztály munkáját elsajátítja egymagában a termelőeszközök monopolisztikus tulajdona alapján. Ezzel szemben a feudális és a rabszolgatársadalomban a munka elsajátítása azon alapul, hogy az uralkodó osztály, amellett, hogy a termelőeszközöket, illetve a földet monopolisztikus tulajdonában — vagy legalább főtulajdonában — tartja, magukon a termelőkön közvetlen uralmat gyakorol, amelynél fogva munkájuk átengedésére őket közvetlenül kényszeríti — ha uralma a feudalizmus magasabb fokán már korlátolt is. E társadalmakban tehát a munka elsajátításának nem egyedül a termelőeszközökhöz való viszony az alapja,

hanem egyúttal, éspedig lényegbevágóan, az a személyi függőségi viszony, amely az uralkodó és a szolgáló osztály tagjai között fennáll. Az osztályviszony e történeti változatának az osztályok meghatározásában kifejezésre kell jutnia, ha azt akarjuk, hogy ez az osztálytársadalom minden történeti fomáját átfogja.

Az osztályok ehhez képest módosított meghatározása a következő lesz: az osztályok oly társadalmi csoportok, amelyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyzetüknél fogva s a *tulajdoni viszonyok alapján* azáltal különböznek, hogy az egyik csoport a másik munkáját elsajátíthatja.

E módosítás az osztálytulajdon kettős természetében gyökerezik. Láttuk, midőn a feudális tulajdonnal foglalkoztunk, hogy ennek, valamint a polgári tulajdonnak, két egymástól elválaszthatatlan eleme van: egy személyi, az embereken való uralom; s egy dologi, a termelőeszközökön, illetve a földön való uralom. Ugyanez a kettősség a tulajdont a rabszolgatársadalomban is jellemzi. A polgári osztályviszony meghatározásánál elegendő a tulajdon dologi elemének, a termelőeszközökhöz való viszonynak a kiemelése, mert itt a termelőeszközök monopolisztikus tulajdona képesíti az uralkodó osztályt a szolgáló osztály munkájának az elsajátítására. Az embereken való uralom itt közvetett, a termelőeszközökön való uralom közvetíti. De a feudális és a rabszolgatársadalomban az uralkodó osztály a termelőkön közvetlen uralmat gyakorol, s itt e közvetlen uralom a munka elsajátításának egyik feltétele. Itt tehát az osztályviszony meghatározásába a tulajdon dologi eleme mellett ennek személyi elemét is be kell vonni, vagyis a meghatározásba a tulajdoni viszonyokat a maguk kettősségében fel kell venni. A különleges polgári osztályviszony meghatározásával szemben, amely beérheti a tulajdoni viszony egyik különleges eleme, a dologi elem jegyének a felvételével, az osztályviszony általános meghatározásának az osztálytulajdon általános fogalmán kell nyugodnia.

A magyar feudális társadalom osztálytagozódása a társadalmi munkamegosztás rendszerén alapult, melynek két legfontosabb eleme, a katonák és a termelő parasztok alkották a társadalom két *alaposztályát*, az előbbiek az *uralkodó osztályt*, az utóbbiak a *szolgáló* — vagy *alávetett* — *osztályt*. Osztályviszonylatban a két csoport mint a feudális társadalom úri, ne-

mesi osztálya és jobbágyosztálya áll szemben egymással. (A rabszolga parasztok felmorzsolódó rétegét itt figyelmen kívül hagyhatjuk.) A katonai nemesek közvetlen uralmuk alatt tartották a személyükben hozzájuk kötött termelő jobbágyokat, tulajdoni jogokat gyakoroltak a feudalizmusban legfontosabb termelőeszközön, a földön, s a társadalom termelő rendszerében így elfoglalt uralkodó helyzetüknél fogva a jobbágyokat arra kényszeritették, hogy munkájukat nekik átengedjék.

A katonai nemesség, az uralkodó osztály, felső és alsó rétegre oszlott. A felső rétegbe a királyon kívül a sokjobbágyú nagybirtokosok: a „nemesek", „főemberek", „ispánok" tartoztak; az alsó rétegbe a kisebb, kevés jobbággyal rendelkező birtokosok: a „vitézek" — a későbbi királyi serviensek és várjobbágyok. Az uralkodó osztály belső tagozódása szintén a munkamegosztás egy nemével, a haderő fegyvernemek szerinti tagozódásával állott összefüggésben. A nagybirtokosok képviselték, udvari katonáik egyrészével, a teljes értékű fegyvernemet, a páncélos lovasságot; a kisebb birtokosok a lovas íjászság fegyvernemét szolgáltatták.

A nagybirtokosok vagyona nagyságáról nehéz e korban képet alkotni. Ágoston Péter számításai, amelyek szerint egyes nagyurak földbirtoka 100—200.000 kat. holdra rugott, amellett, hogy túlnyomóan 13. századi adatokon alapulnak, egymagukban keveset mondanak, mert a földbirtok betelepültségének mértékéről nem tájékoztatnak. Ha (a 12. század végén), km²-ként 6 fő átlagos népsűrűséggel számolunk, az ilyen 100—200.000 holdas birtokok népességét 3500—7000 főre, 350—700 jobbágy-nagycsaládra s (egy falura átlag 6 családot számítva) 60—120 falura tehetnénk, ami a pásztorkor leggazdagabbjainak szolgavagyonát jóval meghaladja. Ezzel szemben a kisebb birtokosok vagyonának rendes alsó határa 2 ekeföld à 3 = 6 jobbágy-nagycsalád = egy falu volt.

A vezető nagybirtokosok az átlagos helyzetben lévő kisebb birtokosok felett, vagyon és hatalom szempontjából, mindenesetre nagy magasságban állottak, ami lehetővé tette, hogy az utóbbiakat elnyomják. Már Szt. István II. törvényének 10. cikkében olvasunk az ispánról, aki a vitéztől erőszakosan elvesz valamit, e törvény 11. cikke meg arról a vitézről beszél, aki hazugul azt állítja, hogy amit önként adott az ispánnak, azt erőszakkal vették el tőle. A kisebb birtokosok az erőszakra erőszakkal feleltek, mire a nagybirtokosok a köz-

ponti államhatalom erejét szegezték velük szembe. Kálmán I. törvényének előszava szerint (11. §.) a király gyűlésbe hívta az ország főembereit, félvén, hogy „az otthon való ügyekhez keveset értő vitéz valami helyrehozhatatlan igazságtalanságot ne műveljen".

A nagybirtokosság közéletben, vagyonban, hatalomban vezető csoportja kezdetben idegenből származott. Ez annak a következménye volt, hogy Magyarországba a lovagi haditechnikát idegenek hozták be, akik ezt itt sokáig monopóliumszerűen gyakorolták. A lovagi fegyvernem lévén az állam katonai főtámasztéka, a királyok vagyonban, hatalomban, befolyásban elsősorban az idegen lovagokat részesítették. Amikor Géza és Szent István az idegen lovagok segítségével a magyar államszervezetet megteremtették, a legdúsabb birtokadományokat nekik juttatták, hogy katonai erejüket maguknak továbbra is biztosítsák. A külföldi lovagok, katonai értéküknél fogva, a királyi udvarban a későbbi időben is szívesen látott vendégek voltak, ahonnan vagyonhoz, hatalomhoz könnyű út nyílott számukra. A nagybirtokosok vezető csoportját különösen az idegen királynék kíséretében bejött lovagok gyarapították. Őseik kiváltságos társadalmi helyzetét azután, ezek katonai képességeivel együtt, a nagybirtokossá lett idegen lovagok ivadékai is megtartották, míg a magyar eredetű, de „hitvány fegyverzetű" nagybirtokosok háttérbe szorultak.

Így azután az országban idegenek nemcsak a német hűbéresség korszakában játszottak vezetőszerepet, így Géza és Szent István alatt wasserburgi Vecelin és Hunt meg Pázmán, Péter alatt Buda, I. Endre és Salamon alatt Keled fia Vid és Potho, mind németek, s a cseh származású Bogát fia, Radován. II. István alatt az országot a Kálmán neje kíséretében bejött normann Olivér és Ratold kormányozták, II. Géza alatt a Németországból frissen bevándorolt Hedrichet mint királyi udvarbírót látjuk vezető állásban, III. István alatt a német Hahót, III. Béla alatt a francia Becse és Gergely, s a francia királynét kísérő Kykyn és Renold kaptak nagy birtokadományt, Imre alatt a nejével bejött spanyol lovagok jutottak hatalomhoz és befolyáshoz. S a régebben bevándorolt családok sarjai közül a vezető arisztokráciában látjuk Szent László alatt a Ják-nemzetséget megalapító Vecelin ivadékát, Koppány püspököt, Szent László és II. István alatt a Huntpázmán-nembeli Lampértot, Szent László sógorát és Kozmát, aki a főurak szó-

szólójaként lép fel, II. Béla alatt a Gutkeled-nembeli Mártont és a Pothotól, a Győr-nem ősétől származó Sámsont, a Boriszpárt vezérét.[18]

E helyzet valódi történeti jelentőségét nem abban kell keresnünk, hogy az országban idegenuralomra vezetett. Amint a német hűbéresség kora véget ért, a német eredetű nagybirtokosok ivadékai a magyar környezetben és magyar családi kapcsolatok következtében éppúgy elmagyarosodtak, mint egy-két nemzedék során a később bevándorolt lovagok leszármazottjai. (Kivételt csak azok a családok alkottak, amelyek birtokai a határszélen feküdtek, s amelyek ennélfogva a külföldi urakkal továbbra is szoros személyi és családi kapcsolatban maradtak.) A bevándoroltak egész sor történetileg nevezetes magyar családot alapítottak. A Huntpázmánoktól származtak például a Forgáchok, a Gutkeled-nemből a Báthoriak, a Bogát—Radován-nemből a Rákócziak, Ratoldtól a Lórántffyak, Hedrichtől a Héderváryak, a Becse—Gergely-nemből az Apaffyak. (Amint látjuk, megtalálni itt nem egy erdélyi fejedelem ősét.) Az idegen uralom kérdését a folytonos bevándorlás csak annyiban tartotta napirenden, hogy a régi nagybirtokos családok, lettek légyen maguk is idegen bevándoroltak leszármazottjai, az újonnan bevándoroltak hatalma és befolyása ellen az idegenuralom elleni harc jelszavával küzdöttek. (Az a naiv történetszemlélet, mely ezeket a kérdéseket egyedül vérségi vagy faji szempontokból ítéli meg, elfelejti, hogy a 13. században wasserburgi Vecelin ivadékai, a magyar családokkal való folytonos össze-

[18] Az idegen eredetű arisztokráciában legnagyobb számban a németek voltak képviselve. Ez visszatükröződik a magyar nyelvben, melynek az osztályviszonyokra vonatkozó szókészletében a 11—13. századokban átvett német szavak a 10 századi szláv alapréteg mellett jelentős szerepet játszanak. Ilyenek az arisztokrácia tagozódását kifejező herceg, gróf és püspök, a nemesség jelvényeként használt címer, a kastély őrét jelző bakter, az úri gazdálkodás központját jelölő major, az urbarból eredő úrbér, a jobbágyi adótermék ürmértéke: a köböl, a zsellér (Seldner), a szilaj pásztort jelentő rideg (ledig) szavaink. Idetartoznak a haditechnika, felszerelés, szervezet köréből a páncél, gerely, tarsoly, torony, palánk, sánc, ostrom, zsold szavak (ebben a körben fontos olasz eredetű szavaink is vannak, mint lándzsa, pajzs, pallos, dárda, bástya), a hadviselés célját jelölő zsákmány, sarc, bitang (eredetileg: préda — Erbeutung) szavunk, végül a feudális rendcsinálás ultima ratióját kifejező hóhér szó. Némely szó a németből fordítás útján a magyar latinságba ment át. Ilyenek a jobbágytelekkel egyértelmű régi laneus (Lehen) s a jobbágyra alkalmazott subditus (az Untertan fordítása).

házasodásuk következtében, vérségileg sokkal inkább magyarok voltak, mint a nemzeti uralkodóházból, az Árpád-családból való királyok, kiknek elődei évszázadokon keresztül idegen fejedelmi udvarokból hoztak feleséget.)

Annak, hogy a nagybirtokosok vezető csoportja hosszú időn át idegen eredetű volt, mélyebb történeti jelentősége abban áll, hogy kifejezi a magyar társadalom elmaradottságát a nyugati országokkal szemben, aminek következtében a kor mértékét megütő fegyvernemet, a lovagságot, külföldről kellett behozni és fenntartani. S ebből a szempontból kell azután azt a körülményt értékelni, hogy a 12. század vége felé a helyzet megváltozott. III. Bélától kezdve a vezető arisztokráciában már nagyszámban találunk törzsökös magyar családokat. Bármennyire alaptalanul származtatta is a honfoglaló vezérek'ől Anonymus e családokat, kétségtelen, hogy magyar eredetűek voltak, mert a honfoglaló vezérekkel való összekapcsolásuk csupán ennek emlékét őrző hagyományaikon alapulhatott. Abban pedig, hogy a vezető lovagi nagybirtokosságba emelkedtek, annak bizonyítékát kell látnunk, hogy ebben az időben a lovagi hadi technika már a nagybirtokosság magyar eredetű részében is gyökeret vert. Az a folyamat, amelynek a század közepén freisingi Ottó tanúja volt, a század végére befejeződött: a magyarok eltanulták az idegenek harcmódját. Fontos állomása ez annak a történeti útnak, amelyen a magyarság a külföld elért eredményeit nem egyszerűen átvette, hanem saját társadalmi talajába gyökereztette. Ezen az úton elől a katonai nagybirtokosság járt, ebben a korban még egyedül az egyházi rendtől kísérve.

Kézai Simon mester bizonyosan tévedett, amikor a királyi servienseket eredetükre nézve idegeneknek, csehekből, lengyelekből, görögökből, besenyőkből, s az ég világa alatt csaknem minden nemzetből összeverődötteknek állította, s ugyanakkor a várjobbágyokat szegény nemeseknek, tehát szabad magyaroknak tartotta, akik a királytól a várföldekből birtokot kaptak. A kisebb birtokosság, az alsó nemesség keletkezésének ez az elmélete, legalább ebben a formában, hamis. A várjobbágyok eredetileg kétségtelenül szlávok, a királyi kézre került szláv vármegyék katonai elöljárói voltak. De Kézai adatait egészükben mégsem lehet elvetni, mert a társadalmi csoportok kialakulása felől a hagyományok révén valamennyire mégiscsak tájékozott lehetett. A várjobbágyokat illetően állí-

tásából annyit elfogadhatunk, hogy ezek szláv törzse kiegészült a király szolgálatába lépett szabad magyarokból. Hogy áll azonban a dolog a királyi serviensekkel?

Bizonyos, hogy ezek között idegen eredetű elemek nagyobb számban akadtak. Ha Kézai összeségükben idegen származásúaknak hihette őket, az idegeneknek e réteg kialakításában bizonyára számottevő részük volt. De idegenekből eredeti törzsük nem állhatott. A királyi servienseket, társadalmi helyzetüket illetően s a későbbi viszonyokból ítélve, már eredetileg kisebb birtokú, de úri módra katonáskodó, más munkájából élő rétegnek kell tartanunk. Idegenekből ilyen réteg az első időkben alig keletkezhetett. Ezek birtokot csak adomány útján, katonai szolgálat ellenében kaphattak volna. De a kisebb úri birtokkal díjazott katonák intézménye az egész román—germán—szláv Európában (Anglia kivételével) jelentőségre, az udvari katonák intézményével szemben, csak a 11. század végétől emelkedett. Indokolatlan volna tehát az előbbi intézményt már a 11. század Magyarországában feltenni. (A várjobbágyok esete más. Ezek nem önálló birtokosok voltak, hanem meghatározott várföldek közös haszonélvezői a vármegye katonai szervezetében.) Ellenben már a 11. században létezhettek Magyarországon oly kisebb úri birtokok, melyek a társadalom belső fejlődésének közvetlen termékei voltak. A középvagyonnal rendelkező, rabszolgákat dolgoztató családokat a pásztorkor is ismerte. Ezekből kiválasztódott a szolgaszerző honfoglalás s rablóhadjáratok korában egy anyagilag erősebb réteg, mely megnőtt szolganépe révén a termelő munka alól mentesült. Ezt a réteget az államszervező háborúk s az ezeket követő pártharcok nem sodorhatták el teljesen, mint lényegileg a főnöki arisztokráciát, amely kisebb számú volt, s nagy vagyonával elsősorban esett áldozatául a rendszerváltozásnak és az új rendszerben tomboló hatalmi harcoknak. Azok a családok, amelyek fennmaradtak, beilleszkedtek az állami rendbe. Hűséget fogadtak a királynak, akinek katonai szolgálatot teljesítettek, s így megtarthatták vagyonukat és földjüket, melyet külön úri birtokként kihasítottak a korábbi közbirtokokból. Ezt a középvagyonú réteget ismerhetjük fel Szt. István I. 15. törvénycikkének admonti változatában, a vitézzel egyenlősített „jószágos ember"-ben, aki a nagyvonalú ispán alatt, de a dolgozó közrendű felett áll, s talán a 19. cikk „kisebbjei"-ben is, a „nagyobbak"-kal és a közrendűekkel szemben.

A királyi serviensek eredeti magvát ebben az ősi magyar rétegben kell keresnünk. Ez a réteg egészült ki azután a 12. században kis adománybirtokok idegen származású tulajdonosaival, amikor az előbbiek juttatása meghonosodott, s az okleveles anyagból ítélve, még inkább várjobbágyokból, de egyéb megadományozott királyi népekből is, akiket a király serviensei közé emelt.

A királyi serviensek zömét tehát nem a „független közszabadok", „a közszabadok függetlenségöket megőrzött tömege", nem „a kisbirtokos szabadok" alkották, „akik sokszor maguk művelték földjüket." (Váczy Péter nézete.) Ez a felfogás elvont szemléleten, az osztályszempont mellőzésén alapul, mikor egységes tömegként kezeli azokat a kisbirtokosokat, akik maguk művelték földjüket, s azokat, akik idegen munkából éltek. A közszabadok tömege, azok a „kisbirtokos szabadok", akik maguk művelték földjüket, illetve közvetlen termelők voltak, függetlenségüket, az ehhez szükséges katonai eszközök hiányában, túlnyomó többségükben nem őrizték meg, hanem földesúri hatalom alá kerültek, lesüllyedtek a szolgáló osztályba. Függetlenségüket megtartott részeik, idegen munkát el nem sajátítva, és saját munkájukat másnak csak állami adó és egyházi tized alakjában átengedve, az urak és a függő jobbágyok kialakuló osztálytársadalmában az osztálynélküli társadalom maradványait képviselték, *oly maradványosztály* elemei voltak, amely az osztálytársadalomban teljes eltűnésre volt ítélve. Ezzel szemben a közszabadok csekélyszámú rétege, azok a „kisbirtokos szabadok", akik idegen munkából éltek és így az uralkodó osztályba tartoztak, osztályhelyzetük alapján, — amennyiben az államalapítás korszakának viharait túlélték, — az állami rendben is a katonai uralkodó osztályban foglaltak helyet, mint olyan kisebb úri birtokosok, akik a királyt katonai minőségben szolgálják, akik tehát, mint későbbi elnevezésük kifejezi, királyi serviensek, vagyis a király szolgái.

A királyi serviensek az Aranybullában is mint úri birtokosok jelennek meg. Ennek cikkei a serviens népéről, falujáról, jószágáról, az azon szedett adóról, tizedről, az azon tett ítéletről, a serviens erdejéről, rétjéről rendelkeznek. Mindez úri birtokra vonatkozik. Az Aranybullában semmi nyoma nincs annak, hogy a serviensek közt parasztok is lettek volna.

A későbbi időben persze tömegesen találkozunk paraszt-

nemesekkel, olyan „nemesekkel", akik földjüket maguk művelték meg. De ezek nem a hajdani szabad dolgozók közvetlen utódjai. A 13. század folyamán a királyi serviensek közé tömegével vették fel a paraszt- és pásztorkatonákat, a katonáskodó várnépeket, az exercitualeseket, az őröket, a nyilasokat, sőt az egyéb királyi népeket is, ha magukat hadban kitüntették, anélkül, hogy az így felemeltek egyúttal úri adománybirtokot kaptak volna. (Minthogy a kir. serviensek társadalmi csoportja eredetileg nem birtokadományon alapult, a csoportba való felvételt nem kellett birtokadománynak közvetítenie.) A parasztnemesek tömegeit ez az új elem szolgáltatta. Nem a szabadokból lettek tehát nemesek, annak ellenére, hogy parasztok voltak, hanem a katonákból lettek nemesek, annak ellenére, hogy gyakran nem voltak szabadok. A társadalomban az osztályok éles választóvonala nem a szabadok és a nemszabadok, hanem a katonák és a parasztok között húzódott. Szabadnak lenni nem jelentett kiváltságos társadalmi helyzetet, de katonának lenni annyit jelentett, mint a kiváltságos úri osztály társadalmi munkakörében részesedni. Azok az elemek tehát, amelyek mint paraszt- és pásztorkatonák a társadalmi munkamegosztás rendszerében átmeneti helyet foglaltak el a parasztok-pásztorok és a katonák közt, sőt azok a parasztok is, akik háborúban beváltak, kedvező körülmények mellett a 13. század nagy társadalmi átalakulásában könnyen elérhették a katonai uralkodó osztályba való formai felvételüket a serviensi rang megszerzése útján. A földet túró paraszt előtt azonban az emelkedésnek ez az útja zárva volt, mégha annyira honfoglaló ősök szabadnak nevezett ivadéka volt, és zárva volt azokban az esetekben is, amelyekben szabadsága a földesúri hatalomtól való szabadsággal párosult.

A 13. században ilyen független szabad parasztokkal már csak kivételképpen találkozunk, akkor is úgy, hogy küzdenek a függőségbe jutás ellen, vagy éppen függőségbe süllyednek. Az elsőre példát nyújt a Váradi Regestrum 7. és 220. esete, ahol szabadokat a várnép közé akarnak vonni; a másodikra az az 1212. évi eset, midőn szabadok egy kolostor védelme alá helyezik magukat, vagy az az 1274.-i eset, amidőn egy szabad egyházijobbágy lesz. Ezek a süllyedő szabadok küzdelmeikben ősi jogaikra hivatkoztak. A Váradi Regestrum mindkét említett esetében azt állították, hogy földjüket „nemük első foglalása óta" bírják, a másik két esetben pedig „nemes"-nek,

tehát az előkelőknél nem alacsonyabb származásúnak mondották magukat.

A forrásokban azonban olyan szabadok is előfordulnak, akik tényleg az uralkodó osztályba tartoznak, anélkül, hogy formailag odatartoznának. Ilyennek tekinthető Poth a Váradi Regestrum 133. esetében, aki 4 eke földet, tehát olyan nagyságú birtokot vásárolt, melyet idegen munkaerővel kellett megműveltetnie. Hasonló szabadok, akik úri birtokukból élnek, még a 15. században is szerepeltek. Annak ugyanis volt lehetősége, hogy egyes szabadok, akiknek a szerencse kedvezett, megvagyonosodjanak és ebben a korszakban, amelyben az úri birtokjog nem volt még rendi kiváltság, úri birtokot szerezve, az uralkodó osztályba emelkedjenek. Minthogy emelkedésüket az állam nem szentesítette a királyi serviensek vagy a nemesek, az uralkodó osztály formailag elkülönülő csoportjába való befogadásukkal, az uralkodó osztály jogilag el nem ismert tagjai lettek.

A szabadok hajdani, pásztorkori társadalma, mely zömében még egységes volt, az állami rendben sokféle rétegre hullott széjjel. A nagy többség az idő haladtával az urainak gazdaságilag szolgáló jobbágyosztályba került, miközben a független szabad parasztok maradványosztálya mind jobban összezsugorodott. A kisebbség elég számos volt ahhoz, hogy abban a rétegben, amelyben elhelyezkedett, jelentős szerepet játsszék. Valószínű, hogy a szabadok számottevő elemét alkották a parasztkatonaságnak, különösen a királynak katonailag szolgáló jobbágyságnak, amelyből később részben a parasztnemesség fejlődött. Sűrűn szerepelnek a királyi és földesúri tisztek soraiban. Az uralkodó osztályban a várjobbágyságnak, mint Kézai révén tudjuk, fontos részét alkották, a királyi serviensek csoportjának pedig egyenesen gerincét szolgáltatták. Végül az uralkodó osztály felső rétegébe, a nagybirtokosok csoportjába, többnyire mint az államszervező fejedelmek kíséretének tagjai, már kezdettől fogva bejutottak, ha ott egyelőre háttérbe is szorultak. Megtalálhatók tehát a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, bár mindenütt idegen, hazai szláv vagy külföldi eredetű elemekkel elkeveredve.

Az ugorkori vadász sorsával meg volt elégedve. Létfenntartása biztosítva volt, a társadalom az anyagi életben ennél többet alig nyujthatott. Ezzel szemben a feudális vagy prefeudális úr oly társadalomban élt, amelyben az úri osztály tagjai

egymástól vagyoni szempontból lényegesen különböztek, s a vagyoni különbségeknek a hatalom, rang, tekintély különbségei feleltek meg. E társadalomban érvényesült tehát az emelkedés vágya, amely elsősorban a vagyon gyarapítására irányuló törekvésben jutott kifejezésre. „Telhetetlen kincsvágy hajtja őket" — jegyezte fel Bölcs Leó császár már a bomlásban lévő osztálynélküli társadalom magyarjairól. S a 11. században Vid ispán, kinek „szeme sohasem tudott betelni a vagyonnal" (Képes Krónika), a megjelenő feudális úr alakjában testesíti meg a vagyon telhetetlen vágyát.

Az ugor korban a társadalom tagjait teljes érdekközösség fűzte össze, mely nemcsak kifelé érvényesült, hanem befelé is. A vadászhorda egymásra utalt tagjai — Anonymussal szólva — „nem kívánták a másét", az egymásét. Külellenségekkel szemben, vagy ha az osztályrend megvédéséről volt szó, az úri osztály tagjai is együttműködtek, egyébként azonban a társadalom szerkezete egymással szemben való magatartásukban nem az együttműködést, hanem a harcot írta elő. A társadalmi viszonyok az urak főcéljává vagyonuk gyarapítását s ennek főeszközévé a fegyvert tették. Önálló fegyveres hatalommal pedig minden nagyobb úr rendelkezett. Ezen az alapon a vagyon gyarapítására irányuló törekvés nemcsak idegen társadalmak rovására érvényesült, mint még lényegében a pásztorkorban. Szükségszerű volt, hogy az úri fegyverek egymás ellen forduljanak, hogy az urak igyekezzenek vagyonukat egymás rovására is megnövelni. Nagyúr küzdött a nagyúrral, világi úr az egyházi úrral, nagybirtokos a kisebb birtokossal a vagyonért, s ezenfelül az egész úri osztály a független parasztság maradványaival, hogy ezeket vagyoni körébe vonja. Ebben a környezetben az egyik úr emelkedésének feltétele a másik süllyedése volt, s annak az úrnak, ki nem akart lesüllyedni, hogy rajta át mások emelkedjenek, magának kellett emelkednie mások lesüllyesztésével. Az urak harca, helyi jelentőséggel, hol ezen, hol azon a vidéken többé-kevésbbé állandóan folyt, időnként azonban országosan szervezett pártok tusáztak egymással, s ilyenkor a harc tárgya az uralkodó osztály egész vagyoni állagának, végeredményben a dolgozó munkaerő országos birtokának újraelosztása volt. A külső vonatkozásokban fennálló érdekközösség tehát az úri osztály éles, belső ellentéteivel párosult.

Láttuk, hogy a független parasztság a feudális társada-

lom két alaposztálya, a nemesség és a jobbágyság mellett, az osztálynélküli társadalomból származó maradványosztály volt. Találkeztunk azonban olyan társadalmi elemekkel is, melyek az előbbi osztálycsoportok egyikébe se sorozhatók. Ilyenek az udvari katonák és a királyi és magánföldesúri tisztek, utóbbiak annyiban, amennyiben se úri birtokot nem kaptak, se paraszttelket nem műveltek. Ezek magasabbrendű katonai és igazgatási szolgálatukkal a feudális osztálytársadalom szerkezetének szerves részei, szükséges alkotóelemei voltak. Osztályhelyzetük szempontjából közbenső helyet foglaltak el a nemesség és a jobbágyság között. Idegen munkából éltek, mint a nemesek, anélkül azonban, hogy idegen munkát közvetlenül elsajátítottak volna. Az idegen munka termékeit, amelyekkel magasabbrendű szolgálataikat díjazták, az előbbi termékek közvetlen elsajátítóitól, a nemesektől, a nemesek jövedelméből, esetleg, mint részben a földesúri tisztek, a nemesi földesúr jogán, a jobbágyoktól kapták. E helyzetükben a feudális társadalom *középosztályának* elemeit alkották.

Az egyházi rend tagjai megoszlottak az uralkodó osztály és a feudális középosztály között, ezek értelmiségi frakcióját alkotva. A főpapság: az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, akik az egyházmegyei, kolostori, káptalani birtokokkal rendelkeztek, az előbbibe, az alsóbb papság s a szerzetesek az utóbbiba tartoztak.

A egyházi birtok királyi és magánadományból folyton gyarapodott. Az uralkodó osztálynak érdekében állott ideológiai támasztékának anyagi megerősödése. Az államhatalom, ha bírta, az egyház javára tett adományok teljesítését ki is kényszerítette (Szt. László I. tv. 5. c.). A pannonhalmi apátság birtokállománya a 11. század első felében 9, a század végén 30, a 12. században 39, 1240 körül 92 egész vagy részfaluból állott, 200 év alatt tehát megtízszereződött. Erdélyi László a birtok egész területét az 1240. év körül hozzávetőlegesen 893 ekealjára számítja, ami, az ekealját 90 kat. holdnak véve, kereken 80.000 kat. holdnak felelne meg. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Erdélyi csak a művelt földet, melynek kiterjedése még legbiztosabban állapítható meg, 658 ekealjára — kereken 60.000 hold — teszi, s hogy a birtokok művelt része ebben a korban csupán kis hányadát tette ki egész területüknek, nyilvánvalóvá válik, hogy az apátság birtoka a 80.000 holdat jóval meghaladta. Erre vall az is, hogy a birtokon 2700

jobbágycsaládot írtak össze, ami egyenként az átlagos 10 családtagot számítva, 27.000 főnyi népességnek felel meg. 80.000 kat. hold annyi mint 460 km²; így 2700 jobbágycsalád, mégha családonként 5 főt számítunk is, km²-ként majdnem 30 főnyi népsűrűséget eredményezne. Ilyen magas népsűrűség azonban e korban teljesen valószínűtlen. A 27.000 főnyi népességnek km²-ként (1240-ről s túlnyomóan dunántúli birtokokról lévén szó) 15 főnyi lehetséges népsűrűség mellett 1800 km², több, mint 300.000 kat. hold birtoknagyság felel meg, ami a művelt föld 60.000 kat. hold terjedelmével már inkább összhangban áll. Ez pedig meghaladja a világi nagybirtokok 100—200.000 holdas nagyságát, amint a 27.000 főnyi népesség meghaladja a 200.000 holdas világi nagybirtok 1240-ben km²-ként akár 10 főnyi népsűrűség mellett számított 11.500 főnyi népességét.

Mintegy 300.000 kat. holdat tett ki, Ágoston Péter számítása szerint, persze már lakatlanabb vidéken, az a birtok is, amelyet II. Endre a 13. század elején Erdélyben egy másik egyházi testületnek, a német lovagrendnek adományozott. Ezek az adatok arra mutatnak tehát, hogy a legnagyobb egyházi birtokok a 13. század első felében, amely Magyarországon az egyházi birtok legnagyobb kiterjedése korának tekinthető, a legnagyobb világi birtokokat mind területben, mind népességben felülmúlták. Azt azonban nem tudjuk, hogy az egyház az ország területének mekkora részét birtokolta. Csak némi tájékoztatást nyujtanak ebben a tekintetben azok a számítások, amelyek szerint az egyházi birtok, legnagyobb kiterjedésének idején, Nyugat-Európában az összes földterület ⅓—½ részét foglalta el.

Az apáturak az 1. esztergomi zsinat határozatainak 37. pontja szerint 2 ekeföld jövedelmét, vagyis átlagosan 6 jobbágycsalád úrbérét tartoztak egy-egy szerzetes ellátására fordítani. Ezen az alapon, ha egy-egy kolostorra 25 szerzetest számítunk, a kolostori birtokok legkisebb terjedelmét 50 eke = 4500 kat. hold szántóföldben s az egyéb földterülettel együtt 20—25.000 kat. holdban kapjuk meg. Az ennek megfelelő jobbágynépesség 150 családot, vagyis 1500 embert tesz ki, ami 25 átlagos nagyságú falu lakosságával egyenlősíthető.[19]

[19] A dúsgazdag pannonhalmi bencés kolostorban 1233-ban 40 egyházi személy élt. Itt tehát egy-egy szerzetes ellátásáról 67—68 jobbágynagycsalád gondoskodott, annyi ember, amennyi a leggazdagabb pusztai pásztorfőnök számára dolgozott. III. Honorius pápa megjegyzése a magyarországi bencésekről, hogy csak az élvezeteknek élnek, a pannonhalmi szerzetesekre nem utolsó helyen vonatkozhatott.

Szt. István törvénye, amely a falvak népét arra kötelezte, hogy papjuk, a falusi plébános tartására két rabszolgacsaládot és megfelelő jószágállományt adjanak, bizonyára szabad falvakra vonatkozott. Ez az intézkedés, ha a gyakorlatban egyáltalában érvényesült, a szabadok eljobbágyosításával alapját veszítette. A 11. század végén a falusi papok tartását elsősorban már a püspöknek járó tized egynegyedrésze fedezte (Szt. László I. törvényének 33. cikke, az 1. esztergomi zsinat határozatainak 61. pontja). Ez kezdetben a falusi papoknak a szerzeteséhez hasonló magasabb életszínvonalat biztosíthatott. De a falusi pap jövedelme idővel összezsugorodott. Ebben a plébániák szaporodásának is szerepe lehetett, mert ennek következtében egy-egy plébános kerülete mindkevesebb falura terjedt ki, tehát a plébánosnak mindkevesebb falu tizedadójának hányadával kellett beérnie. Főleg azonban az utóbbi hányad csökkentése idézte elő. A későbbi időben azt látjuk, hogy a falusi papok sok helyütt a tizednek már csak egynyolcadát, sőt egytizenhatodát kapják. Az eredeti negyed többi részét a püspök magának tartotta, vagy a magasabb papsággal osztozott azon. E mellett a püspök a falusi papokat szeretetadományok nyujtására kényszerítette. Így a falusi papság, a feudális középosztálynak ez a fontos része, a főpapság, az uralkodó osztály egyházi részének nyomása alatt „elproletarizálódott", a jobbágyok életszínvonalára süllyedt le. Az egyházi rend belső osztályharca kihatott azután az urak és a jobbágyok között folyó osztályharcra. A jobbágyszínvonalra süllyedt falusi pap a jobbágyok élére állott ezek társadalmi küzdelmeiben. 1239-ben a kajári szabadosokat, akik a pannonhalmi apátot beperelték, mert földjüket elvette, egy Póka nevű pap vezette, s más emlékek is maradtak e korból arról, hogy a jobbágyság szószólói falusi papok voltak.

E fejlődésben annak a változásnak is része volt, amely az egyházi rend személyi összetételében bekövetkezett.

Az egyháziak kezdetben kizárólagosan idegenek, illetve magyarországi szlávok voltak. A 11. század dereka körül azonban már magyarokat is találunk köztük. Ettől kezdve azután az egyház elmagyarosodása gyorsan haladt előre. Az idegenek ugyan később sem hiányoztak. Az alsóbb állami és egyházi igazgatásban tényked ő, a papság többségével szemben írástudó diákok 1100 körül még túlnyomóan idegenek voltak. Ezt nemcsak a külföldi diákokkal foglalkozó intézkedésekből (Szt. László I. tv. 17., 18. c., 1. esztergomi zsinat rendelkezései) következtethetjük.

A névszerint ismert diákok is külföldiek, mint a francia Alberich, az esztergomi érsek diákja, Kálmán király törvényeinek már említett leírója, vagy Fulkó, aki Álmos hercegnek s utána több egyháznak szolgált. A 12. században az országban egész sor külföldi, jelentős részben francia szerzetesrend telepedett meg. Ilyenek voltak a ciszterciták, a premontreiek, a templomos és a jánosrendi lovagok. Az egyházi főméltóságok között pedig a királyok vagy a pápák jóvoltából az egész középkoron át találkozunk idegenekkel. De a papság zöme, mintegy a 11. század végétől, már magyarnak tekinthető.

Az egyház elmagyarosodása azonban azzal volt egybekötve, hogy az egyházi rend a maga személyi összetételében a hadsereghez hasonlóan a magyar társadalom alapvető, úr-jobbágyi osztálytagozódásának tükörképévé vált. Mihelyt az egyház megvagyonosodott, a főpapi állásokat lefoglalták a katonai uralkodó osztály felső rétegének sarjai, megszerezve így osztályuknak a világi nagybirtok mellé az egyházi nagybirtokot is. Nagyúri főpappal, Koppány püspök, Wasserburgi Vecelin leszármazottjának személyében, már a 11. század végén találkozunk. A 13. század második felében pedig a nagyurak az egyházi nagybirtokra, illetve a főpapi méltóságokra már kizárólagos jogot támasztottak, mint ezt 1262-ben, a zágrábi püspöki szék betöltésénél látjuk. S ezzel párhuzamosan a lesüllyedő falusi papság mindinkább a jobbágyságból sorozódott. Zsinatok és királyi rendeletek (az 1. esztergomi zsinat határozatainak 65. pontja, II. Endre 1222. évi oklevele) tiltották ugyan, hogy szolgarendűek uruk engedélye nélkül pappá legyenek. De a szegényes falusi plébániák elfoglalására hovatovább csak jobbágysarjak voltak hajlandók. IX. Gergely pápa 1233-ban már azt állapította meg, hogy Magyarországon „alig lehet mást, mint szolgarendű plébánost találni". A falusi papságot azután, a társadalmi osztályharcban, családi hagyományai és kapcsolatai is a jobbágyság oldalára állították.

A vagyoni monopóliumnak az egyházon belül a tudás monopóliuma felelt meg. A szegény és tudatlan falusi papsággal szemben az egyházi műveltség letéteményesei a jómódú szerzetesek, a gazdag főpapok és a király körül élő, főpapi pályafutás előtt álló egyházi személyek közül kerültek ki. Az első magyar történetírók, mint a Szent László-kori Gesta szerzője és Anonymus, a királyi udvar papjai voltak, az első, ha, mint fel-

teszik, valóban az említett Koppánnyal azonos, püspök, az utóbbi pedig, ha újabb azonosítása helyes, esztergomi prépost lett.

Az egyház elmagyarosodása egyúttal annak kifejezése volt, hogy a civilizáció egyházközvetítette elemei, ha szórványosan is, a barbár magyar társadalomban gyökeret vertek.

A civilizációt képviselte a magyar társadalomban egy másik osztálycsoport is, de ez ebben a korban, egészét nézve, még idegenekből állott. A tanult kézművesek és, a csoport számbeli összetételét tekintve, főleg a kereskedők tartoznak ide. A tanult kézműves már magában véve a civilizáció terméke. Alakját a középkori Európa, miként a keresztény egyházat, az ókori civilizációtól örökölte. A kereskedő ugyan már a barbár társadalomban, ennek felső fokán, a munkamegosztás lényeges tényezőjévé válik. De az idegen kereskedők többnyire civilizált vagy legalább civilizálódó országból kerültek Magyarországra, vagy a civilizációt egyéb formában képviselték.

A tanult kézművesek és a kereskedők, együttesen, a távoli jövő polgári társadalmának csíraelemei voltak, a feudális osztálytársadalomban a polgárság *csíraosztályának* szerepét töltötték be. Szabadok voltak, mint a független parasztság maradványosztályának tagjai, de nem a régi, veszendőbe menő szabadság utolsó, gyorsan fogyó emlékeiként tengődtek, mint az előbbiek, hanem egy új, most bontakozó szabadság lassan szaporodó előhírnökeiként jelentek meg a szolgasorba süllyedt társadalomban. Az iparos elemek, tanultságukon kívül, szabadságukban különböztek a barbár magyar társadalomból kifejlődött falusi és mezővárosi, jobbágyságban maradt iparosoktól.

A polgári csíraosztály két rétege, a kézművesek és a kereskedők között jövedelemforrásukat illetően az volt a különbség, hogy míg az előbbiek saját minősített, magasra értékelt munkájukkal tartották fenn magukat, az utóbbiak tőkéjük segítségével idegen munkát sajátítottak el. Az előbbiek munkások, az utóbbiak tőkések voltak. De munkabérviszony a két réteget még nem kötötte egymáshoz. A munkások függetlenek voltak, és a tőkések az idegen munkát nem a termelésben, hanem azon kívül sajátították el.

A kereskedővel a pénz, mint a vagyon önállósult neme, egyszersmind mint tőke, vagyis mint önmagát idegen munka elsajátításából szaporító pénzvagyon jelent meg, a kereskedelmi és a kölcsöntőke összeforrott alakjában, amelyek a tőke történetileg első alakjai. A kereskedők pénzvagyona a vagyon másik

nemeként került szembe a feudális urak föld- és embervagyonával. Az átmenetet a vagyon két formája közt az egyházi vagyon képviselte. Ennek magva a föld- és embervagyon volt, de az egyháziak üzleti tevékenysége révén pénztőkét is magában foglalt. A pénztőke nagyobb része a kereskedők kezén volt.

A tőkés, az üzleti tevékenység és a tőke tagozatlan alakjához képest, az idegen munkát többféle módon sajátította el. A kereskedelemben hasznosított tőke révén kereskedelmi haszon formájában vette birtokába, éspedig igen előnyös feltételek mellett. A kereskedelmi haszon e korban jóval nagyobb volt, mint manapság. Ennek többféle oka volt.

A piac korlátolt áttekinthetősége, s az egységes piac hiányának következtében hiányzott a tőkék általános mozgékonysága és versengése, minélfogva a kereskedelemben nem alakult ki általános haszonkulcs (profitráta), amely a kereskedelmi hasznot mérsékelte volna, hanem a kereskedő az árakat monopolisztikusan szabta meg. Az értékeket csak a sokfelé megforduló kereskedő tudta összehasonlítások útján megállapítani, s ezt tájékozatlan üzletfeleinek, vevőinek és eladóinak rászedésére, arra használta fel, hogy viszonylag magas árakat fizettessen, illetve viszonylag alacsony árakat fizessen. Monopolisztikus árszabásainál nagyobb ellenállással nem találkozott se a természetileg gazdálkodó parasztok részéről, akiknél az adásvétel alárendelt szerepet játszott, se a könnyenélő urak részéről, akik nem néztek árra, ha valamit megkívántak. Külön haszna volt azon, hogy a pénzt belső értéke szerint fogadta el, de vele a tudatlan parasztnak névértéke szerint fizetett. A monopolisztikus és megtévesztésen alapuló nyerészkedés e hasznait azután az a haszon tetézte, amelyet az árukivitelben a nyugati országok magasabb árszínvonalának a kihasználásával ért el.

A kikölcsönzés útján hasznosított tőke révén a tőkés az idegen munkát kamat formájában sajátította el. A pénztőke fejletlensége következtében a pénzkínálat csekély volt, a kamatláb ennélfogva magas, s kialakult pénzpiac hiányában nem létezett általános kamatláb sem, mely nagyságát mérsékelte volna. A monopolisztikus helyzetben lévő tőkés uzsorakamatot követelt attól, aki kölcsönére rászorult. A kölcsöntőke így mint uzsoratőke jelent meg.

A kereskedésből kiindulva, a tőkések a királyi pénzügyek intézésébe is bekapcsolódtak, az idegen munka elsajátításának gazdag lehetőségeihez jutva ezen a téren. Előbb megvették a

királyi raktárakba befolyt adóterméket, utóbb már előlegezték ennek vételárát, s ebben a formában mint hitelezők kölcsönt nyujtottak a királyi kincstárnak, végül, a kölcsön visszafizetésének biztosítására, maguk szedték be a királyi jövedelmeket s így mint királyi adóbérlők léptek fel. Ugyanezen az úton más úri jövedelmek bérletét is megszerezték. Az adótermékek közvetlen megvételénél csak a kereskedelmi haszonhoz jutottak hozzá. A vételárnak kölcsönként folyósításánál megtetézték ezt az uzsorakamattal. Mint adóbérlők, az egész adótermék birtokbavételével további nyereségre tettek szert. S ha az adóbérletnél módot találtak az adózó jobbágyok megzsarolására, a királyi pénzverésből és pénzbeváltásból származó jövedelem bérleténél, a király pénzverő és pénzbeváltó tisztjeinek minőségében, minden társadalmi osztály megkárosítására alkalmuk nyílott.

Az idegen munka, melyet a tőke monopolisztikus kereskedelmi hasznában, az árak körüli megtévesztéseivel, értéktelen pénznek értékesként való kiadásával, az uzsorakamat alakjában, az állami és úri adójövedelem lefölözésével, az adózó jobbágyok megzsarolásával és a pénzkezelés terén folytatott üzelmeivel elsajátított, a szolgáló osztály, a parasztság munkája volt. De ezt a munkát, illetve annak termékeit vagy e termékek pénzalakját kereskedelmi, kölcsön- és bérleti üzletei segítségével jórészt közvetlenül az úri osztálytól, ennek a parasztságtól származó jövedelméből vonta el. Tényleg a tőkések már ebben a korban is rá tudták volna tenni a kezüket a társadalmi többlettermék túlnyomó részére, ha ez csak módszereiktől függött volna, amelyekben az illegális eljárások uralkodtak. De ezeket a módszereket a természeti gazdálkodás rendje tette lehetővé. S ez a rend a tőke vadászterületét igen összeszűkítette. Az áruforgalom, a pénzgazdaság, a hitelélet: azok a területek, amelyeken a tőke elsősorban tevékenykedett, a társadalom gazdasági életének csak csekély részét ölelték fel. A királyi és úri jövedelmek tőkés bérlete is csak a 13. században lendült fel. Korábban csupán a királyi pénzkezelés és vámok tőkés bérletére vannak adataink. S emellett a tőkét súlyosan érintette a vagyon biztonságának hiánya, amely ugyancsak a természeti gazdálkodás rendjének felelt meg — bár ebből a kereskedők, nyílt rablásaikkal, hasznot is tudtak húzni. Így a tőke ebben a korban távolról sem volt képes uralkodó anyagi hatalommá emelkedni. Szerepe már a 11. században eléggé szembeszökő

volt ahhoz, hogy az uralkodó osztály megkísérelje az elnyomott osztály gyűlöletét a „kereskedőkre és a pénzváltókra" áthárítani. De csak a 13. században, az árutermelés fejlődésével vált annyira jelentőssé, hogy az uralkodó osztály komoly szükségét érezze a vele szemben való fellépésnek.

A tőkések idegen csoportjának mind a három lényeges elemével — az izmaelitákkal, a „latinokkal" és a zsidókkal — már Szt. László törvényeiben találkozunk. (I. 9., 31., 10., 26.)

Legnagyobb fontosságra az izmaeliták jutottak. Ezek kelet felől beköltözött mohamedánok voltak. Népi eredetüket nézve arabokat, volgai bolgárokat, kazárokat találunk közöttük. Az elől említettek a kor élcivilizációjának a képviselői voltak, a többiek hazai társadalma is megközelítette a civilizáció fejlődési fokát. Vezető szerepükre több körülmény mutat. Szt. László törvénye azonosítja őket a kereskedőkkel („a kereskedők, kiket izmaelitáknak neveznek"). A legjövedelmezőbb tőkés üzlet, a királyi jövedelmek bérlése, amennyiben ez egyáltalában már kifejlődött, az ő kezükben volt. A zobori apátság 1111. évi oklevele, mint a „királyi kincstár üzérjei"-ről (institores) emlékezik meg róluk, akik a királyi vámjövedelmet kezelik (vagyis bérlik), s a 12. században több magyar pénz arab feliratot viselt. Ők ülték meg végül Pestet, az országnak az áruforgalom szempontjából legkedvezőbb fekvésű helyét.

A „latinokon", a földrajzi és nemzetközi viszonyoknál fogva, elsősorban olaszokat, a civilizáció korszakába ekkor már belépett Észak-Olaszország polgárait, lombardiai városi bevándoroltakat és velencei származású kereskedőket kell értenünk s csak alárendelten vallon franciákat. Az ország tőkés gazdasági életében jelentős részük volt. Szt. László törvénye arról a pénzről beszél, amit az országban keresnek. Rogerius a 13. század első felében Esztergom urainak nevezte őket. Fehérváron, Zágrábban, Váradon ebben az időben külön negyedekben laktak, Nagyolaszt, a fontos délvidéki piachelyet, az 1160-as években milánói menekültek alapították.

A zsidók kereskedéssel már a szláv Magyarországon foglalkozhattak. A középkori Európában éppúgy az ókori civilizáció hagyatéka voltak, mint a keresztény egyház, de míg az utóbbi elsősorban az ókori műveltséget közvetítette, a zsidók a középkor barbár századaiban főleg az ókori tőkés gyakorlatot tartották fenn. Bár nyomaikkal Magyarországon a 10. századtól kezdve állandóan találkozunk, ebben a korban csak alárendelt

szerepet játszhattak az izmaeliták és a latinok mellett, akikből a távolsági kereskedők többsége sorozódhatott. Az a levél, amelyben a speyeri rabbi a 12. század vége felé a magyarországi zsidókról megemlékezik, tényt vet mind műveltségi hagyományaikra, mind gazdasági helyzetükre. Megtudjuk belőle, hogy gyermekeiket taníttatták — amin persze vallásos oktatás értendő — de azt is, hogy vagyoni viszonyaik következtében többnyire nem volt módjukban külön rabbikat tartani. Adatok vannak ugyan arra, hogy a nyugati külkereskedelem lebonyolításában resztvettek, általában azonban a kistőkés házaló szatócsok sorait gyarapíthatták, Kálmán törvényének szavaival élve, „azokat a szegényeket, akik a vásárból élnek".

Az izmaeliták, latinok, zsidók természetesen nem voltak valamennyien tőkések. Találkozunk közöttük kézművesekkel, az izmaelitáknál ötvösökkel, pénzverőkkel, a latinoknál építőmesterekkel. A zsidók közt is voltak kézművesek, akiket Szt. László törvénye szerszámaik elkobzásával fenyegetett, ha keresztény ünnepnapon dolgoznának. Akadtak közöttük parasztok, nagyobb számban az izmaelitáknál és latinoknál, de rabszolgát dolgoztató földesurak is, — akik persze egyúttal tőkések is lehettek — minthogy földbirtok szerzésétől nem voltak elzárva. Ilyenek voltak azok a fehérvári latinok, akiknek Somogyban szőlőik voltak; és zsidó földbirtokosok is előfordultak.

A polgári réteggel a kor osztálytársadalmának képe teljessé válik. A társadalom osztályszerkezetének gerincét a két feudális alaposztály, a katonai nemesség mint uralkodó osztály s a paraszt jobbágyság, mint szolgáló osztály alkották. Az uralkodó osztály a nagybirtokosok és a kisebb birtokosok csoportjára tagozódott, s a katonai nagybirtokosok csoportja kiegészült az egyházi nagybirtokosok csoportjával, akik a nagybirtokosság értelmiségi frakcióját képviselték. A jobbágyság szolgáló osztálya, jogi alapon, az örökös jobbágyok és a szabad jobbágyok csoportjaira vált szét. A két alaposztály közt állott a feudális középosztály, melynek világi csoportja katonai-igazgatási szolgálatot teljesített, egyházi csoportja pedig értelmiségi tevékenységet folytatott. E három osztály a feudális társadalom osztályrendjének eleme volt. Ezen a renden kívül foglalt azután helyet a rabszolgák osztálya, mint járulékos szolgáló osztály,[20] továbbá a független parasztoknak

[20] Engels, mint láttuk, utalt arra, hogy a rabszolgaság a jobbágyságot állandóan kíséri.

az osztálynélküli társadalomból származó maradványosztálya, végül a polgárság csíraosztálya, mely kézműves-munkásokra és tőkés-kereskedőkre oszlott.

A polgárság idegen volt, s az volt kezdetben a katonai nagybirtokosok fölényes haditechnikája révén vezető csoportja és az egész egyházi-értelmiségi rend. Idővel az utóbbi elmagyarosodott, s az idegen eredetű elemek technikai és társadalmi fölénye a katonai nagybirtokosságban is megszűnt. Ezek a változások fontos mérföldkövei a magyar társadalom fejlődésének, mert azt jelzik, hogy ez elsajátította a társadalmi gyakorlat fejlettebb módszereit, amelyek alkalmazásánál korábban idegen tényezőkre szorult. De ezt a fejlődést a magyar dolgozók tették lehetővé, azáltal, hogy a hazai szlávoktól az ekés földművelés fejlettebb termelőerőit átvették s ezzel az osztálytársadalom gazdasági alapját kiépítették. S a társadalmi fejlődés újabb elhatározó szakaszába csak akkor lépett, amikor a dolgozó osztály, a jobbágyság, a mezőgazdaság termelőerőit továbbfejlesztette, s kiválasztott magából egy magyar polgári-kézműves réteget, megteremtve Magyarországon saját erejével, ha idegen eredmények felhasználásával is, a civilizáció gazdasági alapjait.[21]

[21] Az egyes országok az egyenlőtlen fejlődés társadalmi törvényénél fogva a fejlődésnek ugyanazt a fokát nem egyszerre érik el. Ezért a történetben haladottabb és elmaradottabb országok állanak egymás mellett és hatnak egymásra. Ehhez képest az egyes országok fejlődése nem önállóan, hanem a haladottabb országok hatása alatt játszódik le. S a fejlődés alacsonyabb fokain az idegen hatást, a nemzetközi érintkezés fejletlen technikája mellett, az idegen társadalmi elemek beáramlása az országba közvetíti, amelyek bevezetik itt a fejlettebb társadalmi eljárásokat. Az idegenektől, idegen lovagoktól, papoktól ellepett barbár magyar társadalom tehát a történetben egyáltalában nem egyedülálló jelenség, hanem általános törvényszerűség kifejezése. Angliában a lovagi arisztokrácia még a 13—14. században is francia volt, a külkereskedelmet olaszok, németek, zsidók tartották a kezükben, s az uzsoratőke képviselői szintén az előbbiek, különösen a „lombardok" közül kerültek ki, akik az állam pénzügyi igazgatásába is behatoltak. Az idegenek szerepe egy társadalomban s éppígy a feleslegessé vált idegenek kiküszöbölése a társadalom életéből fontos történeti tények, mert világot vetnek a társadalom állapotára, elért fejlődési fokára. Más lapra tartozik azután, hogy meghatározott idegen befolyások, idegen társadalmi elemek egy országban csak akkor érvényesülhetnek, ha ennek belső fejlődése létrehozta már érvényesülésük feltételeit.

7. *Az állam*

A szellemtörténeti irány szerint a 11—12. században (vagy csak a 11.-ben, illetve 12.-ben) a magyar állam politikai hatalmának kizárólagos birtokosa a király volt. A magyar államban tehát királyi diktatúra állott volna fent. Ennek megfelelően történeti irodalmunkban az Árpádok parancsuralmáról beszélnek, vagy, utalással ennek a hatalmi formának a nomád intézményekkel való kapcsolatára, keleti despotizmust emlegetnek. Előszeretettel hivatkoznak Ottó freisingi püspökre, aki szerint a magyarok „fejedelmüknek annyira engedelmeskednek, hogy még azt is bűnnek tartják, ha titkos susogással sértik, nemhogy nyílt ellenmondással keserítenék". A királyok hatalmát e felfogás szerint egyedül a vallás parancsai és a jogszokások korlátozták.

A szellemtörténészeknek az a nézetük, hogy a történetet alapvetően a lelki erők irányítják. Ha tehát következetesek volnának, a királyi diktatúrát lelki erőkre kellene visszavezetniök. Találkozunk is olyan felfogással, hogy a királyok hatalma az isteni eredetükben vagy kiválasztottságukban való vallásos hiten nyugodott. Ebben az értelemben az Árpádok uralmát „karizmatikus" királyságnak nevezik. De a tények logikája erősebb a szellemtörténeti rendszer logikai szükségleteinél. Soha semmiféle uralmi rendszer tartósan fent nem állott egyedül a vallásos hitre támaszkodva, s nélkülözve a hatalom anyagi eszközeit. Valójában a királyi diktatúrát a szellemtörténészek is inkább gazdasági tényekre vezetik vissza, ennek társadalmi alapját abban látják, hogy a királyok, mint nagybirtokosok, az ország és a dolgozó munkaerő nagyobb részét közvetlenül hatalmukban tartották. A királyi diktatúra alapjává így a királyok gazdasági hatalma válik, s a karizmatikus kapcsolatnak, a lelki erőknek, csak járulékos szerep jut.

De lehet-e a 11—12. század társadalmi viszonyai mellett királyi diktatúráról szó? Régebbi történetíróink, bár a társadalom gazdasági szerkezetét tüzetesebben nem vizsgálták, a királyi diktatúra feltevését megengedhetetlennek tartották. Pauler Gyula minden abszolut királyi hatalmat a középkorban képtelenségnek nevezett, míg Marczali Henrik a megyés ispánokban a király mellett megannyi kiskirályt látott. S a társadalmi viszonyok elemzése valóban a régi szerzők álláspontját erősíti meg.

Természetesen nem az az alapvető kérdés, hogy a királyok és a társadalom a királyi hatalom természetéről hogyan vélekedtek. A szellemtörténész elsőrendű fontosságot tulajdoníthat azoknak a gondolatoknak, amelyeket az emberek a társadalomról alkotnak, vallhatja azt Maitland-del, az angol jogtörténésszel, hogy „amit az emberek tettek, mondtak és mindenekfölött, amit gondoltak, az a történelem".[22] A tudományosan megalapozott történetírás azonban már régtől fogva tudja, hogy amint az egyént nem aszerint ítélik meg, hogy mit tart önmagáról, úgy a társadalmat sem lehet tudatformái alapján megítélni, hanem anyagi életviszonyaiból kell magyarázni, melyek e tudatformákat is megvilágítják. Nem az az alapvető kérdés tehát, hogy a királyi hatalmat a királyok és mások korlátlannak vagy mi által korlátoltnak tartották? Az alapvető kérdés az, hogy az adott életviszonyok mellett érvényesülhetett-e korlátlanul a királyi hatalom vagy nem, s hogy egyáltalában az anyagi életviszonyoknak miként kellett alakítaniok a királyi hatalmat, nemkülönben a róla alkotott társadalmi tudatformákat?[23]

A királyok mindenesetre korlátlan hatalmi igényekkel léptek fel. A király, kísérete élén, az államot a dolgozó szabadok fegyveres alávetésével teremtette meg. A dolgozó szabadokkal szemben a fegyver a király korlátlan hatalmának jogcímet adott. A kíséret tagjaival és a hozzájuk csatlakozottakkal szemben pedig, akik az uralkodó osztályt alkották, a jogcímet az a viszony szolgáltatta, amely a vezér és kísérete között eredetileg fennállott.

A pásztorkori kíséret tagjai uruk nagycsaládjához tartoztak, létfenntartásukról uruk éppúgy a nagycsaládban gondoskodott, mint rokonsága létfenntartásáról. Az anyagi viszony

[22] Élt nem oly régen egy mongol fejedelem, aki ugyan csak néhány nyomorúságos pásztortörzs élén állott, de népe hite szerint Dzsingisz kántól származott. Mikor ez a fejedelem megebédelt, emberei sátra sarkainál mindennap kürtbe fújtak, és meghirdették a föld királyainak, a világ négy tája felé, hogy az ebédhez hozzákezdhetnek, mert ezt a világ ura befejezte. A szellemtörténész bizonyára kellőképpen méltányolja a hatalmi viszonyoknak azt az elgondolását, amely az előbbi világtörténeti aktus mögött állott.

[23] A szellemtörténészek a dolgot könnyebbik végénél fogják meg. Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb megállapítani azt, hogy mit hitt, mit állított önmagáról a társadalom, mint azt, hogy mi volt a társadalom; a hitek a történet felszínén leplezetlenül megmutatkoznak, a valóságot azonban csupán ideológiai leplének lefejtése után lehet felismerni.

azonossága azután az erkölcsi viszony azonosságára vezetett. A nagycsaládban a kíséret tagjai éppúgy alá voltak vetve a nagycsaládfő korlátlanságot igénylő hatalmának, mint a családi rokonság tagjai. S a királlyá lett vezér ezen az alapon kísérete tagjaitól a feltétlen engedelmességet akkor is megkövetelte, amikor ezek, önálló birtokos urakká válva, közvetlen családi környezetéből kiléptek. Az erkölcsi igény anyagi alapja megszűnt, de az erkölcsi igény fennmaradt. A király a kíséretéből lett nemesekkel szemben továbbra is pátriárka módjára lépett fel.

Ebben az értelemben patriarkális nemességről szólhatunk. S a királyok a nemesség patriarkális felfogása mellett kitartottak. Amikor a 12. században valakit nemességre emeltek, ezt abban a formában tették, hogy családjukba, házukba, udvarukba, vagyis patriarkális családi körükbe fogadták. Ugyanakkor pedig az urak nagycsaládjuk tagjainak tekintették családi körükbe nem tartozó, gazdaságilag önálló jobbágyaikat, azon az alapon, hogy ezek társadalmi elődjei, a gazdaságilag önállótlan rabszolgák, uruk nagycsaládjának tagjai voltak. A gazdasági helyzet itt is megváltozott, de az ideológia fennmaradt. Így az alapvető társadalmi viszonyokat a király-nemesi viszonyt éppúgy, mint a nemes-jobbágyi viszonyt, általánosan a patriarkális viszony alakjában fogták fel. Ezen az alapon azután, a korral kapcsolatban, néha nemcsak patriarkális nemességről és patriarkális jobbágyságról, hanem patriarkális államról beszélnek, egy anyagi alapját elveszített, csupán hagyományként továbbélő szemléleti módban, tudatformában látva a társadalomnak és intézményeinek lényegét.[24]

Rendelkeztek-e azonban a korlátlan hatalmi igényekkel fellépő „patriarkális" királyok a korlátlan hatalom eszközei-

[24] A társadalmi viszonyok patriarkális felfogása legkevésbbé sem jelenti az osztályviszony bensőséges családi érzésekkel való átitatását. A patriarkális család a termelőeszközök magántulajdonán alapuló anyagi termelőszervezet volt, amely nemcsak rokoni családtagok, hanem kizsákmányolt rabszolgák munkáját is igénybe vette. Amikor a családi körben élő rabszolgák helyébe a családi körön kívül álló jobbágyok léptek, megszünt a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közt addig fennállott családias kapcsolat, mely a kizsákmányolási viszony ridegségét enyhítette. Annak oka, hogy a jobbágyok kizsákmányolása ebben a korban mégis korlátolt maradt, nem a jobbágyság patriarkális felfogása volt, mely üres szemléleti módnál egyébnek nem tekinthető, hanem az uraknak a termelőmódból folyó igénytelensége.

vel? A hatalom eszközei elsősorban anyagi eszközök s ezek révén fegyverek. Birtokukban tartották-e tehát a királyok az ország anyagi erőforrásait olymódon, hogy ezek számukra minden más társadalmi tényezővel szemben elnyomó hatalmi túlsúlyt biztosítottak? Ha a dolgot felületesen nézzük, úgy látszik, hogy igen. E felületes szemléletből, amely csak azt látja, hogy a királyok az ország és a dolgozó munkaerő nagyobb részének urai voltak, ered a királyi diktatúra szellemtörténeti feltevése. Ha azonban a dolgok mélyére hatolunk s az általános gazdasági viszonyokat megvizsgáljuk, kitűnik, hogy ezek a királyokat arra kényszerítették, hogy anyagi erőforrásaikat mások közvetlen rendelkezése alá bocsássák. A természeti gazdálkodás uralma és a szállítóeszközök tökéletlensége érvényesült itt, melyek a termelőerők fejletlenségéből folytak.

A király jövedelme a természeti gazdálkodás uralma — és a nemesfémbányászat fejletlensége — mellett nagyrészt termékekben és nem pénzben folyt be. (A király pénzjövedelme csak a 12. század utolsó negyedében, III. Béla idejében kezdett emelkedni, a fejlődésnek induló árutermelés alapján.) S a csekély pénzjövedelmet sem lehetett a királyi tisztviselők fizetésére fordítani, mert a tisztviselők, megfelelő árut kínáló piac hiányában, a szükségleteik kielégítését biztosító termékeket pénzbeli fizetésükön beszerezni nem tudták volna.

A királyi vagyon kezelése az országban széjjelszórt tisztviselők szervezetét kívánta meg. A árutermelésen, pénzgazdaságon alapuló társadalomban az ilyen tisztviselőket alkalmazójuk, például az állam, kezében tartja, mert mindig megvonható, általa utalványozott pénzfizetéssel díjazza és szigorúan ellenőrzi őket. De az Árpád-házi királyok a természeti gazdálkodás uralma mellett tisztviselőiket csak termékjövedelmükből díjazhatták. És ezt a termékjövedelmet az adott szállítási viszonyok mellett nem lehetett egészében egy központban felhalmozni, s onnan a tisztviselők díjazására újból szétosztani. (Az, hogy a 12. században a király összes jövedelmei az esztergomi kincstárba folytak be, fantasztikus elképzelésnél nem egyéb.)

Az egyetlen lehetséges megoldás abban állott, hogy a király feljogosította helyi tisztviselőit, megyei és egyéb ispánjait a helyi termékjövedelmek beszedésére, azzal, hogy ezek egyrészét, a megyei ispánoknál a megyei jövedelmek ⅓—

⅔-át, fordítsák sajátmaguk díjazására, másrészét pedig tartsák az ő rendelkezésére. A király azután, még III. Béla is, kíséretével a megyéket bejárta, s a rendelkezésére maradt termékjövedelmet nagyrészt e körútjain fogyasztotta el. (A nomád földesúr, iparos, kereskedő alakját így a nomadizáló király alakja egészítette ki.)

Nem az alkalmazó fizette tehát az alkalmazottat, hanem az alkalmazott fizetett az alkalmazónak.[25] A jövedelmet illetően nem az alkalmazott függött az alkalmazótól, hanem az alkalmazó az alkalmazottól. Ez a rendszer egyet jelentett azzal, hogy a király helyi jövedelemforrásait, a megyéket és egyéb kerületeket, ispánjai birtokába bocsátotta, vagyis saját birtokából kiengedte. Az ispánok a királyi jövedelemforrások birtokában a királytól anyagilag függetlenekké váltak; ezek révén nagybirtokosok, a megyék s egyéb királyi gazdaságok birtokosai lettek. A királyi tisztviselő helyén nagybirtokos jelent meg. A megyés ispánt az egykorúak is az egész korszakban birtokkal megadományozottnak s nem tisztviselőnek tekintették. Szt. István II. törvényének 2. cikke az ispánságot vagy megyét a királyi adományok közé sorozza, s az Aranybulla 7. cikke az ispánokról mint olyanokról beszél, „akiknek megyéjük van".

Az ország nagyrészét felölelő királyi nagybirtok tehát tényleg magánurak nagybirtokaira hullott szét, melyekből a királyt csak meghatározott jövedelem illette meg. S e nagybirtokok jövedelme elsősorban már csak azért is az ispánokat gazdagította, mert kezelésük ellenőrzése a fennálló viszonyok mellett nehéz volt. Ráadásul az ispánok rendszerint a királyok oly hívei közül kerültek ki, akiket az előbbiek örökbirtok-ado-

[25] Kálmán I. törvényének 79. cikke ugyan úgy intézkedik, hogy az ispánok kötelesek a dénáradót teljes egészében Esztergomba küldeni, s részüket csak ott kapják meg belőle. De itt meghatározott pénzjövedelemről van szó, amely a királyi jövedelemben kis szerepet játszott, s e mellett az intézkedés, a törvény szövegéből kitűnőleg, nyilván ellentétes gyakorlatot kívánt megszüntetni, kérdés, hogy milyen eredménnyel. Hasonlóan csekély jelentősége volt annak a rendelkezésnek (Szent László III. tv. 13. c.), amely szerint a bitang jószág gyüjtésében külön királyi közeg vesz részt, s a királyra eső részt egy másik közege a gyüjtés eredményéből közvetlenül kiveszi. A vámjövedelmek tőkés bérlete, amely e korban a vámigazgatás uralkodó formája még nem lehetett, a király helyi jövedelmeinek kezelési módját ugyancsak kevéssé érinthette.

mányokkal is jutalmaztak, akik tehát egyébként is nagybirtokosok, s ezen a réven a királytól anyagilag teljesen függetlenek voltak. Látjuk tehát, hogy nem a királyi nagybirtok mindent túlszárnyaló anyagi ereje állott eltörpülő anyagi erőkkel szemben. A király saját jövedelmein a többi nagybirtokossal megosztozott. Jövedelmével ugyan közülük így is lényegesen kiemelkedett, mint király állott velük szemben anyagi téren is, de a vagyon kiskirályaival állott szemben, s nem jelentéktelen anyagi tényezőkkel.

S a királyi jövedelmek széjjelosztását a királyi fegyveres erő széjjelosztása kisérte. Katonai szempontok előírták a hivatásos katonaság szétszórását az ország egész területén. E katonaságot a királyi termékjövedelemből kellett fenntartani. Ennek egyrésze, a királyi székhelyre szállítva, a király közvetlen rendelkezése alatt álló központi udvari katonaság fenntartását szolgálta. De a helyi katonai erőket azokra a termékjövedelmekre kellett utalni, amelyek a megyés ispánok kezéhez folytak be. Így vidéken, e termékjövedelmek felhasználásával, az ispánok állítottak ki hivatásos katonai csapatokat, (lásd Kálmán I. törvényének 40. cikke mellett freisingi Ottó adatát az ispánokat körülvevő csatlósokról), melyekkel közvetlenül ők maguk rendelkeztek. Emellett hivatásos katonákat, mint általában a nagybirtokosok, saját örökbirtokaik jövedelméből is tartottak. Teljes katonai értékű saját csapatukat kiegészítette azután a parancsnokságuk alatt álló, a várjobbágyok vezényelte csekély értékű megyei parasztkatonaság, amely ilyen körülmények között csupán magánhadseregük tartozéka lehetett. Amint tehát a királyi jövedelmek jelentős részben a nagybirtokosok kezén voltak, ezen az alapon a szorosabb értelemben vett királyi haderő is jelentős részben az ő magánhadseregük vagy ennek alkatrésze volt, habár a király, a többi nagybirtokos közül, amint vagyoni erejével, úgy fegyveres erejével is kétségtelenül kiemelkedett.

A királyok tehát a korlátlan hatalom eszközeivel nem rendelkeztek, s így korlátlan hatalmat sem gyakorolhattak. A hatalom eszközein megosztoztak a nagybirtokosokkal, s így osztozniok kellett ezekkel a hatalomban.

A régebbi felfogás szerint a hatalom megosztása jogi szabályozás tárgya volt. A nagybirtokosoknak joguk lett volna az állam ügyeibe beleszólani, s e jogukat a királyi tanácsban gyakorolták, amely a király hatalmát korlátozó közjogi szerv

szerepét töltötte be. Eszerint az állam formája nem a királyi diktatúra, hanem az alkotmányos királyság volt.[26]

Látni fogjuk, hogy a király valójában nem ismerte el se a nagybirtokosok jogát a tanácsában való részvételre, se tanácsának jogát az államügyekbe való beleszólásra. De mégha a jogi helyzet az előbbi elképzelésnek meg is felelt volna, királyi tanácsról, mint közjogi intézményről s ennélfogva alkotmányos rendről ebben a korban akkor se beszélhetnénk. Közjogról, alkotmányról csak akkor lehet szó, ha a társadalom magánhatalmi szervezetével szemben közhatalmi szervezete már önállósult: ha a kezdetben magánviszonylatokba burkolt állam a magánviszonyoktól független szervezetre tett már szert, amelyet azután a magánjogtól elvált közjog szabályoz.

A 11—12. században azonban az államszervezet Magyarországon a királyi magánhatalom szervezetével esett egybe. A társadalom tagjait nem fűzték az állampolgárság közjogi kö-

---

[26] Ez az iskola tanaival tényleg még messzebb ment, amennyiben azt tanította, hogy a nagybirtokosokat magában foglaló királyi tanács mellett alkotmányszerüen fennállott a szélesebb rétegekre kiterjedő nemzetgyülés intézménye is, s mindkét intézmény és velük a magyar alkotmány fejlődése visszanyúlik a törzsszervezet korába. Alapja pedig ennek a fejlődésnek az a közjogi szellem, amely a magyarságot minden más néppel szemben megkülönbözteti. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás tarthatatlan, s ezért az elméletet abban a formában ismertettük, amelyben leginkább tarthat számot megvitatásra. Alaptétele közös egyébként a szellemtörténeti irány alaptételével. Ezzel együttesen azt vallja, hogy a népek történetét sajátos szellemük alakítja. E sajátos népszellem feltevése a régebbi időben különlegesnek tartott nemzeti intézmények felfedezésére vezetett. Az orosz történetírás például azt állította, hogy a falusi földközösség különleges orosz, illetve szláv, a szláv szellemben gyökerező intézmény, a magyar történetírás a magyarság állítólagos közjogias gondolkodása alapján a magyar alkotmányfejlődést a maga nemében egyedülállónak vélte. A történeti kutatás a hasonló tételeket megdöntötte (a magyar irodalomban Pikler Gyula, a jogtörténet terén, a népszellem tanával, bár nem kifogástalan elméleti okfejtéssel, már 40 évvel ezelőtt leszámolt), s a szellemtörténeti irány hivei, bár az elvi álláspontot fenntartják, sőt annak a nézőpontnak hirdetik, amelyről egyedül lehetséges a történet megértése, sokkal óvatosabbak, semhogy álláspontjukat túlságosan igyekeznének igazolni. Szépen hangzó általános kijelentésekkel, melyek szerint a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, sürün találkozunk, de ha a sor néha konkrét kérdésekre kerül (s a kutatót a tárgyilagos tudomány szempontjai vezetik), akkor azt olvassuk például, hogy az a kérdés, hogy a magyar jog mennyiben a magyar szellem alkotása, a magyar jogtörténet legnehezebb s egyelőre még meg sem oldható problémája.

telékei egy, a társadalomban külön helyet elfoglaló közhatalmi szervezethez. Magánjogi kötelékek, a személyi függőség kötelékei kapcsolták őket a királyhoz, a királyi magánuradalomban dolgozó jobbágyokat éppúgy, mint az egyébként független szabad parasztokat és az urakat, nemkülönben ezek jobbágyait. A király, mint az ország összes földjének főtulajdonosa is, a föld tulajdonosaival és haszonélvezőivel magánjogi kapcsolatban állott. Az országot magánuradalma tisztviselői, a nádorispán és a megyés ispánok útján kormányozta. Az ország politikai szervezete tehát a királyi magánuradalom szervezetével esett egybe. S az állam fegyveres ereje azon a katonai kötelezettségen nyugodott, mely a társadalom tagjait a királytól való személyi függésük alapján terhelte. Az állami haderő azonos volt a király magánhaderejével.

Ezeknek megfelelően az államot ebben a korban latin szóval királyságnak (regnum), magyarul országnak, vagyis uraságnak, tehát a királyi személy, a király úr tartozékának nevezték. Ugyanakkor azonban a nyelvben osztályállam jellegét is kifejezésre juttatták. A regnum szűkebb értelemben a király személyi hatalma alatt álló urakat, tehát az uralkodó osztályt jelentette (lásd például Képes Krónika 68., 69.), éppúgy, amint az ország szó a királynak az urakból álló magánkíséretét.

Az ilyen államalakulatot szervezete magánjogias alakjánál fogva patrimoniális államnak nevezik. Az állam patrimoniálisként való meghatározása az államszervezet formai jegyeit tartja szem előtt. Formai meghatározás ez, mely arra az alapvető kérdésre, hogy az államban ki a hatalom birtokosa, csak látszólag válaszol. Abból, hogy az államszervezet, formáját illetőleg, a királyi magánhatalom szervezetével egybeesik, még éppoly kevéssé következik, hogy az államhatalom birtokosa a király, amint az állam demokratikus formájából még nem következik, hogy a politikai hatalom birtokosai a dolgozó tömegek. Ezért ez a meghatározás a lényeg szempontjából éppoly kevéssé kielégítő, mint az államnak patriarkálisként való meghatározása, mely a társadalmi ideológiából indul ki, s mint a királyi diktatúra, vagy az alkotmányos királyság elmélete, melyek ugyan a lényeget akarják megvilágítani, de ezt, az előbbi tartalmilag is, az utóbbi legalább formailag, helytelenül értelmezik. A lényeget nézve Magyarországon a 11—12. században nem királyi diktatúra állott fenn és nem alkotmányos királyság, hanem osztálydiktatúra, amelyben a politikai hatal-

mat az uralkodó osztály felső rétege, a király és a nagybirtokosok, a szolgáló osztállyal és a független dolgozókkal szemben, együttesen gyakorolták, egymáshoz való viszonyukban nem a hatalom-megoszlás jogi szabályozása, hanem a hatalom tényleges megoszlása alapján.

A királyi tanács feladata, a királyok elgondolása szerint, az lett volna, hogy a királyt szuverén, saját királyi hatalmából folyó határozatai meghozatalánál tanácsaival támogassa. E felfogás szerint a tanács összeállítása a király tetszésétől függött, s a tanács a király elé csak kéréseket terjeszthetett. (Szt. István I. tv. 6., II. tv. 2., Intelmek 7. fej.) De a királyi tanácsban a fennálló hatalmi viszonyok alapján tényleg a nagybirtokosok (freisingi Ottónál a „főemberek") foglaltak helyet. S a valóságban a király döntéseit nemcsak a nagybirtokosok véleményének meghallgatása után, hanem hozzájárulásukkal hozta meg. Akaratuk ellenére semmiféle határozatát nem tudta volna keresztülvinni, mert az ehhez szükséges hatalommal nem rendelkezett, sőt koronáját sem tudta megtartani, ha a nagybirtokosok ellene fordultak. Ennek tudata jut kifejezésre Szt. István Intelmeiben (4. fej. 4. §.), ahol a király arra inti fiát, hogy ne legyen haragos és kevély az ispánokkal és főemberekkel szemben, mert különben „a vitézek ereje a királyság romlására válik."

Alapvető érdekellentét egyébként a király és a nagybirtokosok közt nem volt. Osztályhelyzeténél fogva a király is az uralkodó osztályba, a nagybirtokosok közé tartozott. Ahol az osztályérdek forgott szóban, a király a nagybirtokosokkal teljesen egyetértett, s mint az uralkodó osztály érdekeinek legfőbb képviselője, akaratának végrehajtója járt el (kivétel Aba Sámuel esete.) A király és a nagybirtokosok érdekellentéte az alárendelt társadalmi ellentétek, az uralkodó osztály belső ellentétjei közé tartozott. Ez az ellentét elsősorban a hatalom kérdésében jelentkezett. A hatalomból s ennek anyagi eszközeiből a király és a nagybirtokosok egyaránt minél nagyobb részt kívántak maguknak biztosítani. Az anyagiak területén harc folyt abban a kérdésben, hogy a magánföldesuraknál települt szabadok a dénáradót a királynak vagy földesuruknak fizessék; továbbá a királyok és a megyés ispánok közt a megyei jövedelemben való részesedés arányáért (Kálmán törvénye szerint az ispánnak ⅓, III. Béla jövedelmi kimutatása szerint ⅔ rész jár, míg az Aranybulla 29. cikke az ispánt újból ⅓

részre akarja szorítani); végül az úri tulajdont korlátozó királyi jogok körül. Mindezek a küzdelmek változó eredménnyel jártak, anélkül, hogy e korban a hatalmi viszonyok lényeges eltolódását maguk után vonták volna.

Érdekellentétek a trón birtoka miatt a királyi család tagjai közt is keletkeztek. Ezek kiküszöbölésére létesült a hercegség intézménye, melynek révén az ország egy részét, uralkodói hatalommal, a királyi családnak a trón öröklésére hivatott tagja kapta meg. De ez az intézmény a trónviszályoknak útját állani nem tudta. Ezek folyton megismétlődtek, és formát szolgáltattak azokhoz a harcokhoz, amelyeket a nagybirtokosok, egyáltalában az uralkodó osztály tagjai országosan szervezett pártokban vívtak az uralkodó osztály egész vagyoni állagának újraosztásáért. E harcokban az urak szembenálló csoportjai a trónigénylők pártjai gyanánt jelentek meg.

A kifejtetteket a történet tényei bőségesen igazolják, különös színben tüntetve fel a szellemtörténeti irány tételeinek megbízhatóságát. Vegyük sorra az államalapító Szent Istvánt követő uralkodókat, ezeket az állítólag korlátlan hatalmú, vallásos tiszteletnek örvendő királyokat.

Péter „az ország nagyjait megvetette", „az erősségeket, a kastélyokat és az országnak minden méltóságait" személyes híveinek, németeknek, olaszoknak adta, új, megbízható arisztokrácia létesítésére törekedve. Erre az érdekeiben sértett szentistváni arisztokrácia, eredetre való tekintet nélkül, a magyar Aba Sámuel, a szláv Sztoiszláv, a német Pezili vezetése alatt fellázad, Aba Sámuelt, Szent István nővérének férjét, saját kebeléből királynak választja, és Pétert elkergeti, híveit lemészárolja.

De Aba Sámuel megint csak „megvetette az ország nemeseit és a parasztokkal és nemtelenekkel fogott össze". Az arisztokrácia tehát vele is szembefordul. Aba válaszul ötven előkelő urat fütykössel agyonveret s másokat is kivégeztet. Az urak végül is Pétert fegyveres német segítséggel trónjára visszahelyezik s Abát legyilkolják.

Péter azonban régi politikáját folytatja, s most már nemcsak a nagybirtokosok, hanem a dolgozó tömegek is felkelnek ellene. A felkelés során híveit leölik, őt magát megvakítják, bántalmazzák, úgyhogy sérüléseibe belehal, s a felkelők Árpád-házi Endrét teszik meg királynak.

I. Endre a tömegeket lecsillapítja. Alatta azután a nagy-

birtokosok két pártra szakadnak. Az egyik párt a király, a másik öccse, a hercegség birtokában lévő Béla körül csoportosul. Béla pártja, amelyet a tömegek is támogatnak, fegyveres harcban győz, Endre sebesülten fogságba kerül és meghal, a király (I.) Béla lesz, aki a dolgozókat, miután kihasználta őket, katonai erővel leveri.

A Béla-párt csak rövid ideig maradt uralmon. Endre pártja fegyveres német segítséget vesz igénybe, Béla baleset következtében elhal, serege feloszlik, s a trónra Endre fia, Salamon kerül.

A győztes Endre-párt a Béla-pártiakkal kompromisszumot kötött. Béla fia, Géza megkapta a hercegséget, s így pártja a hatalom egyrészét megtartotta. De az Endre-Salamon-párt feje, a német jövevényfi Vid bácsi ispán a Gutkeled nemből, akit már Endre alatt is az előbbi tisztségben találunk, Géza hercegségére tör, ezen az úton Salamon halála után a trónra is, s pártjának a teljes hatalmat igényli. A harc újból kitör. Vid elesik, Salamon menekülni kénytelen s (I.) Gézára pártja, mely többé kompromisszumról tudni nem akar, ráerőlteti a koronát.

A hatalomra jutott párt Géza halála után ennek öccsét, Szent Lászlót választotta meg királynak, s ennek uralma alatt is minden kompromisszumtól a levert Salamon-párttal, mereven elzárkózott. Mikor László Salamonnak hercegséget akart adni, „a főemberek... nem engedték, hogy megossza a királyságot Salamonnal". A Salamon-párt a talajt az országban végleg elveszítette s 1047-től 1087-ig tartó, 40 évi küzdelem után, amelyre a német beavatkozás üti rá bélyegét, megsemmisül besenyő szolgálatban egy balkáni rablóhadjáraton a bukott királlyal együtt, aki közben Magyarországon börtönt is szenvedett.

Szent László alatt a nagybirtokosok, akik a királyt is választották, mint törvényhozók jelennek meg. Szent László III. törvényének 15. cikkében a „király és a nagyok törvényeiről" van szó. Egyik vezetőjük, a Huntpázmán-nembeli Lampért, a király nővérét veszi feleségül.

Szent László unokaöccse és utódja, Kálmán alatt, a nagybirtokosi frakcióharcok újabb menete veszi kezdetét. A szembenálló pártok ezúttal is a király és öccse, a hercegséget bíró Álmos köré tömörültek. De az ellentétes erők egyensúlya a fegyveres harc kitörését késleltette. Amikor a fegyverek össze-

mérésére először került volna sor, a csatatéren mindkét pártbeli urak többsége a mérkőzést haszontalannak ítélve: az engedelmességet királynak-hercegnek megtagadta (az ú. n. második várkonyi jelenet), s ezeknek párthiveik akarata előtt meg kellett hajolniok. Azután pedig az egyensúly túlságosan a Kálmán-párt javára tolódott el. A hercegi párt hiába próbálkozott lengyel, német, majd görög segítséggel. Vereséget szenvedett, s maradványai végül görög területen húzódtak meg, a Béla fiával együtt megvakított Álmos kíséretében. Kálmán király tisztán látta — a várkonyi jelenet elég meggyőzően bemutatta —, hogy a nagybirtokosok egyesült erejével szemben az uralkodói hatalom tehetetlen. A velencei dogéhoz írt levelében erőtlen kötésnek mondja azt, ami „az egész ország tanácsa nélkül határoztatott el", s oly választ ígér, amelyben „az egész ország (vagyis a király és a nagybirtokosok együttes) akarata" érvényesül.

Kálmán fia. II. István, valódi kényúr módjára lépett fel. Ha tehette, szertelenül kegyetlenkedett. Az urakkal szemben idegen, francia-normann és besenyő udvari katonaságra támaszkodott. A források az ő idejében mégis inkább nagybirtokosi, mint királyi kényuralmat tanusítanak. A Képes Krónika szerint (68.) „úgy tetszett az országnak (itt a nagybirtokosoknak), hogy István király a cseh fejedelemmel megbeszélést tartson". Istvánra még feleséget is az „előkelők és bárók" kényszerítettek, mert magvaszakadásától s ennek következményeképpen Álmos trónrajutásától, tehát az utóbbi pártjának felülkerekedésétől tartottak. Egy orosz vár ostrománál pedig a háborút céltalannak tekintve, egyszerűen közölték a királlyal, szószólójuk, a Huntpázmán-nembeli Kozma útján, hogy a király a háborút „tanácsuk nélkül" határozta el s ezért ők nem háborúskodnak tovább, hanem hazamennek, s ha a királynak nem tetszik, választanak maguknak más királyt. És a király egyebet nem tehetett, minthogy az urak parancsára hazainduló sereg után maga is visszatért Magyarországba (1123). A gyermektelen István utolsó hónapjaiban az arisztokráciából már trónjelöltek jelentkeztek: a király nővérének, aki egy magyar úrhoz ment nőül, Saul nevű fia és az Árpád-házzal nőágon ugyancsak rokonságot tartó Bors-nembeli Iván és Bors. Saul az „ország", az uralmon lévő párt jelöltje volt. István azonban, mintegy bosszút állva a királyi hatalmát megalázó nagybirtokosokon, utódjának Álmos pártjának a je-

löltjét, az időközben elhalt Álmos megvakított fiát, Bélát hívta meg, s így a trónra István halála után (II.) Vak Béla került.[27]

II. Bélával királyi puccs eredményeként az Álmos-párt jutott hatalomra. A Kálmán-párti urak erre Kálmán törvénytelennek tartott fiában, Boriszban kerestek és találtak trónkövetelőt. A leszámolás nem késett. Az Álmos-pártiak legyilkoltak Aradon 68 Borisz-párti urat, közöttük a már említett Huntpázmán-nembeli Lampértot. A Borisz-hívek vagyonát a király elkobozta, s a forrás szerint az egyháznak, a valóságban nagyrészt bizonyára a saját párthíveinek adományozta. A lengyel segítséggel bejövő Boriszt pedig, miután a főemberek megüzenték pártfogójának, a lengyel fejedelemnek, hogy Béla „az egész ország közakaratából" uralkodik, az országból kiverték.

A Borisz-párt azután II. Béla fia, II. Géza alatt éppúgy, mint korábban az Álmos-párt, német, majd görög segítséggel kísérletezett. Törekvései egészen kilátástalanok nem lehettek. Erre mutat az a freisingi Ottó-féle megállapítás, amelyben a korlátlan királyi hatalom bizonyítékát látják, de amelyről már Marczali helyesen felismerte, hogy csupán a Borisz-párt megsemmisítésére felállított terrorisztikus párturalmi rendszert tükrözi vissza. A terror bevált. A Borisz-párt nem tudott sikert elérni, s a trónkövetelő halálával széjjelfoszlott.

Így ért véget 1154 körül, mintegy 60 év után, az a pártharc, amely Kálmán és Álmos híveinek küzdelmével vette kezdetét. Alighogy elült, új frakcióharc tört ki, amelyet ezúttal a görög beavatkozás színezett.

A hatalom megszerzésére szövetkezett ellenzéki párt most II. Géza, István öccse körül csoportosult. Amikor vereséget szenvedett, Géza hajlandó lett volna Istvánt visszafogadni, de uralmon lévő hívei, hatalmukat féltve, ezt megakadályozták. Géza halála után azonban a görög fegyveres erő nyomása az uralkodó párt többségét kompromisszumra kényszerítette. Ez elejti Géza trónra került fiát, III. Istvánt, aki Ausztriába menekül, s elfogadja királynak Géza másik öccsét, (II.) Lászlót. László, miután megküzdött az uralmon volt párt kompromisz-

[27] Ez az eset arra figyelmeztet, hogy amint a királyt nem lehet e korban, a szellemtörténeti irány módjára, korlátlan uralkodónak felfogni, úgy az ellenkező végiettől is tartózkodni kell, s nem szabad a királyban csupán egy nagybirtokosi párt bábját látni. A király, aki gazdagságával a nagybirtokosok közül kiemelkedett, önálló hatalommal rendelkezett.

szumra nem hajlandó részével, amelynek képviseletében Lukács esztergomi érsek lépett fel, rövidesen meghal. A hatalmat ekkor az ellenzéki párt magához ragadja, trónra ültetve régi jelöltjét, (IV.) Istvánt. Erre a bukott párt a Csák-nemzetség vezetése alatt fegyvert fog, visszahozza III. Istvánt s leveri IV. István pártját, aki Görögországba menekül. A korábban kormányzó párt tehát visszakerül a hatalomra. IV. István meghal, s pártja ekkor III. István öccse, a görögökre támaszkodó Béla zászlaja alatt gyülekezik. III. István halála után görög segítséggel (III.) Béla kerül a trónra, s ezzel az ellenzéki párt felülkerekedik. A bukott párt még Béla öccsével, Gézával s német szövetséggel próbálkozik, de Géza a király kezébe kerül, bebörtönözik és pártjának vezetőit eltiporják. 1177 körül negyedévszázados küzdelem után az új pártrendszer megszilárdul.[28]

Részletesen ismertettük ezeket a mindig hasonló formákban megismétlődő harcokat, mert kísérő jelenségeikkel együtt megvilágítják a kor politikai viszonyait. Mit látunk belőlük?

Korlátlan hatalommal uralkodó királyok helyett látunk elűzött, bebörtönzött, legyilkolt, vagy az ilyen sorstól csak a véletlen által megmentett királyokat (Aba Sámuel, Péter, I. Endre, I. Béla, Salamon, — öten a Szent Istvánt követő hat király közül — III. István, összesen hét király a 14 közül). Öröklött joguknál fogva uralkodó királyok helyett látunk, ha nem az uraktól forma szerint megválasztott királyokat (Aba Sámuel, Szent László), olyan pártkirályokat, akiket az urak vagy egy csoportjuk ültetett a trónra (I. Endre, I. Béla, Salamon, I. Géza, II. László, IV. István); vagy akik „az ország közakaratából uralkodnak" (II. Béla, összesen 9 király a 14 közül). Látjuk a királyi diktatúra kísérletének kudarcát (Péter, II. István és Aba Sámuel népies diktatúrája). Látjuk a nagybirtokosokat, amint akaratukat érvényesítik az ország kormányzásában, a törvényhozásban, a külpolitikában, a király családi ügyeiben (Szent László, Kálmán, II. István, II. Géza), amint a királyt más király választásával fenyegetik (II. István), amint jogot támasztanak arra, hogy a király csak „tanácsukkal" cselekedjék (II. István). Látunk királyt, amint a nagybirtokosok tényleges hatalmát kifejezetten elismeri (Kálmán). Látjuk, hogy a

[28] A feudális pártokban hiba volna szilárd alakulatot látni. Alapjukul nem osztályellentétek, hanem az osztályvagyon megoszlása körül támadt osztályon belüli ellentétek szolgáltak. Ezért az egyéni átpártolások az egyik táborból a másikba gyakoriak voltak.

nagyurak összeházasodnak az állítólag felettük elérhetetlen magasságban álló királyi családdal (Aba Sámuel, Lampért, Saul, Iván és Bors esete) s királyságra törnek (Vid, Saul, Iván és Bors), vagy ezt el is érik (Aba Sámuel).

Szilárd politikai hatalommal, rövid időre, csak olyankor találkozunk, amikor a királyt és a nagybirtokosokat átmenetileg teljessé vált érdekközösségük összekovácsolja (a Salamon pártján győztes Szent László és híveinek uralma, II. Gézának a Borisz-pártot terrorral elnyomó rendszere, III. Bélának III. István és Géza herceg pártjának leveréséből kiemelkedő párturalmi rendszere). S amint ilyenkor a hatalom szilárdságának feltétele a nagybirtokosok lojális magatartása, úgy a nagybirtokosok öncélú törekvései azok, amelyek a folyton visszatérő anarchiát az államéletben előidézik. A kor politikai történetére nem is a király és a nagybirtokosok hatalmi harca üti rá bélyegét. Ennek csak másodlagos jelentősége volt. A politikai mozgalmak fő hajtóerejét az uralkodó osztály, a nagybirtokosok pártharcai szolgáltatták, melyekben a nagybirtokosi pártok a királyi hatalmat eszközül használták.

A királyt egyébként is a nagybirtokosok eszközének, osztályhatalmuk végrehajtó szervének a szerepében látjuk, amikor például I. Endre lecsillapítja, I. Béla pedig fegyveres erővel leveri a dolgozó tömegeket. Ezt a királyi szerepkört a források egyéb adatokkal is szemléltetik. Így azt halljuk, hogy I. Béla „az ország szükségleteiben" járt el, vagy hogy Belus bán királyi megbízott „az osztrák herceggel a király és az ország dolgában" tanácskozott. (Láttuk fentebb, hogy a királlyal szembeállított országon az urakat értették.)

A nagybirtokosok az egész korszakban kezükben tartották az állami, a 12. században már az egyházi főtisztségeket is. (Ez abból is kitűnik, hogy ispánoknak nevezték őket, mint akik közül az ispánok kikerülnek.) Egy-egy állami tisztség hosszabb ideig ugyanazon kézben maradt, mint a bácsi ispánság Vid kezében, akit ettől a tisztségtől csak pártja veresége, illetve ennek során bekövetkezett halála fosztott meg. A gyér adatok arra is példát nyújtanak, hogy központi főtisztségeket tartósan ugyanazon személyek töltöttek be. Farkas 10 évig volt nádorispán III. Béla alatt, Mog pedig ugyancsak hosszabb ideig, bár megszakításokkal, III. Béla és fia, Imre alatt. A központi főtisztek rendszerint 1—2 vármegyét is kaptak. Így az államhatalom és államvagyon egyrésze tartósan egy-egy

nagybirtokos kezében összpontosult. A 12. században a nagybirtokos-főtisztviselők éppúgy „Isten kegyelméből" valónak mondották magukat, mint a király. („Isteni kegyelem volt bennük", mondja Anonymus.)

A nagybirtokosok magánbirtokállománya az egész korszakban folyton növekedett. A trónharcokban királyok és hercegek újabb meg újabb birtokadományok segítségével tartották meg híveiket, vagy gyarapították ezek sorait. A királyi és a magánnagybirtok viszonylagos súlyában lényegbe vágó eltolódás mégsem következett be. A királyi nagybirtok csökkenését az adományok következtében ellensúlyozta új területek s új népelemek bevonása a királyi magánuradalomba, ahogy az egész ország betelepült, illetve az államszervezet kiterjedt. A királyi vármegyék száma, mely Szent István idejében mintegy 30-at tett ki, a 12. század derekára 72-re emelkedett.

Míg azonban az uralkodóház ugyanaz maradt, a nagybirtokosi dinasztiák a pártharcokban gyorsan váltakoztak. Az utóbbiaknak nemcsak célja, de eredménye is az uralkodó osztály vagyoni állagának újraosztása volt, ami egyes családok lehanyatlásával, mások felemelkedésével volt egybekötve. A szentistváni arisztokrácia egyrészét már Aba Sámuel kiirtotta. Másrésze elpusztult az Endre—Salamon-párttal, majd a Kálmánpárttal. Ami belőle a II. Béla idejében hatalomra jutott Álmospártban még fennmaradt, a III. Béla alatti pártrendszerváltozást túl nem igen élhette. III. Béla alatt az ország élén már lényegileg megújult nagybirtokosi arisztokrácia állott. Még kevésbbé lehet szó arról, hogy — mint Anonymus állítja — a nemzetségi, honfoglaló arisztokrácia III. Béla idejéig fentmaradt. A győztes szentistváni arisztokráciába ennek csak kisebbsége juthatott be, s így még hamarább el kellett tűnnie, mint a szentistváni arisztokrácia királyi kíséretből eredt törzsének. Egy-két család volt csak kivétel a letűnésnek ebben az általános folyamatában. Ezek folytonosságát a vezető nagybirtokosságban a források tanúsítják. De ezek is, mint a Huntpázmánok, a szentistváni arisztokrácia idegen eredetű részéből valók. A később szerepet játszó Abák nem tartoznak már ide. Nincs semmi adat arra, hogy ezek Aba Sámuel szűkebb családjából származtak volna. Elődeik egy pásztorkori nemzetségnek lehettek egyszerűbb tagjai, amelyből Aba Sámuel családja is kikerült.

A szellemtörténeti irány, amely a történeti eseményeket eszmékből, eszmék uralmával magyarázza, felfogása téves voltát nyomban bebizonyítja, mihelyt módszerét konkrét jelenségekkel kapcsolatban alkalmazza. Deér József szerint például a folytonos trónharcok „az ősi magyar öröklésjog sajátságos (határozatlan) természetéből következtek", amely „teljesen megmagyarázza a 11. és 12. századi Magyarország belső viszonyainak alakulását". (Pogány magyarság, keresztény magyarság, 126.) Tegyük fel, hogy az ősi magyar trónöröklési jog tényleg határozatlan természetű volt. (Valójában seniorátus, vagy még valószínűbben ú. n. rokonságfoki örökösödés állott fenn.) E szerint tehát a magyar beltörténetet a 11—12. századokban egy jogi eszme, az öröklési jogról alkotott felfogás határozta volna meg. De ugyanakkor Deér szerint „a régi kötetlen örökösödés helyett az elsőszülött fiú utódlását" már a 12. század elején bevezették (u. o. 157.), s a trónviszályok mégis tovább tartottak. Azt lehetne erre mondani, hogy a régi jogeszme tovább élt, s az eseményeket továbbra is alakította. Ha azonban a magyar történet szűkebb köréből kilépünk, azt látjuk, hogy a trónviszályok a társadalmi fejlődés hasonló fokán minden ország belső történetét jellemzik, tekintet nélkül arra, hogy trónöröklési rendjük határozott vagy határozatlan, tekintet nélkül tehát a trónöröklés rendjéről alkotott jogi felfogásukra. Következőleg a „trónöröklési jogeszme" a trónviszályok oka se Magyarországon, se másutt nem lehetett, hanem e viszályok okát másban, éspedig elsősorban az uralkodó osztály anyagi érdekharcaiban kell keresnünk, amelyek viszont ez osztály vagyoni szerkezetében és tagjainak önálló fegyveres hatalmában, illetve e réven a természeti gazdálkodásban és a termelőerők fejletlenségében gyökereztek. Hogy a trónharcokat nem lehet csupán a királyi család belső érdekellentéteiből levezetni, hogy ezek lényegileg csak formát szolgáltattak az uralkodó osztály érdekharcaihoz, az érintett várkonyi jelenet eléggé világosan megmutatja. Itt megvolt a királyi család tagjainak érdekellentéte, megvolt az akarat is a trónharc felidézésére, de ez mégsem következett be, mert az uralkodó osztály anyagi érdekeltsége a harc kitörésében hiányzott.

A szellemtörténészeknél azonban oly „eszmetörténeti" okfejtésekkel is találkozunk, amelyek a tényekkel egyenesen kiáltó ellentétben állanak. Deér József II. István 1123. évi esetét, amidőn a főemberek az ellenség előtt tagadták meg a királynak az en-

gedelmességet, abból magyarázza, hogy „a keresztény középkor felfogása általában háborúellenes" volt (i. m. 157.). Mármost azt minden további nélkül megengedhetjük, hogy a középkor vallásos ideológiája a („nem jogos") háborút ellenezte. Hogy azonban a középkor történeti gyakorlata az úgyszólván szakadatlan belső és külső háború volt, azt alig lehet vitatni. A megállapítás, ami a két tényből folyik, az, hogy a középkor ideológiája gyakorlatával éles ellentétben állott. Példa ez, éspedig igen meggyőző példa arra, hogy az eszmék nem határozzák meg a történetet (illetve csak annyiban határozzák meg, amennyiben a történetalakító anyagi erők eszmei kifejezései). Abból tehát, hogy a középkor ideológiája háborúellenes volt, a történeti tények magyarázatánál csak egy következtetést lehet levonni, azt, hogy az ideológia nem határozza meg a történetet; de a történeti tényeket nem lehet a puszta ideológiával magyarázni, hacsak velük kiáltó ellentétbe jutni nem akarunk.

A jogeszmék, a vallásos nézetek nem a királyi hatalom korlátai voltak, hanem azokat az ideológiai formákat szolgáltatták, amelyekben a királyi hatalmat anyagi erejüknél fogva korlátozó nagybirtokosok és a király anyagi viszályaikat tudatosították és megvívták. Az anyagi alapú trónharcokban az a párt, melynek érdekével ez egyezett, a trónöröklési jogszokásra hivatkozott s nem anyagi törekvéseit hangoztatta. A király korlátlan hatalmi igényének alátámasztására az „Isten kegyelméből való királyság" vallási tanához folyamodott, amint a nagybirtokosok a korlátlan hatalomra törő királyra a „zsarnok király" keresztény bélyegét sütötték. De éppen ezért az ideológiai formák a társadalmi érdekharcokat egyben el is leplezték. A politikai élet felszínén eszmék harca folyt, s a mögöttük álló anyagi törekvések túlsúlya eszmék győzelmének alakjában jelent meg. Így a vallási és jogi eszmék mindannyiszor a királyi hatalom korlátjának a szerepét játszották, valahányszor a királlyal szemben fölényben lévő anyagi erőket fejeztek ki. S a jelenségek felületén megakadó szemlélet a királyi hatalom korlátait látja bennük, holott csak a királyi hatalmat korlátozó anyagi erők ideológiai álruhái voltak.

Az állam, amelynek keretében a politikai harcok lejátszódtak, szervezetében szétforgácsolt feudális, illetve prefeudális állam volt, anyagi erőforrásainak s fegyveres erejének szétforgácsoltsága következtében, amelyek viszont a feudalizálódó termelőviszonyokból s a mögöttük álló termelőerők fejletlenségé-

ből eredtek. Láttuk a vármegyékkel kapcsolatban, hogy a természeti gazdálkodás rendje és a szállítóeszközök fejletlensége következtében a királyi jövedelmek jelentős része helyi hatalmak, a megyés ispánok mint nagybirtokosok kezére került, s hogy ezen az alapon a szorosabb értelemben vett királyi haderő is jelentős részben az ő magánhadseregük vagy ennek alkatrésze volt. A király azonban egyébként is arra kényszerült, hogy anyagi erőforrásainak egyrészét s ennek folytán a fegyveres erővel való közvetlen rendelkezést helyi hatalmaknak átengedje. Híveit jutalmaznia kellett, s az egyház fenntartásáról is gondoskodott. A természeti gazdálkodás viszonyai mellett mindez birtokok adományozása útján történt. De a király nem mondhatott le azokról a katonai erőforrásokról, amelyek az örökletesen eladományozott nagybirtokokban és az egyházi nagybirtokokban rejlettek. Ezeket viszont az adott gazdasági feltételek mellett csak úgy aknázhatta ki, hogy a nagy örökadománybirtokosokat és az egyházi nagybirtokosokat magánhaderő tartására feljogosította. Így az állam anyagi erőforrásai s ezen az alapon fegyveres ereje helyi hatalmak közt szétforgácsolódtak, ami együtt járt politikai szervezetének szétforgácsolódásával.

A megyés ispán-nagybirtokos nemcsak a vármegye állandó tisztikarának, a várjobbágyoknak, századosoknak, tizedeseknek a fölöttese volt, hanem a megye és az ennek körzetében lakó dolgozó szabadok ügyeit magánalkalmazottai: udvarispánja, poroszlója, vámosa, jogszedője (bitang jószágszedő), lovásza útján is igazgatta. Bírói hatalom nemcsak a vármegye népén illette, a várjobbágyokat sem kivéve, hanem ítélkezett saját katonáin (Szt. István II. tv. 9. c.), bizonyos esetekben a megye körzetében élő dolgozó és „jószágos" szabadokon (Szt. István II. tv. 5. c.), utóbbiakon (a kir. serviensek elődein) még Kálmán korában is (Kálmán I. tv. 11. c.), nemkülönben (az Aranybulla 5. cikkének korlátozó rendelkezéseiből kitűnőleg) a királyi serviensek népein.[29]

[29] Szent István II. törvényének 5. cikke meghatározott bűncselekmény esetében, — más szolgájának felszabadítása — melynek tettese a dolog természeténél fogva szabad ember, részt juttat a megfelelő számú szolga elvételéből álló vagyoni bírságból a megyés ispánnak. Ebből az következik, hogy az ispán bírói hatalmat gyakorolt a szabadokon és pedig a szolga elvételével sujtható „jószágos" szabadon is, mert a bírságban való részesedése csak bírói tenykedésének folyománya lehetett. A Kálmán I. törvényének 11. cikkében szereplő „maiores ministri regis"-eken viszont valószínűleg a későbbi kir. serviensek értendők.

Hasonló hatalommal éltek az örökletes világi nagybirtokok tulajdonosai és az egyházi nagybirtokosok is. Az ilyen nagybirtokos maga igazgatta a birtokán élők ügyeit, sajátmaga kinevezte tisztviselők: ispánok, poroszlók, falusi bírák útján. Birtoka népein maga, illetve tisztviselői útján bíráskodott. (A népek „bírája" az, aki „bírja" őket.) E közigazgatási és igazságszolgáltatási jogköre, ha a megyés ispán és királyi közegek által némileg korlátozva is, már e korban, az immunitások kifejezett adományozása előtt fennállott. S amint az ispán törvényesen, erejénél fogva ténylegesen a körzetében élő szabadokon ő is hatalmat gyakorolt, alávetve őket fennhatóságának.

A polgári társadalomban a központi államhatalom birtokosa nem idegeníti el a katonai, a közigazgatási, a bírói hatalmat azáltal, hogy tisztviselők vagy közületek útján gyakorolja ezeket, s az utóbbiakat felruházza a tisztviselők alkalmazásának jogával. A tisztviselők anyagilag, a közületek legalább katonailag tőle függenek. De a nagybirtokosok: a megyei nagybirtokokat haszonélvező ispánok, az örökletes adománybirtokok tulajdonosai, az egyházi nagybirtokosok önálló anyagi hatalmak voltak és saját fegyveres erővel rendelkeztek. Ha a központi államhatalom birtokosának katonai, közigazgatási, bírói hatalmuk gyakorlásában ellenszegültek, az államakaratot velük szemben csak fegyveres harc útján lehetett érvényesíteni, éppúgy, mint egy idegen állammal szemben, amelynek politikája az állam érdekeit sértette. E nagybirtokokat tehát nem is tekinthetjük egyszerű államrészeknek, mint a polgári állam autonóm közületeit. Részállamok voltak ezek, melyek, a katonai, a közigazgatási, a bírói hatalom birtokában, — melyeket saját tisztviselőik útján gyakoroltak, — katonai hatalmuk alapján önálló politikai szervezetek szerepét játszották. Az állam így részállamokra forgácsolódott, melyekben az állami részhatalmat, az állam osztályjellegének és a politikai erőviszonyoknak megfelelően, a nagybirtokosok gyakorolták, akik e szerint politikai értelemben is „kiskirályok" voltak. S a központi államszervezet a nagybirtok-részállamok halmazát csak lazán volt képes összefoglalni, úgyhogy az állam politikai felépítményében a részállamokon emelkedő felépítmény szerepét töltötte be.

Köz- és magánjog a részállamokban is egybeestek. A nagybirtokos politikai hatalma jobbágyain, amely a katonai, közigazgatási, bíráskodási hatalom gyakorlásában nyilvánult meg,

egybefonódott gazdasági, magántulajdonosi hatalmával, amelynél fogva jobbágyai munkájával rendelkezett. A nagybirtok a politikai és gazdasági szervezet egysége volt. Benne a munkát kizsákmányoló gazdasági szervezet és a kizsákmányolását biztosító politikai szervezet közvetlenül egyesültek.

A központi államhatalomnak volt ugyan a megyés ispán mellett néhány helyi közege is. Ezek azonban csak olyan kevéssé korlátozták az ispán hatalmát, amint az ispán a többi nagybirtokos hatalmát. Önálló jogkörük rendszerint nem volt, hanem együttműködtek az ispánnal vagy alkalmazottaival. Részben ellenőrzés volt a feladatuk, mint például a király megyei lovászának. De az ellenőrzés az ispán helyi hatalmi túlsúlya mellett aligha lehetett hatékony, amint az ispán befolyása alól a megyei királybírák sem vonhatták ki magukat, akár vele együtt ítélkeztek (Kálmán I. tv. 11. c., Aranybulla 5. c.), akár önállóan jártak el.

Az államhatalom nagy részének a részállamokban való összpontosulását a központi állami tisztviselők cseké'y száma is mutatja. A 12. században a kir. iroda, majd kancellária tagjai mellett csak két ilyen tisztviselőről tudunk, a nádorispánról és helyetteséről, a királyi udvarispánról, a későbbi országbíróról. A királlyal magánvagyona meghatározott jövedelmein ezek is megosztoztak, mint a többi ispán, s bírói működésükben lényeges jövedelmet húztak az elítéltet sujtó bírságból, melyet rendszerint birtokban kaptak ki.

Az állam nemcsak a nagybirtokok részállamaira tagozódott, hanem a hercegség intézménye révén maga a központi államszervezet is kettéoszlott. Ez, mint láttuk, a trónviszályok megakadályozását célozta. Szemléleti alapja az állam patrimoniális felfogása volt, melynél az ország a király magánvagyonának tűnt fel, amelyet ez családtagjai között megoszthatott. Meghatározó anyagi alapja azonban a természeti gazdálkodás, a szállítási, közlekedési, hírszolgálati technika fejletlensége volt, amely az országnak egy központból való kormányzását megnehezítette. Ezt abból láthatjuk, hogy azokat a területeket, amelyekre a hercegség — később a helyébe lépő ifjabb királyság — váltakozva kiterjedt, az ország keleti részét, illetve Erdélyt és Horvát-Szlavon-Dalmátországokat, az uralkodó család osztozásaitól függetlenül is külön kormányzat, az erdélyi vajda és a horvát-szlavon-dalmát bán kormányzása alá kellett helyezni. E részek a központtól való távolságuk következtében,

mely a gazdaság-technikai viszonyok függvénye volt, az országban külön tartományokat alkottak.

A prefeudális és a korai feudális állam alakilag két lényeges szempontból különbözik a polgári államtól, melynek fejlődéstörténeti előzménye. Az első alapvető különbséggel már foglalkoztunk. A polgári társadalomban a fegyveres hatalom s ezen az alapon a politikai hatalom birtokosa egy központi szervezet, amely a helyi hatalmat anyagilag függő tisztviselők, esetleg helyi közületek által gyakorolja. Ezzel szemben a prefeudális és a korai feudális társadalomban a fegyveres hatalom s ezen az alapon a politikai hatalom megoszlik a központi szerv és a helyi szervek, az anyagilag független nagybirtokosok között. A prefeudális és a korai feudális állam a felfegyverzett nagybirtokosok állama. A másik különbséget is már érintettük. A polgári társadalomban a politikai hatalom szervezete, mint a magánhatalmi, gazdasági szervezettel szemben önállósult közhatalmi szervezet jelenik meg, amelyet a hozzá közjogi kötelékekkel fűzött és területileg csoportosított államtagok, az állampolgárok, közadók útján tartanak fenn. Ezzel szemben a prefeudális és korai feudális társadalomban a hatalom politikai és magánszervezete, fenntartásuk anyagi eszközeivel együtt, egybeesnek, s az államtagokat a közjogi kötelékekkel azonos magánjogi, személyi kapcsolatok fűzik a központi szervhez, a királyhoz, és foglalják egyúttal csoportokba, területi elhelyezkedésüktől függetlenül. A prefeudális és a korai feudális állam nélkülözi az önálló anyagi és szervezeti létet.

Az állam és a jog egymástól elválaszthatatlanok. Mihelyt a társadalomban a gazdasági érdekek ellentétesen alakulnak, szükségessé válik a gazdasági viszonyok jogi szabályozása, s egyúttal nélkülözhetetlenné válik az állam, amely a jogszabályok megtartását kikényszeríti. Jog és állam ehhez képest együttesen fejlődtek. A gazdasági érdekellentétek a társadalomban már a pásztorkorban feltűntek. Már ebben a korban megjelent tehát, az összességtől különválva, a társadalom jogi szervezetét megtestesítő bíróság s a jogi döntések elismerését kikényszerítő fegyveres közhatalom. A prefeudális társadalomban azután, amely az osztályellentéteken alapszik, kiépült a közvetlen termelők fékentartására a büntetőjog, amelynek hatályosságát a lefegyverzett dolgozókkal szemben a felfegyverzett nagybirtokosok állama biztosította.

A gazdasági viszonyok jogi szabályozását megelőzi közvet-

len hatalmi szabályozásuk, a jogot megelőzi az ököljog. A magyar főnökök fegyveres erővel kényszerítették Magyarország szláv őslakóit arra, hogy nékik dolgozzanak. Így jött létre az a gazdasági viszony, amely később az államban jogi szabályozás tárgyává válva, a feudális tulajdon jogi formájában fejeződött ki. A tényleges gazdasági viszony, amely abban állott, hogy a jobbágy az erősebb úrnak dolgozott, az utóbbi tulajdonában foglalt jogi igény kielégítésének alakját öltötte fel, és az úri tulajdon a büntetőjogot gyakorló állam védelmében részesült.

A feudális úri tulajdon, a polgári tulajdonnal ellentétben, nem tartalmazza a tárgyával való kizárólagos és korlátlan rendelkezési jogot. A szabad jobbágyokat (vagy legalább ezek egy részét) az általuk bírt úri földön örökletes haszonélvezeti jog illette meg. E föld „haszonélvezeti tulajdona" tehát az övék volt, míg az úr „főtulajdona" alapján úrbér fizetését igényelhette, s a földet velük, és örökletes haszonélvezeti jogukkal terhelten, elidegeníthette. Igy a tulajdonban foglalt jogosítványok megoszlottak a feudális úr és a szabad jobbágy között. A feudális földtulajdon ebben a vonatkozásban „osztott tulajdon" volt. Sőt a kifejlődött szokásjog alapján még az örökös jobbágyokat is megillette, ha nem is meghatározott úri földdarab örökletes haszonvételi joga, de legalább az a jog, hogy ha uruk az általuk használt földet elvette, ahelyett tőle más földet igényelhettek. (Az örökös jobbágyok idegenekkel szemben, földbirtokjoguk megvédésére, a bíróság előtt önállóan is felléphettek, mint ezt a Váradi Regestrum peranyagából látjuk.)

A feudális úri tulajdon e korlátjaihoz, amelyeket a szolgáló osztály jogai létesítettek, azok a korlátok járultak, amelyek a tárgyával élők közt és halálesetre való rendelkezés jogát az uralkodó osztály meghatározott csoportjai, a tulajdonos nemzetsége és szomszédsága és az uralkodó osztály feje, a király, javára csorbították. A király jogai ezenfelül a nemzetség öröklési jogát is korlátozták. Mindezek a korlátozó jogok maguk is a tulajdon tárgyához fűződő tulajdoni jogok voltak. A nemzetség és a szomszédság a régi nemzetségi vagyonközösség hagyományai alapján magát éppúgy főtulajdonosnak tekintette, amint a király is az ország egész földje főtulajdonosának tartotta magát, azon az alapon, hogy minden föld az ő adományából került úri tulajdonba. Így a feudális tulajdon az egymás fölött elhelyezkedő főtulajdonok fokozatát foglalta magában, a szabad jobbágy haszonvételi tulajdona fölött az úr főtulajdonát, ennek tulaj-

dona fölött a nemzetség és a szomszédok főtulajdonát, ezek tulajdona fölött a király főtulajdonát. A feudális tulajdon ebben a vonatkozásban „fokozatos tulajdon" volt. A fokozatos tulajdon rendszerébe már kezdettől fogva beiktatódott az a tulajdonosi láncolat, amely a megyék időleges eladományozása folytán a királyt, az ispánt és a várjobbágyokat, mint egymást követő főtulajdonosokat és a várnépeket, mint a királyi föld haszonvételi tulajdonosait összekapcsolta; s később szórványosan az a tulajdonosi láncolat, amely birtoknak egyik úr által más úr részére való adományozása folytán a megadományozottal s ennek nemzetségével újabb főtulajdonosi fokozatokat illesztett be a feudális tulajdon jogosítottjainak sorába.

A király nemcsak a tulajdonnal való rendelkezés jogát korlátozta, hanem az adománybirtok visszavételének jogát is gyakorolta. A birtokot a király Magyarországon is, mint általában Európában a feudális fejlődés kezdő fokán (Nyugat-Európára nézve lásd Flach: Les origines de l'ancienne France), katonai kísérete hűségre kötelezett tagjainak szolgálatuk jutalmául adományozta. Az ilyen birtokadomány a megadományozottat semmiféle újabb kötelezettséggel nem terhelte, ellentétben a Nyugat-Európában később kifejlődött hűbérbirtokadománnyal, de viszont az adományozás előtt fennállott hűségi s ezzel kapcsolatos katonai kötelezettséget sem érintette. Ha tehát a megadományozott a királlyal szemben hűtlenné vált, vagy csak az adományt nem érdemelte meg, a király ezt visszavette.

A feudális úri tulajdon királyi és nemzetségi korlátait nem általánosan érvényesülő jogszabályok állapították meg. E korlátok szűkítése és tágítása, vagy eltávolítása körül az érdekeltek között szüntelen harc folyt. Ami e téren a törvényekben és oklevelekben jogszabály gyanánt jelenik meg, a valóságban csupán jogi formában való ideiglenes lerögzítése a harcoló felek pillanatnyi hatalmi helyzetének vagy törekvéseinek, de nem oly tétel, amely a gyakorlatban általánosan érvényesült. A király nem volt képes az urakat az általa hozott törvény megtartására kényszeríteni, mert ezek saját fegyveres erővel rendelkeztek. S az urak nem voltak képesek a királyt az általuk kicsikart törvény megtartására kényszeríteni, mert érdekellentéteik megosztották őket. Az uralkodó osztály képes volt egyesült fegyveres erejével az osztályjogrendet, legalább alapjaiban, a szolgáló osztállyal szemben fenntartani. De belső viszonyai területén, fegyveres erejének szétforgácsolódása következtében, képtelen

volt jogrendet létesíteni. E viszonyok közül a legfontosabbakat, a tulajdoni viszonyokat nem a jog, hanem az időben változó, helyileg eltérő hatalmi helyzet szabályozta, s a jognak csak az a szerep jutott, hogy a hatalmi igényeknek a jogi igény alakját kölcsönözte. (A kor annyira a tulajdoni viszonyt tekintette a legfontosabb jogviszonynak, hogy Szt. István törvényében a „potestas" szó egyszerre jelenti a jogot, t. i. az alanyi jogot és a tulajdonjogot.)

Az egyén, a nemzetség és a király harcában a tulajdonért az egyén már eleve vereségre volt ítélve. Lehet, hogy Szt. István (e tekintetben eléggé homályos) törvényei az uraknak, tulajdonukat illetően, teljesen szabad rendelkezési jogot akartak biztosítani. (Váczy Péter felfogása.) A Meroving-korban is érvényesült hasonló irányzat, az egyház érdekében és befolyása alatt, mely ezen a réven azt akarta megkönnyíteni, hogy a birtokokkal az ő javára rendelkezzenek. De bizonyos, hogy e szabad rendelkezési jog, amelynek általános elismerése a polgári tulajdon bevezetését jelentette volna, legalább az úri tulajdonosok egymásközötti viszonyában, a gyakorlatban nem érvényesülhetett. Az egyént a rokonsághoz, a hajdani termelőszervezethez még túlságosan erős kötelékek fűzték. S a másik vonalon nemcsak a királlyal állott szemben, hanem az utóbbi támaszául szolgáló nagybirtokosi párttal is, amely a király igényét a tulajdonra saját igénye gyanánt védelmezte, mert a király a reá visszaszállott vagyont párthíveinek adományozta. A szabad rendelkezési — s benne a szabad elidegenítési — jogot magában foglaló polgári tulajdont csak az árutermelő társadalom teremtette meg, amelyben a tulajdon tárgya áru, tehát elidegenítésre szánt dolog, s amelyben az áru szabad elidegeníthetősége a gazdasági rend létfeltétele. A 13. század elején, amikor az árutermelés fejlődni kezdett, az Aranybulla 4. cikkében biztos nyoma is van annak, hogy kísérlet történt az egyén jogainak tágítására (csupán tágítására, de nem a teljesen szabad rendelkezést magában foglaló tulajdon bevezetésére, mert ez a törvény a tulajdonosnak szabad rendelkezési jogot csak lemenők nemlétében biztosít.) De még ez a kísérlet is annyira korai volt, hogy teljesen eredménytelen maradt.

A nemzetség és a király, illetve a mögötte álló, a királyi jogot saját hasznára kiaknázó nagybirtokosi párt között a harc ide-oda hullámzott. Szent István az adománybirtokban csak az adomány mindenkori birtokosa fiúivadékainak öröklé-

sét biztosította (II. tv. 2. c.); ha az adomány birtokosa fiú hátrahagyása nélkül halt el, birtokának a királyra kellett volna visszaszállnia. Kálmán törvényéből (I. 20.) mégis azt látjuk, hogy Szent István adománybirtokait — vagy inkább a tőle származhatott, tehát egyáltalában a régi adománybirtokokat — tényleg az első megadományozott összes fiúivadékai, tehát egész nemzetsége örökölte, aminek jogszerűségét a törvény kénytelen volt elismerni. Ugyanez a törvény a többi királytól eredő adománybirtok tekintetében úgy rendelkezett, hogy ezt nemcsak a mindenkori birtokos fiúivadékai, hanem ilyenek nemlétében fivére és ennek fiúivadékai is örököljék, s a vett birtok tekintetében megállapította a rokonság öröklési jogát. De az ősi (öröklött) adománybirtokot illetően a későbbi időben, a 12.—13. században, azt látjuk, hogy ezt fiúivadék hiányában hol az első megadományozott egész nemzetsége, hol a király örökölte; a vett birtok pedig fiúivadék nemlétében hol a királyra, hol a tulajdonos végrendeletében megjelölt személyre szállt. (Amikor a király ilyen birtokoknál a velük való rendelkezést külön engedélyezte, ezt öröklési igénye alapján tette.) Huszti Dénes az okleveles anyag alapján azt állapítja meg (Szabad földbirtok az Árpád-korban, Domanovszky-Emlékkönyv), hogy ebben a korban mind a nemzetségi, mind a királyi jogon igen sok csorba esett. Valójában arról van szó, hogy nem létezett általánosan elismert öröklési jogszabály, hanem az öröklést a hatalom döntötte el, mely igényét jogigény alakjába burkolta.[30]

Teljesen a hatalmi helyzet döntött a királyi birtok visszavétele kérdésében, s itt az is világosan látható, hogy a királyi fellépések mögött nagybirtokosi pártérdekek húzódtak meg. Kálmán és fia, II. István, bizonyos királyi adományokat visszavettek (Kálmán I. tv. 15., 16. c., Pannonh. Rendt. I. 597.), a Kálmán-párt bukása után II. Géza ezeket visszaadta. 1229—30-ban Béla ifjabb király visszavette az apja, II. Endre által saját párthíveinek, a Hunt-Pázmánoknak, Csákoknak adott birtokokat, s ezek egyrészét, mint Rogeriustól tudjuk, a maga párt-

[30] Történészeink rendszerint abból a téves feltevésből indulnak ki, hogy az Árpád-korban az úribirtok tekintetében általánosan érvényesülő öröklési jogrendszer állott fenn. Ezért feladatuknak tartják e jogrendszer megállapítását. A feladat megoldhatatlansága az álláspontok menthetetlen ellentétességében jut kifejezésre. Minthogy csupán ellentétes jogigények voltak, alanyi tényezőktől függ, hogy melyikükből olvasnak ki általános jogszabályt.

híveinek adta. 1231-ben azonban Endre pártja felülkerekedett, s most már párthívei visszakapták elvett birtokaikat, s a király Béla híveitől vette vissza a nekik adott birtokokat. Nyilvánvaló, hogy ezeket az akciókat nem a királyi jog, vagy a birtokosok érdemben gyökerező jogai határozták meg, hanem mozgatóerejük a nagybirtokosi pártok nyers ereje volt.

S ha a tulajdoni viszonyok jogi szabályozása a tényleg érvényesülő politikai erőkkel szemben hatástalan volt, az államszervezet a tulajdoneloszlásnak az úri osztályban fennálló rendjét is csak korlátolt védelemben tudta részesíteni, amely nem jogi, hanem politikai szempontoktól függött. Politikai megfontolások döntötték el, hogy a király a központi államhatalom erejét mozgósítsa-e vagy sem a más javait elfoglaló nagybirtokossal szemben, mert a fegyveres nagybirtokos ellen való fellépés a király politikai érdekeinek sérelmével járhatott. A kérdés nem a büntető- vagy a magánjog területére tartozott, mint tartoznék a polgári államban, ahol a jogot érvényesítő állam áll szemben a jogot megsértő egyénnel, hanem az állampolitika területére, ahol fegyveres hatalom állott szemben fegyveres hatalommal. Így az úri tulajdon nemcsak az országosan szervezett nagybirtokospártok harcaiban ment veszendőbe, az egyik párt vereségével, amelyet birtokelkobzások követtek. Az olyan hatalmaskodások, amelyek a tulajdoni rend módosulását vonták maguk után, ezenkívül is napirenden voltak.

A törvények ezeket az állapotokat megismétlődő tilalmak alakjában tükrözik vissza. Megjelenik bennük az ispán, aki vitézeivel, vagy a nemes, aki szabadjaival és szolgáival más házába tör s ennek javait dúlja (Szent István I. 35., Szent László II. 11.); az ispán, aki vitéztől valamit erőszakkal elvesz (Szent István II. 10.); a püspök, az apát, az ispán, aki királyi várnépeket megadóztat (Szent László III. 2.); végül az egyházi javak (Szent László I. 24.) s egyáltalában mások földjének (Kálmán I. 32.) elfoglalója.

E társadalmi anarchia, a „feudális anarchia" megszüntetését a nyugati kereszténység egész területén, így Magyarországon is, a pápaság kísérelte meg.

8. A pápaság.

A feudális társadalom szerkezete, amely az egyes államokban a harcot az uralkodó osztály tagjai közt a vagyonért és hatalomért állandósítja, a vagyon és hatalom gyarapításáért

az egyes államokban megszervezett uralkodó osztályok között folytonos háborúkra vezet. Az államok terjeszkedése a feudális világ törvénye.

A magyar állam, mely a kelet felé terjeszkedő német birodalom tényleges fennhatósága alatt jött létre, a nemzetközi viszonyok kedvező alakulásának köszönhette, hogy a 11. század vége felé a német függőségből felszabadult. A német felsőbbség bizonyos nyomaival ugyan a 12. században is találkozunk. A német császárok a magyar trónviszályokban a döntőbíró szerepét töltötték be, így Lothár császár II. Béla és Borisz, Barbarossa Frigyes II. Géza és öccse, a későbbi IV. István, majd III. és IV. István között. II. Béla követei Lothár császárnak kijelentették, hogy Magyarország „mindenestül teljesen a császár rendelkezésére áll". II. Béla fia, II. Géza, Barbarossa Frigyes olasz hadjáratára segélycsapatokat küldött, mint a császár cseh és lengyel hűbéresei, Géza fia, III. István pedig a császárnak évi 5000 márka adót igért. Mindennek azonban csak formai jelentősége volt, az ország tényleges függetlenségét nem érintette.

A görög felsőbbség jelei is, a 10. századi görög befolyás folytatásaként, már a 11. században felbukkannak, amikor Magyarország a német hatalmi igényekkel szemben a görögökre próbált támaszkodni. I. Endre Monomachos Konstantin, I. Géza Dukas Mihály görög császártól kapott királyi koronát. Az utóbbi tudvalevőleg a magyar királyi korona alsó része, s ezt a feliratot viseli: „Turkia (Magyarország) hű (vagyis a görög császárhoz hű) királya". A görög terjeszkedésnek anyagi alapja is volt. A görög egyház, melyet a bizánci császárok hatalmi eszközként használtak, a 11—12. századokban nálunk jelentős szerepet játszott; népszerű volt, mert nem szedett tizedet. De, nem tekintve az 1160—70-es éveket, amikor a görög fegyveres erő döntő súllyal avatkozott be a magyar trónviszályokba, a görög császár sem volt képes a magyar állam ügyeire lényeges befolyást szerezni. A görög hatalom tetőpontja Magyarországon — a főúri ellenzék kormányra és III. Béla trónra juttatása, aki magát Mánuel császár támogatására hűségeskűvel kötelezte, s az utóbbit az iconiumi szultán ellen csapatokkal is támogatta — egyben e hatalmi befolyás megszűntét is bevezeti.

A pápaságnak ellenben valóban sikerült Magyarországot, a 12. század fordulóján, feudális formájú fennhatóságának alávetni. Ez a nemzetközi helyzet, elsősorban az olasz-német poli-

tikai viszonyok alakulásának és mellette a magyar társadalom fejlődésének következménye volt.

A keresztény gyülekezetek eredeti szervezete, annak megfelelően, hogy a kereszténység az elnyomottak osztályvallásaként jelent meg, demokratikus és laikus jellegű volt. Amikor a római birodalomban a vallások nagy versenyfutásából a keresztény vallás került ki győztesen, nem utolsó helyen éppen demokratikus vonásai következtében, s a keresztény tanokat az uralkodó osztály is elfogadta, a kereszténység szervezete alkalmazkodott az osztályrendhez. A korábban választott egyházi elöljárókból hivatásos papság fejlődött, amely élén a püspökkel, hierarchikusan tagozódott. A püspökök a nagybirtokos osztályból sorozódtak, s a folyton növekvő egyházi vagyon haszonélvezőiként anyagi hatalmakká váltak. Kezdetben egyenrangúak voltak, de a nagyvárosok dúsgazdag püspökei csakhamar kiemelkedtek. Ezek közé tartozott a római püspök, aki Olaszországban hatalmas földbirtokok ura volt. A római püspöknek, aki a birodalom ősi fővárosában székelt, sikerült azután egyházfőségét az egész nyugati kereszténységben elismertetni, s uradalmát egyházi állammá átalakítani (5—8. sz.).

A pápává lett római püspök egyházfősége, a nemzetközi egyházon való uralma, kezdetben csak névleges volt. A római birodalom roncsain létrejött prefeudális és feudális országok egyházai tényleg ez országok uralkodóitól függöttek. Az egyházi birtokokkal, amelyek idővel az egyes országok földjének $\frac{1}{3}$—$\frac{1}{2}$ részét is elérték, az uralkodók rendelkeztek, akik az egyházi javadalmakat s egyben az egyházi méltóságokat saját híveikkel töltötték be. Maga a pápaság, mint egyházi és világi szervezet, a világi hatalomnak volt alávetve, előbb a görög császárnak, majd a frank királynak, utóbb meg a német császárnak, akik a pápát kijelölték vagy megerősítették, s államán felsőbbségi jogokat gyakoroltak, — sőt időnként a középolaszországi feudális arisztokrácia befolyása alatt állott.

De a pápaság, amely a püspököket Olaszországban már a 7. században magának alárendelte, befolyását a 9. századtól kezdve fokozatosan a többi országos egyházra is kiterjesztette, mert ezek, az államhatalmak gyengesége mellett, nála kerestek védelmet a világi feudálisokkal szemben. S miután a cluny irányú szerzetesek rendjében magának összpontosított nemzetközi hadsereget teremtett, amelyre feltétlenül számíthatott, a 11. század második felében elérkezettnek látta az időt arra, hogy megkísérelje nemcsak függőségének lerázását, hanem az egész

nyugati kereszténységen való politikai uralom megszerzését. A politikai világuralmat az anyagi világhatalom megszerzése, az egyház roppant nemzetközi vagyonával való rendelkezés biztosíthatta. Ezért a pápák, az ú. n. invesztitura-harcban, ki akarták az uralkodók kezéből az egyházi javadalmak betöltésének jogát ragadni, hogy ezt az általuk befolyásolt egyházi testületekre átruházva, a javadalmakba politikájuk híveit ültessék. A harc elsősorban a német császárok ellen folyt, akik ebben az időben, olaszországi hódításaikkal kapcsolatban, a pápaságon a főhatalmat gyakorolták. A küzdelem másik tárgya a papi nőtlenség kikényszerítése volt, amelynek útján a pápák az egyházi vagyon elfecsérelését családi célokra akarták megakadályozni.

A pápák küzdelme a politikai világuralomért a nyugati társadalom ideológiai csúcsszervezetének kisérlete volt arra, hogy a politikai hatalom birtokosává emelkedjék. Hatalmi harcuk az ideológia síkján a vallási parancsok érvényesüléséért folytatott harc alakját öltötte fel. A pápák a világ uralmát Krisztustól nyert földi helytartóságuk címén igényelték.

A mozgalomba, amelyet a pápaság a feudális társadalomban megindított, kezdettől fogva polgári színek vegyültek. A pápai világállam végetvetett volna a feudális anarchiának, mely a termelőerők fejlődését európaszerte gátolta. Az „Isten béké"-jének kihirdetése, vagyis a háborúskodás eltiltása a hét meghatározott napjain, az első lépés volt a feudális anarchia korlátozására. VII. Gergely pápa, a mozgalom vezére, aki szegény toscanai parasztcsaládból származott, a nős papok elleni küzdelmében, a feudális világban forradalminak ható lépéssel, közvetlenül a néphez fordult. A fejlődő olasz városok polgársága viszont a pápa mellé állott. VII. Gergely azután az olasz polgárság antiszemitizmusát egyházi szentesítéssel látta el.[31]

[31] Az antiszemitizmus a középkori Európában először Olaszországban jelentkezett, abban az országban, amely a polgári fejlődés élén haladt. Itt fejlődött ki legkorábban, a polgársággal, oly társadalmi réteg, amely képes volt a zsidóság tőkés társadalmi funkcióit ellátni, amely tehát a zsidóságot a társadalomban nélkülözhetővé tette, s versenye miatt a gazdasági életből ki akarta szorítani. A zsidók üldözése, amelyet nem egyszer versenytársaik, a keresztény uzsorások pénzeltek, a középkori Európa országaiban abban az időbeli sorrendben lépett fel, amelyben ezek a gazdasági fejlődés meghatározott fokát elérték, — legelőbb Olaszországban, majd Franciaországban, azután Németországban, nemsokára Angliában, legvégül pedig Spanyolországban.

Maga a polgári szellem sem volt tőle idegen. A kibontakozó pénzgazdaság e korszakában valóságos pénzügyi zseni módjára intézte a pápai udvar pénzügyeit, melyeket már IX. Leó pápa alatt rendbehozott. Ellenfelei piszkos nyereségvágyat, tisztátalan pénzüzleteket, uzsoráskodást vetettek szemére, s az általa hirdetett evangéliumot „evangelium secundum marcas argenti"-nek, ezüstmárkák szerinti evangéliumnak nevezték.

Ha azonban VII. Gergely a polgári erőket és módszereket céljai elérésére fel is használta, törekvéseiben nem a polgárságot képviselte, amely Európában, Olaszországot kivéve, még fejlődésének kezdőpontjánál tartott. Mint az egész egyház, mely „a fennálló feudalizmus legáltalánosabb egybefoglalása és szentesítése" volt, a feudalizmus alapján állott. Célja nem a feudalizmus megszüntetése volt, melynek társadalmi intézményeit, így a jobbágyságot, fenntartás nélkül helyeselte, hanem csupán a feudalizmus megreformálására törekedett: összefoglalására egy feudális pápai világállam keretében, amelyben az anarchiától megszabadított feudális államok a pápa hűbéresei. Hadserege, a cluny irányú szerzetesek rendje is a feudális úri osztályból került ki. A természeti gazdálkodás szellemében és a polgári érdekkel ellentétben az egyházi kamattilalmat fenntartotta és a kereskedők foglalkozását elítélte. Ha a népi tömegerőket mozgósította, a nép felvilágosításától óvakodott. A keresztény vallás forradalmi elemeitől tartva, Isten akaratát látta abban, hogy a szentírás titkos és rejtelmes legyen, mert különben „a gyöngébbeket, kik félreértenék, tévedésbe hajtaná"; s a szerzetesek által vezetett iskolákat egymásután bezáratta.

A pápai világuralom gondolata utópia volt. Az országok összefoglalását nemzetközi politikai egységbe meg kell előznie összeolvadásuknak nemzetközi gazdasági egységbe, s ebben az időben a gazdasági egység még az egyes országokban is hiányzott. Megvalósíthatatlan volt az egyház nemzetközi birtokállományának pápai ellenőrzése is. Az invesztitura módja hatalmi kérdés volt, s a pápaság az egyes országok hatalmi szervezetével szemben hosszabb időn át tehetetlennek bizonyult, mert saját államán kívül végső fokon csak a vallás ideológiai erőire támaszkodhatott. Még az ideológiai erőknek az a szervezete is, amelyet a pápaság céljai érdekében a cluny irányú szerzetesekben harcba vetett, egy évszázad eltelte előtt használhatetlenné vált, mert visszahasonult ahhoz a feudális világhoz, melyet a pápaság az ő segítségével megreformálni akart.

A hatalmi harcnak, melynek látszólagos főszerepeit a pápa

és a császár játszották, főtényezői valójában az olasz-német társadalom hatalmi csoportjai: a központi császári hatalom, az olasz és a német feudális úri osztályok s ezek rétegei, és az olasz meg a német polgári osztályok voltak; a pápaságnak, amely elsősorban ideológiai erőket képviselt, csak járulékos szerep juthatott. De a hatalmi harc a vallás helyes értelméért vívott harc ideológiai alakját öltötte fel, s az ideológiai harc központjába a társadalom két vezetője, a pápa és a császár került. A pápa szövetségesei azt hirdették, hogy a vallás parancsa szerint a pápa, a császár szövetségesei azt, hogy a császár Krisztus jogosult földi helytartója. Így a pápai szövetség győzelme a pápa politikai befolyásának erősbödését jelentette.

Az invesztitura-harc, mely a 11. század második felétől a 12. század elejéig tartott, „a pápa és a császár harcának" első menete volt. A német feudális nagyurak a császár ellen az olasz polgársággal és a pápával szövetkeztek. A császár viszont a német feudális nagyurak ellenfeleire, a kisebb német urakra és a német polgárságra, valamint az olasz polgárság ellenfeleire, az olasz feudális urakra támaszkodott. A német nagyfeudálisok a saját hatalmukat akarták a császár rovására kiterjeszteni, az olasz polgárok az olasz feudálisok uralmától akartak szabadulni. A harc a pápai szövetség győzelmével végződött. Németországban a 12. század első felére az örökletes méltóságú hercegek mellett a főpapok is hűbérfejedelmek lettek. Felső-Olaszországban pedig a városi polgárság lerázta a feudális uralmat, sőt a feudális úri elemek nagyrészét is felszívta magába. A győzelem a pápa felemelkedésére vezetett. II. Orbán pápa a 11. század végén, a világi felsőbbség alól felszabadulva, a keresztes hadjáratot az egész nyugati kereszténység éléről hirdette meg, a feudális belanarchia erőinek a külhódítás tárgyát, az olasz városok polgárságának a kitűnő üzletek lehetőségét csillantva meg Palesztinában és Szíriában.

A harc második szakaszában, a 12. század második felében, a támadás már a császár, Barbarossa Frigyes részéről indult ki, aki, újból a császárság előbbi szövetségeseire támaszkodva, fellépett az olasz városok és szövetségesük, III. Sándor pápa ellen, hogy Olaszországban, az itt megerősödött pénzgazdaság alapján, korlátlan uralmat állítson fel. Törekvései ideológiai megalapozására a pápai világhatalom vallási elméletével a csak Istennek felelős uralkodó tanát szegezte szembe. A harcban a pápai szövetség győzött. Korlátlan központi hatalmat a társadalom feudális szervezete helyén csak a polgárság segítsé-

gével s a feudális erők megtörésével lehet létesíteni, mint ezt a későbbi európai történet bebizonyította, de nem a polgárság megtörésével és a feudális erők segítségével. Az olasz városi köztársaságok a küzdelemből a császártól csak kevéssé függő államok gyanánt kerültek ki, míg Németországban a császár még az olasz háborúk alatt kénytelen volt a hűbérfejedelmekkel szemben az „első az egyenlők közt" jogi szerepébe belenyugodni, hogy Olaszországban szabadkezet nyerjen.

A pápai szövetség ismételt győzelme a 13. század elejére a pápaságot politikai befolyásának tetőpontjára emelte. Szerepet játszott ebben az a véletlen is, hogy a királyi hatalom éppen ebben az időben európaszerte különösen gyenge volt, s a gyenge királyok a pápa támogatására voltak utalva. III. Ince pápa az összes keresztények szuverénjének nevezte magát. Anglia, Portugália, Aragónia, Szicilia, Dánia, Svédország, Lengyelország királyai elismerték, hogy a pápa hűbéresei, s egy részük a pápának évi adót is fizetett. Németországban IV. Ottó „Isten és a pápa kegyelméből" uralkodott.

Mindez azonban a hatalom világában lefolyt eseményeknek, az anyagi érdekek és a hatalmi viszonyok átmeneti alakulásának továbbhatása volt egy olyan intézményre, mely lényegileg a hatalom világán kívül állott. A pápaság politikai uralmának hirtelen bekövetkezett összeomlása, illetve az ezt kísérő körülmények ezt világosan megmutatták.

A pápa és a császár utolsó összecsapása a 13. század második és harmadik negyedében játszódott le. A császár, II. Frigyes, ezúttal is megkísérelte, hogy Olaszországban korlátlan uralmat állítson fel. Kísérlete a harc kiélesedésével a politikai erőknek nagyjából ugyanarra a csoportosulására vezetett, amely már az invesztitura-harcban kialakult. A küzdelemben a császári Hohenstaufen-család s vele az addigi császári politika II. Frigyes halála után teljes és végleges vereséget szenvedett. A győztes hatalmi csoportok learatták győzelmük gyümölcsét. A győztes fejedelmek a harcból a korábbi felségjogok birtokában, s a birodalomban csak lazán összefoglalt államok fejeiként kerültek ki, az olasz városállamok a császári felsőbbség alól egészen felszabadultak. De ugyanakkor a „győztes" pápaság politikai uralma teljesen széjjelfoszlott, s ez a 14. század elején már a francia királyok felsőbbsége alá jutott. A császárság végleges veresége véget vetett annak az érdekközösségnek, amely a né-

met nagyfeudálisok, az olasz polgárság és a pápaság között fennállott, s ezzel a pápaság elveszítette azt a hatalmi hátvédet, melytől politikai súlyát kölcsönözte. A pápaság hajóját a társadalmi és osztályharcok hullámai vitték kitűzött célja felé, s amikor a hullámok új medret vágtak, a hajó megfeneklett. A feudális anarchiát, nem európai keretben persze, hanem csupán az egyes országokban, a pápaság helyett az uralkodók szüntették meg, felállítva országuk kialakult gazdasági egysége alapján s a polgárság segítségével, majd az egyensúlyba jutott feudális és polgári erők fölé emelkedve, korlátlan hatalmukat.

Az egyház a királytól kezdetben Magyarországon is szorosan függött. E függés anyagi alapja az volt, hogy az egyházat az azt megszervező király látta el vagyonnal: földbirtokkal és szolgáló néppel, s ruházta fel egyéb vagyoni jogokkal, mint különösen a dézsmaszedés jogával. A püspökséget és apátságot — mint vagyontárgyakat, amelyek birtoklásával különleges egyházi jogosítványok voltak egybekötve — a király éppúgy adományozta, mint a megyét, ezt a másik vagyontárgyat, amelynek birtoklásával különleges állami jogosítványok voltak egybekötve (lásd Szt. István II. törvényének 2. cikkét). S amint a király a megye birtokosával szemben fenntartott magának bizonyos vagyoni jogokat, úgy saját céljaira az egyházi vagyont is igénybevette. (1169-ben a király egy oklevélben megígérte, hogy jövőben az egyházi vagyonból nem fog semmit sem a saját hasznára fordítani. Ennek ellenére a dézsma huszadát 1231-ben mint régtől fogva fennálló királyi jövedelmet említik.)[32]

Az egyház anyagi függésének az egyháziak személyi függése felelt meg. A papság a király és a királyi szervek bírói hatalma alá tartozott. (Szt. István I. törvényének 4. cikke, amely ellentétes rendelkezést tartalmaz, utólagos betoldásnak látszik.) A király a püspököket, apátokat, prépostokat, amint javadalmaikba behelyezte, úgy azokból ki is mozdította. A király hozta — a világi és egyházi nagyokkal együtt, az ú. n. vegyes zsinatokon — még az egyház belső törvényeit is.

A 12. század elejétől kezdve azonban hatni kezdett a magyar egyház vagyonának és a pápaság politikai súlyának egyidejű növekvése. Az egyházi törvényhozás a püspöki zsinatok hatáskörébe ment át (határozataiknak királyi jóváhagyása

[32] A király a nagybirtokosokkal az egyháztól elvont jövedelmeken is osztozott. A 12. század vége felé a pécsi püspök dézsmajövedelmének huszada a nádorispánnak járt, százada pedig a megyés ispánnak.

mellett). Az egyház megkezdte — vagy eredményesebben folytatta — saját bírói hatóságának kiépítését az egyháziakon. De az egyház előtörése ebben az időben még sok tekintetben a kísérlet szakában maradt. Annak, hogy Kálmán király az investitura jogáról a pápával szemben lemondott, éppoly kevéssé volt gyakorlati jelentősége — már abból kitűnőleg, hogy a királyok az egyházi javadalmakkal való rendelkezésről később ismételten lemondottak —, mint az általa felállított, a püspök elnöklete alatt világiakon is bíráskodó vegyes zsinati törvényszékeknek, melyek törvényén kívül másutt nyomot nem hagytak.

A helyzet lényegében a 12. század második felében változott meg, mikor a pápai trónon a Barbarossán győztes III. Sándor ült. Ez nem azokból a konkordátumokból látszik, amelyekben, II. Géza 1161-ben, III. István a már érintett oklevélben 1169-ben, a püspökök, apátok, prépostok letevéséről és áthelyezéséről lemondott. Ebben az időben jogi nyilatkozatoknak önmagukban véve az egyházi viszonyok terén sem volt nagyobb súlyuk, mint általában az úri vagyon viszonyai területén. Kiviláglik azonban abból a szerepből, amelyet az esztergomi érsek az ország politikai életében játszott. Lukács érsek az egyház erkölcsi fegyverét, a kiátkozást éppúgy hathatós politikai fegyverré tudta tenni, amint kifejlesztve az esztergomi érsek királykoronázási funkciójából az egyház jogigényét arra, hogy a király törvényességét felülbírálja, az utóbbi igénynek is politikai hatóerőt tudott szerezni.

A fejlődés gyümölcsei a 12. század fordulójára értek meg. Ekkor jutott tetőpontjára a pápaság nemzetközi politikai befolyása, a magyar egyházi nagybirtok is ekkortájt közelítette meg legnagyobb kiterjedését, s ugyanekkor a királyi nagybirtok s vele a királyok anyagi hatalma gyors csökkenésnek indult. Így mintegy 40 évre (1196—1235) oly helyzet alakult ki, amelyben a királyok, Imre és II. Endre, a trónviszályokban és az urakkal folytatott harcaikban rá voltak utalva a pápaság s az egyházi nagybirtok támogatására, s így kénytelenek voltak az előbbi felsőbbségét elismerni, s az utóbbi hatalmi körének kiterjesztéséhez hozzájárulni.

Már VII. Gergely pápa azt állította, hogy Szent István Magyarországot Szent Péternek, vagyis a pápaságnak hűbérként felajánlotta. Imre király, aki „álnok főemberei" ellen a pápa segítségét kérte s alázatosságában a pápai követtel szemben annyira ment, hogy ennek szavai szerint „úgyszólván megfeledkezett királyi méltóságáról", kiskorú fiát a pápa engedé-

lyével koronáztatta meg, s ennek nevében a pápának esküvel ígért engedelmességet. (IV. László király utóbb azt is elismerte, hogy a magyar királyok az ország kormányát és koronáját a római egyháztól nyerték el.)

A koronázás pápai engedélyezése nem egyetlen példa a pápa beavatkozására az ország belügyeibe. II. Endrét a pápa intette, hogy a királyi vagyont el ne idegenítse. Az 1233. évi beregi egyesség szerint pedig a király csupán a pápa megkérdezése után vethet ki adót.

Az ország politikai függése együtt járt pénzügyi függésével. III. Ince idejében a magyar egyházak a pápának rendes adót fizettek, mint ez a pápai jövedelmek egykorú jegyzékéből kitűnik. A kérdésben közvetlenül érdekelt, mert az egyházi rendhez tartozó Anonymus ismert mondatában: „éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból" — a pápai adókizsákmányolás elleni tiltakozást kell látnunk.

A magyar egyház a királytól ugyan nem függetlenült; ennek az egyházi javadalmak betöltésére továbbra is lényeges befolyása maradt. De befolyását most meg kellett a pápával osztania, aki az egyházi méltóságokat gyakran egyszerűen kinevezte. A magyar egyháznagyok kölcsönös pereiben pedig a pápa bíráskodott, az országból e réven is lényeges jövedelmet húzva.

A magyar egyház viszont messzemenő bírói jogkörhöz jutott. A beregi egyesség szerint egyházi személyeknek minden ügye, a birtokperek egyedüli kivételével, egyházi bíróság elé tartozik, s ugyanez járt el házassági és hitbérperekben is.

A pápai befolyás alá került, hatalmas vagyon és különleges bírói jogkör birtokában lévő magyar egyház azután, a pápaság szerveként, elsőrendű politikai hatalommá emelkedett. Az 1231. évi decretum az esztergomi érseket felruházta a király kiátkozásának jogával, ha ez a törvényt nem tartaná be. Az érsek így a királyi kormányzat törvényes ellenőre lett s felülbírálhatta a király eljárásának törvényességét. 1232-ben azután azt látjuk, hogy a francia Róbert esztergomi érsek, akit a pápa nevezett ki, az utóbbi utasítására a királyt s vele a nádorispánt a törvény be nem tartása miatt ki is átkozta. S a király kénytelen volt meghajolni s megkötni 1233-ban a beregi egyességet, amely, már említett intézkedései mellett, a főpapok részesedését a királyi sómonopólium hasznaiban újra biztosította.

A beregi egyesség a pápaság magyarországi uralmának csúcspontját jelzi. A pápaság befolyása ezután már csökkent, habár még a 14. század elejéig lényeges maradt. De a feudális

anarchiát uralma csúcspontján is alig volt képes korlátozni. Ezt, a királyi hatalom gyengülésével, maguk a feudális úri főpapok mélyítették el. Azok az „álnok főemberek", akik ellen Imre a pápa segítségét kérte, levele szerint főleg főpapok voltak, akik a hatalomra törő Endre herceg pártjának élén állottak. A főpapok egymással is hadakoztak, mint például Bulcsu csanádi püspök és a bisztrai apát. Sőt magáról Róbert érsekről tudjuk, hogy veszprémi püspök korában a pannonhalmi apátság birtokait fosztogatta.

Ugyanakkor az egyház a világi hatalmak erőszakoskodásainak továbbra is ki volt téve. II. Endre alatt, az egyházi befolyás tetőpontjának korában, az egyháziak panaszai folyton visszatértek amiatt, hogy világi urak egyházi javakon és személyeken megtorlatlanul hatalmaskodnak, hogy papokat világi bíróság elé állítanak, hogy a király megadóztatja nemcsak az egyházi népeket, hanem magukat a papokat s az utóbbiak javadalmait elveszi.[33]

---

[33] A pápai fennhatóság, ez az ideológiai uralom, a feudális magyar társadalom szerkezetét tartósan módosítani nem tudta, de alkalmat adott a román Iorgának arra, hogy a középkori magyar államtól az öncélúságot megtagadja s benne mindössze a pápai politika eszközét lássa. Iorga felfogásának, akit nemzeti elfogultság vezetett, nincs persze tárgyi alapja. A feudális magyar állam azelőtt és azután is az volt, ami a pápai befolyás tetőpontján: a magyar nemesség hatalmi szervezete saját céljai megvalósítására. De a magyar történetírás csak akkor utasíthatja az ilyen elfogult nézeteket teljes joggal vissza, ha maga részéről is mindent elkövet, hogy a nemzeti elfogultságon alapuló nézeteket a magyar történelemből kiküszöbölje. Különösen szláv vonatkozásban sok e tekintetben a tennivaló. A vád, amelyet a cseh Kadlec vagy 40 éve emelt: „... a magyarokra nézve mintha megszégyenítő volna, hogy a valóságnak megfelelően megállapítsák nemcsak a szláv fogalmak, hanem a szláv jogintézmények, sőt bizonyos szláv befolyásoknak a lehetőségét is", nemcsak abban az időben volt teljesen jogosult, hanem élét a szellemtörténeti iskola uralma alatt sem veszítette el. A magyar polgári történetírás azóta is keveset tett, hogy a vádat megcáfolja. Ha néhány munka az eltelt idő alatt meg is jelent, amely a magyar-szláv kapcsolatokkal foglalkozik, ezek elsősorban azt a hatást vizsgálták, amelyet a magyarság a szlávokra gyakorolt. Való igaz, hogy e hatások figyelembevételével a szláv népek történetéről helyesebb képet nyerünk. De a magyar történetírás elsőrendű feladata az, hogy a magyar nép történetéről nyujtson tárgyilagos képet. S ez a kép tárgyilagos csak akkor lesz, ha a szláv hatásokat, amelyek különösen az államalakítás korszakában nagy súllyal érvényesültek, egész terjedelmükben felöleli.

TARTALOM

Előszó a második kiadáshoz 5

ELSŐ FEJEZET 7

I. A magyar őstörténet módszere és korszakai 7

II. A vadászkorszak: Az ősi osztálynélküli társadalom (Ugor kor) 17

1. Termelőerők és termelőviszonyok 17
2. A társadalmi szervezet 30

III. Átmenet a vadászkorból a pásztorkorba: Az érett osztálynélküli társadalom. (Ananyinói kor) 38

IV. Pásztorkorszak: Az osztálynélküli társadalom bomlása 41

1. Áttérés a pásztoréletre 41
2. Termelőerők 45
3. A család átalakulása 49
4. Az osztályviszony megjelenése 54
5. A csere és a munkamegosztás fejlődése 60
6. A magántulajdon 67
7. A nemzetségi szervezet 71
8. A katonai demokrácia 81
9. A törökség szerepe a magyar etnikum kialakításában 87

V. A magyar történet földrajzi alapja 90

VI. A szláv társadalom Magyarországon a honfoglalás korában 96

VII. A földművelésre való áttérés kora: Az osztályrend kiépülése 107

1. Az osztályviszonyok fejlődése 107
2. Az államalapítás 120
3. A dolgozó szabadok helyzete az államban 124
4. Az állami rend 131
5. Az egyház megszervezése 137
6. „Nemzeti" ellentétek 144

7. Az osztálytársadalom kialakulása 151
8. A földmüvelés kiterjedése 161
9. Magyarok és szlávok: a magyar nép kialakulása 170
10. A társadalom közszervezete 174
VIII. Feudalizmus és prefeudalizmus 178
1. A feudalizmus fogalma és történelmi helye 178
2. A feudalizmus kifejlődése Magyarországon 184
MÁSODIK FEJEZET 193
A feudális osztálytársadalom. A barbár feudalizmus 193
I. Termelőerők és termelőviszonyok 193
1. A termelőerők 193
2. A csere 202
3. Az árak 208
4. A természeti gazdálkodás uralma 214
5. A kereskedelmi- és kölcsöntőke . 218
6. A gazdasági munkamegosztás . 221
II. A család és települési formák . 226
1. A család 226
2. A faluközösség 233
3. A mezőváros .. 240
III. Az osztályrend 248
1. A szolgáló osztály . 248
2. A feudális tulajdon . . 267
3. A haditechnika 272
4. A haderő 276
5. Az egyház 280
6. A társadalom osztálytagozódása 283
7. Az állam 306
8. A papaság 332

20.— Ft